

શિવાજીની શૌર્યગાથા

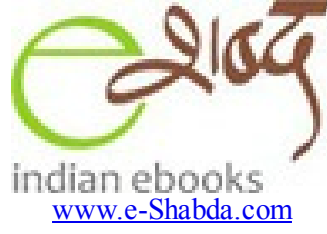
સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

શિવાજીની શૌર્યગાથા

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

Shivajini Shauryagatha
by Swami Sachchidanand
Published by Gurjar Prakashan, Ahmedabad-380 006
© Swami Sachchidanand
First Published: 2011
This ePub edition: 2014
ISBN: 978-81-8461-855-6
GURJAR PRAKASHAN
Website: www.gurjar.biz
e-mail: goorjar@yahoo.com
eBook by

અર્પણ

જેણે કારમી વિપત્તિમાં મારી પડખે ઊભા રહી, મને હિંમત અને આશ્વાસન આપ્યું તેવા

શ્રી લવજીભાઈ ડાલિયા—બાદશાહને સપ્રેમ

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

પ્રજા ન્યાયપ્રેમી છે (૩) પ્રજા પ્રતિભાપૂજક છે અને (૪) પ્રજા વીરતાથી ભરપૂર છે.

1. પ્રામાણિકતા-મોરલ

આ વિશે શું લખવું? સૌ જાણે છે કે આ ક્ષેત્રમાં આપણે ક્યાં છીએ. 10-15 ટકા પ્રજા આજે પણ મોરલવાળી છે જ. પણ રાષ્ટ્રની છાપ તો 85 ટકા પ્રજાથી ઊપસતી હોય છે. કાંઈ ન લખીએ એ જ સારું કહેવાય. બણગાંખોરો વિશ્વની બીજી પ્રજાના મોરલને જોઈ આવે તો વાસ્તવિકતા સમજાય.

2. ન્યાયપ્રિયતા

આ મોટો ગુણ કહેવાય. ન્યાયપ્રેમી પ્રજા જ સાચો ન્યાય કરતી હોય છે. સાચો ન્યાય એ જ સત્ય કહેવાય. તો જ સત્યમેવ જયતે થઈ શકે. ન્યાય-પ્રેમી પ્રજા સામે ચાલીને અપરાધ સ્વીકારી લે અને દંડ ભોગવી લે.

3. પ્રતિભાપૂજક

રાષ્ટ્રનું સર્વોચ્ચ કીમ તેની પ્રતિભા છે; પ્રતિભાને આગળ લાવવી પડતી હોય છે. કોઈ દૂરના ઝૂંપડામાં અંધારામાં પ્રતિભા દબાઈ ગઈ હોય તો તેને શોધી કાઢવી પડતી હોય છે. પ્રતિભાથી જ રાષ્ટ્ર મહાન બનતું હોય છે. જો પ્રજાના આચરણથી પ્રતિભાને ઠોકર ખાવી પડે, તેનો તિરસ્કાર કે ઉપેક્ષા થાય, તો રાષ્ટ્ર પોતાનું કીમ ખોઈ બેસે. કીમ વિનાનું દૂધ જેમ પોતાની કિંમત ખોઈ બેસે તેમ રાષ્ટ્ર પણ પોતાની કિંમત ખોઈ બેસે. ભારતનું કીમ પરદેશોમાં કેમ ઘસડાઈ જાય છે? કારણ કે દેશમાં તેની કશી કિંમત થતી નથી. કિંમત વિનાના લોકો શાસકનેતા બને તો તે કીમની કિંમત ન કરી શકે. આવું જ થયું લાગે છે.

4. વીરતા

પ્રજા વીર છે? બહાદુર છે? તો રાષ્ટ્ર મહાન થશે. વીરતા ત્રણ રીતે આવતી હોય છે : (1) જન્મજાત. જિનેટિકલી. (2) વિચારો અને વ્યવહારથી અને (3) પ્રેરણાથી.

આનુવંશિક રીતે આપણે માત્ર ક્ષત્રિયોમાં જ વીરતાનું આરોપણ કરતા રહ્યા છીએ. બાકીની પ્રજામાં ખાસ નહિ તેથી ક્ષત્રિયો જ રાજા, સેનાપતિ, યોદ્ધાઓ વગેરે પેદા કરતા રહ્યા છે. સદીઓથી આવી વર્ણવ્યવસ્થા ચાલતી આવતી હોવાથી આપણે ત્યાં હંમેશાં યોદ્ધાઓની કમી રહેતી દેખાય છે. જે હતા તે પણ પરસ્પરમાં વિભાજિત થવાથી વધારે કમી થતી ગઈ છે.

કદાચ શ્રીરામ જ એક એવા સેનાપતિ હતા, જેમણે બિનક્ષત્રિયોની સેના રચીને લંકાનો વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. તેમની વાનરસેના ક્ષત્રિય નહોતી. કદાચ આવું જ શ્રેય શિવાજી મહારાજને પણ આપી શકાય. તેમના માવળા યોદ્ધાઓને મહારાષ્ટ્રના બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિય માનતા ન હતા. ખુદ મહારાજના વિશે પણ આવી જ ધારણા હતી. જો બ્રાહ્મણોએ તેમને ક્ષત્રિય માન્યા હોત તો કાશીના ગાગા ભટ્ટને બોલાવવાની જરૂર જ ન પડત. ઇતિહાસ સાક્ષી છે કે તથાકથિત ક્ષત્રિયોની તુલનામાં માવળા-મરાઠા-લોકો જરાય ઊતરતા યોદ્ધા દેખાયા નથી. આપણી આ મહાન શક્તિનો આપણે ઉપયોગ ન કરી શક્યા. પણ વિદેશીઓએ ભરપૂર ઉપયોગ કરી પોતાની સત્તા સ્થાપિત કરી દીધી. ખરેખર તો પ્રત્યેક વ્યક્તિ નર-નારીને ધાર્મિક આચાર-વિચારોથી વીર બનાવી શકાય છે. અહિંસાવાદી ધર્મો અને વિચારો વીરતાના પોષક ન રહ્યા. માર ખાઈ લેવો, સહન કરી લેવું વગેરે વિચારોથી પ્રજા વીરતાની ઉપાસક ન થઈ શકી. તેવો ઉપદેશ જ નહોતો ન તેવી પ્રેરણા હતી. આવા સંજોગોમાં આ દેશ ગુલામ ન થાય તો બીજું શું થાય? આપણે સદીઓ સુધી ગુલામી ભોગવી, ગુલામીનાં ઘણાં દુઃખો ભોગવ્યાં. આવા સમયે ઉત્તરમાં ગુરુ ગોવિંદસિંહજી અને દક્ષિણમાં છત્રપતિ શિવાજી થયા. જેમણે પ્રચંડ વીરતા બતાવીને વિદેશી અને વિધર્મીઓના શાસનના ધૂંસરાને ફગાવી દેવા ભરપૂર પ્રયત્નો કર્યા. મને લાગે છે કે આ આઝાદીનો પ્રથમ જંગ હતો. કેવી નવાઈની વાત કહેવાય કે 95% હિન્દુ પ્રજા હોવા છતાં તેનો કોઈ બાદશાહ નહિ અને માત્ર પાંચ જ ટકા પ્રજા હોય તેનો બાદશાહ પૂરા ભારત ઉપર એકછત્ર રાજ્ય કરે! (ત્યારે મુસ્લિમોની સંખ્યા માત્ર પાંચ જ ટકા હતી) આટલી મોટી દુર્દશા આપણે ભોગવતા રહ્યા. તેમાંથી છોડાવનારા હીરોનાં જીવનચરિત્રને આપણે વાંચીએ તો કદાચ સાચી દિશાની પ્રેરણા મળે. આપણી કમજોરીનાં ખરાં રાજકીય, ધાર્મિક અને સામાજિક કારણો આપણે સમજીએ અને સ્વીકારી તેનાથી મુક્ત થવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો જ પ્રજા તરીકે આપણે મહાન થઈને મહાન રાષ્ટ્રના નિર્માતા થઈ શકીએ. આ જ હેતુથી મેં આ પુસ્તકની રચના કરી છે. આશા છે તેને વાંચવાથી લોકોને કાંઈક તો સત્પ્રેરણા પ્રાપ્ત થશે જ. ખાસ કરીને સતત ગુલામી ભોગવનાર ગુજરાતી પ્રજા તો આમાંથી જરૂર કાંઈક બોધપાઠ લેશે જ તેવી આશા છે.

પુસ્તકમાં જે કાંઈ ત્રુટિઓ-ભૂલો રહી ગઈ હોય તેને લોકો ક્ષમા કરે. અને સૂચિત કરે તો સુધારી લેવા પ્રયત્ન કરીશ.
પ્રો. પ્રફુલ્લભાઈ મહેતાની દેખરેખમાં આ પુસ્તક છપાયું છે. તેમનો ખૂબ ખૂબ આભાર. પ્રો. ચિમનલાલ ત્રિવેદીને હવે આંખે તકલીફ રહે
છે તોપણ તેમનું પ્રદાન ચાલતું જ રહે છે. તેમનો આભાર.
ગૂર્જર પ્રકાશનવાળા શ્રી મનુભાઈ શાહનો પણ ખૂબ ખૂબ આભાર.
અંતમાં, પરમકૃપાળુ પરમાત્માની કૃપા વિના આ શક્ય જ ન હતું. તેથી તેનો અનન્ય આભાર. વંદન.

—સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

22-12-2010

શ્રી ભક્તિનિકેતન આશ્રમ,
દંતાલી, પો. બો. નં. 19,
પેટલાદ-388450 જિ. આણંદ
(ફોન : 02697-252480)

બધાં પુસ્તકો તથા પ્રવચનોનો લાભ લેવા માટે વેબસાઈટ

1. પૂર્વવડવાઓ

બધા માણસોને યોદ્ધા બનાવી શકાતા નથી. હા, યોદ્ધાનું શિક્ષણ બધાને આપી શકાય છે. યોદ્ધાપણું જન્મજાત હોય છે અને તે છે શૌર્ય. જે પ્રજામાં શૌર્યની પ્રધાનતા હોય છે તેનામાં કેટલાક ગુણો અને કેટલાક દોષો પણ હોય છે. ગુણો એ હોય છે કે તે વીર-બહાદુર, નિષ્કપટી, ઉતાવળિયા અને દીર્ઘદષ્ટિના અભાવવાળા પ્રાયઃ હોય છે. દોષ એ હોય છે કે તે મહેનતુ ઓછા હોય છે. આજીવિકા માટેની મહેનત-મજૂરી તેમને ઓછી ગમતી હોય છે. જો તેમના ઉપર ધાર્મિક પ્રભાવના હોય તો તેમનું શૌર્ય ગરીબોને કનડગત કરનારું, ત્રાસ આપનારું પણ થઈ જતું હોય છે. શૌર્ય મહાશક્તિ છે. તેના ઉપર ધર્મનું નિયંત્રણ રહે તો જ તે કલ્યાણકારી થઈ શકતું હોય છે. ધર્મના કે પૂજ્યજનોના નિયંત્રણ વિનાનું શૌર્ય બેફામ થઈને સ્વ-પર વિનાશ કરતું પણ થઈ શકે છે.

શૌર્ય એકલું યુદ્ધ કે રાજ્ય કરી શકતું નથી. તેના ઉપર કોઈ બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ કે વર્ગનું માર્ગદર્શન જરૂરી હોય છે. યોદ્ધાઓ લડતા નથી, તેમને લડાવાય છે. લડાવી જાણનારા પરિણામ મેળવતા હોય છે. કૂકરીઓ પોતે રમતી નથી, તેમને કોઈની આંગળીઓ રમાડતી હોય છે. યોદ્ધાઓ પાસે યુદ્ધ કરાવનાર કોઈ નેતા કે સેનાપતિ હોય છે. જે પ્રખર બુદ્ધિશાળી અને વ્યૂહબાજ હોવો જરૂરી છે.

કેટલીક વાર એવું બને કે પ્રજા યોદ્ધા તો પકવે પણ સેનાપતિ કે યુદ્ધનેતા ન પકવે તો તે પ્રજાનું યોદ્ધાપણું પોતાના ઉપયોગમાં ન આવે, અથવા ઓછું આવે. પણ જો પ્રજા યુદ્ધનેતા કે સેનાપતિ પકવે તો યોદ્ધાઓ સક્રિય થઈ જાય અને તેમની શક્તિ પરિણામદાયી થઈ શકે. યુદ્ધનેતા અને રાજનેતા બન્નેમાં ભેદ છે. રણમેદાનમાં યુદ્ધ કરી શકે અને જીતી શકે તેને યુદ્ધનેતા કહેવાય પણ રાજધાનીમાં બેઠો બેઠો જે રાજકારણનાં સોગઠાં રમી જાણે તેને રાજનેતા કહેવાય. બન્ને એકબીજાના પૂરક છે. ચર્ચિત્વ રાજનેતા છે. યુદ્ધનેતા બીજા છે. મારી દષ્ટિએ ગાંધીજી અને પં. નેહરુજી યુદ્ધનેતા પણ નથી અને રાજનેતા પણ નથી. કારણ કે તેમણે એકે યુદ્ધ લડી જાણ્યું નથી, તેમજ રાજકીય મુત્સદ્દીગીરી પણ ખાસ કાંઈ બતાવી નથી. હા, સરદારસાહેબને રાજનેતા કહી શકાય. તેમણે પૂરેપૂરી કુનેહથી રાજકીય સોગઠાં રચ્યાં છે અને વિજયી પણ થયા છે. તે જાતે કોઈ જગ્યાએ સશસ્ત્ર યુદ્ધ કરવા ગયા નથી, પણ સશસ્ત્ર યુદ્ધોનો સમયસર નિર્ણય તથા આયોજન કરીને ભારતને ઘણી વાર બચાવ્યું છે. તથા ભારતના અહિતને ટાળ્યું છે.

શ્રીકૃષ્ણમાં યુદ્ધનેતા અને રાજનેતા બન્નેના સંયુક્ત ગુણો એકસાથે પૂરેપૂરા વિકસ્યા છે. આવું જ એક ઐતિહાસિક પાત્ર છે, જેનામાં પૂરેપૂરા રાજનેતા તથા યુદ્ધનેતાના ભરપૂર ગુણો વિકસ્યા છે. તે છે છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ. આપણે તેમની જ થોડી ચર્ચા કરવાની છે. શિવાજી મહારાજની ચર્ચા કરતાં પહેલાં તેમના નજીકના પૂર્વજોની થોડી ચર્ચા કરીશું. જેથી કથાનાયકને સમજવામાં સરળતા રહે. શિવાજીના પિતા શાહજી અને શાહજીના પિતા માલોજી. આપણે માલોજીથી શરૂઆત કરીશું.

માલોજીના પિતા બાલાજી હતા. બાલાજીનો જન્મ ઈ. સ. 1533માં થયો. તેમને બે પુત્રો હતા માલોજી અને વિઠોજી. માલોજીનો જન્મ ઈ. સ. 1550માં બાલાજીની સત્તર વર્ષની વયે થયો. અને બીજા પુત્રનો જન્મ 1553માં થયો જ્યારે બાલાજી 20 વર્ષના હતા. આ ઉંમરે જન્મનારાં બાળકો બહુ બળવાન અને આરોગ્યવાન હોય છે.

માલોજી અને વિઠોજી જરાક ઉંમરલાયક થયા કે તેઓ વતન છોડીને વધુ આવકવાળી નોકરી કરવા માટે સિંદખેડના લુકજી જાદવરાવ પાસે ગયા. લુકજી દેવગિરિનો યાદવ વંશજ હતો અને સિંદખેડમાં દેશમુખ હતો. તે અહમદનગરના નિઝામનો બારહજારી મનસબદાર હતો. તેથી તેને મોટી જાગીર આપવામાં આવી હતી. મનસબદારીનો અર્થ થાય છે કે મોગલો તથા નિઝામો વગેરે મુસ્લિમ શાસકો પોતાની સેના માટે મનસબદારી નક્કી કરતા. તેમને તેટલી સેના રાખવા તથા નિભાવવા માટે તે પ્રમાણમાં જાગીર મળતી. આ જાગીરની આવક તે જ તેમનો પગાર. જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે મનસબદારે પોતાની સેના સાથે બાદશાહ વગેરેની સેવામાં હાજર થવું પડતું અને યુદ્ધ વગેરે કરવું પડતું. આવી સૈન્યવ્યવસ્થા હતી. અંગ્રેજોએ આવીને આ વ્યવસ્થા દૂર કરી અને બધાને સીધો પગાર આપવો શરૂ કર્યો. આમ કરવાનું એક મુખ્ય કારણ એ હતું કે માનો કે કોઈ દશહજારી મનસબદાર છે. તેને તે પ્રમાણેની આવકવાળી જાગીર મળી છે. પણ તે દશહજાર સિપાહીઓ રાખતો નથી, ખર્ચ બચાવવા માટે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે પૂરી સેના આવતી નથી. તેની અસર યુદ્ધ ઉપર પડે છે. બીજો દોષ એ હતો કે મનસબદારની સેના તે મનસબદારને વફાદાર રહેતી. મૂળ બાદશાહ કે નિઝામ વગેરે સાથે તેને ઓછી લેવાદેવા

રહેતી.. તેથી કોઈ વાર કાંઈક ખટપટ થાય તો પૂરી સેના મનસબદારના પક્ષમાં થઈ જતી તેથી નુકસાન થતું. આટલા માટે અંગ્રેજોએ પૂરી સેનાને પોતાના સીધા નિયંત્રણમાં રાખવાની વ્યવસ્થા ગોઠવી હતી.

માલોજી અને વિઠોજી લુકજી જાદવરાવની સેનામાં સિપાહી તરીકે ભરતી થઈ ગયા. ત્યારે તેમને પાંચહોજ (વરસના!!) મળતા હતા. જાદવરાવ નિંબાલકર જાદવ હતો અને માલોજી ભોંસલે હતો. જાદવો પોતાને ભોંસલે કરતાં ઊંચા માનતા હતા એટલે જાદવરાવ બે રીતે ઊંચો હતો. એક તો તે કુળથી ઊંચો અને બીજું તે પદવીથી ઊંચો હતો. તે મોટી સેનાનો સેનાપતિ હતો.

માલોજી અને વિઠોજી બન્ને ભાઈઓ નોકરી કરતાં કરતાં શિલેદારની કક્ષા સુધી પહોંચ્યા હતા. વિઠોજીને આઠ પુત્રો થયા હતા પણ માલોજીને સંતાન થયું નહોતું. તેમનાં પત્ની દીપાબાઈ સંતાન વિના ભારે દુઃખી રહેતાં હતાં. ગુજરાતમાં સ્ત્રીના નામ પાછળ ‘બહેન’ શબ્દ, સૌરાષ્ટ્રમાં ‘બા’ શબ્દ લગાડવામાં આવે છે જે માનવાચી છે. તેવું જ મહારાષ્ટ્રમાં મહિલાના નામ પાછળ ‘બાઈ’ શબ્દ જોડવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં પુરુષના નામ પાછળ ‘ભાઈ’ શબ્દ અને સૌરાષ્ટ્રમાં દરબારોના નામ પાછળ ‘ભા’ શબ્દ જોડવામાં આવે છે. તેવો કોઈ શબ્દ મહારાષ્ટ્રમાં જોડવામાં નથી આવતો.

દીપાબાઈએ પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ઘણાં દાન-ધર્મ, અનુષ્ઠાન, વ્રત-તપો વગેરે કર્યા પણ કાંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ, છેવટે તેણે નગરની એક દરગાહનો આશ્રય લીધો. દરગાહમાં ઘણી વાર કોઈ મસ્ત ઉચ્ચ કક્ષાનો ફકીર રહેતો હોય છે. તેની પવિત્રતા અને તપસ્યાથી તેનામાં કાંઈક સિદ્ધિ આવતી હોય છે. શાહજાદા સલીમનો જન્મ અકબરના ત્યાં અજમેરના ખ્વાજાની આસ્થાથી થયો હતો તેવું મનાય છે.

ફકીરના આશીર્વાદથી દીપાબાઈને ગર્ભ ધારણ થયો અને ઈ. સ. 1594માં પુત્રનો પ્રસવ થયો. દરગાહથી મળેલો હોવાથી તેનું નામ શાહજી રાખવામાં આવ્યું. ફરી બીજો પુત્ર થયો. તેનું નામ શરીફજી પાડવામાં આવ્યું. આમ ‘શાહ-શરીફ’ પીરની કૃપાથી બન્ને પુત્રો શાહજી અને શરીફજી નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. હિન્દુઓને પીર, ઓલિયા, ફકીર વગેરેની બાધા-બંધણી માનવામાં એલજી હોતી નથી. તે પોતાના અનેક દેવોમાં પીર-ઓલિયાને પણ ભેળવી શકે છે. આ તેની વિશાળતા જ કહેવાય. આવું મુસ્લિમો નથી કરી શકતા.

શાહજી બહુ જ રૂપાળો અને નટખટ હતો. આવું બાળક સૌનું મન મોહી લે તે સ્વાભાવિક છે. બાળલાવણ્ય અને સ્ત્રીલાવણ્ય બહુ મોટી સિદ્ધિ કહેવાય. પોતાના નોકરનો બાળક હોવા છતાં પણ જાદવરાવને તે બહુ ગમી ગયો હતો, તે તેને વારંવાર રમાડતો, વસ્ત્રો આપતો, શણગારતો અને પોતાના ખોળામાં પણ બેસાડતો. નાનાં માણસોનાં બાળકોને જ્યારે મોટા માણસ રમાડે ત્યારે નાના માણસો ગૌરવભેર ધન્યતા અનુભવતા હોય છે. જે લોકો મોટો હોવાનો ઘમંડ રાખીને નાના માણસોને દૂર રાખે છે, પોતાનામાં ભેળવી નથી શકતા તે તેમનાં મન જીતી શકતા નથી. મન મોહબ્બતથી જિતાતું હોય છે. ધનથી તન જિતાય પણ મન ન જિતાય.

એવામાં હોળીનું પર્વ આવ્યું. જાદવરાવે પોતાને ત્યાં ભવ્ય સમારોહ ગોઠવ્યો. જેમાં માલોજીને પણ આમંત્રણ આપ્યું હતું. પર્વો અને પ્રસંગો લોકોને નજીક આવવા, હળવામળવા અને આનંદ-પ્રમોદ કરવાનું નિમિત્ત બનતાં હોય છે. જેમના ત્યાં આવાં પર્વો કે પ્રસંગો ઊજવાતા જ નથી તેમની લાગણીની દુનિયા બહુ નાની હોય છે. લાગણીહીન થઈને જીવવું કે મરવું તે જીવનને હારી જવાની વાત કહેવાય.

જાદવરાવના ત્યાં હેંકડેઠઠ મેદની જામી હતી. રંગગુલાલ ઊડતા હતા, ભવ્ય જમણવાર હતો. સૌ આનંદ-પ્રમોદ કરી રહ્યાં હતાં. તેવામાં જાદવરાવની દષ્ટિ પાંચ વર્ષના શાહજી ઉપર પડી. તેમણે તેને ઊંચકીને પોતાના ખોળામાં બેસાડી દીધો અને વહાલ કરવા માંડ્યું. બરાબર તે જ સમયે જાદવરાવની પુત્રી જીજા પણ દોડતી આવી. પોતાના પિતાના ખોળામાં શાહજીને બેઠેલો જોઈને તેને ઈર્ષ્યા થાય તે સ્વાભાવિક છે. આમ તો બન્ને બાળકો રોજ સાથે જ રમતાં હતાં. દીકરીનું માન રાખવા જાદવરાવે તેને પણ પોતાના ખોળામાં બેસાડી દીધી અને બન્નેના માથા ઉપર હાથ ફેરવતાં-ફેરવતાં બોલ્યો કે “વાહ! કુદરતે કેવી સરસ મજાની જોડી મેળવી છે!”

જાદવરાવની આ વાત સાંભળીને માલોજી અને વિઠોજી ઊભા થઈને સભાને કહેવા લાગ્યા કે, “જુઓ તમે બધા સાક્ષી છો. હવે આજથી અમે બન્ને વેવાઈ થયા અને જીજા અમારી પુત્રવધૂ થઈ.”

માલોજીની વાત સાંભળીને જાદવરાવ ચૂપ થઈ ગયા. કશું બોલ્યા નહિ. આ વાત જ્યારે જાદવરાવનાં પત્ની પાસે પહોંચી તો એ નારાજ થઈ ગયાં. “અમારું કુળ ઊંચું. પદવી ઊંચી અને પેલો માલોજી તો ભોંસલે અને વળી પાછો શિલેદાર, આ લગ્ન થઈ જ ન શકે.” મ્હાલસાબાઈ ક્રૂદ્ધ થઈને રિસાયાં. પુરુષો ભલે બહાર ગમે તેવો ફાંકો મારતા ફરે પણ ઘરમાં તો તેમની પત્નીઓનું જ ચાલતું હોય છે! તેમાં પણ લગ્ન જેવા સંબંધોમાં સ્ત્રીવર્ગની ઇચ્છાવિરુદ્ધ કશું કરી જ ન શકાય. જાદવરાવને પણ મ્હાલસાબાઈની વાત માનવી પડી.

લગ્નસંબંધો સમાજમાં વ્યક્તિને ઊંચા-નીચા જોવાપણું કરતા હોય છે. કારણ કે આપણે ત્યાં માત્ર વરકન્યા જ નથી પરણતાં બે સમાજો પણ પરણે છે. વરકન્યાના કજોડાની માફક બે સમાજનાં પણ કજોડાં થતાં હોય છે. માલોજીએ વાત પકડી લીધી અને લગ્ન માન્ય રાખવા હઠ પકડી. જાદવરાવ નારાજ થયા. અને તરત જ કારકુનને હુકમ આપ્યો કે, “બન્ને ભાઈઓનો પગાર ચૂકતે કરી અહીંથી વિદાય કરી દો.” બન્ને ભાઈઓ પરિવાર સાથે નગર છોડીને પાછા વેરુળગામ આવી ગયા અને ખેતી કરવા લાગ્યા.

15-11-10

*

2. શાહજીનાં લગ્ન

અપમાન અને તિરસ્કાર જીવનમાં કેટલીક વાર પ્રગતિમાં નિમિત્ત બનતાં હોય છે. ખાસ કરીને જ્યારે સ્વજનો, જ્ઞાતિજનો કે સાથીદારો માત્ર આર્થિક કારણોસર તમને હડધૂત કરે તો સ્વમાની વ્યક્તિને ચટકો લાગતો હોય છે. તેને કાંઈક કરી બતાવવાની ઇચ્છા જાગે છે. તેમાંથી તેની સૂતેલી શક્તિઓ જાગે છે અને કામે લાગે છે. સુષુપ્ત શક્તિઓને જગાડવા તથા કામે લગાડવા માટે પણ કોઈ આઘાતની જરૂર હોય છે. ભાભી દિયેરને મહેણું મારે, હડધૂત કરે અને દિયરને ચટકો ચઢે, તેની શક્તિઓ જાગી ઊઠે, કામે લાગે અને કાંઈક અદ્ભુત કાર્ય કરી બતાવે. આવું ઘણી વાર બનતું હોય છે.

માલોજીને જાદવરાવે નોકરીમાંથી કાઢી મૂક્યા. પોતાની કન્યા જીજાબાઈને એટલા માટે માલોજીના પુત્ર શાહજી સાથે પરણાવવા તૈયાર ન થયા કારણ કે માલોજીની આર્થિક સ્થિતિ પોતાના કરતાં ઘણી ઊતરતી હતી અને કુળમાં પણ કાંઈક નિમ્નતા હતી. હડધૂત થઈને માલોજી અને વિઠોજી પોતાના ગામ આવ્યા અને ખેતીકામમાં લાગી ગયા. ત્યારે ખેતી સિવાય બીજી કોઈ રોજગારી ન હતી. મરાઠા લોકોને વ્યાપાર કે ભણતાં ન ફાવે તેથી કાં તો ખેતી કરે કાં પછી સરકારી સિપાહીની નોકરી કરે. આ બે સિવાય બીજો કોઈ રોજગાર-ધંધો નહોતો. માલોજી અને વિઠોજી ખેતરમાં કાળી મજૂરી કરે. પણ વરસાદ આધારિત ખેતી, મહારાષ્ટ્રની પથ્થરિયા ભૂમિ. ખાસ કાંઈ પાકે નહિ. જેમતેમ ગુજરાન ચલાવે. પણ પોતે નિર્ધન છે અને તેથી હડધૂત થયો છે. તેવો ડંખ રહ્યા કરે. માત્ર આ જ કારણસર પોતાના પુત્રનાં લગ્ન માન્ય ન થઈ શક્યાં તેની વેદના પણ હતી.

માલોજી મા ભવાનીના ભક્ત, દુઃખમાં ભક્તિ વધી જાય. કોઈ ભક્ત જ્યારે ભગવાન પાસે તેમની અખૂટ ભક્તિ—સતત ભક્તિ માગે છે ત્યારે એ જ ખબર નથી હોતી કે તે સતત દુઃખ માગે છે. કારણ કે સતત દુઃખ હોય તો જ સતત ભક્તિ થઈ શકે. દુઃખમાં પણ ઘોર વિપત્તિવાળાં દુઃખો આવે ત્યારે ભક્તિ ખીલી ઊઠે. માલોજી બહુ જ દુઃખી હતા. સતત મા ભવાનીનું સ્મરણ-ચિંતન કર્યા કરે. સાચી શ્રદ્ધા અવશ્ય ફળતી હોય છે. જો વ્યક્તિમાં ધીરજ અને એકનિષ્ઠા હોય તો.

એક વાર એવું બન્યું કે પૂર્ણિમાની રાત્રિ હતી. માલોજી ઉજાગરા કરીને ખેતરનું રખવાળું કરતા હતા. ત્યાં તેમની દૃષ્ટિ એક સર્પ ઉપર પડી. તે દરમાંથી કાંઈક લઈ જતો-લાવતો દેખાયો. તે વિચારમાં પડી ગયો. સવાર થયું અને પેલું દર ખોલ્યું તો તેમાંથી અઢળક સોનામહોરો નીકળી. માલોજી તો રાજ-રાજ થઈ ગયા. જીવનમાં કેટલીક વાર અણચિંતવ્યો લાભ થઈ જતો હોય છે. ઘણી વાર માણસ કાળી મજૂરી કરી કરીને મરી જાય પણ પૂરું ખાવાનું પણ ન મળે તો કેટલીક વાર અકલ્પનીય રીતે ધનના ઢગલા થઈ જાય. પુરુષાર્થ વિના જ જે પ્રાપ્તિ થાય તે કાં તો ઇષ્ટદેવની કૃપા હોય કાં પછી નસીબ હોય!

માલોજી અને વિઠોજીએ બધું ધન ઘરમાં લાવીને ગામના પોતાના અત્યંત વિશ્વાસુ શાહુકારના ત્યાં જમા કરાવી દીધું. બધાને ધન કમાતાં નથી આવડતું. પણ કમાયેલા ધનને સાચવતાં પણ બધાને નથી આવડતું. તો ઘણાને વાપરતાં પણ નથી આવડતું. ધન કમાવવું, સાચવવું અને વાપરવું. આ ત્રણે કક્ષાઓમાં જે પારંગત હોય તે જ ધનનો પૂરેપૂરો લાભ લઈ શકે.

માલોજી કુળદેવી ભવાનીની કૃપા જ માનતા હતા. હવે જાદવરાવને બતાવી દેવું છે કે, “હું ગરીબ નથી. તારા જેવો જ ધનવાન પણ છું.” તેમણે એક હજાર ઘોડેસવારોને નોકરીમાં રાખી દીધા. જેમ શેઠ-શાહુકારોનું મન વ્યાપારમાં દોડે તેમ યોદ્ધા-સેનાપતિઓનું મન રાત-દિવસ શસ્ત્રો અને સેનામાં ફરતું રહે. પોતે પણ હજાર સવારોનો સેનાપતિ છે. હવે જેવો તેવો નથી તેમ માનીને તેમણે ફરીથી જાદવરાવ પાસે જીજાબાઈના હાથની માગણી કરી પણ પત્ની મ્હાલસાબાઈથી દબાયેલા જાદવરાવે તેમની માગણી સ્વીકાર ન કરી. તેથી માલોજીએ નિંબાલકરની મદદ મેળવીને પોતાની શક્તિ વધારી જાદવરાવની જાગીરમાં તોફાન મચાવવા માંડ્યું. યાદ રહે આપણાં મોટા ભાગનાં યુદ્ધો-લડાઈઓ, ઝઘડાઓ સ્ત્રી-આધારિત થતાં રહ્યાં છે. માલોજીના તરખરાટથી જાદવરાવ થાક્યો. તે નિઝામશાહ પાસે ગયો. અને ફરિયાદ કરી. નિઝામશાહ ત્યારે મોગલોની સામે ભારે ભીંસમાં હતો. તેને કુશળ સેનાપતિઓ અને સેનાની જરૂર હતી. તેણે વિચાર્યું કે માલોજી કુશળ સેનાપતિ છે વળી તેની પાસે સારું એવું અશ્વદળ પણ છે તો તેને સાથે મેળવી લેવો જોઈએ. નિઝામે માલોજીને બોલાવીને તેને મોટી મનસબ આપી. ઉપરથી ‘રાજા’ની પદવી પણ આપી. વિઠોજીને પણ મોટી મનસબ આપી. હવે માલોજી જાદવરાવ કરતાં પણ

ઊંચી કક્ષાએ પહોંચી ગયા!

કેટલીક વાર સેવક પણ સમય આવ્યે સ્વામીનો પણ સ્વામી થઈ જતો હોય છે. જીવનમાં ચઢાવ-ઉતાર વિશે કાંઈ જ કહેવાય નહિ. નિઝામ માલોજીને શિવનેરી તથા ચાકણ કિલ્લા તથા તળેટી પણ જાગીરમાં આપ્યાં. હવે જાદવરાવને નમતું જોખવું જ પડ્યું. મ્હાલસાબાઈ પણ ઝૂક્યાં. અક્કડ થઈને પછી ઝૂકવું પીડાદાયી હોય છે. પણ આવું બને છે ખરું. ડાહ્યા માણસો બને ત્યાં સુધી પોતાના સેવક આગળ પણ કદી અકડાઈ બતાવતા નથી.

હવે જીજાબાઈનાં શાહજી સાથે લગ્નનો સ્વીકાર થયો. લગ્નમાં સ્વયં નિઝામ પણ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. ઈ. સ. 1604માં શાહજીનાં લગ્ન જીજાબાઈ સાથે ખૂબ ધૂમધામથી કરવામાં આવ્યાં. માલોજીએ બ્રાહ્મણો તથા ફકીરોને ખૂબ પ્રેમથી જમાડ્યા તથા દક્ષિણાઓ પણ આપી. સારા-માઠા પ્રસંગે શક્તિ પ્રમાણે ભોજનસમારોહ રાખવાથી વ્યક્તિની પ્રતિષ્ઠા વધે છે અને સંબંધો સુધરે છે.

ભોજનસમારંભો ત્રણ પ્રકારના હોય છે. (1) વ્યાવહારિક, (2) શ્રદ્ધાભર્યા અને (3) દયાભર્યા.

(1) વ્યાવહારિક

આપણે અનેક વાર સગાં-સ્નેહી-સંબંધીઓના ત્યાં જમતા હોઈએ છીએ. એટલે પ્રસંગ આવે પોતાના ત્યાં પણ સૌને આમંત્રિત કરી જમાડવાં, તથા રિવાજ પ્રમાણે યથાયોગ્ય ભેટો આપવી તે વ્યાવહારિક જમણવાર છે.

(2) શ્રદ્ધાજમણવાર

શ્રદ્ધાતત્ત્વ માત્ર મનુષ્યોમાં જ હોય છે. પશુ-પક્ષીઓમાં આ તત્ત્વ નથી હોતું. જ્યાં પૂજ્યતા અને પવિત્રતાનો ભાવ હોય ત્યાં વ્યક્તિને શ્રદ્ધા હોય. આવાં શ્રદ્ધાનાં પાત્રોને અત્યંત આદરમાન સાથે જમાડવું તથા દક્ષિણા આપવી તે શ્રદ્ધાભોજન કહેવાય. સાધુ-સંત-બ્રાહ્મણ-ફકીરો વગેરેનાં ભોજનને શ્રદ્ધાભોજન કહેવાય.

(3) દયાભોજન

આપણી ચારે તરફ કેટલાંક દીન-દુઃખી લાચાર, અનાથ, વૃદ્ધ, રોગી વગેરે માણસો પણ જીવતાં હોય છે. તે પોતે પોતાનો નિર્વાહ જાતે કરી શકતા નથી. તે લોકોની દયા ઉપર જીવે છે. આવાં દીન-દુઃખી માણસોને જમાડવાં તેને દયાભોજન કહેવાય છે.

ધાર્મિક સજ્જનો અવાર-નવાર આવાં દયાભોજનો પણ ગોઠવે છે. તેથી પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. અને મનને શાંતિ મળે છે. ઈશ્વર પ્રસન્ન થાય છે.

માલોજીએ ધૂમધામથી આ ત્રણે પ્રકારના જમણવાર ભેટ-દાન-દક્ષિણા સાથે કર્યાં. તેમનો જયજયકાર થઈ ગયો. જાદવરાવ અને મ્હાલસાબાઈ પણ રાજી થયાં. વેવાઈ ધનવાન મળ્યા. પણ હજી કુળવાન નથીનો ડંખ તો ચાલુ જ રહ્યો. સ્ત્રીઓને આવી મોટાઈ બહુ ગમતી હોય છે. જેમાં બીજાની છોટાઈના દ્વારા પોતાની મોટાઈ થતી હોય તેવી મોટાઈ માનસિક વિકાર પેદા કરતી હોય છે. તેમાં પોતાની મોટાઈ કરતાં બીજાની છોટાઈનો આનંદ વધારે મળતો હોય છે.

૩. શાહજીનાં યુદ્ધો અને અવસાન

પ્રવૃત્તિ ગુણોને આધીન હોય છે. ગુણો સ્વભાવને આધીન હોય છે. જેનામાં શૌર્યગુણ હોય તે યોદ્ધો બને, પોલીસ બને, શૌર્યગુણ વિના માણસ ગમે તેટલો પડછંદ હોય તોપણ સારો યોદ્ધો ન થઈ શકે. યોદ્ધાનું શરીર નથી લડતું, તેનું શૌર્ય-ઝનૂન લડે છે. ઝનૂની પ્રજામાં બીજા ગુણો ઓછા હોવાથી તે સારો વ્યાપારી વગેરે થઈ શકતી નથી. શૌર્ય બે કક્ષાનાં હોય છે. એક તો પોતાના હેતુ માટે લડનારું અને બીજું બીજાના હેતુ માટે લડનારું. બીજાના હેતુ માટે લડનારું શૌર્ય વેચાતું હોય છે. ત્યારે મહારાષ્ટ્રમાં જે યોદ્ધાઓ હતા તે આજીવિકા માટે યોદ્ધાઓની નોકરી કરનારા મોટા ભાગે હતા. તેમનું લક્ષ્ય મોટા ભાગે આજીવિકા અને પ્રતિષ્ઠા હતું. પોતાનું કે ધર્મનું કે રાષ્ટ્રનું ખાસ કોઈ લક્ષ્ય ન હતું. હજી રાષ્ટ્રવાદ પેદા થયો ન હતો અને હિન્દુ ધર્મ ઝનૂન વિનાનો હોવાથી તથા ત્યાગપ્રધાન હોવાથી રાજત્યાગને આદર્શ માનવામાં આવતો હતો. મુસ્લિમ ધર્મ રાજસત્તાના ત્યાગને આદર્શ માનતો નહિ. પણ રાજસત્તાના માધ્યમથી ધર્મને વિશ્વવ્યાપી ફેલાવવામાં અલ્લાની ભક્તિ માનતો હતો. એટલે તેઓ રાજસત્તા માટે અને ધર્મ ફેલાવવા માટે જે તત્પરતા બતાવતા હતા તેવા હિન્દુ બતાવતા નહિ. હિન્દુઓનો મુખ્ય હેતુ તો હતો આત્માનું કલ્યાણ—મોક્ષની પ્રાપ્તિ. તેમાં સંસાર, સાંસારિક સુખો, સ્વજનો વગેરે બાધક હતાં તેથી તેમનો ત્યાગ કરીને દીક્ષા લેવા તરફ વલણ હતું. આવા વલણે હિન્દુ પ્રજાને ગુલામ બનાવવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો લાગે છે, જ્યારે મુસ્લિમો અલ્લાને રાજી કરવા સત્તા મેળવીને ધર્મ ફેલાવવાનું તીવ્ર વલણ ધરાવતા હોવાથી સત્તાધીશો થતા રહ્યા. માલોજી, નિઝામશાહના ત્યાં મોટા હોદ્દા ઉપર રહીને ઈ. સ. 1619માં મરણ પામ્યા. ત્યારે દક્ષિણ ભારતમાં મુખ્યતઃ ત્રણ મુસ્લિમ સત્તાઓ હતી. (1) નિઝામ, (2) બિજાપુર અને (3) ગોલકોંડા. આ ત્રણેને હરાવીને મોગલો પોતાની સત્તા છેક દક્ષિણ સુધી ફેલાવવા માગતા હતા. એટલે મોગલો સાથે સતત સંઘર્ષ થયા કરતો. મોગલોનું દક્ષિણનું મોટું થાણું દોલતાવાદ (દેવગિરિ) હતું. ત્યાંનો મોગલસૂબો અવાર-નવાર આ રજવાડાં ઉપર હુમલા કરતો રહેતો. કોઈ કોઈ વાર તો દિલ્લીથી સ્વયં બાદશાહ પણ યુદ્ધ કરવા સેના લઈને આવી પહોંચતો. દક્ષિણ ભારત સતત ઊકળતું રહેતું હતું.

ઉત્તર ભારતમાં મોટા ભાગના રાજપૂત રાજાઓ અકબર સાથે ભળી ગયા હતા. માત્ર રાણા પ્રતાપ જ એકલા ઝઝૂમતા હતા. મોગલો આ રાજપૂત રાજાઓને પોતાના સેનાપતિ બનાવીને દક્ષિણનાં યુદ્ધો લડવા મોકલતા હતા. દક્ષિણમાં યોદ્ધાઓની મોટી સંખ્યા મરાઠાઓની રહેતી. પૂર્વે કહ્યું તેમ રાષ્ટ્રવાદ કે ધર્મવાદ ના હોવાથી મરાઠા સરદારો જરૂરત પ્રમાણે પોતાનો પક્ષ બદલતા રહેતા. કારણ કે તે માત્ર નોકરી જ કરતા હતા.

માલોજીના પુત્ર શાહજી ત્યારે નિઝામના ત્યાં મનસબદાર હતા. નિઝામશાહી ભયમાં હતી. નિઝામના મૃત્યુથી તેનો પુત્ર બાળરાજા બહાદુર નિઝામશાહને ગાદીએ બેસાડી. તેની માતા ચાંદબીબી રાજ કરતી હતી. પણ ચાંદબીબીની હત્યા તેના સરદારોએ જ કરી નાખી. રાજ્ય મોગલોના હાથમાં ગયું. બાળરાજાને ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં કેદ કરવામાં આવ્યો. આ રીતે રાજ્ય અને બાળશાહજાદો મોગલોના હાથમાં જવા છતાં નિઝામનો એક સરદાર મલિકઅંબર હિંમત હાર્યો નહિ. તેણે બીજા નાના શાહજાદાને ગાદીએ બેસાડી, તેનું નામ મૂર્તિજા નિઝામ શાહ રાખી, બીજા કિલ્લામાં ફરીથી નિઝામનો ધ્વજ લહેરાવી દીધો. ચાંદબીબીની હત્યા કરનારા જેવા બધા નોકરો વિશ્વાસઘાતી નથી હોતા. મલિકઅંબર જેવા વફાદાર નોકરો પણ હોય છે. મલિકઅંબર આફ્રિકન હબસી હતો.

નિઝામના સરદારોમાં બે ભાગ પડી ગયા હતા. (1) મલિકઅંબર અને મીસાન રાજૂ. મીસાન રાજૂ મોગલો સાથે ભળી ગયો અને મલિકઅંબર સાથે યુદ્ધ કર્યું. તે હાર્યો અને કેદ પકડાયો. મલિકઅંબરે, નિઝામશાહીને ફરીથી સ્થાપિત કરી. અહમદનગર પણ પાછું જીતી લીધું. મલિકઅંબરની પ્રબળતા વધવાથી બાદશાહ જહાંગીરને ચિંતા થઈ. તેણે શાહજાદા શાહજહાંને મોટું લશ્કર લઈને લડવા મોકલ્યો. ભયંકર યુદ્ધ થયું. શાહજી નિઝામ પક્ષે રહીને ખૂબ બહાદુરીપૂર્વક લડ્યા. શાહજહાં સમજી ગયો કે જ્યાં સુધી મરાઠા સરદારો નિઝામ પાસે હશે ત્યાં સુધી વિજય મળવો શક્ય નથી. તેથી તેણે ભેદનીતિ અપનાવી. જાદવરાવ વગેરે બધા સરદારો મોટી મનસબો અને જાગીરો લઈને મોગલો સાથે ભળી ગયા. માત્ર શાહજી જ અણનમ રહ્યા. તે નિઝામને પૂરેપૂરા વફાદાર રહ્યા. તેથી મલિક અંબરના મનમાં તેમના પ્રત્યે માન વધી ગયું. વફાદારી અને તે પણ વિપત્તિના સમયે નિભાવવામાં આવે તો તે પણ ઉત્તમ ચારિત્ર્ય જ કહેવાય. ચારિત્ર્યને

માત્ર કામાચાર સુધી જ સીમિત ન રખાય. કામાચાર સિવાય પણ ચારિત્ર્યનું ઘણું વિશાળ ક્ષેત્ર છે. વફાદારી, વચનપાલન, ન્યાય, સત્ય, આર્થિક પ્રામાણિકતા વગેરે પણ ચારિત્ર્યનો જ ભાગ છે. કેટલીક વાર એવું બને કે વ્યક્તિ કામાચારમાં તો શુદ્ધ હોય પણ ગદાર, વિશ્વાસઘાતી હોય તો તેને ચારિત્ર્યવાન ન કહેવાય. ચારિત્ર્યને સર્વાંગદષ્ટિથી મૂલવવું જોઈએ. માત્ર કામાચાર સુધી જ તેને સીમિત કરી ન દેવાય.

મરાઠા સરદારોની મદદથી શાહજહાંએ મલિક અંબરે જીતેલા ઘણા પ્રદેશો પાછા જીતી લીધા. અંબર નિરાશ થઈ ગયો. તેણે શાહજહાં સાથે સંધિ કરી લીધી. તે લાંબું જીવ્યો નહિ. ઈ. સ. 1626માં તે મરણ પામ્યો. નિઝામશાહીના પુનરુદ્ધાર માટે મલિક અંબર સદાય યાદ રહેશે.

બિજાપુરમાં શાહજી

આગળ જતાં મલિક અંબર અને શાહજીમાં મતભેદ થઈ ગયો. શાહજીને લાગ્યું કે હવે અંબર સાથે કામ કરી શકાશે નહિ એટલે તેમણે નિઝામની નોકરી છોડીને બીજાપુરના નવાબની નોકરી સ્વીકારી લીધી.

જહાંગીરનું મૃત્યુ

દિલ્લીમાં બાદશાહ જહાંગીરનું મૃત્યુ થઈ ગયું તેથી દિલ્લીની ગાદીએ બેસવા માટે શાહજહાં દિલ્લી ચાલ્યો ગયો. તેણે જાદવરાવની મદદ માટે થોડું લશ્કર મૂક્યું. હવે શાહજહાંની જગ્યાએ દક્ષિણમાં જાદવરાવ મુખ્ય સરદાર હતો.

બીજી બાજુ બાળ નિઝામશાહની માતાનું મન જીતી લેવાથી શાહજીને મુખ્ય સરદારપદ પ્રાપ્ત થયું. હવે બધો કારભાર શાહજીના હાથમાં આવ્યો. જાદવરાવે મોગલો તરફથી દૌલતાબાદ ઉપર હુમલો કરી દીધો. ત્યારે સસરા-જમાઈ બન્ને આમનેસામને આવી ગયા. દૌલતાબાદના રક્ષક શાહજી હતા. તેમણે પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને બાળ નિઝામ તથા તેની માતાને કલ્યાણ પાસેના માહુબી નામના કિલ્લામાં મોકલી દીધાં અને પોતે પણ રક્ષક તરીકે સાથે રહ્યા.

જાદવરાવે છ મહિના સુધી કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. નવાઈ તો જુઓ, સસરો મોગલ તરફી અને જમાઈ નિઝામ તરફી લડી રહ્યા હતા. જાદવરાવે નિઝામબેગમને ભ્રમિત કરીને શાહજી પ્રત્યે અણબનાવ કર્યો તેથી શાહજી બેગમથી કંટાળી ગયા. ચાણક્યે સ્ત્રીનાયકને યોગ્ય માની નથી. વિચારો બદલાતાં વાર ન થાય. કોઈ કોઈ આમાં અપવાદ હોઈ શકે. કંટાળી થાકીને શાહજી કિલ્લામાંથી બહાર નીકળી ગયા. જાદવરાવ પાછળ પડ્યો. પણ નિંબાલકરોની ભૂમિ આવતાં પાછો ફર્યો.

માહુલીનો કિલ્લો છોડીને જ્યારે શાહજી બહાર નીકળ્યા ત્યારે પત્ની જીજાબાઈ સાથે હતાં અને ચાર વર્ષનો પુત્ર સંભાજી પણ સાથે હતો. આ વખતે જીજાબાઈને સાત માસનો ગર્ભ હતો. ગર્ભાવસ્થામાં તેમને કિલ્લામાંથી પોતાના પિતાના જ હાથે પ્રાણ બચાવવા ભાગવું પડ્યું હતું તે નવાઈ જ કહેવાય.

જીજાબાઈને પેટમાં શૂળ ઊપડ્યું. હવે આગળ જવાય તેમ ન હતું. તેથી જુન્નરમાં શાહજીએ પોતાના મિત્ર શ્રીનિવાસરાવનું થાણું હતું ત્યાં તેમને રાખવામાં આવ્યાં અને પાછળ પડેલા જાદવરાવથી બચવા માટે શાહજી આગળ ભાગી ગયા. થોડી જ વારમાં જાદવરાવ આવી પહોંચ્યા. તેણે જીજાબાઈને સગર્ભાવસ્થામાં જોઈ. લોકોના કહેવાથી દયા આવી અને શિવનેરીના કિલ્લામાં રહેવાની વ્યવસ્થા કરી દીધી. જીજાબાઈએ પિતા જાદવરાવને ઘણો ઠપકો આપ્યો. “જમાઈ તો પુત્ર બરાબર કહેવાય. તેની સાથે વેર ના બંધાય. તમારે જે દંડ કરવો હોય તે મને કરો પણ મારા પતિની પાછળ ન પડો.” વગેરે. પણ જાદવરાવને કહ્યું કે, “હવે વેર બંધાઈ ગયું છે એટલે પાછું વળાય તેમ નથી.” તે પછી જીજાબાઈ કદી પણ પિયર ન ગયાં. જીજાબાઈની કરમકઠણાઈ જ કહેવાય કે તે ન તો પિયરમાં રહી શક્યાં, ન સાસરામાં પતિ સાથે રહી શક્યાં. ત્યક્તા થઈને જીવનભર બહાર જ રહ્યાં. બીજી બાજુ મોગલ પક્ષે ભળેલા જાદવરાવને પાછું નિઝામપક્ષે જવાનું મન થયું. વાટઘાટો ચલાવી. તે નિઝામશાહ મુર્તુજાખાનને મળવા ગયા. મુર્તુજાખાને દગો કરી બાપ-દીકરા બન્નેની હત્યા કરાવી નાખી. જાદવરાવનાં પત્ની મહાલસાબાઈ બહાર કોઈ મકાનમાં ઊતરી હતી તેને ખબર મળતાં જ તે સિંદખેડા નાસી ગઈ. અને મોગલ બાદશાહને અરજી કરી પોતાના દિયર પોતાજીરાવને મનસબ તથા જાગીર અપાવી. આ જાદવવંશના સરદારો છેક સુધી મોગલોની નોકરી કરતા રહ્યા.

જ્યારે શાહજીને સમાચાર મળ્યા કે નિઝામે પોતાના સસરાને દગાથી મારી નાખ્યા છે. એટલે તેમનું મન નિઝામ ઉપરથી ઊઠી ગયું. તેથી

તે પરિત્યાના કિલ્લામાં રહેવા લાગ્યા. અને સંગમનેરથી પૂના સુધીનો પ્રદેશ પોતાના હસ્તક લઈને રાજ કરવા લાગ્યા. બિજાપુર રાજ્યનો પણ કેટલોક પ્રદેશ તેમણે પચાવી પાડ્યો હતો. તેથી નારાજ થઈને બિજાપુરના સુલતાને મુરાર પંતને મોટી સેના આપી શાહજી સાથે લડવા મોકલ્યો. શાહજી મુરાર સામે ટકી ન શક્યા. તેમણે જુનરમાં શ્રીનિવાસરાવની શરણ લીધી.

મુરારપંતના ચાલ્યા ગયા પછી શાહજી ફરી પ્રગટ થયા અને પમેગડ નામક કિલ્લાનો જીર્ણોદ્ધાર કરી તેનું નામ શામગડ રાખીને ત્યાં રહેવા લાગ્યા. અહીં રહીને શાહજીએ ગુમાવેલા બધા કિલ્લા પાછા મેળવી લીધા તથા પાંચ-છ હજારની સેના પણ એકઠી કરી લીધી. યુદ્ધ કરવું, વિજય મેળવવો અને પછી જીતેલા ભાગનો કબજો સાચવવો આ સતત પ્રક્રિયા એ સમયમાં નાનાં-મોટાં બધાં રજવાડાંઓ માટે ચાલ્યા કરતી. સંધિ કર્યા વિના વિજયને સ્થાયી બનાવી શકાય નહિ. મોગલો, નવાબો અને મરાઠા શાસકોને એવી વ્યવસ્થિત સંધિ કરવાની ફાવટ ન હતી. આવી અચૂક ફાવટ માત્ર ને માત્ર પૂરા ઇતિહાસમાં અંગ્રેજોમાં જ દેખાય છે. તેમની પ્રક્રિયા સમજવા જેવી છે. યુદ્ધ કરવું, વિજય મેળવવો. પછી હારેલા રાજા કે નવાબ સાથે આવી સંધિ કરવી.

1. તે આધીનતા સ્વીકારે.
2. તેનું સૈન્યબળ ઓછું કરી નાખવું.
3. પોતાનું (અંગ્રેજોનું) થોડુંક સૈન્ય પેલા રાજાના ખર્ચે તેની રાજધાનીમાં રાખવું જેથી કોઈ ઊંચોનીચો ન થાય.
4. એક A. G. G. રાખવો જે રાજાની વર્તણૂક ઉપર દેખરેખ રાખ્યા કરે.
5. રાજા કે નવાબને પૂરું માન-સન્માન અને રક્ષણ આપવું જેથી સંધિમાંથી ડગી જવાનું મન ન થાય.

આવી સંધિઓના દ્વારા પૂરા ભારતને એક કરી લગભગ સો વર્ષ સુધી યુદ્ધ કર્યા વિના શાસન ચલાવ્યું. આવુંબધું આપણાં રાજા-રજવાડાંઓને આવડતું નહોતું. તેથી વારંવાર વિદ્રોહ થયા કરતા અને વિદ્રોહોને દબાવવા એક મોટી સેના કામમાં લાગી રહેતી.

શાહજીએ જુનરથી સંગમનેર, અહમદનગર દૌલતાબાદ સુધીનો પ્રદેશ પોતાના કબજે કરી લીધો. બાલાઘાટ પણ પોતાના કબજામાં લઈ લીધો હતો. શામગઢ કિલ્લામાં નિઝામના બાળ રાજાને ગાદીએ બેસાડી તેના વતી શાહજી કારભાર ચલાવવા લાગ્યા. એવામાં દિલ્લીમાં બાદશાહ શાહજહાંના સરદાર ખાનજહાન લોદીએ વિદ્રોહ કર્યો, તે પોતાના રક્ષણ માટે દક્ષિણમાં આવીને નિઝામશાહીના શરણે રહેવા લાગ્યો. આજના રાજકારણની માફક ત્યારે પણ સરદારો વિદ્રોહ કરતા અને શત્રુપક્ષમાં શરણ લેતા. મૂળ રાજા શત્રુપક્ષ ઉપર ચઢાઈ કરતો, યુદ્ધ થતું અને ભારે ખાનાખરાબી થતી. આવી પ્રક્રિયા સતત ચાલતી રહેતી. અંગ્રેજ કાળનાં સો વર્ષ જેટલી શાંતિ આ દેશે અનુભવી તે ક્યારેય અનુભવાયી દેખાતી નથી.

લોદીને સજા કરવા શાહજહાંએ એક મોટું સૈન્ય મોકલ્યું. નિઝામના દેશમુખ તથા શાહજી લોદીના પક્ષે થઈ ગયા. મોગલસૈન્ય કશું કરી શક્યું નહિ તેથી શાહજહાંને આઘાત લાગ્યો. દક્ષિણના મરાઠા સરદારો ભવિષ્યમાં મોગલ સલ્તનત માટે પડકારરૂપ થશે તેવો ભય લાગવા માંડ્યો. તેથી તે પોતે જ વિશાળ સેના લઈને દક્ષિણમાં આવી ગયો.

બાદશાહની વિશાળ સેના સામે લોદી ટકી શક્યો નહિ તેથી તે નિઝામ રાજ્ય છોડીને બિજાપુર રાજ્યમાં ચાલ્યો ગયો. પણ બિજાપુરે બાદશાહના ભયથી તેને શરણ ન આપી તેથી તે દૌલતાબાદ તરફ પાછો વળ્યો. નિઝામશાહે તેને શરણ આપ્યું. તેથી મોગલો અને નિઝામ વચ્ચે એક મોટું યુદ્ધ થયું. જેમાં મોગલોનો વિજય થયો. લોદી કાબુલ તરફ ભાગી છૂટ્યો. પણ પાછળ પડેલા મોગલ સૈન્ય સાથે વીરતાભર્યું યુદ્ધ કરીને રસ્તામાં જ મરાયો.

લોદીના વિનાશથી શાહજી ગભરાયા કારણ કે હવે તેમનો વારો હતો. તેમણે બાદશાહની ક્ષમા માગી અને હવેથી પૂરી વફાદારીથી તે બાદશાહની સેવા કરશે તેવી ખાતરી આપી. બાદશાહના સરદારોએ શાહજી જેવા વીરપુરુષને સ્વીકારીને સમાવી લેવાની સલાહ બાદશાહને આપી. જેથી બાદશાહે તેમને બાવીશ હજારની મનસબ તથા જાગીરો વગેરે આપ્યું. તેમના પરિવારના વીરપુરુષોને પણ ઉચ્ચ હોદ્દાઓ આપ્યા. વિઠોજીના પુત્ર ખેલોજીને પણ મનસબ આપી. (ઈ.સ. 1630). હવે શાહજી મોગલો સાથે ગોઠવાઈ ગયા.

નિઝામશાહીને મોગલોથી ભારે હાનિ થવા લાગી. સરદારો ફૂટીને મોગલો તરફી થઈ ગયા. ઘણો પ્રદેશ ચાલ્યો ગયો, એટલે નિઝામે બધો દોષ મંત્રી ઉપર ઢોળી તેને કાઢી મૂક્યો અને જૂના મંત્રી ફત્તેહખાનને ફરીથી મંત્રીપદે નિયુક્ત કર્યો. ફત્તેહખાન સજા પામીને જેલ ભોગવતો હતો. તે પાછો મંત્રી થયો. ચાણક્યે લખ્યું છે કે કાઢી મૂકેલા વ્યક્તિને ફરીથી નોકરીમાં લેવો નહિ. તેનો ડંખ તેને બદલો લેવા

પ્રેરણા આપતો રહેશે. ફત્તેહખાને એવું જ કયું. તેણે અફવા ફેલાવી કે નિઝામ ગાંડા થઈ ગયા છે. નિઝામને કેદ કરી લીધા. એટલું જ નહીં થોડા જ સમયમાં તેના ગળે ફાંસો દઈને નિઝામને મારી નાખ્યા. નિઝામના વફાદાર પચીસ સરદારોને એક જ દિવસે તેણે મારી નાખ્યા. નિઝામની સર્વસત્તા પોતાના હાથમાં લઈ લીધી અને દિલ્લી શાહજહાંને પત્ર લખીને ખંડિયો રાજા થવા માટેની તૈયારી બતાવી. આ રીતે તેણે નિઝામશાહી પ્રભાવહીન કરી નાખી. તેણે મુર્તુજાનિઝામના દશ વર્ષના પુત્ર હુસેનને ગાદીએ બેસાડી રાજ્ય કરવા લાગ્યો. મોગલોએ તેની પાસેથી અઢળક ધન દંડના રૂપમાં વસૂલી તેને માન્યતા આપી. પણ જે પ્રદેશો મોગલોને આપ્યા તેમાં શાહજહાંની જાગીરના પણ કેટલાક પ્રદેશો હતા તેથી શાહજહાંને ખોટું લાગ્યું. શાહજહાંએ મોગલોની નોકરી છોડી દીધી અને બિજાપુર સાથે હાથ મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો. મુખ્યમંત્રી મુરારપંત હતો તે શાહજહાંના પક્ષે થઈ ગયો. મુરારની ભલામણથી બિજાપુરના આદિલશાહે શાહજહાંને સ્વીકારી લીધા. એટલું જ નહિ મોટા લશ્કર સાથે તેમને અને મુરારપંતને દૌલતાબાદ ઉપર વિજય મેળવવા મોકલી દીધા.

ફત્તેહખાન ગભરાયો. તેણે મોગલ સરદાર મહોબ્બતખાનની મદદ માગી. મહોબ્બતખાને મોટા લશ્કર સાથે શાહજહાંને રસ્તામાં જ રોક્યો. ભયંકર યુદ્ધ થયું. શાહજહાં પાછો વળી ગયો.

હવે યુક્તિથી દૌલતાબાદ જીતવા માટે ફત્તેહખાનને ફોડ્યો. તે મોગલો સાથે ભળી ગયો હતો. તેને અન્ન વગેરેની મદદ કરી ઘણાં વચનો આપ્યાં. કિલ્લાની નીચે મોગલ સૈન્ય પડ્યું હતું. તેના ઉપર ફત્તેહખાને રાત્રે તોપમારો કરાવ્યો. બીજી તરફથી શાહજહાં પોતાની સેના સાથે મોગલ સેના ઉપર તૂટી પડ્યા. બન્ને તરફથી ભીષણ પ્રહાર થવા છતાં મોગલ સેના અડગ રહી ને જીતી ગઈ. મહોબ્બતખાને દૌલતાબાદનો કિલ્લો જીતી લીધો. (ઈ. સ. 1633)

ફત્તેહખાનની ભારે દુર્દશા થઈ. તે મોગલ-બાદશાહની શરણે ગયો. તેને પેન્શન બાંધી આપી નિવૃત્ત કરી દીધો. નિઝામના બાળ રાજાને ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં કેદ કરી દેવાયા. નિઝામશાહી ખતમ કરી દીધી. હવે તે બધું રાજ્ય મોગલોનું થઈ ગયું હતું. (ઈ. સ. 1633)

જીજાબાઈ કેદમાં

હવે મોગલ સરદાર મહોબ્બતખાને શાહજહાં ઉપર દબાણ લાવવા અને વેર વાળવાના પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. શાહજહાં રાજા તો હાથમાં આવે તેમ ન હતું પણ તેમનાં પત્ની જીજાબાઈ બિજાપુરમાં હતાં. ષડ્યંત્ર કરીને જો તેમને પકડવામાં આવે તો શાહજહાં આપોઆપ વશમાં આવી જાય. આવું ષડ્યંત્ર મહોબ્બતખાનના મનમાં હતું. તેવામાં નિઝામનો એક સરદાર ફૂટીને મહોબ્બતખાન પાસે નોકરી માગવા આવ્યો. મહોબ્બતખાને તેનો ઉપયોગ કરીને જીજાબાઈને પકડી લાવવા કહ્યું. પેલાએ ષડ્યંત્ર કરીને જીજાબાઈને મહોબ્બતખાન પાસે હાજર કર્યા. ત્યારે મુસ્લિમ શાસકો કેટલી હદે નીચી નીતિ અપનાવતા હતા તેનો આ એક નમૂનો જ કહેવાય. આવી રીતે શત્રુ કે વિરોધીની પત્ની કે સ્ત્રીવર્ગને કીડનેપ કરીને કામ કઢાવવાનું કાર્ય મરાઠા કે રાજપૂતોએ કર્યું જાણ્યું નથી.

જીજાબાઈ મોગલોની કેદમાં આવી ગયાં પણ ત્યારે મોગલોની સેનામાં જાદવરાવનો ભાઈ જગદેવરાવ નોકરી કરતો હતો. તેણે જઈને મહોબ્બતખાનને સમજાવ્યો કે શાહજહાંએ જીજાબાઈને ત્યાગી દીધાં છે. તેમણે મોહિતેની કન્યા તુકાબાઈ સાથે લગ્ન કરી લીધાં છે અને બન્ને સાથે રહે છે. જીજાબાઈને પકડવાથી શાહજહાં દુઃખી નહિ થાય. રાજ થશે. માટે જીજાબાઈ મારી ભત્રીજી થાય તેને છોડી મૂકો. મહોબ્બતખાનના ગળે વાત ઊતરી ગઈ. તેણે જીજાબાઈને જાદવને સોંપી દીધી. જાદવે જીજાબાઈને શાહજહાં પાસે કોંડાણાના કિલ્લામાં મોકલી દીધાં. આ રીતે જીજાબાઈ મોગલોથી બચી ગયાં કહેવાય.

ફરીથી નિઝામશાહીની સ્થાપના

દૌલતાબાદ આગળના યુદ્ધથી બિજાપુરની સેનાનો કચ્ચરઘાણ નીકળી ગયો તેથી શાહજહાં નિરાશ થવાની જગ્યાએ વધુ હિંમતવાળા થયા. યુદ્ધમાં જય-પરાજય થતો રહે છે. ખરો સેનાપતિ પરાજયમાં હિંમત હારતો નથી. પરાજય પચાવે તે જ જીવન જીવી જાણતો હોય છે. આ સમયે નિઝામશાહી તો સમાપ્ત થઈ ગઈ હતી. તેની ફરીથી પ્રતિષ્ઠા કરવી એવી શાહજહાંની પ્રતિજ્ઞા હતી. શાહજહાં પોતાના તાબાના ભીમગઢ કિલ્લામાં ચાલ્યા ગયા. સાહસી જીવન જીવનાર વ્યક્તિએ બને તો એક આપત્કાલીન નિવાસસ્થાનની વેતરણ કરી રાખવી જોઈએ. ક્યારે શું થાય તે કહેવાય નહિ. ભીમગઢમાં રહીને શાહજહાં ફરીથી સેના એકત્રિત કરવા લાગ્યા. જ્યારે પર્યાપ્ત સૈન્ય એકઠું થઈ ગયું તે પછી તેમણે મોગલોના કબજાવાળા પ્રદેશો ઉપર હુમલા કરવા શરૂ કરી દીધા. ચાકણથી છેક બાલાઘાટ સુધીનો પ્રદેશ કબજે કરી લીધો. તે પછી મોગલોનાં થાણાં એક પછી એક ઝૂંટવવા માંડ્યાં. ત્યારે દૌલતાબાદનો હાકેમ ઇરાદતખાન હતો તેણે શાહજહાંના ધમપછાડા

બંધ કરાવવા તેને બાવીસ હજારી મનસબ અપાવવાની લાલચ આપી પણ શાહજી ફસાયા નહિ. શાહજીનું લશ્કર દશેક હજારનું થઈ ગયું હતું. તેમને હવે બિજાપુરની મદદની જરૂર જણાઈ. દક્ષિણનાં આ રાજ્યો માટે મોગલો કાયમી શત્રુ હતા. તેમણે બિજાપુરના ખવાસખાનને સમજાવ્યો કે આપણે ભેગા થઈને નિઝામશાહીની ફરીથી પ્રતિષ્ઠા કરીએ. ખવાસખાન મદદ આપવા તૈયાર થઈ ગયો. શ્રીવર્ધન કિલ્લામાં મોગલોએ નિઝામ બાળક મુર્તુજાને કેદ કરી રાખ્યો હતો. તે માંડ દશ વર્ષનો હશે. તેને શાહજીએ છોડાવી ગાદીએ બેસાડ્યો. સપ્ટેમ્બર 1633માં આ રીતે નિઝામશાહીની ફરીથી પ્રસ્થાપના થઈ. ઇતિહાસ સાક્ષી છે કે આ કામ શિવાજી મહારાજના પિતા શાહજીએ—હિન્દુએ—કર્ચું હતું!

હવે શાહજીએ પૂરી કોંકણપટ્ટી પાછી મેળવી લીધી. અહમદનગરથી નીરા નદી સુધીનો પ્રદેશ અને છેક ચાંદોરના ડુંગરાઓ સુધી નિઝામની આજ્ઞા વર્તીવી દીધી.

રાજકારણ મૂલ્યનિષ્ઠ હોવું જોઈએ. કારણ કે રાજનેતાઓનો પ્રભાવ પ્રજા ઉપર પડતો હોય છે. રાજાનાં આચરણોથી પ્રજા પ્રેરણા લેતી હોય છે. પણ મોટા ભાગે રાજકારણમાં મૂલ્યો રહેતાં નથી. તેથી રાજાનાં આચરણો પ્રજાને ઉચ્ચ પ્રેરણા આપતાં નથી. રાષ્ટ્રનિર્માણમાં સૌથી પ્રથમ નિર્માણ તો પ્રજાનું ઘડતર હોય છે. ઘડાયેલી પ્રજા મહાન રાષ્ટ્ર બનાવતી હોય છે. અણઘડ પ્રજા કદી મહાન રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કરી શકે નહિ. સામ-દામ-દંડ અને ભેદની નીતિ રાજકારણનો મૂલાધાર હોય છે. પણ કોઈ કોઈવાર છળ-કપટ પણ રાજનેતાઓ કરી બેસતા હોય છે. મૂલ્યોની દૃષ્ટિએ રાજપૂતોનું સ્થાન ઘણું ઊંચું કહેવાય. મૂલ્યોની કસોટી મોટા ભાગે પરસ્ત્રી અને પારકું ધન રહ્યું છે. વિજયી રાજપૂતોએ પરાજિત રાજાની સ્ત્રીઓની માન-મર્યાદા પૂરેપૂરી સાચવી છે. મરાઠાઓએ પણ સ્ત્રીમર્યાદા સાચવી છે. મુસ્લિમો આવું કરી શક્યા નથી દેખાતા. થોડા ઘણા અંશમાં છળ-કપટ બધાએ કર્યું લાગે છે.

શાહજી જ્યારે નિઝામના કિલ્લા તાબે કરી રહ્યા હતા ત્યારે જુન્નરના કિલ્લાનો સરદાર શ્રીનિવાસરાવ હતો તે કેમે કરીને તાબે થવા તૈયાર ન હતો. છેવટે શાહજીએ તેને પોતાના ત્યાં તેની પુત્રીનું સગપણ પોતાના પુત્ર સંભાજી સાથે કરવા બોલાવ્યો. અને પકડીને કેદમાં નાખ્યો. તેના બધા કિલ્લા કબજે કરી લીધા. જેમાં જુન્નર, જીવધન, સૌંદા અને ભોરંગનો સમાવેશ થાય છે.

આવી જ રીતે ભીવંડી તથા જંજિરાના સાચા સૈફખાન તથા સીદી અંબરને પણ નિઝામના તાબામાં લઈ લીધા.

શાહજહાંની ચઢાઈ

શાહજીના પરાક્રમોથી ફરીથી નિઝામશાહી સ્થાપિત થઈ રહી હતી તે મોગલ બાદશાહ શાહજહાંને ગમ્યું નહિ. તે ચિઢાયો અને શાહજીને પાઠ ભણાવવા દક્ષિણ તરફ ચઢી આવ્યો. તેની ઇચ્છા દક્ષિણનાં ત્રણે મુસ્લિમ રાજ્યોને પરાજિત કરવાની હતી. પણ તે એક પછી એક ક્રમે આ કામ કરવા માગતો હતો. સર્વ પ્રથમ તેણે બિજાપુરના આદિલશાહને પત્ર લખી લલચાવ્યો અને ધમકાવ્યો જેથી તે શાહજીથી જુદો થઈ જાય. પણ તે માન્યો નહિ, બિજાપુરનો મંત્રી રણદુલ્લાખાન મુત્સદ્દી હતો. તેણે શાહજીને જ સાથ આપવાનું નક્કી કર્યું. જ્યારે બે મોટી સત્તાઓ ટકરાતી હોય ત્યારે ત્રીજી સત્તા સામે કોનો પક્ષ લેવો ન લેવો તેની મથામણ ચાલવા લાગે. જો ખોટો પક્ષ લેવાઈ જાય તો ભારે હાનિ થાય. ત્યારે તટસ્થ તો રહેવાતું જ નહિ.

શાહજહાંએ યુદ્ધનો વ્યૂહ રચ્યો. તેણે પોતાની સેનાના ચાર ભાગ કર્યા. તેમાંથી બે ભાગ શાહજી સાથે લડવા મોકલ્યા. તેનો સેનાપતિ શાહિસ્તાખાન હતો. તેની સાથે વીસ હજાર ઘોડસવારો સાથે ખાનજમાનને મોકલ્યો હતો. આ સરદારોએ બન્ને તરફથી શાહજી ઉપર હુમલો કર્યો. ઘણી લડાઈ થઈ. પણ અંતે મોગલ સૈન્ય ઘણું વિશાળ હોવાથી શાહજી ટકી શક્યા નહિ. તે ભાગ્યા. મરાઠાઓ રાજપૂતોની માફક સામી છાતીએ લડીને કેસરિયાં કરીને આત્મવિલોપન કરી દેવામાં માનતા નહિ. શાહજીના પચીસ કિલ્લા મોગલોએ પડાવી લીધા. શાહજી ભાગીને એક પછી એક જગ્યાએ સંતાતા-સંતાતા છેક કોલ્હાપુર-મીરજ પાસે પહોંચી ગયા. મોગલો પાછળ પડ્યા હતા. ક્યાંય ટકવા દેતા નહોતા. પણ અહીં બિજાપુરની મદદ મળી. શાહજીમાં હિંમત આવી. તેમણે પાછા ફરીને મોગલ સેના ઉપર હુમલો કરી દીધો. તેમનો અન્નભંડાર લૂટી લીધો. અન્ન ન મળવાથી મોગલસેના યુદ્ધ કરતી અટકી ગઈ. થાકીને શાહજહાંએ શાહજીને પકડવાની યોજના પડતી મૂકી દીધી.

મોગલસેનાએ શાહજીને પડતા મૂકીને બિજાપુર ઉપર હુમલો કરી દીધો. ઘણા કિલ્લા જીતી લીધા. હજારોને ગુલામ પકડ્યા. મોગલસેના છેક બિજાપુરની ભાગોળે પહોંચી ગઈ તેથી આદિલશાહ ગભરાયો. તેણે શાહજહાં સાથે સંધિ કરી લીધી. જેમાં ઘણો ભૂભાગ તેમને

મળ્યો. પણ દર વર્ષે બાર લાખ હોનની ખંડણી ભરવાની શરત થઈ. સાથે સાથે શાહજીને શત્રુ માનવાનું પણ નક્કી થયું (1635) હવે બિજાપુર તો બચી ગયું પણ શાહજી એકલા પડી ગયા. હવે મોગલોએ એકલા શાહજી સાથે લડવાનું હતું. તે પાછળ પડ્યા. શાહજીએ ભાગતા-ભાગતા માહુલીના કિલ્લામાં આશરો લીધો. મોગલસેના ત્યાં પણ પહોંચી ગઈ. શાહજી ઘેરાઈ ગયા. કોઈ ઉપાય ન રહેતાં તેમણે શાહજહાં પાસે ક્ષમા માગી. પણ શાહજહાંએ ક્ષમા આપી નહિ. શાહજીને બિજાપુરમાં નોકરી કરવાની છૂટ આપી. શાહજહાંની આ ઉદારતા જ કહેવાય. આ રીતે શાહજી ફરીથી બિજાપુર આવ્યા અને નોકરીમાં જોડાયા (ઈ. સ. 1637)

શાહજી વિશે એક દંતકથા જાણવા જેવી છે. મુરારપંત અને શાહજી દૌલતાબાદ કિલ્લા ઉપર ચઢાઈ કરવા જઈ રહ્યા હતા. તેવામાં નાગરગાંવ આગળ જતાં સૂર્યગ્રહણ થયું. મુરારપંત બહુ જ ધાર્મિક વૃત્તિનો હોવાથી ઈંદાયણીના સંગમ આગળ લશ્કરનો પડાવ નાખી સ્નાનાદિ કર્યું. પછી બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દાન કર્યું. તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે ઘણા લોકો પોતાની રજતતુલા કરાવે છે અને પછી રજતને દાનમાં આપી દે છે. પણ મારે તો હાથીની રજતતુલા કરાવવી છે અને તે રજતને દાનમાં આવી દેવું છે. પણ હવે પ્રશ્ન એ હતો કે હાથીને જોખવો કેવી રીતે? ત્યારે આજના જેવા મોટા કાંટા ન હતા. સૌએ ઘણો વિચાર કર્યો પણ કોઈ ઉપાય સૂઝ્યો નહિ. એવામાં શાહજી આવ્યા. તેમણે ઉપાય બતાવ્યો. એક મોટા હોજમાં પાણી ભર્યું. તેમાં નાવ મૂકી. તેમાં હાથી ચઢાવ્યો. હાથીના ચઢવાથી નાવ નીચી થઈ, પાણી ઉપર ચઢ્યું. ચઢેલા પાણીની નિશાની કરી, હાથીને ઉતારી લીધો. ફરી તે જ નાવમાં પથ્થરો ભર્યા પેલા નિશાન સુધી નાવ ઊંચી થઈ પછી પથ્થરો કાઢી લીધા. તેનું વજન કર્યું. તે જ હાથીનું વજન થયું. સૌ કોઈ ખુશ ખુશ થઈ ગયા. મુરારપંતે તેટલી ચાંદી બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી દીધી. બ્રાહ્મણો રાજરાજ થઈ ગયા. ખૂબ જલસા કર્યા, પણ પછી પાછા હતા તેવા ને તેવા થઈ ગયા. લક્ષ્મી વાવવાથી ઊગે છે. બ્રાહ્મણોને લક્ષ્મી ભોગવતાં તો આવડી પણ વાવતાં ન આવડી. કેટલાક છીછરા માણસો લક્ષ્મીને બાળે છે. અર્થાત્ બેફામ વ્યર્થના અને મોટાઈ બતાવનારા ખર્ચાઓમાં વાપરે છે. તો કેટલાક અગ્નિવાળાં કર્મકાંડોમાં વાપરે છે. જેમાં લક્ષ્મી બળે છે, ઊગતી નથી. ખેડૂત અને વ્યાપારી લક્ષ્મી વાવે છે. એકમાંથી અનેક કરે છે. તેથી તે સમૃદ્ધ થાય છે. જેને લક્ષ્મી વાવતાં આવડે તે જ સમૃદ્ધ થાય. હજી ભોગવવી તો તોય ઠીક પણ જે લોકો લક્ષ્મીને બાળે છે તે સામે ચાલીને દરિદ્રતા અને દુર્દશા બોલાવે છે. પેલા ગામને અત્યારે તુલાપુર કહેવાય છે.

હિન્દુ રાજાઓ સાથે યુદ્ધો

કર્ણાટકના કેટલાક હિન્દુ રાજાઓ સ્વતંત્ર હતા. શાહજીની મદદ લઈને રણદુલ્લાએ તેમના ઉપર ચઢાઈ કરી, બે-ત્રણ વર્ષ સુધી યુદ્ધો ચાલ્યાં. રાયારાયલ નામનો રાજા બિજાપુર રાજ્યમાં ઘણો ઉપદ્રવ કરતો હતો. શાહજીએ બે વાર મોટાં યુદ્ધો કરીને તેનો પરાજય કર્યો. તેની પાસેથી અક્કલકોટ, બાગલકોટ, કોલ્હાર, બેંગરૂળ, વાસકોટ, બાળાપુર, શિરટા વગેરે પરગણાં પડાવી લીધાં. શાહજીનાં પરાક્રમોથી આદિલશાહ રાજ થયો અને તે બધાં પરગણાં શાહજીને જાગીરમાં આપી દીધાં. પાછળથી બીજાં પણ કેટલાંક પરગણાં જોડી દીધાં.

દ્રવિડ દેશમાં વ્યવસ્થા

આદિલશાહની પાસે દ્રવિડ દેશ (તામિલનાડુ)નો કેટલોક ભાગ હતો પણ ત્યાં વ્યવસ્થા સ્થાપિત થઈ શકતી ન હતી તેથી તેની વ્યવસ્થા કરવા શાહજીને સૂબો બનાવીને મૂકવામાં આવ્યા. શાહજીએ વ્યવસ્થા સ્થાપવા માટે મહારાષ્ટ્રમાંથી બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા. મહારાષ્ટ્રના ચિત્તપાવન અને દેશસ્થ બ્રાહ્મણો પ્રથમથી જ બુદ્ધિશાળી. ત્યારે શિક્ષણનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું હતું તોપણ મોટા ભાગના બ્રાહ્મણો ભણેલા રહેતા. આ બ્રાહ્મણોને ત્યાં વસાવ્યા જે આજે પણ દેશમુખ, દેશપાંડે, કુલકર્ણી, વગેરે નામોથી જાણીતા છે. રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ, રક્ષા અને એકતામાં રાષ્ટ્રનો કીમવર્ગ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતો હોય છે. જે શાસકો આ કીમવર્ગનો ઉપયોગ કરી જાણે તે સારી રાજવ્યવસ્થા ગોઠવી શકે. જે કીમની જગ્યાએ અયોગ્ય અને અક્ષમ લોકોને રાજવહીવટ સોંપે તે રાજવ્યવસ્થા બગાડી મૂકે. શાહજી મરાઠા જ્ઞાતિના છે પણ તે જાણે છે કે વહીવટી કામ બ્રાહ્મણો જ સારું કરી શકે એટલે પોતાની જ્ઞાતિના માણસો ન રાખીને બ્રાહ્મણોને રાખ્યા છે. આવું જ નિઝામ, બિજાપુર વગેરે મુસ્લિમ રાજ્યોનું પણ છે. તેમણે પણ પોતાની જ્ઞાતિના માણસો ન રાખીને મોટા ભાગે બ્રાહ્મણોને મહત્ત્વનાં સ્થાને નિયુક્ત કર્યા હતા. સારા અને દક્ષ અધિકારીઓથી જ રાજવ્યવસ્થા ચાલતી હોય છે. થોડા જ સમયમાં શાહજીએ દ્રવિડ દેશમાં શાંતિ સ્થાપિત કરી દીધી અને પ્રજાને સુખી કરી. ઉત્પાદન અને આવક વધી તેથી બિજાપુરને નિયમિત રકમ મોકલાવા લાગી જેથી આદિલશાહ પણ ખુશ થયા.

તંજાવુર

દ્રવિડ દેશમાં ત્યારે તંજાવુર રાજ્યમાં વિજયરાઘવ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે મહાપ્રતાપી અને બળવાન હતો. તેને ત્રિચીનાપલ્લીના રાજા સાથે વૈરભાવ થયો. ત્રિચીના રાજાએ શાહજી સાથે મૈત્રીસંધિ કરી લીધી. મૈત્રીસંધિ કરીને દુર્બળ પણ પ્રબળ થઈ શકે. પ્રબળ પણ મૈત્રી વિનાનો હોય તો દુર્બળ થઈ જાય. તટસ્થ નીતિ એક પ્રકારની આત્મઘાતી નીતિ જ કહેવાય. કારણ કે, “હું એકલો—મારે કોઈ મિત્ર જ ન જોઈએ.” જેવું થયું, આવા લોકો કપરા કાળમાં ટકી શકતા નથી.

ત્રિચીના રાજાએ શાહજી સાથે મળીને તંજાવુરના રાજા ઉપર ચઢાઈ કરી. વિજયરાઘવ હાર્યો અને રણમાં મરણ પામ્યો. તંજાવુર હવે શાહજીના હાથમાં આવ્યું. આ પ્રદેશ જ ઘણો ફળદ્રુપ અને ઉત્પાદક હોવાથી શાહજીને ગમી ગયો. તેણે ત્રિચીના રાજા પાસેથી યુદ્ધ-ખર્ચના પાંચ લાખ રૂપિયા લેવાના માંડી વાળી આ પ્રદેશ જ લેવાનો નિર્ણય કર્યો. પણ ત્રિચીના રાજાને આ વાત ગમી નહિ, તેણે શાહજી ઉપર ચઢાઈ કરી પણ તે હારી ગયો. તેનો દેશ ત્રિચી પણ શાહજીના હાથમાં આવી ગયો. ત્રિચી અને તંજાવુર બન્ને પ્રાંતો બિજાપુર સરકારની સત્તામાં જ રહેવા દીધાં.

બાજી ઘોરપડેનો વિશ્વાસઘાત

રાજસત્તા ખટપટો વિનાની નથી હોતી, ખટપટો કોઈને મહોરું બનાવવા થતી હોય છે. શાહજીનાં પરાક્રમો, વિજયોથી ઘણા સરદારો ઈર્ષ્યા કરવા લાગ્યા હતા. બીજી તરફ શિવાજી મહારાજે પણ ઉત્પાત મચાવવો શરૂ કરી દીધો હતો. અને કદાચ શાહજી પણ દ્રવિડ પ્રદેશમાં પોતાની સૂબાગીરીને સ્વતંત્ર રાજાગીરીમાં બદલવાની ઇચ્છા ધરાવતા હતા. આવું ઘણુંબધું બિજાપુરના નવાબના કાનમાં ભંભેરાવા લાગ્યું હતું. સારામાં સારા સંબંધો કાનભંભેરણીથી બગડી જતા હોય છે. નવાબે નક્કી કર્યું કે શાહજીને શિક્ષા કરવી પણ તે કરવી કેવી રીતે? તેણે મુસ્તુફાખાનને આ કામ સોંપ્યું. ખાને બાજી ઘોરપડેને આ કામ સોંપ્યું. બાજીએ કપટ કર્યું. શાહજીને પોતાને ઘેર જમવા બોલાવ્યા અને પછી ઘરનાં બારણાં બંધ કરીને પકડી લીધા. તેમને મુશ્કેરાટ બાંધીને બિજાપુર મોકલ્યા. નવાબે તેમને વધ કરાવી નાખવાની વાત કરી તો બીજા કેટલાકે તેમને જીવતા જ દીવાલમાં ચણાવી લેવાની વાત કરી, શાહજી માટે મહાવિપત્તિ શરૂ થઈ. પણ રણદુલ્લાખાન તેમનો મિત્ર હતો, તે વચ્ચે પડ્યો. નવાબને સમજાવ્યા અને મીઠી ધમકી પણ આપી કે જો શાહજીને કાંઈ થશે તો પોતે નોકરી છોડીને ફકીર થઈ જશે અને મક્કા ચાલ્યા જશે. અંતે નવાબને વલણ બદલવું પડ્યું. તેણે શાહજીને કેદ જ કરી દીધા. પિતાને કેદમાંથી શિવાજીએ છોડાવી દીધા હતા તે વાત આગળ કહીશું. હમણાં તો જે બિજાપુરના નવાબનું રાજ્ય વધારી આવ્યું. અનેક યુદ્ધો લડ્યા, વિજય અપાવ્યો. એ જ નવાબે ભયંકર દંડ કરવાનું નક્કી કર્યું. એક હિન્દુ સરદાર બાજી ઘોરપડેએ દગ્ગાબાજીથી શાહજી મહારાજને પકડાવી લીધા, તો બીજી તરફ એક મુસલમાન સરદાર રણદુલ્લાએ શાહજી મહારાજનો પક્ષ લીધો અને મૃત્યુથી બચાવી લીધા! આ ઘટના વિચારવા જેવી છે.

નજરકેદ

શાહજીને બિજાપુરમાં ચાર વર્ષ સુધી નજરકેદ રાખવામાં આવ્યા. આ સમય દરમિયાન એક તરફ શિવાજી મહારાજ શાંત રહ્યા. કશા ઉપદ્રવ કર્યા નહિ તો બીજી તરફ શાહજીએ પોતાની વગ વાપરીને સરદારોને અનુકૂળ કર્યા. આદિલશાહે સમજાવવા સરદારોએ પ્રયત્નો કર્યા. પરિણામે ચાર વર્ષ પછી તે મુક્ત થયા. પાછી તેમને કર્ણાટકની સુબેદારી આપવામાં આવી. શાહજી કર્ણાટક ચાલ્યા ગયા.

શિવાજી સાથે મુલાકાત

શાહજી પોતાના પુત્ર શિવાજીને મળવા મહારાષ્ટ્ર ગયા. પણ આદિલશાહે શરત કરી હતી કે મળીને તરત જ પાછા કર્ણાટક આવી જવું. શાહજી પુત્રને મળીને પાછા કર્ણાટક આવી ગયા. પણ પછી લાંબું જીવ્યા નહિ.

શાહજીનું અવસાન

એક દિવસ શાહજી બંદેકીર ગામની સીમમાં શિકાર રમવા ગયા હતા. જંગલી જાનવર પાછળ ઘોડો દોડાવ્યો. ઘોડાનો પગ મોટા ખાડામાં પડ્યો. ઘોડો અને શાહજી પછડાયા. ઘોડાનો પગ શાહજીની છાતી ઉપર પડ્યો અને તે મરણશરણ થઈ ગયા. ત્યારે ઈ. સ. 1664નો જાન્યુઆરી મહિનો ચાલતો હતો. પુત્ર વ્યંકોજી આવ્યા અને ઉત્તરક્રિયા કરી. તે જગ્યાએ આજે પણ શાહજીની છત્રી છે. નવાબે વ્યંકોજીને મનસબદાર બનાવ્યો. નોકરી ચાલુ રહી.

શાહજીને ત્રણ પુત્રો હતા અને બે પત્નીઓ હતી. જીજાબાઈ જાદવ અને તુકાબાઈ મોહિતે પત્નીઓ હતી તો જીજાબાઈથી બે પુત્રો હતા.

(1) સંભાજી અને (2) શિવાજી, ત્રીજો પુત્ર તુકાબાઈના પેટે વ્યંકોજી થયો હતો. ત્રણેની જન્મસાલ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે.

1. સંભાજી—ઈ. સ. 1623, દૌલતાબાદ

2. શિવાજી—ઈ. સ. 1627, શિવનેરી

3. વ્યંકોજી—ઈ. સ. 1631

આ ત્રણમાંથી જ્યેષ્ઠ પુત્ર સંભાજીનું મૃત્યુ કનકગીરીના યુદ્ધમાં તોપનો ગોળો વાગવાથી થયું હતું. સંભાજી શાહજીનો અતિ પ્રિય પુત્ર હતો. તેના મૃત્યુથી શાહજીને ઘણો આઘાત લાગ્યો હતો. 1653માં ત્રીસ વર્ષની વયે સંભાજી મૃત્યુ પામ્યા હતા.

કનિષ્ઠ પુત્ર વ્યંકોજીને કર્ણાટકની સંપત્તિ આપી હતી. તેને યોગ્ય શિખામણ આપી શાહજીએ પોતાના પ્રાણ છોડ્યા હતા.

શાહજીનું આટલું વિસ્તારથી જીવનચરિત્ર લખવાનો હેતુ એ છે કે આપણે શિવાજી મહારાજની પૂર્વભૂમિકા સમજીએ. દક્ષિણનાં ત્રણ મુસ્લિમ રાજ્યો તથા ઉત્તરના મોગલ રાજ્યની ભૂમિકા સમજીએ. ત્યારે નાની નાની બાબતો માટે યુદ્ધો થયા કરતાં અને ભારે વિનાશ થતો રહેતો તે સમજીએ. મરાઠા સરદારો વીર-બહાદુર, સાહસી હોવા છતાં નવાબોની નોકરીમાં સંતોષ માનીને તેમના દરબારમાં પડ્યા રહેતા તે સમજીએ. ઉત્તરના બાદશાહોની તુલનામાં દક્ષિણનાં શિયા મુસ્લિમ રાજ્યો હિન્દુઓ પ્રત્યે સારો વ્યવહાર રાખતાં હતાં તથા મોટા ભાગે તેમનો રાજવહીવટ હિન્દુ મુત્સદ્દીઓ અને સરદારો કરતા હતા તે સમજીએ.

દક્ષિણનાં નિઝામ, આદિલશાહ અને કુતુબશાહના ખરા શત્રુ તો દિલ્લીના મોગલો હતા. જે વારંવાર ચઢી આવતા હતા. તેમને રોકવાનું કામ મુખ્યતઃ મરાઠા સરદારો જ કરતા હતા, મરાઠા સરદારો જરૂર પડે ત્યારે પક્ષ બદલી લેતા. ત્યારે કોઈ દોષ મનાતો નહિ. આ રીતે થોડાક દોષો હોય તોપણ શાહજી મહાન સરદાર હતા.

17-11-10

*

4. શિવાજીનો જન્મ અને બાળપણ

યયોરેવ સમં વિત્તં
યયોરેવ સમં કુલં।
તયોમૈત્રી વિવાહશ્ચ
નતુ પુષ્ટ વિષ્ટયો॥

નીતિકાર કહે છે કે જેમની આર્થિક સ્થિતિ એકસરખી હોય તથા જેમનાં કુળ સરખાં હોય તેમનો જ પરસ્પરમાં વિવાહ-સંબંધ બંધાવો જોઈએ. પણ જો ધન અને કુળ સરખાં ન હોય અર્થાત્ ઊંચાં-નીચાં હોય તો તેવો વિવાહ સંબંધ કરવો નહિ.

ભારતમાં માત્ર બે વર-કન્યા જ પરણતાં નથી પણ બે પરિવારો, બે સમાજો પણ પરણે છે. જેથી વિવાહની સફળતા કે નિષ્ફળતાની અસર પરિવાર અને સમાજ ઉપર પણ પડે છે.

લુકજી જાદવરાવ અને માલોજી ભોંસલે. આ બન્નેની કશી સમાનતા ન હતી. તોપણ જેમતેમ કરીને જીજાબાઈ તથા શાહજીનાં લગ્ન થયાં. એવું લાગે છે કે આ લગ્ન જામ્યાં નહિ. લગ્ન જામે તેને દામ્પત્યસિદ્ધિ કહેવાય છે. લગ્ન તો 2-4 કલાકની વિધિયા માત્રથી થઈ જાય પણ દામ્પત્યને જામતાં વર્ષો લાગી જાય. જો પતિ-પત્નીમાં મનમેળ જ ન હોય તો દામ્પત્ય જામવું કઠિન થઈ જાય. જીજાબાઈ અને શાહજીનું દામ્પત્ય જામ્યું નહિ. દોષ કોનો હતો તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ એટલું કહી શકાય કે દામ્પત્ય જમાવવાનું કાર્ય પત્ની કરતી હોય છે. પ્રેમ, સહનશક્તિ, વફાદારી અને હડાપણ હોય તો જ પત્ની દામ્પત્ય જમાવી શકે. જો પત્નીમાં અભિમાન વધુ હોય તો પ્રેમ હોય તોપણ સહનશક્તિ અને હડાપણની ન્યૂનતા રહેવાથી દામ્પત્ય જામે નહિ. જે લોકો યોદ્ધા કે સેનાપતિ હોય તેના સ્વભાવમાં ઉગ્રતાનું પ્રમાણ વધુ રહેવાનું. આ ઉગ્રતાને પત્ની સહનશક્તિથી સહન કરી શકતી હોય છે. સહનશક્તિ મોટી તપસ્યા જ કહેવાય, તે ન હોય તો પત્ની દામ્પત્ય જમાવી શકે નહિ.

જીજાબાઈ અને શાહજીમાં શું મતભેદ થયા તે ભગવાન જાણે; પણ એવું લાગે છે કે તેમનું દામ્પત્ય જામ્યું નહિ. શાહજીએ તુકાબાઈ મોહિતે સાથે બીજાં લગ્ન કરી લીધાં. તેમનાથી તેમને એક પુત્ર વ્યંકોજી પણ થયો. પણ ભારતમાં ઉચ્ચ કુળની સ્ત્રીઓ બીજાં લગ્નો ન કરી શકે. ના તો તે છૂટી થઈને ત્યક્તા થઈ શકે કે ન તે સાથે રહી શકે. છતાં પતિએ અલગ રહેવું અને બાળકો સાથે એકાકી જીવવું તે બહુ જ દુઃખદાયી હોય છે. પણ આવાં દુઃખો ઘણી સ્ત્રીઓ ભોગવતી હોય છે.

શાહજી અને જાદવરાવ સસરાનો પણ મેળ ન રહ્યો. બન્ને જુદી-જુદી સેનામાં રહીને સામસામા લડ્યા પણ ખરા. જેમાં જમાઈ શાહજીએ સસરાને હરાવીને ભગાડેલા. એટલે જીજાબાઈ માટે પિયરનો પક્ષ પણ સુખદાયી રહ્યો દેખાતો નથી. તેમણે જીવનભર પિયરમાં પગ મૂક્યો નથી. આ તેમની ખુમારી જ કહેવાય. સામાન્ય સાસરાપક્ષ પ્રત્યે અને પતિ પ્રત્યે અહોભાવ ન રાખનારી સ્ત્રીઓ પિયર પક્ષી થઈ જતી હોય છે. પણ જીજાબાઈમાં પિયરપક્ષ તો તદ્દન છે જ નહિ. સાત મહિનાની સગર્ભાવસ્થામાં પૂનાથી 500 માઈલ દૂર શિવનેરીના કિલ્લામાં રહેવાની વ્યવસ્થા કરી દેવાઈ. આ શિવનેરીનો કિલ્લો જોવા જવાનું મારે થયેલું: મેં શિવાજી મહારાજનું જન્મસ્થાન જોયેલું. જોકે હવે તો બધું જીર્ણશીર્ણ થઈ ગયું છે. મારી ઇચ્છા શિવાજી મહારાજના બધા કિલ્લા જોવાની હતી. તેની યોજના પણ બનાવી. પણ ઉંમર (80 વર્ષ)ના કારણે પહાડો ચઢવાનું શક્ય ન લાગતાં તે યોજના બંધ રાખવી પડી છે.

શિવનેરીમાં જીજાબાઈની રક્ષા માટે બાળકૃષ્ણ હનુમંતે, શામરાવ નીલકંઠ અને રઘુનાથ બલ્લાળ કોરડે નામના ત્રણ વિશ્વાસુ માણસોને રાખવામાં આવ્યા હતા. એક વાર જીજાબાઈનું કીડનેપ થયું હતું તે પછી ફરીથી આવું ન થાય તેની સાવધાની રાખવી જરૂરી હતી. મોટાં અને મહત્ત્વનાં માણસો સુરક્ષિત નથી હોતાં, તેમની રક્ષા કરવી જરૂરી હોય છે.

જીજાબાઈની સાથે ત્રણ-ચાર વર્ષનો પુત્ર સંભાજી પણ છે. સીતાજીએ પતિની સાથે 14 વર્ષ સુધી વન ભોગવ્યું હતું. અને પછી સગર્ભાવસ્થામાં પાછું અયોધ્યા છોડવું પડ્યું હતું. પાછલી જિંદગી વાલ્મીકિ ઋષિના આશ્રમમાં વિતાવી હતી. જીજાબાઈને સગર્ભાવસ્થામાં એક જર્જરિત અવાવરું કિલ્લામાં રહેવાનું છે. પતિ વિના એકલાં જ રહેવાનું છે. તેમને રાત-દિવસ ચિંતા થયા કરતી શું થશે? શું થશે?

કારણ કે પતિની પાછળ શત્રુઓ પડ્યા રહેતા. પોતે ત્યક્તા જેવી દશા ભોગવી રહ્યાં છે. એક બાળક છે અને બીજું થવાનું છે. કશી સગવડ કે વ્યવસ્થા નથી. વર્તમાન અને ભવિષ્ય અંધકારમય દેખાય છે. તેથી તેમને ઘોર ચિંતા થવા લાગી. આયુર્વેદ માને છે કે વ્યક્તિને સતત ચિંતાતુર રહેવાનું થાય તો તેને ‘ચિંતાજ્વર’ લાગુ પડી જાય. તેનું શરીર સુકાવા લાગે અને પીળું પડતું જાય. પ્રબળ કારણ હોય તો મોટા સમર્થને પણ ચિંતા થાય. ચિંતા ન કરવી જોઈએ તેવો ઉપદેશ આપવો સરળ છે. પણ આચરી બતાવવું બહુ કઠિન છે. જેનામાં ઓછી સમજણ કે ડહાપણ હોય જેને પરિણામો ન દેખાતાં હોય તે ચિંતામુક્ત થઈ શકે. પણ ડાહ્યા માણસો ચિંતામુક્ત ન રહી શકે. તેમાં પણ જેનું જીવન સંઘર્ષમય હોય તેને તો ચિંતા હોય જ. સંઘર્ષવિરોધીઓ અનેક શત્રુઓ પેદા કરે છે. જે જાત-જાતના પ્રશ્નો ઊભા કરતા રહે છે. તેમાં પણ જો હલકટ વિરોધી કે શત્રુ હોય તો તો પાર વિનાના પ્રશ્નો ઊભા કરે.

જીજાબાઈને ચિંતાજ્વર થઈ જવાથી તેમનું આરોગ્ય કથળવા લાગ્યું. સ્ત્રીને સગર્ભાવસ્થામાં પતિની હૂંફની સૌથી વધુ આવશ્યકતા હોય છે. કદાચ હૂંફ ન મળે તો ચાલે. પણ જાકારો તો ન જ હોવો જોઈએ. પતિ ભલે જવાબદારીવશ દૂર રહે પણ દૂરથી પણ હૂંફ આપી શકાય. પણ હૂંફ જ ન હોય તો સ્ત્રી ભાંગી પડે. પણ જીજાબાઈ ભાંગી ન પડ્યાં. પૂરી હિંમત અને બાહોશીથી તે દિવસો વિતાવતાં રહ્યાં. કદાચ આ હિંમત પેટમાં ઊછરી રહેલો બાળક આપતો હશે. “મા, ચિંતા ના કર, હું છું ને! તારું નામ અમર કરી દઈશ. મને બહાર આવવા દે” આપણે એવું માનીએ છીએ કે ગર્ભ ઉપર માતાની અસર પડતી હોય છે તેવી જ રીતે માતા ઉપર ગર્ભની પણ અસર પડતી હોય છે. કોઈ પ્રબળ પુણ્યાત્મા, દૈવી જીવ, જો ગર્ભમાં આવ્યો હોય તો તેની પોતાની અસર પણ પડતી હોય છે.

ઈ. સ. 1627, 10મી એપ્રિલે જીજાબાઈને પ્રસૂતિ થઈ. જોકે જન્મ તારીખની બાબતમાં વિદ્વાનોમાં જુદા જુદા મત છે. પ્રસૂતિ પીડા વિનાની ભાગ્યે જ હોય છે. પણ એ બધી પીડા એક ક્ષણમાં સ્ત્રી ભૂલી જાય છે. જ્યારે તે બાળકનું મોઢું જુએ છે. પીડા માત્ર બાળકની પ્રસૂતિથી જ નથી થતી. કોઈ પણ ક્ષેત્રની પ્રસૂતિપીડા પછી જ થતી હોય છે. મૌલિક વિચારોની પ્રસૂતિ, નૂતનવિજ્ઞાન શોધની પ્રસૂતિ, નવો દેશ કે ટાપુ શોધવાની પ્રસૂતિ, નવા ગ્રહો ઉપર પહોંચવાની પ્રસૂતિ, અરે, ભૂમિમાંથી બીજની પ્રસૂતિ પણ પીડા દ્વારા જ થતી હોય છે. જે વિશ્વને કશું જ નવું નથી આપતા તે પ્રસૂતિની પીડાથી મુક્ત રહેતા હોય છે. પણ તે વાંઝિયા હોય છે.

પુત્રજન્મથી જીજાબાઈ અને કિલ્લામાં રહેનારા સૌને આનંદ-આનંદ થઈ ગયો. હિન્દુઓ અનેક દેવ-દેવીઓમાં માનતા હોય છે. શિવનેરી કિલ્લામાં એક ‘શિવાઈ માતા’નું સ્થાનક હતું. જીજાબાઈ બહુ શ્રદ્ધાથી માતાની પૂજા કરતાં. સ્ત્રીઓ ઘણી શ્રદ્ધાળુ હોય છે. જીજાબાઈએ શિવાઈ માતાની બાધા માની હતી. તેથી પુત્રનું નામ શિવાજી રાખવામાં આવ્યું હતું. ફકીરના આશીર્વાદથી પિતા શાહજી થયા. માતાના આશીર્વાદથી પુત્ર શિવાજી થયા.

પુત્રજન્મની વધાઈથી પતિના અભિનંદન સાંભળીને પત્ની ધન્ય ધન્ય થઈ જતી હોય છે. જ્યારે એકાંતમાં પતિ પુત્રનું મુખ જોવા આવે છે ત્યારે પત્ની કહે છે કે ‘લ્યો આ તમારું છે’ ત્યારે પતિ-પત્ની અને બન્નેને એકમેક કરી દેનારું બાળક સ્વર્ગથી પણ અદકરું સુખ ભોગવતાં હોય છે. આ સુખ કોઈ વાંઝિયાના ભાગ્યમાં નથી હોતું.

દાદા કોંડદેવ

શિવનેરી કિલ્લાની વ્યવસ્થા કરવા તથા જીજાબાઈ અને શિવાજીના ભરણપોષણ માટે શાહજી મહારાજે મહારાષ્ટ્રીયન બ્રાહ્મણ દાદા કોંડદેવની નિયુક્તિ કરી હતી. જીવનમાં સારા સાથીઓ, કાર્યકર્તાઓ, મિત્રો વગેરે મળવા દુર્લભ હોય છે. જેને સારા માણસોનું જૂથ મળ્યું હોય છે તેઓ વિપત્તિને પણ સારી રીતે પાર કરી શકતા હોય છે. પણ જો નબળા માણસો મળ્યા તો વગર વિપત્તિએ વિપત્તિઓનો ઢગલો થયા કરશે. આપણે માનીએ કે ન માનીએ પણ સારા માણસો (નબળા પણ) લેણા-દેણીના સંબંધથી મળતા હોય છે. શોધવાથી નથી મળતા. દાદા કોંડદેવ, એક સફળ શિક્ષક, પ્રખર રાજપુરુષ અને કુશળ વહીવટદાર હતા. તેમણે એક તરફ શિવાજીને શિક્ષિત કર્યા. બીજી તરફ કિલ્લાની બધી વ્યવસ્થા સુધારી દીધી. શાહજીની જાગીરની દશ સુધારી દીધી. કુશળ વહીવટદાર થોડા જ સમયમાં સારાં પરિવર્તનો કરી દેતા હોય છે. શિવાજી મહારાજ લગભગ દશ વર્ષ સુધી દાદા કોંડદેવના પ્રભાવમાં રહ્યા. તેમના ઘડતરમાં જીજાબાઈ પછી દાદાનો જ હાથ કહી શકાય. તે ધન્ય છે જેમને બાલ્યકાળમાં કોઈ યોગ્ય ઘડવૈયા મળ્યા. સાગ અને સીસમનું લાકડું પણ કુશળ સુથાર મળે તો જ કલાકૃતિ થઈ શકે. કુશળ સુથાર લાકડું પેદા નથી કરતો પણ એવા યોગ્ય લાકડાને ઘડીને આકાર આપે છે. લાકડું કુદરતી છે. પણ આકાર સુથારનો આપેલો છે. લોકો કલાકૃતિ જુએ છે. અહોભાવથી જુએ છે, પણ તેના ઘડવૈયાને યાદ નથી કરતા.

દેલવાડાનાં દેરાં હોય કે તાજમહાલ હોય તેનો કોણ શિલ્પી કલાકાર હતો તે યાદ નથી કરતા. આ નગુણાપણું જ કહેવાય. દાદાજીએ શિવાજીને ઘોડેસવારી, તલવારબાજી, ધનુષ્યબાણ, મલ્લકુસ્તી વગેરે બધી વિદ્યા શિખવાડી. દાદાજીને શિવાજીમાં ભવિષ્યનું ભારત દેખાતું હશે!

શિવાજીનાં લગ્ન

ત્યારે બાળલગ્નો થતાં. આજે ભલે આ પ્રથાને અણગમાથી જોવાની હોય, પણ તેના ત્રણ ફાયદા હતા. એક—વર-કન્યા, યુવાવસ્થા પહેલાં જ નિશ્ચિત ખીલે બંધાઈ ગયાં હોવાથી તેમનું મન એક જગ્યાએ કેન્દ્રિત થઈ જતું. તેથી ચારિત્ર્યરક્ષણને ભારે બળ મળતું. બીજું—કુમળા નેતરને વાળીને જેવો આકાર આપવો હોય તેવો આપી શકાય છે. આથી જે રીતે નાની ઉંમરથી જ ગોઠવાઈ ગયેલાં વરકન્યા એકબીજાને અનુકૂળ આકાર પ્રાપ્ત કરી લેતાં હોય છે. પછી ઘણી મોટી ઉંમર પછી આવો આકાર આપવો કઠિન થઈ જતો હોય છે. ત્રીજું—સંયુક્ત પરિવારમાં પ્રથમથી જ સેટ થવાનો અભ્યાસ મળી રહે છે. બહુ મોટી ઉંમરનાં લગ્ન સંયુક્ત પરિવારને ભાગ્યે જ સ્વીકારી શકતાં હોય છે. પણ આનો અર્થ કોઈ એવો ન સમજે કે હું બાળલગ્નોનો સમર્થક છું. આ તો તેનાં જમા પાસાં બતાવ્યાં. તેનાં ઉધારપાસાં પણ છે જ. તોપણ ઘણી મોટી ઉંમરે (30-40 વર્ષે) થનારાં લગ્નો કરતાં તે વધુ સફળ રહેતાં હોય છે.

ઈ. સ. 1640માં તેર વર્ષની વયે શિવાજી મહારાજનાં લગ્ન શિરકેની કન્યા સઈબાઈ સાથે પૂનામાં થઈ ગયાં. એટલું યાદ રહે કે જ્યારે બાળલગ્નો થતાં હતાં ત્યારે પતિ-પત્નીની સુહાગરાત અથવા મિલન તો પાકી ઉંમરે જ થતું હતું. તેને આણું અથવા ગૌના કહેવાતું. ત્યાં સુધી વર-કન્યા એકબીજાને મળતાં નહિ. માનસિક રીતે બન્ને એકબીજાનો મેળ વધારતાં રહેતાં. કોઈ કારણસર આણું કરવામાં વિલંબ થાય તો પતિઘેલી કન્યા લોકગીતોમાં પોતાની વિહ્વળતા ગાતી રહેતી:

“મારા સાસરિયે જઈને કહેજો એટલડું

પ્રિતમજી આણાં મોકલે”

પ્રિયને મિલનની તાલાવેલી લાગે. પછી મિલન થાય તેને સુહાગરાત કહેવાય. સુહાગ એટલે સૌભાગ્ય.

હવે પહેલાં જ સુહાગરાત ઊજવી લેવાય છે અને પછી લગ્ન થાય છે. તે પણ થાય તો થાય અને ન પણ થાય. ન થાય તો બીજા સાથે પાછી સુહાગરાત ઊજવવાની. કેટલીક વાર ઘણી સુહાગરાતો ઊજવીને પણ લગ્નજીવન પ્રાપ્ત ન થાય. દામ્પત્યની વાત જ ન રહે. આવા લોકો સુખી નથી હોતા. ખાસ કરીને લગ્ન પહેલાં જ સુહાગરાત ઊજવી લેનારી સ્ત્રીઓ, પાછલી જિંદગીમાં એકાકીપણાની શિકાર થઈ જતી હોય છે.

નિમ્બાલકર પરિવારનાં સઈબાઈ ત્યારે કદાચ દશ વર્ષનાં માંડ હશે. પુત્રના લગ્નમાં પિતા શાહજી ઉપસ્થિત ન રહ્યા. પુત્રનાં લગ્ન પૂનામાં થાય તે તેમને ગમ્યું નહિ. તે પુત્રનાં લગ્ન બિજાપુરમાં કરવા માગતા હતા. દાદા કોંડદેવ અને જીજાબાઈ જ આ લગ્નમાં મુખ્ય હતાં. દાદા કોંડદેવ સુધારાવાદી હતા. સુધારાવાદી વલણ પ્રગતિ કરાવતું હોય છે. રૂઢિવાદી, પરંપરાવાદી વલણ જીવનમાં સ્થગિતતા લાવતું હોય છે. દાદાજીએ ખેડૂતો માટે ઘણા સુધારા કર્યા. વારંવાર યુદ્ધનું ક્ષેત્ર હોવાથી શિવનેરી અને પૂનાની જાગીર ઉજ્જડ જેવી થઈ ગઈ હતી. તેને દાદાજીએ ફરીથી સમૃદ્ધ બનાવી. ત્યારે ડાકુ-લૂંટારા વધી ગયા હતા. દાદાજીએ બધાને દબાવી દીધા કે પછી કાઢી મૂક્યા. જ્યારે આ ભાગ મોગલોની સત્તામાં હતો ત્યારે જમીનની ઊપજનો અડધો ભાગ મહેસૂલ રૂપમાં લેવાતો હતો. દાદાજીએ તેને છઠ્ઠો ભાગ કરી દીધો જેથી ખેડૂતો રાજી થઈ ગયા. રાજશોષણ પ્રજાને ચૂસી ખાતું હોય છે. ત્યારે જંગલી જાનવરો ઘણાં વધી ગયાં હતાં, ખેતીને ઉજાડી દેતાં હતાં તેથી ભેલાણ કરનારા અને હાનિ કરનારાં જાનવરોનો નાશ કરાવી નાખ્યો જેથી ખેડૂતો અને ખેતી સુરક્ષિત થઈ ગઈ. તેમણે પ્રજાના બધા પ્રશ્નો ઉકેલવા માંડ્યા હતા. રાજા પ્રશ્નો ઉકેલે એટલે પ્રજા સુખી થાય. ન્યાયપ્રણાલી પણ સુધારી. સરળ અને બિનખર્ચાળ ન્યાયપ્રણાલી બનાવી.

શિવાજી મહારાજનું શારીરિક, યૌદ્ધિક ઘડતર કરવા છતાં પણ તેમનું અક્ષરજ્ઞાન ખાસ ન હતું તેવું મનાય છે. ત્યારે મરાઠા પરંપરામાં બહુ શિક્ષણ-પ્રથા ન હતી. માત્ર બ્રાહ્મણ વાણિયા જ શિક્ષણ લેતા હતા. ત્યારે અનેક રાજા-મહારાજાઓ શિક્ષણથી વંચિત રહેતા હતા. નિરક્ષરતા તેમને સાલતી ન હતી. તે સમયે અકબર, મહારાણા રણજિતસિંહજી વગેરે અનેક મહાન રાજવીઓ લગભગ નિરક્ષર હતા. જીજાબાઈ અને શિવાજી મહારાજ દાદા કોંડદેવની છત્રછાયામાં શિવનેરી કિલ્લામાં રહેવા લાગ્યા.

*

5. શિવાજી બિજાપુરથી પાછા પૂનામાં

લગ્ન એક બંધન છે. કલ્યાણકારી બંધન છે. લગ્ન વિના પણ કામ-વાસના તો ભોગવી શકાય છે. પણ તે કલ્યાણકારી નથી થઈ શકતી. લગ્નનું બંધન એક તંબૂ જેવું છે. તંબૂનો મૂલાધાર તો વચ્ચેનો ઊભો થાંભલો હોય છે. લગ્નમાં પણ પતિ-પત્નીનો સંબંધ પણ વચ્ચેનો મૂલાધાર બને છે. તંબૂને આ સિવાય ચારે તરફ તાંણિયા પણ હોય છે. જે ખૂંટીઓ સાથે બાંધેલા હોય છે. આ તાંણિયા વચ્ચેના મૂલાધાર જેવા થાંભલા ઉપર તંબૂનું સંતુલન સાચવી રાખે છે. આવી જ રીતે ભારતીય લગ્નોમાં સાસરાપક્ષ તથા પિયરપક્ષનાં માણસો તથા બીજા સગાં-સ્નેહી તાંણિયાનું કામ કરતાં હોય છે. જે તંબૂને તેના મૂલાધાર ઉપર સંતુલિત રીતે દઢ કરીને રાખે છે. પ્રેમલગ્નનો તંબૂ તાંણિયા વિનાનો હોય છે. જો કોઈ વિક્ષેપ આવે તો ઢળી પડતાં વાર નથી લાગતી. કારણ કે તેની પાસે તાંણિયા નથી હોતા.

જીજાબાઈ અને શાહજીનાં લગ્ન બહુ જામ્યાં નહિ તોપણ બન્ને પક્ષના માણસો (તાંણિયા) તે જામે તેવી ઇચ્છા અને પ્રયત્નો કરતાં રહ્યાં. જો પુરુષે બીજી પત્ની ન કરી હોય અને પત્નીએ પણ બીજા પુરુષ તરફ મન ન વાળ્યું હોય તો ફરીથી મેળ કરાવવો સરળ થઈ જાય છે. પણ જો પુરુષે બીજી પત્ની કરી લીધી હોય અને સ્ત્રી કોઈ બીજા પુરુષ તરફ વળી ગઈ હોય તો મેળ અશક્ય થઈ જાય. શાહજીએ તુકાબાઈ સાથે બીજું લગ્ન કરી લીધું હતું. તેમને વ્યંકોજી નામક પુત્ર હતો. તોપણ ત્યારે બહુપત્નીત્વ રિવાજ પ્રચલિત હોવાથી જીજાબાઈ નવી પરિસ્થિતિને સ્વીકારી શકે તેમ હતાં. આમે સ્ત્રી શોક્યને સહન કરી લેતી હોય છે. પુરુષ માટે શોક્યા શબ્દનો શબ્દ નથી. અર્થાત્ પુરુષ પત્નીના બીજા પતિને સ્વીકારી કે સહન કરી શકતો નથી.

શિવાજી મહારાજનાં પૂનામાં લગ્ન થયા પછી ઈ. સ. 1641માં શાહજીએ જીજાબાઈ તથા શિવાજી મહારાજને બિજાપુર બોલાવી લીધાં. લગભગ ત્રણેક વર્ષે ત્યાં બિજાપુર રહ્યા હશે. અર્થાત્ શિવાજી મહારાજ 14મા વર્ષથી 17મા વર્ષ સુધી બિજાપુરમાં રહ્યા હશે. આ તેમની કિશોરાવસ્થા અને યુવાવસ્થાનો સંગમ કહેવાય. કેટલાક લોકોનું જીવન ઉંમર કરતાં આગળ ચાલતું હોય છે. અર્થાત્ તે 15 વર્ષના હોય ત્યારે 20 વર્ષનું જીવન જીવતા હોય તો કેટલાક પાછળ જીવન જીવતા હોય છે. તે 20 વર્ષના હોય તોપણ 12-15 વર્ષનું જીવન જીવતા હોય છે. શિવાજી મહારાજ ઉંમર કરતાં આગળનું જીવન જીવતા હતા!

શિવાજી મહારાજ શાહજી સરદારના પુત્ર હતા. શાહજી મોટા પ્રતિષ્ઠિત મનસબદાર હતા. તેથી શિવાજીની પ્રસિદ્ધિ જલદીથી અધિકારી વર્ગમાં થઈ ગઈ. પિતૃપ્રતિષ્ઠા, કુળગૌરવ અને વ્યક્તિની ક્ષમતા તેના વિકાસમાં સહાયભૂત થતાં હોય છે.

શિવાજી મહારાજનાં ગુણગાન પ્રધાનમંત્રી મુરારપંતે આદિલશાહ પાસે કર્યાં. આદિલશાહ ઈરાની મૂળનો બહમની વંશનો હતો. કેટલાકનું માનવું છે કે તેમના પૂર્વજો બ્રાહ્મણમાંથી શિયા મુસ્લિમો થયેલા, પણ આ વાત ઠીક લાગતી નથી. પણ તેમના પૂર્વજો પારસી હતા તે હકીકત છે. પારસીઓનો ધર્મ અને વૈદિક ધર્મ જોડિયા ધર્મ જેવા હતા. એટલે બ્રાહ્મણનું બહમનરૂપાંતર થયું હોય તેવું શક્ય છે. શિયા મુસ્લિમો અપેક્ષાકૃત ઓછા કટ્ટર અને ઓછા કૂર હોય છે.

મુરારપંતની વાત સાંભળીને આદિલશાહને શિવાજીને જોવાનું મન થયું. તેણે શાહજીને હુકમ કર્યો. શાહજી તો ખુશ ખુશ થઈ ગયા. પોતાના પુત્રને બાદશાહ બોલાવે છે! આવું ગૌરવ તો કોઈને મળ્યું નથી. તેમણે શિવાજીને બાદશાહના દરબારમાં આવવાનું સમજાવ્યું. પણ શિવાજી માન્યા નહિ. છેવટે એક શરતે દરબારમાં આવવા તૈયાર થયા કે “હું બાદશાહને કુર્નિશ નહિ કરું.” શાહજી સંમત થયા.

મુસ્લિમોની સભ્યતામાં ત્રણ રીતે વંદન કરાય છે. (1) સિજદા, (2) કુર્નિશ અને (3) સલામ.

સિજદા તેને કહેવાય છે કે મુસલમાન પોતાનું માથું છેક જમીન સાથે લાંબો સમય અડાડી રાખીને વંદન કરે. સિજદા માત્ર અલ્લાહને જ કરાય. બીજા કોઈને નહિ. નમાજમાં વારંવાર

1. સિજદા કરવાથી નમાજ મુસલમાનોના કપાળમાં કાળો દાગ પડી જતો હોય છે. તેને ‘પેશાની’ કહેવાય છે.
2. કુર્નિશ, કોઈ બાદશાહ, સુલતાન, નવાબ જેવા મોટા હકેમને કરાય છે, જેમાં વાંકા વળીને જમીન ઉપર હાથ અડાડીને બેત્રણ વાર હાથથી સલામ કરવી તે કુર્નિશ છે.
3. સલામ, સમાન કક્ષાના માણસો કે ઊંચીનીચી કક્ષાના માણસો એકબીજાને ઊભા ઊભા જ કરે છે. માથું નમાવ્યા વિના જમણા હાથના

પંજાને પોતાના લમણા સુધી લઈ જઈને સલામ કરાતી હોય છે. અંગ્રેજોએ પણ આવી જ સેલ્યુટ સ્વીકારી હતી. પહેલાં બાદશાહોની આગળ પણ સિજદો કરવાનો રિવાજ પડી ગયો હતો. પણ ઔરંગઝેબે તે રિવાજ બંધ કરાવી દીધી હતો. તેણે કહ્યું કે “હું અલ્લાહ નથી. મને સિજદો ના હોય. કુર્નિશ કે સલામ જ હોય.” આપણા કેટલાક ગુરુ લોકો શિષ્યો પાસે અગિયાર વાર લાંબા દંડવત્ કરાવડાવે છે. (જે સિજદો કરતાં પણ વધારે કહેવાય) કારણ કે પોતે જ ઈશ્વર થઈ ગયા હોવાનો દંભ કરતા હોય છે. ખરેખર તો લાંબા દંડવત્ તો પરમેશ્વરને જ કરવાના હોય. ગુરુ એ પરમેશ્વર નથી, તે પણ પરમેશ્વરના ભક્ત જ છે. તેવી ધારણા ધરાવીને ગુરુભક્તિ નહિ પણ પ્રભુભક્તિ તરફ લોકોને વાળવાં જોઈએ.

પિતા શાહજીની સાથે શિવાજી મહારાજ આદિલશાહ બાદશાહના દરબારમાં ગયા પણ સૌની માફક રિવાજ પ્રમાણે કુર્નિશ ન કરી માત્ર સલામ જ કરી. શિવાજીના વ્યવહારથી બાદશાહને ખોટું લાગ્યું પણ શાહજીના મિત્ર મિરજુમ્બા વચ્ચે પડીને સમાધાન કરાવી દીધું. તથા આ તો હજી બાળક છે. દરબારી રીતો જાણે નહિ તેવું કહીને વાતને પૂરી કરી દીધી. વ્યક્તિના અનેક ગુણોમાં સ્વમાન નામનો ગુણ તેના વ્યક્તિત્વમાં ખાસ મહત્ત્વ ધરાવે છે. સ્વમાન અને નમ્રતા બન્ને સાથે રહી શકે. અહંકાર અને નમ્રતા સાથે ન રહી શકે. સ્વમાન વિનાના માણસો મોટા ભાગે સિદ્ધાંત વિનાના પણ હોય છે. તેમનું એક જ લક્ષ્ય હોય છે કોઈ પણ ભોગે, ગમે તે રીતે પોતાનું કામ કરવું-કરાવવું.

કસાઈનો વધ

શિવાજી મહારાજ પિતા શાહજીની સાથે રોજ દરબારમાં જતા. દરબારગઢની આગળ કસાઈઓ ખુલ્લેઆમ ગૌમાંસ વેચતા. ગાયોનાં ધડ દુકાનોમાં લટકતાં દેખાતાં. કોઈ કોઈ વાર તો ત્યાં નજીકમાં જ ગાયનો વધ પણ કરવામાં આવતો, શિવાજી મહારાજથી આ જોવાતું નહિ, એક બે વાર તેમણે કસાઈઓને દંડ પણ દીધો. વાત છેક આદિલશાહ પાસે પહોંચી. મિરજુમ્બાએ સમજાવ્યું કે હિન્દુ પ્રજા ગાયને અત્યંત પૂજ્ય માને છે. તેમનાથી ગૌવધ કે ગૌમાંસવિક્રય જોવાતું નથી. તેમની લાગણી દુભાય છે. તેથી લાગણી ન દુભાય તેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. આદિલશાહે કસાઈઓની દુકાનો દૂર કઢાવી તથા માંસ ખુલ્લું ન રાખતાં મર્યાદામાં રાખવાનું જણાવ્યું. કસાઈઓ તથા મુસલમાનોને આ ના ગમ્યું. એકવાર એક કસાઈ દરબારગઢના દરવાજા પાસે જ માંસનો ટોપલો લઈને વેચવા બેઠો હતો. તેને જોઈને શિવાજી મહારાજ ઉશ્કેરાઈ ગયા. બોલાચાલી થઈ અને તેમણે પેલાનો વધ કરી નાખ્યો. વાત આદિલશાહ પાસે પહોંચી. ફરી પાછા મિરજુમ્બાએ પક્ષ લીધો. બાદશાહનો હુકમ હોવા છતાં બહાર વેચવાની જગ્યાએ નજીકમાં સૌની વચ્ચે કેમ ગૌમાંસ વેચવા બેઠો હતો, તેવું માનીને શિવાજીને જતા કર્યા. પણ શિવાજીની આવી હરકતોથી શાહજીને ચિંતા થવા લાગી. આ છોકરો કોઈ દિવસ ઉપાધિ કરાવશે, તેવું માનીને તેને સમજાવવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા. જીજાબાઈને પણ કહ્યું કે, “તું સમજાવ, મારે અહીં નોકરી કરવી છે. આવી ઉદ્ધતાઈથી નોકરી ન કરી શકાય.”

આવી ઉદ્ધતાઈ છતાં આદિલશાહનો શિવાજી પ્રત્યે પ્રેમ હતો. તેણે આગ્રહ કરીને શિવાજી મહારાજનું બીજું લગ્ન બિજાપુરમાં કરાવી દીધું. આ લગ્ન ખૂબ ધૂમધામથી આદિલશાહે કરાવ્યું. દ્વિતીય પત્નીનું નામ સોયરાબાઈ હતું.

શિવાજી મહારાજના વ્યવહારથી કંટાળીને શાહજીએ પત્ની જીજાબાઈ તથા શિવાજીને ફરીથી પૂના મોકલી દીધાં. એવું લાગે છે કે ફરી તેઓ એકબીજા સાથે રહ્યા નહિ. મોટો પુત્ર સંભાજી તો શાહજી પાસે જ રહેતો હતો જે આજ્ઞાપાલક હોવાથી તેની કોઈ ખાસ ફરિયાદ આવતી નહિ.

બિજાપુરથી માતા અને પુત્ર પાછાં પૂના આવી ગયાં. જીજાબાઈને કાયમી પતિવિયોગ અને શિવાજીને પિતૃવિયોગ થઈ ગયો.

6. શિવાજીનું ઘડતર

પ્રત્યેક કૂખ ઇતિહાસ પેદા નથી કરતી. સ્ત્રીની કૂખ પૂજાય છે. સ્ત્રીનું રૂપ નથી પૂજતું. રૂપ તો વારાંગનામાં પણ હોય છે. જે સ્ત્રી પોતાની કૂખે ઇતિહાસ જન્માવે છે તે પૂજ્ય અને ધન્ય ધન્ય થઈ જતી હોય છે. જીજાબાઈની કૂખે ઇતિહાસ જન્મ્યો હતો. શિવાજી મહારાજ પોતે જ ઇતિહાસ છે. આવો ઇતિહાસ સો વર્ષમાં નહિ કદાચ હજાર વર્ષમાં એકાદ સ્ત્રી જન્માવતી હોય છે.

શ્રીકૃષ્ણ જેલમાં જન્મ્યા હતા તોપણ મહાન થયા હતા. શિવાજી એક વિરાન જેવા કિલ્લામાં જન્મ્યા હતા. તોપણ મહાન થયા હતા. તે જન્મજાત મહાન હતા. કોઈને મહાન બનાવી શકાતું નથી. તે જન્મજાત જ હોય છે. હા, તેમાં ઘડતર કરી શકાય છે. સોની સોનું પેદા નથી કરતો, તે તો સોનામાંથી દાગીના ઘડે છે. દાગીનાની કિંમત સોનાને આધારિત હોય છે. દાગીનાને ગાળી નાખો તોપણ સોનું રહી જાય છે તે જ તેની કિંમત છે.

શિવાજી મહારાજ જન્મજાત અભિજાત સોનું છે. પણ તેમના ઘડતરમાં માતા જીજાબાઈ, દાદા કોંડદેવ, સંત તુકારામ અને સમર્થ સ્વામી ‘રામદાસે’ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો કહેવાય.

જીજાબાઈ જાદવકુળનાં રાજવંશી સ્ત્રી હતાં. તે ખૂબ જ ધાર્મિક નિષ્ઠાવાળાં હતાં. પત્ની કદી નાસ્તિક ન હોવી જોઈએ. કદાચ શ્રદ્ધાના નામે તે થોડી અંધશ્રદ્ધા કરતી હોય તોપણ તેને ચલાવી લેવી જોઈએ. તેને નાસ્તિકતાના ચાળે ન ચઢાવવી જોઈએ. નાસ્તિક સ્ત્રી ઉત્તમ પત્ની નથી થઈ શકતી. તેનામાં પતિપ્રેમ, વફાદારી, સહનશક્તિ અને સમર્પણના ગુણો ખાસ ખીલી શકતા નથી.

શિવાજી મહારાજ ગર્ભમાં હતા ત્યારથી જ જીજાબાઈ વ્રત-પૂજા વગેરે કર્યા કરતાં. વ્રત-ઉપવાસ પૂજા વગેરે કરવાથી સ્ત્રીનું મન નિર્મળ બને છે. તે પાપભીરુ બને છે. જેથી પાપ કરતાં ડરે છે. પાપોથી બચી જાય છે. તેમને રામાયણ-મહાભારતની કથાઓ મોઢે છે. રોજ કથાકીર્તન કરે છે.

શિવાજીના જન્મ પછી જીજાબાઈએ ગાયેલાં હાલરડાં અમર છે. તેમાં પણ ઝવેરચંદ મેઘાણી કૃત

“શિવાજીને નીંદરું ના આવે, માતા જીજાબાઈ ઝુલાવે.”

આ હાલરડું રૂંવાડાં ઊભાં કરી દે તેવું છે. શિવાજીને આધાર માનીને કેટલું બધું લોકસાહિત્ય રચાયું છે? ઢગલાબંધ! ઘરે ઘરે શિવાજીનાં ગુણગાન થયા કર્યાં છે. કારણ કે પતિત થઈ ચૂકેલી હિન્દુ જાતિને શિવાજીએ ફરીથી નવી દિશા અને નવું જીવન આપ્યું.

પુરાણોમાં એક બીજી માતાના હાલરડાની કથા આવે છે. તે છે: મદાલસા. મદાલસા પુત્રને,

“શુદ્ધોસિ, બુદ્ધોઽસિ, સંસાર માયા પરિવર્જિતોઽસિ”

જેવું વેદાન્તી જ્ઞાન હાલરડામાં સંભળાવે છે જેથી પુત્રને વૈરાગ્ય થાય છે અને તે સંસારત્યાગી થઈ જાય છે. સગી માતા પુત્રને ત્યાગી બનાવે છે. તેની પત્નીઓ તેને સ્નાન કરાવે છે ત્યારે તેના ઉપર માતાનાં ઊનાં ઊનાં આંસુઓ ઉપરથી પડે છે. માતા તેને પ્રબોધે છે. આ સોનાની કાયા રાખ થઈ જવાની છે. પુત્ર જાગે છે અને પત્નીઓને ત્યાગીને વનમાં જઈ આત્માનું કલ્યાણ કરવા બેસી જાય છે. ખબર નહિ પછી ગોપીચંદની સોનાની કાયા સોનાની રહી કે નહિ પણ ગોપીચંદે સગી માતાના ઉપદેશથી સંસારત્યાગ—કર્તવ્યત્યાગ—પત્નીત્યાગ કરી દીધો. આ રીતે ભારતનું કીમધન વૈરાગ તરફ વળ્યું. ભારત કીમ વિનાનો દુર્બળ દેશ થયો અને ગુલામ થયો.

માતા જીજાબાઈએ આવાં હાલરડાં ન ગાયાં. અન્યાય, અત્યાચાર સામે ઝઝૂમવાનાં ગાયાં. કોઈ મોટા ગુરુએ જે ન કર્યું તે જીજાબાઈએ કર્યું:

“આજ માતા દેતી ચુમીઓ બાળા ઝીલજો બન્ને ગાલ.

તે દિ તારા મોઢડામાંથી ધુંવાધાર તોપ મંડાશે”

શિવાજીને નીંદરું ના’વે માતા જીજાબાઈ ઝુલાવે.

ભારતના પ્રત્યેક ધર્મગુરુએ જો જીજાબાઈ પાસેથી દીક્ષા લઈને આવો સંદેશો એકેએક બાળકને આપ્યો હોત તો કદાચ ઢગલાબંધ શિવાજી આ ભૂમિ પર પ્રગટ થયા હોત. દેશ ગુલામ ન થાત. પણ મોટા ભાગના ગુરુજનોએ સંસારત્યાગ—પત્નીત્યાગનો જ મહિમા સંભળાવી.

ખોટી દીક્ષા આપી. ભારતને ખોટા માર્ગે વાળી દીધો. જેનાં પરિણામ દેશ ભોગવતો રહેશે. આજે પણ આ ક્રમ બંધ થયો નથી. ગુમરાહ કરનારા ભગવાન થઈને પૂજાય છે. અને સાચા માણસો ઠોકર ખાય છે, હડધૂત થાય છે. ત્યારે મુસ્લિમ શાસકો, મંદિરો તોડતા, મૂર્તિઓ તોડતા, ગૌવધ કરતા, જબરદસ્તી ધર્મોત્તર કરાવતા. સ્ત્રીઓનાં અપહરણ કરતા. આવાબધા અનેક અત્યાચારોથી પ્રજા દુઃખી હતી, કકળતી હતી. દુઃખ અને કરુણા તો જુઓ આ બધું હિન્દુ સરદારો અને રાજાઓના સંસ્કારથી થતું રહેતું. ઉત્તરમાં રાજપૂત રાજા અને બાદશાહો સાથે ભળી ગયા હતા અને તેમના વતી હિન્દુઓ સામે લડી લડીને મુસ્લિમ સત્તા ફેલાવતા હતા. તો દક્ષિણમાં મરાઠા સરદારો, અંગત લાભ માટે નિઝામ, બિજાપુર ગોલકોંડાના નવાબો સાથે ભળી ગયા હતા. જરૂર પ્રમાણે તે વફાદારી બદલતા હતા પણ કોઈ સ્વરાજ્યનું નામ લેતું ન હતું. એ તો મુસ્લિમોની કુશળતા અને મુત્સદ્દીગીરી જ કહેવાય કે પોતે મુઠ્ઠીભર હોવા છતાં અહીંના જ લોકોના સહકારથી દેશ ઉપર બેફામ રાજ કરતા રહ્યા. હિન્દુ પ્રજા ક્યારે પોતાની આ કમજોરીનો સ્વીકાર કરશે?

કોંડદેવ

જીજાબાઈની માફક કારભારી કોંડદેવ પણ શિવાજીના ઘડતરમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતા હતા. કોંડદેવ બ્રાહ્મણ હતા, બ્રાહ્મણ સમાજના બે છેડા છે. ઉપરના છેડામાં વ્યાસ, વસિષ્ઠ, કપિલ, કણ્ઠાદ, ગૌતમ, ચાણક્ય જેવા ઋષિઓ છે. કાલિદાસ, ભવભૂતિ, માઘ, દંડી જેવા કવિઓ છે. તુલસીદાસ, સુરદાસ, નરસિંહ, જ્ઞાનદેવ, એકનાથ વગેરે જેવા ભક્તકવિઓ છે. મોટા રાજનેતાઓ, પ્રધાનો, દીવાનો, સેનાપતિઓ, સ્થપતિઓ, વૈજ્ઞાનિકો, નોબેલ પ્રાઇઝ લેનારા અત્યંત મેધાવી મહાપુરુષો છે. તો બીજી તરફ ભિક્ષાવૃત્તિ કરીને માંડમાંડ પેટ ભરનારા પણ છે. બ્રાહ્મણ સમાજ જો દાન લેવાની વૃત્તિએ ન ચઢ્યો હોત તો કદાચ તે વિશ્વના ઊંચા શિખરે બિરાજતો હોત! દાદા કોંડદેવે એક ત્યક્તા પત્ની અને તેના પુત્રને વર્ષો સુધી સંભાળ્યાં, સાચવ્યાં અને સંસ્કારી બનાવ્યાં. તે કુશળ વહીવટદાર હતા. તેમણે શાહજીની જાગીરમાં ઘણા સુધારા કર્યા. પ્રજાને સુખી કરી હતી.

તેમના વિશે એક કિંવદન્તી પ્રચલિત છે. એક વાર તેઓ એક કણબીના આંબાના બગીચામાંથી પસાર થતા હતા. તેમણે એક સુંદર કેરી લટકતી જોઈ તેને તોડી લીધી. પણ પછી ભાન થયું કે આ પારકી કેરી મારાથી તોડાય નહિ. તરત જ તેમણે કણબીને બોલાવીને કહ્યું કે “મારો હાથ તોડી નાખ.” પણ કણબીની હિંમત ન ચાલી, તેણે કહ્યું કે દાદાજી બગીચો આપનો છે. આપને કેરી તોડવાનો હક્ક છે. પણ દાદા માન્યા નહિ. તેમણે એક હાથે ચામડાનું મોજું પહેરી લીધું. જેથી તે કામ ન કરી શકે. જ્યારે શાહજી મહારાજને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે માંડ સમજાવીને મોજું કઢાવી નાખ્યું. પણ દાદાજીએ જીવનભર એક હાથની બાંય વિનાનું અંગરખું પહેર્યું. તે બતાવવા કે મારો આ હાથ ચોર છે. આવી અને આટલી પ્રામાણિકતા હતી દાદાજીની.

હવે શિવાજી સોળ વર્ષના થઈ ગયા હતા. તેમની મહત્ત્વાકાંક્ષા કાર્ય રૂપ લેવા માંડી હતી. તે મુસ્લિમોના શાસનથી ત્રસ્ત-નારાજ હતા. જીજાબાઈએ તેમનામાં સંસ્કાર ભરપૂર ભર્યા હતા તેથી અવાર-નવાર બિજાપુર રાજ્યની વિરુદ્ધમાં કાંઈ ને કાંઈ પરાક્રમ કરતા રહેતા. દાદા કોંડદેવને આ ગમતું નહિ. તે બિજાપુરના નવાબ સાથે ટસલ થાય તેવું ઇચ્છતા ન હતા. તેમણે શાહજીને પત્ર લખી ચિંતા બતાવી. પણ શાહજીએ કાંઈ ખાસ ધ્યાન આપ્યું નહિ. આમ તો શાહજી પણ પુત્રના ઉત્પાતોથી પરેશાન હતા જ.

દાદાનું ચિંતાજ્વરથી શરીર ઓગળવા લાગ્યું. તેમને થયું કે હવે લાંબું જીવી શકાશે નહિ. ત્યારે તેમને સિત્તેર વર્ષ થયાં હતાં. તેમણે શિવાજી મહારાજને બધી ચાવીઓ સોંપી દીધી. બધા દેશમુખો વગેરેને બોલાવીને વફાદારીથી નોકરી કરવા ભલામણ કરી, શિવાજી મહારાજને પણ સારો ઉપદેશ આપ્યો. અને પ્રાણ છોડી દીધા. કેટલાક લોકોનું માનવું છે કે ચિંતાજ્વરની પીડા સહન ન થવાથી તેમણે વિષ ખાઈને આત્મહત્યા કરી લીધી હતી. મહારાષ્ટ્રમાં ભક્તિભાવનો ઘણો પ્રભાવ રહ્યો છે. ઘણા સાધુ-સંતોએ સંકીર્તન દ્વારા લોકોને ભક્તિમાર્ગ તરફ વાળીને લોકોને સંસ્કારી બનાવ્યા છે. ત્યારે તુકારામ મહારાજ તથા સમર્થ સ્વામી રામદાસજીનો ઘણો પ્રભાવ હતો. શિવાજી મહારાજ તુકારામજીના સંકીર્તનમાં ઘણી વાર જતા. તુકારામ સ્વરચિત અભંગોનું ગાન કરીને લોકોને મંત્રમુગ્ધ કરી દેતા. શિવાજી મહારાજ પણ તન્મય થઈને તેમની વાણી સાંભળતા રહેતા ત્યારે લગભગ બધા સાધુ-સંતો નિવૃત્તિમાર્ગનો ઉપદેશ આપતા. અર્થાત્ સંસાર અસાર છે. કોઈ કોઈનું નથી. સાથે કશું આવવાનું નથી. આત્માનું કલ્યાણ કરી લેવાનું. વગેરે. શિવાજી મહારાજ ઉપર પણ તેની અસર પડી. તે ત્યાગમાર્ગ તરફ ખેંચાયા. આ ઉંમર જ એવી હોય છે કે જે તરફ ખેંચો તે તરફ ખેંચાઈ જાય.

સમર્થ સ્વામી રામદાસજીથી પણ શિવાજી બહુ પ્રભાવિત હતા. તે પણ નિવૃત્તિમાર્ગના ઉપદેશક હતા તોપણ તે હિન્દુ-સ્વરાજ્યના સમર્થક અને પ્રેરક હતા. તેઓ શિવાજીને વારંવાર એકતા કરવાની તથા અન્યાય-અત્યાચાર સામે ઝઝૂમવાની પ્રેરણા આપતા રહેતા. તેમનું પ્રસિદ્ધ વાક્ય છે.

મરાઠા લેતુકા મેલવાવા મહારાષ્ટ્ર ધર્મ બાઢવાવા.

કરી દુર્જના ચા સંહાર, ભક્ત જનાસિ આધાર.

ઐસા હાલો ચમત્કાર, રોકડ ચાલે.

એવી એક કિંવદન્તી છે કે એક વાર છત્રપતિ થયા પછી શિવાજી મહારાજ પોતાના સરદારો સાથે ઘોડા ઉપર જઈ રહ્યા હતા. સામેથી રામદાસજી આવી રહ્યા હતા. મહારાજે ઘોડા ઉપરથી ઊતરીને રામદાસજીને ધૂળમાં દંડવત્ કર્યા. સરદારોને ગમ્યું નહિ. રામદાસ સમજી ગયા. મોટા પદ ઉપર બેઠેલા મોટા માણસોને જ પોતાની મોટાઈ સાચવવા કેટલીક વાર દંભ કે ડોળ કરવો પડતો હોય છે. મોટાઈના દંભ વિનાના મોટા માણસો અત્યંત દુર્લભ હોય છે. તે જ સંત કહેવાય. મોટાઈનાં કારણો વિના પણ જે મોટાઈનો દંભ કરે તેને આડંબર કહેવાય. શિવાજી મહારાજને ઊભા કરીને સમર્થ સ્વામીએ હસતાં હસતાં કહ્યું કે “શિવુ હવે તો તું છત્રપતિ થઈ ગયો. પણ કશી દક્ષિણા ન આપી.” એવું કહેવાય છે કે શિવાજી મહારાજે તરત જ પોતાનું સર્વસ્વ રાજપાટ લખી આપ્યું. પણ રામદાસ સ્વામીએ તે પાછું આપ્યું અને પોતાની ભગવી ચીંદરડી આપી કહ્યું કે આ ભગવી ચીંદરડીની સત્તા રહેશે. તારો વહીવટ રહેશે. તું વહીવટદાર ટ્રસ્ટી. માલિક આ ભગવી ચીંદરડી. શિવાજી મહારાજે તેનો ધ્વજ બનાવ્યો. અને આગ્રહપૂર્વક રામદાસ સ્વામીને પરલીનો ભાગ રહેવા માટે આપ્યો.

મુસ્લિમ શાસકોનો પ્રચંડ વિરોધ હોવા છતાં રામદાસજીએ ખુલ્લેઆમ શિવાજી મહારાજનું સમર્થન કર્યું. કેટલાક તકવાદી ડાહ્યા ગણાતા સાધુઓ જે સત્તા ઉપર હોય તેનો જ જયજયકાર કરતા રહે છે. સત્તાધારીનો કદી વિરોધ કરવાનો ન હોય. આવા બધા ભય અને લોભના માર્યા મુસ્લિમ શાસકોનો જયજયકાર કરતા રહેતા. કાં તો ચૂપ રહેતા પણ શિવાજી મહારાજનું સમર્થન ન કરતા. ત્યારે રામદાસજી કોઈની પણ પરવા કર્યા વિના શિવાજી મહારાજનું સમર્થન કરી હિન્દુ સ્વરાજ્ય માટે પ્રેરણા આપતા રહેતા. વીરતા માત્ર યોદ્ધાઓમાં જ નથી હોતી. સાધુ-સંતોમાં પણ હોય છે. અને નમાલાપણું પણ માત્ર વ્યાપારીઓમાં જ નથી હોતું, સાધુ-સંતોમાં પણ હોય છે. જે પરિણામોની પરવા કર્યા વિના સત્ય અને ન્યાયનું ખુલ્લેઆમ સમર્થન કરી તેનો પક્ષ લે છે તે વીર સાધુ-સંતો કહેવાય. પણ જે ભય કે લાલચવશ થઈને સત્ય અને ન્યાયનું સમર્થન નથી કરતા પણ ચૂપ રહે છે તે નમાલાપણું કહેવાય. સમર્થ સ્વામી એટલા જ માટે સમર્થ કહેવાતા. કારણ કે તે વીર હતા. યોદ્ધાની વીરતા કરતાં સાધુ-સંતોની વીરતા ઘણી વધુ મહત્ત્વની હોય છે. યોદ્ધો તો પોતે જ સ્વયં એકલો લડે છે. જ્યારે સાધુ-સંતો તો હજારોને લડતા કરે છે. કારણ કે તેમનો પ્રભાવ પ્રજા ઉપર હોય છે.

શિવાજી મહારાજના ઘડતરમાં જીજાબાઈ, દાદા કોંડદેવ, સમર્થ રામદાસજી, તુકારામજી વગેરેનો યથાયોગ્ય ફાળો રહ્યો હતો તેમ કહી શકાય.

7. સ્વરાજ્યની સ્થાપના

રાષ્ટ્રોને ચાર ભાગમાં વહેંચી શકાય: (1) રાજારાજ્ય, (2) પ્રજારાજ્ય, (3) ગુલામરાજ્ય અને (4) શત્રુરાજ્ય.

1. રાજારાજ્ય

એવું કહેવાય છે કે પ્રથમ રાજા ન હતો. તેથી ભારે અરાજકતા થતી રહેતી ‘મારે તેની લાઠી’ જેવો જંગલન્યાય હતો, ત્યારે લોકોએ બ્રહ્માજી પાસે રાજાની માગણી કરી. “અમને રાજા આપો” રાજાને અન્નદાતા, પાલક, રક્ષક કહેવાય છે. રાજા પરાક્રમી હોવો જોઈએ. પરાક્રમ વિના અનિષ્ટો સામે બાથ ભીડી શકાય નહિ. પણ એકલું પરાક્રમ આંધળું હોય છે. તેથી તેની સાથે મુત્સદ્દીગીરી પણ જોઈએ. આ બંને તત્ત્વો મળીને જ રાજા થવાય. તે જ રાજ્ય કરી શકે. સદીઓ સુધી વિશ્વભરમાં રાજાશાહી ચાલતી રહી છે.

2. પ્રજારાજ્ય

રાજાશાહીમાં બે મોટા દોષ હતા. (1) નિરંકુશતા અને (2) અયોગ્ય ઉત્તરાધિકારી. રાજા નિરંકુશ રહેતો—જે ધારે તે કરી શકતો. ધર્મ તો તેને ઈશ્વરનો અવતાર માનતો. આવો નિરંકુશ રાજા કેટલીક વાર ભારે ક્રૂર વ્યવહાર કરીને પ્રજાનું પીડન કરતો રહેતો તેથી પ્રજા બહુ દુઃખી થતી રહેતી. તેને હટાવવાનો કોઈ ઉપાય ન હતો. એક જ ઉપાય રહેતો કે કોઈ વિદ્રોહ કરી તેની હત્યા કરી નાખે તો જ તેનાથી છુટકારો થાય. પણ દબાઈ ગયેલી પ્રજામાં આટલું સાહસ રહેતું નહિ તેથી ક્રૂર રાજાની ક્રૂરતા વર્ષો સુધી ચાલ્યા કરતી. તેની જગ્યાએ પ્રજા પોતે જ રાજવહીવટ કરે તો સારી વ્યવસ્થા થાય. એમ સમજીને પશ્ચિમમાં રાજાશાહીનો નાશ કરવાની કાંતિ થઈ. હવે લોકોના પ્રતિનિધિઓ પોતે જ રાજ્ય કરવા લાગ્યા. જો પ્રજા જાગૃત હોય અને મોરલવાળી હોય તો જ ઉત્તમ પ્રતિનિધિઓ ચૂંટીને મોકલી શકે. એટલે આ વ્યવસ્થા સૌથી ઉત્તમ હોવા છતાં પણ તેની અનિવાર્ય શરત પ્રજાની જાગૃતિ અને મોરલ ઉપર અવલંબિત રહે છે. પ્રજાની કક્ષા હલકી હશે તો તે હલકા પ્રતિનિધિઓને ચૂંટી મોકલશે. હલકા પ્રતિનિધિઓ, પ્રજાનું, રાષ્ટ્રનું શોષણ કરશે, અકુશળ હોવાથી રાષ્ટ્રરક્ષા કરી શકશે નહિ અને વિકાસ પણ કરી શકશે નહિ, એટલે પ્રજાની ઉત્તમકક્ષા હોય તો જ પ્રજારાજ્યનો પ્રયોગ સફળ થઈ શકે.

3. ગુલામરાજ્ય

રાજાશાહી કે પ્રજાશાહી યોગ્ય ન હોય તો શત્રુઓ ચઢી આવીને દેશને ગુલામ બનાવી દે. જેવું ભારતમાં થયું. તો રાષ્ટ્ર ગુલામરાજ્ય થઈ જાય. બહારના માણસો રાજવ્યવસ્થા સંભાળે અને ચલાવે તે સ્વમાની પ્રજા માટે સહ્ય ન હોય. હજાર કારણોમાંનું એક મહત્ત્વનું કારણ એ છે કે પ્રજા અને રાજવ્યવસ્થા અયોગ્ય હોય તો જ બહારનું આક્રમણ થાય અને સફળ થાય. ભારત સદીઓ સુધી ગુલામ રહ્યું. તેનાં રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક કારણો રહ્યાં. આકાન્તાની સામૂહિક અને રાજકીય ક્ષમતા ચઢિયાતી હતી, તેની ધાર્મિક અને સામાજિક વ્યવસ્થા પણ ચઢિયાતી હતી. તેથી તેને બધી રીતે શક્તિ મળતી હતી. આપણે સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક રીતે દુર્બળ હતા. જેનાં પરિણામ ભોગવવાં પડતાં રહ્યાં.

4. શત્રુરાજ્ય

કેટલીક વાર એવું બનતું હોય છે. રાષ્ટ્ર ગુલામ હોય, પ્રજા ગુલામ હોય તોપણ સુખી હોય, ઓછામાં ઓછું દુઃખી ન હોય. અંગ્રેજોના રાજ્યમાં દેશ ગુલામ તો હતો પણ એકંદરે સુખી હતો. પ્રજાના સુખનો મૂલાધાર લો અને ઓર્ડરની સ્થાપનાથી થતો હોય છે. જો કાયદો જીવંત હોય તો બાકીના પ્રશ્નો પ્રજા પોતે સંભાળી લેતી હોય છે. અંગ્રેજોના શાસનકાળમાં પાછલાં સો વર્ષો યુદ્ધો વિનાનાં, આંતરકલહ વિનાનાં રહ્યાં જેથી પ્રજા અને રાજાઓ બંને સુખી થયા કહેવાય. તાર-ટપાલ, રેલવે-નૌકાયન-શિક્ષણ, સીમારક્ષા વગેરે અનેક બાબતોમાં દેશે પ્રગતિ કરી. એટલે ગુલામી હોવા છતાં તેને શત્રુ રાજ્ય ન કહી શકાય. આવું જ મુસ્લિમ શાસકોમાં પણ. કેટલાક પ્રજાવત્સલ રહ્યા, ઉદાર રહ્યા અને તેથી શાંતિ પ્રવર્તીવી કહેવાય. પણ આ વિધાન સૌને માટે ન કહેવાય.

વિજયીરાજા જ્યારે શત્રુતાથી વ્યવહાર કરે ત્યારે તેને શત્રુરાજ્ય કહેવાય. જાપાને જ્યાં જ્યાં વિજય મેળવ્યો ત્યાં ત્યાં ભારે અત્યાચારો કર્યા. અને અત્યાચારો ચાલુ રાખ્યા. પાકિસ્તાન અને પૂર્વ પાકિસ્તાનમાં હિન્દુઓ સાથે જે વ્યવહાર થતો રહ્યો તે, અફઘાનિસ્તાનમાં

તાલિબાનોએ જે કાળો કેર વર્ત્યો તે બધાને શત્રુરાજ્ય કહી શકાય.

સ્વરાજ્ય તરફ

ત્યારે પૂરા ભારતમાં લગભગ મુસ્લિમોનું શાસન ચાલતું હતું. એકંદરે તેમની છાપ સારી ન હતી. બેશક તેમનામાંથી કેટલાક ખરેખર ઉત્તમ શાસક હતા. પણ મોટા ભાગના પ્રજાપીડક હતા. તેમની ધાર્મિક સંકુચિતતા, કટ્ટરતા હિન્દુ પ્રજા માટે બહુ જ ત્રાસદાયી થઈ ગઈ હતી. મંદિરો તોડવાં, મૂર્તિઓ તોડવી, ગૌહત્યા કરવી, સ્ત્રીઓનાં અપહરણ કરવાં, જબરદસ્તી ધર્મપરિવર્તન કરાવવું, જજિયાવેરો નાખવો આવી ઘણી બાબતો હિન્દુઓ માટે અસહ્ય થઈ પડી હતી. (આમાંની એકે અંગ્રેજોએ આચરી ન હતી તેથી તે અળખા થયા ન હતા.) પૂરી હિન્દુપ્રજા ધૂંધવાયેલી હતી, પણ તેનામાં સામનો કરવાની ક્ષમતા ન હતી. સામનો કરનારા માત્ર ક્ષત્રિયો જ હતા. બાકીની પ્રજા શસ્ત્ર વિનાની પ્રભાવહીન જીવન જીવતી હતી. તેમના માટે તો આ રાજ્ય કરે કે પેલો કરે બધું સરખું જ હતું. બ્રાહ્મણો અને યોદ્ધાઓ પોતપોતાની આજીવિકા માટે જ્યાં ત્યાં ગોઠવાઈ ગયા હતા. વ્યાપારીઓને વ્યાપાર સાથે લેવાદેવા, બીજું બધું ગૌણ. ખેડૂતો રાંક હતા. જમીન ઉપાડીને તો ક્યાંય જવાય નહિ, જઈને કરવું શું? ઊપજનો અડધો ભાગ મોગલો મહેસૂલ તરીકે પડાવી લેતા હતા. પાછળથી શિયારાજ્યમાં છઠ્ઠો ભાગ થયો. શૂદ્રો મહાશૂદ્રો અને અંત્યજોની તો કશી ગણતરી જ નહોતી. આવી સ્થિતિમાં પ્રજામાં સ્વરાજ્ય માટે ઝઝૂમવાની ક્ષમતા જ ન હતી. ખરેખર તો સ્વરાજનો વિચાર પણ નહોતો. લોકો ખુલ્લેઆમ બોલતા કે, “રાજ્ય તો કાં તો બીબીજાયો કરે કાં પછી રાણીજાયો કરે.” આવી ઘોર નિરાશાજનક પરિસ્થિતિમાં શિવાજી મહારાજને પ્રથમ સ્વરાજ, હિન્દુ સ્વરાજ્યનો વિચાર આવ્યો લાગે છે, પણ તે મેળવવું કેવી રીતે? ત્યારે અંગ્રેજ શાસકો ન હતા કે ગાંધીજીની અહિંસા સફળ થઈ શકે. ચામડું ઉતરડી નાખે તેવા મુસ્લિમ શાસકો હતા. તેમની સામે તો એક જ રસ્તો હતો શક્તિ, શક્તિ અને શક્તિથી. શક્તિ લાવવી ક્યાંથી? બધું જ શૂન્ય હતું. ધનની શૂન્યતા, જનની શૂન્યતા, શસ્ત્રો અને સાધનોની શૂન્યતા. ચારે તરફ શૂન્યતા જ શૂન્યતા હતી. આવી નિરાશાજનક પરિસ્થિતિમાં પણ નિરાશ થયા વિના શિવાજી મહારાજે સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિના પ્રયત્નો સાથે ઝંપલાવ્યું.

માવળાસંગઠન

પૂનાની સમીપમાં જ સદ્યાદ્રી પર્વત શ્રેણી શરૂ થાય છે. તે 90 માઈલ લાંબી અને 12થી 24 માઈલ પહોળી પર્વતમાળા છે. અહીં માવળા જાતિના લોકો રહે છે. જે બાર ભાગમાં વિભક્ત છે. આ પર્વતીય પ્રદેશ દુર્ગમ હોવાથી કોઈના અધિકારમાં નહોતો તેમ કહી શકાય. અહીં દેશમુખ મરાઠા રહેતા અને કારભારી તરીકે બ્રાહ્મણ રહેતા. તે હિસાબ રાખતા અને પત્રવ્યવહાર કરતા. એવું લાગે છે કે આ બ્રાહ્મણો પોતાની સાથે નાગરીલિપિ મહારાષ્ટ્રમાં લઈ આવ્યા હતા. બ્રાહ્મણ કારભારીઓ પોતાની સહાયતા માટે જે કારકુન વગેરે રાખતા તે પ્રભુજ્ઞાતિના રહેતા. પ્રભુજ્ઞાતિ ઉત્તરના કાયસ્થ જેવી છે. આ બધાને પ્રાયઃ મફત જમીન મળતી જેની આવકથી આજીવિકા ચલાવવામાં આવતી.

શિવાજી મહારાજની દૃષ્ટિ આ માવળપ્રદેશ તથા માવળા જ્ઞાતિ ઉપર પડી. તેમને લાગ્યું કે એકઠો અહીંથી શરૂ કરવો જોઈએ. માવળ જાતિ, ખડતલ, સાહસી અને બહાદુર હોવા છતાં હિન્દુ સમાજમાં તેને યથોચિત સન્માન મળતું ન હતું. ઉપરના લોકો તેમને શૂદ્ર માનતા હતા! શિવાજી મહારાજે સોનું પારખ્યું. આ જાતિ જ પોતાના સ્વરાજ્યઆંદોલનની કરોડરજ્જુ થઈ શકશે તેવું તેમને દેખાયું. તેમણે બધા માવળાઓને સંગઠિત કર્યા, એક કર્યા. શિવાજી મહારાજમાં ગજબની સંગઠનશક્તિ હતી. આવી શક્તિ હોય તે જ મહાન શાસક થઈ શકે. તેમણે માવળા નવયુવકોને સંગઠિત કર્યા. જેમાં બાજીરાવ જેઘે, ગોમાજી પંત, યેસાજી કંક, નાનાજી માલસુરે, સૂર્યાજી માલસુરે, બાજી ફલસકર વગેરે મુખ્ય હતા. જ્યારે સંગઠન બરાબર થઈ ગયું ત્યારે હવે પોતાનું થાણું જોઈએ. જ્યાં રહીને બધી પ્રવૃત્તિઓ કરી શકાય.

તોરણાવિજય

પૂનાથી નૈઋત્ય ખૂણામાં 20 માઈલ દૂર તોરણા નામનો કિલ્લો છે. ત્યાંના અમલદારો બિજાપુરના નવાબના સેવકો હતા. કોંડાણાનો કિલ્લેદાર કોઈ મુસલમાન હતો, તેની સાથે વાત કરવા યેસાજી કંક, તાનાજી માલસુરે, બાજી ફલસકરને મોકલ્યા. આ માવળા નેતાઓએ યુક્તિ-પ્રયુક્તિ કરીને કિલ્લેદારને સમજાવીને થોડુંક ધન વગેરે આપીને કિલ્લો પોતાના કબજામાં કરી લીધો. શિવાજી મહારાજે તે કિલ્લાનું નામ ‘સિંહગઢ’ રાખ્યું. અહીંથી સ્વરાજ્યની લડત શરૂ થઈ કહેવાય, જેમ ગાંધીજીની લડત સાબરમતીથી થઈ હતી તેમ શિવાજી મહારાજની લડત તોરણાથી થઈ ઈ. સ. (1646). કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ ઈશ્વરપ્રેરિત હોય છે. તેની નિશાની એ કે ડગલે ને પગલે તમને

સફળતા મળે. અણધારી મદદ મળે. કોંડાણા કિલ્લો ઘણા સમયથી જીર્ણ હતો તેનું સમારકામ કરવું જરૂરી હતું. શિવાજી મહારાજે તે કામ ચાલુ કરાવ્યું. પણ આ શું? ધનના ચરુ મળ્યા. વર્ષો પહેલાં કોઈ રાજાએ આ ધન દાટી રાખેલું, પછી ઊથલપાથલ થઈ હશે. બધું ખેદાન-મેદાન થઈ ગયું હશે. ત્યારથી દટાયેલું પડેલું આ ધન પોકાર પાડતું હશે. લ્યો ત્યારે, શિવાજી મહારાજ પહોંચી ગયા. મહારાજને ધનની બહુ જ જરૂર હતી. ખરા સમયે ધન મળવાથી તેમનું આત્મબળ વધી ગયું. આ વખતે મહારાજની ઉંમર માત્ર 18-19 વર્ષની હતી. કેટલાક આ કિલ્લાને ‘પ્રચંડગઢ’ પણ કહે છે.

બિજાપુર સરકાર નારાજ ન થાય એટલા માટે તેમણે પોતાનો માણસ મોકલીને કહેવડાવ્યું કે આ તો બિજાપુર તરફથી જ મેં લીધો છે. દરબારિયાઓને લાંચરુશવત આપીને પોતાને અનુકૂળ કરી લીધા હતા. કિલ્લામાંથી જે ધન મળ્યું હતું, તેનો ઉપયોગ દારૂગોળો અને શસ્ત્રો ખરીદવામાં તથા બીજો એક નવો કિલ્લો બાંધવામાં કરવા લાગ્યા. શિવાજી મહારાજે કદી સત્ય અને અહિંસાનો દાવો કર્યો ન હતો. તે પોતાને સામાન્ય સરદારના પુત્ર માનતા હતા, અને જે રીતે કાર્ય થાય તે રીતે કાર્ય પાર પાડવામાં માનતા હતા. આ નવો કિલ્લો મુરબાદ નામના ડુંગર ઉપર કરાવ્યો. આ કિલ્લાને ત્રણ માંચીઓ હતી સુવેળા, સંજીવિની અને પદ્માવતી. નીચે એક માવળા તથા કોંકણી લોકો માટે ગામ વસાવ્યું. જેને શિવાપુર નામ આપ્યું. આદિલશાહે શાહજીને ફરિયાદ કરી કે તમારો પુત્ર નવો કિલ્લો બંધાવી અમને ખતરારૂપ થઈ રહ્યો છે ત્યારે સંભાળજો બચાવ કર્યો કે અમારી જાગીર સાચવવા કોઈ સારો કિલ્લો ન હોવાથી તે આ કિલ્લો બંધાવી રહ્યો છે.

શિવાજી મહારાજ પૂના-સુપા વગેરે જાગીરની આવક શાહજીને મોકલતા હતા તે બંધ કરી દીધી અને કહેવડાવ્યું કે, “અહીં મારો ખર્ચ વધી જવાથી હવે મારાથી ધન મોકલાશે નહિ. તમે તમારો ખર્ચ બેંગલુરુની આવકથી કરી લેજો.” વગેરે.

સુપા પ્રદેશની જાગીરનો વહીવટ શાહજી મહારાજ (પિતાશ્રી)ના સાળા બાજી મોહિતે કરતા હતા. તે તુકાબાઈના ભાઈ થાય. શિવાજી મહારાજે તેમને હુકમ કર્યો કે બધો હિસાબ લઈને જાતે મળવા આવવું. બાજીને નવાઈ લાગી કે શાહજી તો હજી જીવે છે અને 18 વર્ષનો છોકરો મારા ઉપર રુઆબ જમાવે છે. તેથી તે હિસાબ આપવા ન ગયા.

મહારાજે ચાલાકી કરી માવળા લોકોની ટોળી બનાવી હોળીની બક્ષિસ માગવાના બહાને મામા પાસે ગયા. એકદમ ઓચિંતાના મામાને કેદ કરી લીધા અને તેમની પાયગા, ધન અને પ્રદેશ કબજે કરી લીધો. બાજી મામાને પોતાના પક્ષે આવી સહાય કરવા કહ્યું પણ મામો માન્યો નહિ તેથી તેને તથા તેમના માણસોને પિતાજી પાસે મોકલી દીધા. હવે મહારાજની શક્તિ વધી ગઈ અને ધાક પણ જામી ગઈ.

ચાકણનો કિલ્લો

પૂનાથી પૂર્વ તરફ ચાકણનો કિલ્લો આવેલો છે. પૂના જતા-આવવા માર્ગ ઉપર તેનું ભારે મહત્ત્વ હોવાથી એને કબજે કરવાનો મનસૂબો મહારાજે બતાવ્યો. કિલ્લાનો હવાલદાર ફિરંગોજી નરસા હતો. દાદા કોંડદેવના મરણ પછી ફિરંગોજી તેનો માલિક થઈ બેઠો હતો. મહારાજે પોતાના દૂત દ્વારા ફિરંગોજીને કિલ્લો સોંપી દેવા જણાવ્યું, ફિરંગોજી માની ગયો અને કિલ્લો સોંપી દીધો. મહારાજે ફરીથી તેને જ તે કિલ્લાનો હવાલદાર બનાવી નોકરી ચાલુ રાખી.

ફિરંગોજીએ શિવનેરીનો કિલ્લો પણ જીતી લીધો. તેથી મહારાજે તે કિલ્લો પણ તેને આધીન કરી દીધો. આ રીતે બારામતી અને ઈંદાપુરાના થાણદારો મહારાજની સત્તામાં આવી ગયા.

કોંડાણાવિજય

પૂના પાસે આવેલા કોંડાણા કિલ્લા ઉપર મહારાજનું ધ્યાન ગયું. ત્યાં એક મુસલમાન કિલ્લેદાર હતો. તેને યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી સમજાવીને ધનની લાલચ આપીને કિલ્લા ઉપર અધિકાર કરી લીધો. કિલ્લાનું નામ ‘સિંહગઢ’ પાડવામાં આવ્યું.

પુરંદર કિલ્લો

પુરંદર કિલ્લો તથા પ્રદેશ નીલકંઠ - હૈબતરાવ નામક એક બુદ્ધિશાળી બ્રાહ્મણના હાથમાં હતો. તેને ત્રણ પુત્રો હતા. મોટો પુત્ર નિરોપંત કિલ્લો સંભાળતો હતો. નાના બન્ને વિલાજી અને સકાજી વારસા વિનાના થઈને દુઃખી થયા હતા. બન્ને નાના ભાઈઓ સમાધાન કરાવવા મહારાજ પાસે પહોંચ્યા. મહારાજ પુરંદર પહોંચ્યા અને પગથિયાં આગળ જ નારાયણના દેવાલયમાં પડાવ નાખ્યો.

નિરોપંતે તેમને કિલ્લા ઉપર આવીને સ્નાનાદિ કરવાનું આમંત્રણ આપ્યું. મહારાજ પોતાના સાથીદારો સાથે કિલ્લા ઉપર ગયા. ત્રણે ભાઈઓને ભેગા કર્યા. વાર્તા ચાલતી હતી તેવામાં નિરોપંતને ઝોકાં આવવા લાગ્યાં. તેથી તે ઊઠીને પોતાના ઓરડામાં જઈને ઘસઘસાટ

ઊંઘી ગયો. મહારાજે નાના બન્ને ભાઈઓને સમજાવીને પેલાને ઊંઘતાં જ કેદ કરી લીધો. પછી કિલ્લા ઉપર મહારાજે અધિકાર કરી લીધો. ત્રણે ભાઈઓને ઉપર રહેવાની વ્યવસ્થા કરી આપી. ત્રણેને નોકરીમાં રાખી લીધા. આ રીતે પુરંદર કિલ્લો કબજે લેવાઈ ગયો.

વિસાપુરનો કિલ્લો

ત્યાં નજીકમાં જ વિસાપુરનો કિલ્લો હતો. તેનો કિલ્લેદાર સીદી બિલાલ હતો, આ હબસી સરદારને મહારાજે સમજાવી કિલ્લો કબજે કરી લીધો. પછી સીદીને નોકરીએ રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ સીદી માન્યો નહિ તેથી તેને જૂનો નોકર જાણીને પિતાજી શાહજી પાસે મોકલી દીધો.

મહારાજે ચાકણથી માંડીને નીરાનદી સુધીનો પ્રદેશ પોતાના કબજામાં કરી લીધો હતો. બધા કિલ્લાનું સમારકામ કરાવી તેના ઉપર માવળો લોકોને રક્ષા માટે નિયુક્ત કરી દીધા. તેમના કુશળ રાજવહીવટથી લોકો પણ રાજી થયા. રાજાનું મુખ્ય ધન પ્રજાપ્રેમ છે. જો પ્રજા ચાહવા લાગે તો જ રાજવહીવટ સફળ થયો ગણાય. તેમની પાસે દશ હજાર માવળી લોકો ભેગા થઈ ગયા હતા.

20-11-10

*

8. સ્વરાજ્યનો વિસ્તાર

રાજ્યવ્યવસ્થાના મુખ્યતઃ ત્રણ ભાગ છે: (1) નીતિનિર્ધારણ, (2) વહીવટવ્યવસ્થા અને (3) રક્ષાવ્યવસ્થા. આ ત્રણ વ્યવસ્થાઓ પાકી કરી હોય તો બાકીનું સરળ થઈ જાય.

1. નીતિનિર્ધારણ

રાજા અને રાજ્યના સિદ્ધાંતો સ્પષ્ટ હોવા જોઈએ. તે શું કરવા માગે છે? કોણ મિત્ર છે અને કોણ શત્રુ છે તે નક્કી થવું જોઈએ. વૈચારિક માળખું સ્પષ્ટ હોય તો નિર્માણકાર્ય સરળ થઈ જાય. નીતિનિર્ધારણનું કાર્ય રાજાએ પોતે જ કરવું જોઈએ. તેની સહાયતા માટે યોગ્ય બુદ્ધિશાળી લોકોને સલાહકાર તરીકે જરૂર રાખવા જોઈએ. સમર્થમાં સમર્થ રાજા પણ યોગ્ય સલાહકારો વિના અપંગ જ કહેવાય. એટલે તેણે તજજ્ઞોને સલાહકાર તરીકે રાખીને તેમની સાથે ગાઢ ચર્ચાવિચારણા કરીને જ નીતિનિર્ધારણ કરવું જોઈએ.

2. વહીવટવ્યવસ્થા

અંતે તો વહીવટ જ પરિણામ આપતો હોય છે. એટલે કુશળ વહીવટદારો જે તે વિભાગના નિયુક્ત કરીને તે તે વિભાગનો વહીવટ તેમને સોંપી દેવો જોઈએ. જેથી પોતે હળવા રહે. મહારાજે આ પ્રમાણે વહીવટદારો નિયુક્ત કર્યા. શામરાવ રાઝેકરને પેશ્વા (દીવાન) બનાવ્યો. બાલકૃષ્ણ દીક્ષિતને મજમુદારી સોંપી. સોનો પંતને કારભારી પદ આપ્યું. રઘુનાથ બલ્લાલ બોકિલને સબનીસ નીમ્યો, આ રીતે પોતાના સાથીદારોને યોગ્ય જગ્યાએ નિયુક્ત કરવાથી એક તરફ વહીવટી કામ વ્યવસ્થિત થયું તો બીજી તરફ સાથીદારોને કામ મળવાથી આત્મીયતા અને સંતોષ થયાં. જો સાથીદારોને યથાયોગ્ય હોદ્દો ન મળે તો તેમને અસંતોષ થઈ શકે છે. તેનું નિવારણ જરૂરી છે.

3. રક્ષાવ્યવસ્થા

બધું બરાબર હોય પણ જો રક્ષાતંત્ર ઢીલું હોય તો બધું ઢોળાઈ જાય. ગાય તો દોહી પણ હવે દૂધ ભરેલી પવાલી ઢોળાઈ ન જાય તેની રક્ષાવ્યવસ્થા કરવી જરૂરી છે. આંતરિક અને બાહ્ય શત્રુપક્ષ આંતરિક ક્ષેત્રે લૂંટ-ફાટ, ષડ્યંત્રો કે બીજા અનર્થો ન કરે તેને માટે ગુપ્તચર વ્યવસ્થા દ્વારા સુરક્ષા દઢ કરવી જોઈએ. આવી જ રીતે રાજ્યની સીમા બહારના શત્રુઓથી રક્ષા કરવા પણ મક્કમ પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. આ કામ માટે યેસાજી કંક, તાનાજી માલસુરે, અને બાજી ફલસકરને પોલીસ તથા સેવા વિભાગ સોંપવામાં આવ્યો. અને સર્વોચ્ચ સર સેનાપતિ મહારાજ પોતે થયા. વ્યવસ્થાતંત્ર ગોઠવીને જ શાંતિ થાય.

રક્ષાતંત્ર ત્રણ રીતે ગોઠવાતું હોય છે.

1. પોતાનું જે કાંઈ હોય તેને સાચવીને બેસી રહેવું. સંતોષ કરવો.
2. આજુબાજુના વિરોધી, ઉપદ્રવી, શત્રુઓ ઉપર હુમલા કરી તેમનો નાશ કરી રાજનો વિસ્તાર કરવો.
3. આજુબાજુ રહેનારા બિનઉપદ્રવી, શાંત રાજાઓ સાથે મૈત્રીસંબંધ બાંધી મિત્ર બનાવીને તે ભાગને સુરક્ષિત કરવો. જરૂર પડે તો તેમને ખંડિયા રાજા બનાવી સહાયક બનાવવા.

મહારાજે આજુબાજુના કિલ્લાઓ ઉપર સપાટો બોલાવવા માંડ્યો.

રોહિડા

મહારાજ સર્વપ્રથમ બાંદલ નામના એક દેશમુખની પાસેથી રોહિડા નામનો કિલ્લો પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્નશીલ થયા. બાંદલે ત્યાં ઘણા માણસો રાખ્યા હતા. તે પ્રથમથી જ દાદાજીનો તથા હવે શિવાજી મહારાજનો વિરોધી હતો. મહારાજે તેની પાસેથી આ કિલ્લો તથા પ્રદેશ પડાવી લીધો.

હશમગઢ

હશમગઢ તથા કૃષ્ણાનદીથી વારણાનદી સુધીનો પ્રદેશ. ચંદ્રરાવ મોરે સંભાળતો હતો. તે બહુ માથાભારે હતો, તેનો કિલ્લો પણ મહારાજે લઈ લીધો.

પાંડવગઢ, કમરગઢ પન્હાળા

આ બધા કિલ્લા એક ઈનામદાર તથા એક મુસલમાન કિલ્લેદાર સંભાળતા હતા. મહારાજે આ કિલ્લા તથા પ્રદેશ પડાવી લીધા.

કલ્યાણ-ભીવંડી

આ પ્રદેશ તથા મલાણા-અહમદનગર પ્રદેશો ઉપર એક હબસી સરદારનો કબજો હતો. આ સીદી દંડરાજપુર બંદરે પોતાનાં વહાણ રાખતો. તેની નજીકમાં જંજરાબેટ હતો. ત્યાં થાણું બનાવ્યું હતું; અને સમુદ્ર ઉપર દેખરેખ રાખતો હતો. અહીં ઘણા હબસી લોકો વસ્યા હતા. તેમનો સરદાર ફત્તેહમાન હતો. તપા, ઘોસાળા, અને રાયરી આ ત્રણ કિલ્લાઓ મુખ્ય હતા. કોંકણપટ્ટીના સમુદ્રકિનારે દાભોળ, રત્નાગિરિ, રાજાપુર બંદરો હતાં. અહીંના દેશમુખોમાં વાડીના સાવંત પ્રબળ હતો.

મહારાજે બ્રાહ્મણ અને પ્રભુજ્ઞાતિના અધિકારીઓને આ બધા પ્રદેશોમાં મોકલી દેશમુખોને તથા કિલ્લેદારોને સમજાવીને ઘણો પ્રદેશ હાથમાં લઈ લીધો હતો.

હવે મહારાજ પાસે વિશાળ પ્રદેશ તથા મોટું લશ્કર ભેગું થઈ ગયું હતું. હવે મોટો પ્રશ્ન લશ્કરના પગારનો હતો. આ બધાને પગાર ચૂકવવો ક્યાંથી? પ્રદેશની આવક કરતાં ખર્ચ ઘણો થતો હતો. વળી વારંવાર દુષ્કાળ પડવાથી આવક ઓછી થતી હતી. તેથી લશ્કરના પગારનો પ્રશ્ન કાયમ માટે ચિંતાનો વિષય રહેતો હતો. તેના ઉકેલ માટે મહારાજે શ્રીમંત વ્યાપારીઓ પાસેથી ધન વસૂલ કરવાનું રાખ્યું. કેટલાક રાજાખુશીથી આપતા તો કેટલાક આનાકાની કરતા, તેમને દબાણ કરીને પણ ધન વસૂલ કરવામાં આવતું. આવા કારણસર મહારાજની છાપ લૂંટારા જેવી પણ પડી હતી.

ખજાનો લૂંટવો

એક વાર એવું બન્યું કે કલ્યાણથી બિજાપુર તરફ મોટો ખજાનો જઈ રહ્યો હતો. સૂબેદાર અહમદે ખજાનાની રક્ષા માટે પૂરતો પ્રબંધ કર્યો હતો. કોંકણમાં વાઈના રસ્તેથી આ ખજાનો જવાનો છે તેવી બાતમી મહારાજને મળી હતી. આવો ખજાનો જવા દેવાય નહિ. મહારાજે 300 ઘોડેસવારો અને કેટલાક માવળા યોદ્ધાઓ સાથે યેસાજી કંક તથા તાનાજી માલસુરેએ આ ખજાનાને આંતર્યો. ભારે ઘમાસાણ ઝપાઝપી થઈ. તેમાં બન્ને તરફનાં ઘણાં માણસો માર્યા ગયાં, પણ ખજાનો લૂંટી લીધો અને હવે ધનની ચિંતા થોડા સમય માટે ટળી ગઈ. ખજાનો લૂંટવાથી કલ્યાણના મુલાણા સાથે વેર બંધાયું. મહારાજે આ બાજુ સોનદેવને કલ્યાણ ઉપર ચઢાઈ કરવા મોકલ્યો. તેણે ઓચિંતાનો હુમલો કરી હયાતીસને કેદ કર્યો. તેના બધા કિલ્લા જીતી લીધા. મહારાજે વચ્ચે પડીને તેને કેદમુક્ત કરાવ્યો તથા માનપૂર્વક બિજાપુર મોકલી દીધો.

એવું કહેવાય છે કે આ યુદ્ધ વખતે આવાજી પંતે મુલાણાના દીકરાની વહુને પકડી લીધી હતી. તે બહુ જ રૂપાળી હતી, અપ્સરા જેવી આ સ્ત્રીને ભેટ આપવા આબાજી પંત મહારાજ પાસે લઈ ગયો. ત્યારે યુદ્ધોમાં સ્ત્રીઓ પણ પકડવામાં આવતી અને તેમનો ઉપયોગ કરાતો. પેલી બાઈને જોઈને મહારાજે કહ્યું કે “મારી માતા જીજાબાઈ જો આવી રૂપાળી હોત તો હું પણ તેના જેવો જ રૂપાળો હોત!” મહારાજનું આ અમર કથન જીજાબાઈના સંસ્કારમાંથી પ્રગટ્યું હતું. વ્યક્તિનાં બે મોરલ હોય છે. 1. મનીમોરલ અને 2. સેક્સમોરલ. આ સેક્સમોરલ હતું. મહારાજે તેને વસ્ત્રો વગેરેની ભેટ આપી માન-સન્માન સાથે તેના પતિની પાસે બિજાપુર મોકલી દીધી.

મહારાજને વારંવાર ધનની જરૂર પડવાથી તે કેટલીક વાર લૂંટફાટ કરતા હતા; પણ તેમણે કદી કોઈ સ્ત્રી સાથે દુર્વ્યવહાર કર્યો કે થવા દીધો હોય તેવું જાણવા મળ્યું નથી. કલ્યાણ પ્રદેશ જીતનાર આબાજીને ત્યાંનો સૂબેદાર બનાવી દીધો. આબાજીએ બ્રાહ્મણોનાં વર્ષાસનો ચાલુ કરાવી દીધાં. મુસ્લિમ શાસકોના સમયમાં ધાર્મિક વર્ષાસનો બંધ કરાવી દીધાં હતાં તે ફરીથી ચાલુ કરાવી દીધાં. જે પ્રજા અતિશય ધાર્મિક વૃત્તિની હોય, તેનું દિલ જીતવા માટે જો શાસક ધાર્મિક ઉદારતા બતાવે તો તેને ઘણો ફાયદો થાય. હિન્દુ પ્રજાનું નેતૃત્વ બ્રાહ્મણોના હાથમાં હતું. જો બ્રાહ્મણો રાજા થાય તો તે બાકીની પ્રજાને રાજા રાખે. આ રાજકીય ગણિત પણ હતું.

મહારાજની કિલ્લા જીતવાની પ્રક્રિયા આગળ વધી ત્યાં ધારકરી લોકો વસતા હતા, તે લોકો લાકડાના ભારા વેચવા અવાર-નવાર કિલ્લામાં જતા હતા. માવળા યોદ્ધાઓ ધારકરીનો વેશ ધારણ કરીને લાકડાંના ભારામાં હથિયારો લઈને કિલ્લામાં જતા અને ઓચિંતાના હુમલો કરી કિલ્લો જીતી લેતા. આવી રીતે યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી મહારાજે કાંગારી, તુંગ, તિકોની, લોહગઢ, રાજમાચી, કુવારી, ભોરય, ધનગઢ, કેલના, મારુલી વગેરે અનેક કિલ્લા જીતી લીધા.

મહારાજે જીતેલા પ્રદેશોમાં સુરાજ્યની સ્થાપના કરી જેથી પ્રજા સુખી થઈ અને ચાહક થઈ.

કોંકણપટ્ટીના દક્ષિણ ભાગમાં હજી ઘણું કામ કરવાનું બાકી હતું. ત્યાં હબસી સૂબેદારનો પ્રભાવ હતો. તે બહુ જબરો હતો. પણ મહારાજે

યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી સુરગઢ કિલ્લો જીતી લીધો. પછી તેની નજીક જ રાપરીના ડુંગર ઉપર લિંગાણા નામક નવો એક મજબૂત કિલ્લો બંધાવ્યો. આ લિંગાણા કિલ્લો જ આગળ જતાં રાયગઢ થયો. જે મહારાજની રાજધાની બન્યો. અહીં મહારાજે સેનાનું વડું મથક બનાવ્યું.

ભવાની તલવાર

રસ્તામાં હરિહરેશ્વર તીર્થ આવ્યું. મહારાજ મહાદેવનાં દર્શન કરવા ગયા. બને તો પ્રત્યેક વ્યક્તિએ રસ્તામાં આવતાં મોટાં તીર્થોનાં દર્શન જરૂર કરવાં જોઈએ. અહીં તેમણે જાણ્યું કે ગોવલકર સાવંતના ઘરમાં એક અદ્ભુત તલવાર છે. તે મહારાજે લઈ લેવી જોઈએ. પણ મહારાજે કહ્યું કે ના, એમ ન લેવાય, સાવંતને રાજી કરીને જ લેવાય. સાવંત રાજી થયો અને તલવાર ભેટમાં આપી. મહારાજ પ્રસન્ન થયા. તેમણે 300 હોન કિંમત આપી. અને સાવંતને પોતાના ત્યાં નોકરી પણ આપી. મહારાજને આ ભવાની તલવાર બહુ જ પ્રિય હતી. તે હંમેશાં સાથે રાખતા. પ્રત્યેક યુદ્ધમાં તેનાથી જ યુદ્ધ કરતા અને વિજયી થતા.

રાજાપુર

મહારાજે રાજાપુર ઉપર હુમલો કર્યો. તે સીદીના અધિકારમાં હતું. તે નગર પ્રાપ્ત કરી લીધું. અહીં તેમને એક બુદ્ધિશાળી બ્રાહ્મણ બાલાજી મળ્યો. તેની કથા જાણવા જેવી છે.

બાલાજીનો પિતા આબાજી હરિ ચિત્રે હતો. તે જંજીરાના સીદીના ત્યાં દીવાન હતો. આબાજી અને સીદી વચ્ચે ખટરાગ થતાં સીદીએ આબાજી અને તેના ભાઈની હત્યા કરાવી નાખી. વાત આટલેથી જ ના અટકી. આબાજીની પત્ની તથા બાળકોને નાવમાં બેસાડીને મસ્કત મોકલી દઈ ત્યાં ગુલામોની હરાજીમાં વેચી દેવા રવાના કર્યાં. બીજી બાજુ આબાજી તથા તેના ભાઈનાં કાપેલાં મસ્તક ભાલામાં ખોસીને નગરમાં ફેરવ્યાં. કેટલાક શાસકો ત્યારે કેટલા ફૂર અને નીચી કક્ષાના રહેતા તેનો આ નમૂનો કહી શકાય. જ્યારે વહાણ સમુદ્રમાં મસ્કત તરફ જઈ રહ્યું હતું ત્યારે આબાજીની પત્નીએ ખારવાઓને સમજાવીને પોતાને વેચવા માટે મસ્કત નહિ પણ રાજાપુર લઈ જવા સમજાવ્યું. ખારવા સમજી ગયા. વહાણ પાછું વાળી રાજાપુર બંદરે લઈ આવ્યા. હવે આબાજીની પત્ની તથા બાળકોની હરાજી રાજાપુરમાં થવાની નક્કી થઈ.

રાજાપુરમાં વિસાજી શંકર નામનો એક મોટો વ્યાપારી આબાજીનો ભાઈ થતો હતો. તે ભાભીને તથા બાળકોને જોઈ ગયો. પણ લોકોને જાણ થવા દીધી નહિ. ગુલામોની હરાજીમાં વિસાજીએ ભાભી-ભત્રીજાને ખરીદી લીધાં. ભાભીને ત્રણ પુત્રો હતા. બાલાજી, ચિત્રણાજી અને શામજી, વિસાજીએ ત્રણેને સારી રીતે શિક્ષણ આપ્યું. અને ત્રણેને ઊંચા હોદ્દા ઉપર બેસાડી દીધા.

બાલાજીએ શિવાજી મહારાજને પોતાના હાથે લખીને પોતાની દશાની અરજી કરી. તેના હસ્તાક્ષર મોતીના દાણા જેવા જોઈને શિવાજી બહુ પ્રભાવિત થઈ ગયા. તેમણે તેને રૂબરૂ બોલાવ્યો. શિવાજી મહારાજે બાલાજીને નોકરીનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. પણ બાલાજીએ મામાનું દેવું ચૂકવ્યા પછી નોકરી સ્વીકારવાની વાત કરી. વ્યક્તિની ખાનદાનીનું માપ તેની કૃતજ્ઞતા ઉપરથી કાઢી શકાય. હલકી વ્યક્તિ કૃતદન હોય છે. તે ઉપકારકોના ઉપકારોને ભૂલી જાય છે. ઉપરથી કેટલીક વાર અપકાર પણ કરે છે. બાલાજીની દેવું ચૂકવવાની વાતથી શિવાજી મહારાજ વધુ પ્રભાવિત થયા. નક્કી આ કોઈ કુલીન વ્યક્તિ છે. મહારાજે તેનો સ્વીકાર કરી લીધો. તેની માતાને આશ્વાસન આપ્યું કે તમે બાલાજીની ચિંતા ન કરશો. તમારે ત્રણ દીકરા છે તેમાં મને ચોથો જાણજો. મહારાજે તેને પોતાનો ચીટણીસ બનાવ્યો. ચિમણાજીને દફતરી અને શામજીને રાયગઢનો કારભારી બનાવ્યો. આમ ત્રણે પુત્રોને સારી નોકરી આપી. વ્યક્તિની યોગ્યતા અને ઉત્તમ ચરિત્ર વહેલાં-મોડાં તેની કદર કરાવતાં જ હોય છે.

બાલાજી બહુ જ પ્રતિભાશાળી હતો. તે મહારાજનો બધો પત્રવ્યવહાર લખતો રહેતો. થોડીક વાત ઉપરથી તે વિસ્તૃત મુદ્દસરનો પત્ર લખતો. એક વાર એક મહત્વનો પત્ર લખવાનું મહારાજે કહ્યું પણ આખો દિવસ બીજા કામોમાં વ્યસ્ત રહેવાથી પત્ર લખી શકાયો નહિ. રાત્રે મહારાજે પત્ર લખ્યો કે નહિ તેવો પ્રશ્ન પૂછ્યો. ના તો પાડી શકાય તેમ ન હતું. તેણે કહ્યું કે હા હા પત્ર લખી દીધો છે. મહારાજે પત્ર વાંચવાની આજ્ઞા કરી તો તેણે એક કોરો કાગળ હાથમાં લઈને કડકડાટ પત્ર વાંચી સંભળાવ્યો. મહારાજને સંતોષ થયો. પણ જે માણસ દીવો લઈને ઊભો હતો તે હસી પડ્યો. મહારાજે હસવાનું કારણ પૂછ્યું તો કહ્યું કે, “કાગળ તો કોરો છે.” મહારાજે કાગળ જોયો અને તેની પ્રતિભા ઉપર વારી ગયા. આવા પ્રતિભાશાળીઓનો વંશ વધાર્યો હોય તો પ્રજામાં પ્રતિભાનું પ્રમાણ આપોઆપ વધી જાય. પ્રતિભા જ રાષ્ટ્રની સર્વોચ્ચ સંપત્તિ છે.

*

9. શાહજીની કેદ અને છુટકારો

કર્મનો સિદ્ધાંત પૂરેપૂરો સાચો નથી. તેમાં ઘણા અપવાદ છે. વ્યક્તિને પોતાનાં કરેલાં બધાં કર્મો ભોગવવાં જ પડે છે તેવું કેટલીક વાર નથી બનતું. તો કેટલીક વાર બીજાનાં કર્મો પણ પોતાને ભોગવવાં પડતાં હોય છે. માતા કુપથ્ય કરે તો તેનાં ફળ બાળકને ભોગવવાં પડતાં હોય છે. પાયલોટ ભૂલ કરે તો તેનાં ફળ પ્રવાસીઓને ભોગવવાં પડતાં હોય છે. રાજા ભૂલ કરે તો તેનાં પરિણામ પ્રજાને ભોગવવાં પડતાં હોય છે. વ્યક્તિ પોતાનાં કર્મો જ ભોગવતો નથી. પરિવારનાં, સમાજનાં અને રાષ્ટ્રનાં કર્મો પણ ભોગવે છે. નાગાસાકી અને હીરોશિમા ઉપર જે અણુબૉમ્બ ઝિકાયા અને જે લાખો માણસો મરી ગયાં તે પોતાને કર્મ નહોતાં મર્યા. ખાસ કરીને નાનાં બાળકોને તો જવાબદાર ન ગણાય. પ્રસૂતિ પ્રસંગે બાળક કે માતાનું મૃત્યુ કેટલીક વાર ડોક્ટરની ભૂલથી થતું હોય છે. ભોપાલ ગેસકાંડમાં જે હજારો માણસો મરી ગયાં તે પોતાને કર્મ મર્યા ન હતાં. કંપનીની ભૂલથી મરાયાં હતાં. ઘણાં ભવનો બાંધકામ વખતે જ તૂટી પડે છે અને તેમાં માણસો દબાઈ મરે છે. તે પોતાને કર્મ નથી મરતાં. આવાં અસંખ્ય ઉદાહરણો આપી શકાય જેમાં વ્યક્તિ પોતાનાં કર્મો નહિ પણ બીજાનાં કર્મો ભોગવતો હોય છે. એક વાર કર્મવાદને શતપ્રતિશત સાચો માની લેવાય તો નાની બાળકી ઉપર થતો બળાત્કાર પણ તેનાં કર્મ જ થયો કહેવાય. તેણે તો હજી એવાં કશાં કર્મો કર્યાં જ નથી. એટલે લોકો પૂર્વજન્મનાં કર્મોને કારણ માને. પણ જો પૂર્વજન્મના કારણે બળાત્કાર થયો હોય તો બળાત્કાર કરનારે પણ પૂર્વજન્મના કારણે જ બળાત્કાર કર્યો કહેવાય. તો પછી તેને સજા ન કરાય. બન્નેએ માત્ર કર્મફળ જ ભોગવ્યાં કહેવાય. જો આવું માની લેવાય તો કેટલી મોટી અવ્યવસ્થા અને અનર્થ થઈ જાય! કાર્યોની જવાબદારી પૂર્વનાં કર્મો ઉપર નાખી શકાય નહિ. કર્તાએ પોતે જ જવાબદારી લેવી જોઈએ. સંક્રામક રોગ પૂર્વનાં કર્મોથી નથી થતા, ચેપ લાગવાથી થાય છે. તેથી તેવા રોગીઓને દૂર રાખવા જોઈએ.

શિવાજી મહારાજ સ્વરાજ્ય માટે જે એક પછી એક કિલ્લા કબજે કરવાનો સપાટો બોલાવતા હતા તેનાં પરિણામ પિતા શાહજીને ભોગવવાનાં થયાં, આદિલશાહને થયું કે આ બધું શાહજીની પ્રેરણાથી જ થાય છે. તેમણે શાહજીને પત્ર લખીને તથા રૂબરૂ વાત કરીને બહુ સમજાવ્યા. પણ શાહજી એક જ વાત કહેતા કે, “મારો છોકરો મારા કહેવામાં નથી. હું શું કરું? સરકાર ગમે તે પગલું ભરે તો મને કશો વાંધો નથી.”

શાહજી મહારાજના જવાબથી આદિલશાહનું સમાધાન થયું નહિ, તેમણે મુસ્તફાખાન નામના સરદારને કામ સોંપ્યું કે શાહજીને ગમે તેમ યુક્તિ કરીને કર્ણાટકથી બિજાપુર લઈ આવો. મુસ્તુફાખાને આ કામ બાજી ઘોરપડેને સોંપ્યું. બાજીએ દગો કરીને શાહજી મહારાજને પકડી લીધા અને બિજાપુર આદિલશાહ પાસે મોકલી દીધા. શાહજીને ભયંકર રીતે કેદમાં રાખ્યા અને વારંવાર સમજાવ્યા કે શિવાજીની હરકતોનો સ્વીકાર કરો અને બંધ કરાવો. પણ શાહજી એક જ વાત કહેતા રહ્યા કે, “મારે અને શિવાજીને કશી લેવાદેવા નથી.”

પિતાજીના કારાવાસથી શિવાજીને ભારે ચિંતા થઈ. શાહજીએ શિવાજી તથા જીજાબાઈ પ્રત્યે કશી હમદર્દી હજી સુધી બતાવી ન હતી તોપણ લોહીનો સંબંધ પ્રબળ હોવાથી શિવાજીને તીવ્ર લાગણી થઈ આવી. તેમણે નક્કી કર્યું કે બધા કિલ્લા આદિલશાહને સોંપીને શરણાગત થઈ જાઉં પણ પિતાજીને કારાવાસની યાતનાથી મુક્ત કરાવું. તેમના વિચારો તેમનાં પત્ની સાઈબાઈ જાણી ગયાં. આ સન્નારીએ તેમનો વિરોધ કર્યો અને હિંમત આપી તથા બીજી રીતે શાહજીને છોડાવવાની વાત સમજાવી. સાઈબાઈ શિવાજી કરતાં પણ વધુ શાણાં અને મક્કમ નીકળ્યાં.

શિવાજીએ પિતાજીને છોડાવવા માટે બીજી દિશામાં ચિંતન શરૂ કર્યું. તેમને એક રસ્તો દેખાયો. મોગલો સાથે મૈત્રી કરવી અને મોગલોના દ્વારા શાહજીને છોડાવવા. રાજકારણમાં કોઈ સ્થાયી મિત્ર નથી હોતો કે કોઈ સ્થાયી શત્રુ નથી હોતો. ત્યારે બાદશાહ શાહજહાં હતો. અને દક્ષિણનો સૂબો તેનો દીકરો મુરાદબક્ષ હતો. શિવાજીએ રઘુનાથ પંતના દ્વારા પોતાની અરજ મોકલી, મુરાદને વિનંતી કરી કે પિતાજીને મુક્ત કરાવે. હવે અમે તમારી નોકરી કરીશું અને ખૂબ લાભ અપાવીશું. મુરાદબક્ષે, અરજી શાહજહાં પાસે ભલામણ કરીને મોકલી, બાદશાહે અરજી મંજૂર કરી.

શાહજી ચાર વર્ષથી આદિલશાહની કેદમાં હતા. તેમને દીવાલમાં ચણાવી લેવાની કાર્યવાહી ચાલતી હતી. દીવાલ ચણી પણ લીધી હતી.

એક નાના બાંકોરાથી શ્વાસ અને ભોજનની પ્રક્રિયા ચાલતી હતી. ભયંકર દુઃખમાં દિવસો વીતતા હતા ત્યાં આદિલશાહના ઉપર શાહજહાંનો પત્ર આવ્યો કે શાહજીને મુક્ત કરી દો.” આદિલશાહ બાદશાહની વાતને ઠુકરાવી ન શક્યો તેણે તરત જ શાહજીને છૂટા કરી દીધા.

કેટલાક લોકોનું માનવું છે કે રણદુલ્લાખાન તથા મુરાર પંતની ભલામણથી આદિલશાહે શાહજીને છૂટા કરેલા. રણદુલ્લાએ તો રાજનામું પણ ધરી દીધેલું. તેથી આદિલશાહ ગભરાયા હતા અને શાહજીને છૂટા કરી દીધા હતા.

બાજીવધ

શાહજી છૂટા થઈને કર્ણાટક જવા માગતા હતા પણ તેમને પકડાવનાર બાજી ઘોરપડેની જાગીર પણ કર્ણાટકમાં હતી. હવે શાહજી છૂટીને પોતાને પકડાવનારને જંપીને બેસવા દેશે નહિ, એવું વિચારીને આદિલશાહે શાહજી પાસે વેરનું શમન કરવા તથા બન્નેની જાગીરોની અદલી-બદલી કરવા જણાવ્યું. તે પ્રમાણે શાહજીએ કરાડ પ્રાંત બાજીને આપ્યો અને બાજીએ કર્ણાટકની જાગીર શાહજીને આપી સમાધાન કરાવ્યું. તોપણ શાહજીના મનમાંથી બાજી પ્રત્યેનો ડંખ નીકળતો ન હતો. તેમણે ચાર વર્ષ સુધી ભયંકર વેદના સહન કરી હતી. તેમણે શિવાજી મહારાજ પ્રત્યે બાજી સાથે બદલો લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરાવી. શિવાજી મહારાજ બદલો લેવાની તક શોધતા હતા. તેવામાં ખબર મળી કે બાજી સેના લઈને પોતાના ગામ મુઘોલ પહોંચ્યો છે. શિવાજી મહારાજે ઓચિંતાનો છાપો માર્યો. ભયંકર યુદ્ધ થયું. બાજીને શિવાજી મહારાજે તલવારને ઘાટ ઉતારી દીધો. મુઘોલ ગામ બાળી નાખ્યું અને બધાં સગાં-સંબંધીઓનો નાશ કરી નાખ્યો. કહેવાય છે કે આ યુદ્ધમાં બાજીનાં ત્રણ હજાર માણસોનો વધ થઈ ગયો હતો. સમાચાર સાંભળીને શાહજીને શાંતિ થઈ. શિવાજી પ્રત્યે અહોભાવ થયો.

20-11-10

10. ઔરંગઝેબ સાથે ટસલ

જીવનમાં સર્વોચ્ચ મહત્ત્વ વ્યક્તિના વચનનું હોવું જોઈએ. જે વ્યક્તિ વચન પાળે છે અને વચન પાળવા માટે ફના થવા સુધી તૈયાર રહે છે તેને રોયલ બ્લડ કહેવાય છે. જે લોકો વચન પાળતા નથી, વારંવાર વચન તોડે છે તેમનો ભરોસો રહેતો નથી. તે લબાડ કહેવાય છે. રામ એકવચની હતા. પણ છળ-કપટભર્યા રાજકારણમાં આવો ચુસ્ત આદર્શ રાખી કે પાળી શકાય નહિ. સામા પક્ષની વિશ્વસનીયતા કેટલી છે તે પણ જોવું જોઈએ. એ છળકપટ અને ધૂર્તતા કરનારા લોકો સાથે પણ ઊંચા આદર્શોનું પાલન કરવાનું થાય તો રાજ્યને નુકસાન થાય. યાદ રહે, વ્યક્તિગત જીવનમાં જે આદર્શો હોય તે રાજકીય જીવનમાં પૂરેપૂરા ન પણ હોય. કારણ કે તેમાં હાનિ-લાભ વ્યક્તિને નહિ પૂરા રાજ્યને થતાં હોય છે. પૂરા રાષ્ટ્રનું જે થવું હોય તે થાય પણ હું તો સત્ય જ બોલીશ. તેવી જીદ કરનાર વેદિયો કહેવાય. તે રાષ્ટ્રહિત ન કરી શકે. તેણે સાધુ-સંત થઈને નિવૃત્તિ જીવન જીવવું જોઈએ. રાજકારણમાં પડવું ન જોઈએ.

ઈ. સ. 1649થી 1653 સુધીનાં ચાર વર્ષો શાહજી ભયંકર કેદમાં રહ્યા. તેમને છોડાવવા માટે શિવાજી મહારાજે મોગલ સૂબા દ્વારા બાદશાહ શાહજહાંનો સંપર્ક કરી મોગલોની નોકરી કરવાની તથા સંપૂર્ણ સહકાર આપવાની પ્રાર્થના કરી હતી. જેના ઉપરથી શાહજીની મુક્તિ થઈ હતી. વાત પૂરી થઈ ગઈ. પણ હવે વાત વચન પાળવાની હતી. જો વચન પાળે તો સ્વરાજ્યસ્થાપનાનો સિદ્ધાંત રહે નહિ, મુસ્લિમશાસકોના ત્રાસથી પ્રજાને છોડાવવા મહારાજે સ્વરાજસ્થાપનાનો પાયો નાખ્યો હતો પણ હવે તો પોતે જ શરણે થવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. આવી સ્થિતિમાં રાજકારણની રમત કામે આવી.

દિલ્લીના બાદશાહે શિવાજી મહારાજને શરત પ્રમાણે શરણે થઈને નોકરી ઉપર ચઢી જવા તાકીદ કરી. પણ શિવાજી મહારાજે સામો પત્ર લખ્યો કે, “જુન્નર અને એહમદનગર પ્રાંતમાં હજી સુધી અમારો દેશમુખી હક્ક પ્રાપ્ત થયો નથી તે મંજૂર થાય પછી હું નોકરી ઉપર હાજર થઈશ.” આ પત્ર મહારાજે રઘુનાથ વકીલ દ્વારા મુરાદબક્ષને મોકલ્યો. આ રીતે વાતને ટલ્લે ચડાવવાની પણ એક રીત છે. જેમ કે આજકાલ સરકાર આવી જ કોઈ ખાસ બાબત માટે લોકોને શાંત કરવા એકાદ કમિશનની સ્થાપના કરી દેતી હોય છે. જે સમય પસાર કરતું રહે છે. શિવાજી મહારાજે નોકરી કરવાની સ્પષ્ટ ના ન કહી પણ ચાલાકીપૂર્વક વાતને બીજા પાટે ચઢાવી દીધી.

બિજાપુર ઉપર ચઢાઈ

શાહજહાંએ પોતાના પુત્ર ઔરંગઝેબ અને મિરજુમ્બાને મોટું સૈન્ય લઈને દક્ષિણ તરફ રવાના કર્યાં. તેમનો હેતુ બિજાપુરના શિયા આદિલશાહને જીતી લેવાનો હતો. આ સેનાએ કલ્યાણ બંદર વગેરે કિલ્લા જીતી લીધા. સેના આગળ વધી. શિવાજી મહારાજ ઔરંગઝેબ સાથે નમ્રતાભર્યો અને દોસ્તીભર્યો વ્યવહાર ચલાવતા હતા. અને વારંવાર હું દિલ્લીપતિનો નોકર છું તેવી ખાતરી આપતા હતા. પણ પ્રત્યક્ષ રીતે મોગલ યુદ્ધોમાં ભાગ લેતા ન હતા. સમય પસાર કરવાનો હેતુ હતો.

મોગલોએ બિજાપુર રાજ્યમાં લૂંટફાટ શરૂ કરી દીધી. તેમણે બેદરસ નામના કિલ્લાને ઘેરી લીધો. મહારાજે મિનાજી ભોંસલે તથા કાશીનાથને પ્રાંત ઉપર હલ્લો કરવા મોકલ્યા. તેઓ ભીમા નદી પાર કરીને ચમારગોંદના પ્રાંતમાં લૂંટફાટ કરવા લાગ્યા. અને છેક અહમદનગર પહોંચ્યા. શિવાજી મહારાજ પોતે જુન્નર શહેર ઉપર ચઢી ગયા. રાત્રે છાપો મારીને થાણેદારની હત્યા કરી નગરને લૂંટી લીધું. અહીંથી ત્રણ લાખ હોન, 200 ઘોડા અને પુષ્કળ સોનું-ચાંદી મળ્યું. આ બધી લૂંટને તેમણે પૂના અને ત્યાંથી રાજગઢ મોકલી દીધી, ત્યારે રજવાડાં પરસ્પરમાં યુદ્ધ કરતાં રહેતાં અને એકબીજાને લૂંટતાં રહેતાં, પ્રજાની કેવી દશા થતી હશે! આ દશામાંથી પૂરો છુટકારો અંગ્રેજોના શાસનમાં થયો કહેવાય. બધાંની સંધિ કરાવી, સૌના ઉપર લગામ લગાવી દીધી હતી.

શિવાજી મહારાજના આવા વ્યવહારથી ઔરંગઝેબ સખત નારાજ થયો. તેણે ચારે તરફથી કેટલાય સરદારોને હુમલો કરવા મોકલ્યા. જેમાં નાસિરખાન, ઇરાજખાન અને રાવકર્ણ, શાસ્તાખાન, મુલતફાતખાન વગેરે ઘણા સરદારો ચઢી આવ્યા. પણ મહારાજ બધાને થાપ આપીને છટકી ગયા. છટકી જવું એ પણ યુદ્ધનીતિનો ભાગ કહેવાય.

શિવાજી મહારાજે પોતાનું અશ્વદળ મોટું કર્યું. માણકોજી દહાતોડેને સરનૌબત બનાવ્યો. પણ માણકોજી મરણ પામ્યો એટલે તેની જગ્યાએ નેતાજી પાલકરને નિયુક્ત કર્યો. આ રીતે પોતે ઘણા બળવાન થઈ ગયા. રાષ્ટ્રે, સર્વ પ્રથમ પોતાને બળવાન બનાવવું જોઈએ. દુર્બળો રાજ

કરી શકતા નથી અને કરે તો દબાઈને કરતા હોય છે.

શિવાજી મહારાજના છટકી જવાથી ઔરંગઝેબ સખત નારાજ થયો. તેણે બધા સરદારોને હુકમ કર્યો કે જ્યાં મરાઠો મળે ત્યાં તેની કતલ કરી નાખવી. મરાઠા નામ ના રહેવું જોઈએ. કેટલીક વાર શાસક ધીરગંભીર ન હોય અને વધુ પડતો ભાવુક હોય તો એકના દોષમાં પૂરી જાતિનો નાશ કરવાનો હુકમ કરી બેસતો હોય છે. જેમ હિટલરે યહૂદીઓનો નાશ કરાવી નાખ્યો. ચારે તરફ મરાઠાઓની કતલ થવા માંડી. માતેલા સોંઢની માફક ઔરંગઝેબ મહાવિનાશ કરી રહ્યો હતો ત્યાં તેની બહેન રોશનઆરાએ સમાચાર આપ્યા કે દિલ્લીમાં બાદશાહ મૃત્યુપથારી ઉપર છેલ્લાં ડચકાં ભરી રહ્યા છે. આ સમાચાર જાણીને દક્ષિણના બધા કાર્યક્રમ પડતા મૂકીને ઔરંગઝેબ દિલ્લી તરફ ભાગ્યો. સાથે પૂરું લશ્કર પણ લઈ ગયો. રાજગાદીની મહત્ત્વાકાંક્ષા, દક્ષિણવિજય કરતાં ઘણી મોટી હતી. મુસ્લિમો અને મોગલો અને કેટલાક અંશે રાજપૂતો પણ ઉત્તરાધિકારીની બાબતમાં સ્પષ્ટ નથી હોતા. મારે તેની તલવાર જેવું થઈ જતું દેખાયું છે. આવું ન થાય તે માટે હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રે યુવરાજપ્રથા સ્થાપિત કરી છે. અર્થાત્ રાજાના અવસાન પહેલાં જ કોઈને યુવરાજ નક્કી કરી દેવાય. જે પાછળથી રાજા થાય.

શિવાજી મહારાજે ફરીથી ઔરંગઝેબ સાથે પત્રવ્યવહાર કર્યો અને સમાધાન માટે પ્રયત્નો કર્યા. ઔરંગઝેબ દિલ્લી જવાની ઉતાવળમાં હતો તેથી મહારાજની વાતો માની લેવાની તૈયારી બતાવી. પણ કાર્યરૂપમાં કશું પરિણામ આવ્યું નહિ.

મહારાજ તો ગમે તે રીતે સમય પસાર કરવા માગતા હતા. ઔરંગઝેબના મનમાં મહારાજ પ્રત્યે કેટલી ઘૃણા હતી તે તેના મીરજુમલાને લખેલા પત્ર ઉપરથી ખ્યાલ આવે છે. તેણે લખ્યું કે, “નૈઃશ્વર્યના પ્રાંતો પર બરાબર ધ્યાન આપજો. પેલો કૂતરાનો બચ્ચો ટાંપી રહેલો છે.” બીજી તરફ આદિલશાહને પણ પત્રમાં જણાવ્યું કે, “શિયાળ કિલ્લામાં સંતાઈ ગયું છે. તેને હાંકી કાઢવું. અને જો તમારે તેને પોતાની પાસે રાખવાની ઇચ્છા હોય તો દૂર કોંકણમાં જાગીર આપીને ત્યાં તેને રાખજો એટલે અમારા પ્રદેશમાં તેનો ઉપદ્રવ થાય નહિ.” આવા પત્રોથી ઔરંગઝેબના રોમેરોમમાં શિવાજી મહારાજ પ્રત્યે ઘોર ઘૃણા ભરાયેલી હતી તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

ઔરંગઝેબ દિલ્લી ગયો અને પિતા શાહજહાંને કેદ કરી ગાદી પચાવી પાડી. શાહજહાં પોતાના બીજા પુત્ર દારાને ગાદી સોંપવા માગતો હતો પણ તેની ઇચ્છા પૂરી ન થવા દીધી. ગાદીની ધમાલમાં દક્ષિણની લડાઈ મંદ પડી ગઈ. તેથી મહારાજને રાહત થઈ. ઔરંગઝેબ ઇચ્છતો હતો કે શિવાજી મહારાજ બિજાપુર રાજ્યમાં ઉપદ્રવ કરતા રહે. તેથી બિજાપુર નબળું થશે. છેવટમાં મોગલો સરળતાથી તેને જીતી લેશે. શિવાજી મહારાજ પણ એકસાથે બે શત્રુઓ સાથે ઝઝૂમવા કરતાં એક સામે ઝઝૂમવું વધુ ઠીક રહેશે તેવું માનતા હતા. હમણાં મોગલો કરતાં બિજાપુર વધુ ઠીક રહેશે. આ વ્યૂહ કહેવાય.

21-11-10

*

11. યુદ્ધો અને સીમાવૃદ્ધિ

રાષ્ટ્રવિસ્તાર એક સતત પ્રક્રિયા છે. તેને બંધ ન કરાય. બંધ કરો તો ક્ષય શરૂ થાય. અંગ્રેજો સતત વિસ્તરતા રહ્યા. તેથી સલામત રહ્યા. રાજા જ્યારે નવી સીમા નક્કી કરે છે ત્યારે તેને અડીને જ એક નવો દુશ્મન પણ ઊભો કરે છે. સીમા ઉપરના શત્રુને દબાવ્યા વિના શાંતિથી રાજ્ય કરી શકાય નહિ. આ પ્રક્રિયા પણ સતત રહેલી હોય છે. જ્યારથી સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ અસ્તિત્વમાં આવ્યું ત્યારથી યુદ્ધો ઘણાં ઘટી ગયાં છે. મોટા ભાગનાં રાષ્ટ્રોની સીમા નક્કી થઈ ગઈ છે. અને મોટા ભાગે સૌ પોત-પોતાની સીમાની મર્યાદામાં રહે છે તોપણ કેટલાક વિવાદો તો હજી પણ છે જ અને તે રહેવાના જ. પણ હવે એક નવી સીમા ઊભી થઈ છે. અને તેનું નામ છે ‘પ્રભાવસીમા.’ હવે કોઈ રાષ્ટ્રનો કબજો કરવાનો રહ્યો નથી પણ તેને પોતાના પ્રભાવમાં રાખવાનું છે. આ પ્રભાવસીમા બહુ મહત્ત્વની છે. આ દૃષ્ટિએ ભારત આજે પ્રભાવહીન જેવો દેશ કહેવાય. તેના પ્રભાવમાં દૂરનાં રાષ્ટ્રો તો ઠીક નજીકનાં પણ પ્રભાવસીમામાં આવ્યાં નથી. તેનું કારણ તેની પ્રબળતાનો અભાવ કહેવાય. પ્રબળ રાષ્ટ્ર જ દૂર દૂર સુધી પોતાની પ્રભાવસીમા વિસ્તારી શકતું હોય છે. પ્રબળતા ત્રણ રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે (1) સૈનિક રીતે, (2) આર્થિક રીતે અને (3) જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના વિકાસની રીતે. હજી આપણે આ ત્રણે બાબતમાં પ્રયત્નો કરી રહ્યા છીએ. મૂળ પ્રશ્ન ચિંતનનો છે. જો તમારી પાસે મહત્ત્વાકાંક્ષી ચિંતન નહિ હોય તો તમે પ્રબળ થઈ શકશો નહિ. પ્રબળ નહિ થાવ તો દુર્બળ થશો. દુર્બળ થશો તો બીજા પ્રબળ રાષ્ટ્રોની પ્રભાવસીમાના શિકાર થશો. અર્થાત્ તે તમારી ભૌતિકસીમા સુધી પહોંચી જશે. એટલે ચિંતન મહત્ત્વની વસ્તુ છે.

શિવાજી મહારાજ પાસે મહત્ત્વાકાંક્ષી ચિંતન હતું. પ્રથમ તો તે વિધર્મી શાસનને હઠાવી સ્વધર્મી શાસન અર્થાત્ હિન્દુ રાજ્ય સ્થાપિત કરવા માગતા હતા. જે ઘણું કઠિન હતું. હિન્દુ જ, હિન્દુનો વિરોધી હતો. કારણ કે હિન્દુઓ પાસે હિન્દુ સ્વરાજ્યનો વિચાર જ નહોતો. આ વિચારને પ્રજાવિચાર બનાવવો જરૂરી હતો. ત્યારે વૈચારિક કેન્દ્ર ધર્મ હતો. ધર્મ અને ધાર્મિક પુરુષો પ્રજાને સ્વરાષ્ટ્ર તરફ નહિ, મોક્ષ તરફ વાળતા હતા. સૌ કોઈ સંસાર છોડીને આત્મકલ્યાણ કરવા તથા મોક્ષ મેળવી લેવાના વિચારો પ્રસરાવતું હતું. (આજે પણ આ જ દશા છે) આવા વિચારોથી પ્રજા ઠંડી પડી જતી હોય છે. ઠંડી પ્રજા સંઘર્ષ કરી શકતી નથી. તે શાંતિપ્રિય થઈને ગુલામ થઈ જતી હોય છે. સંઘર્ષ વિમુખ કરાવનારું ચિંતન પ્રજાને ગુલામી તરફ લઈ જતું હોય છે. શ્રમણોથી શરૂ થયેલું આ ચિંતન હજી પણ પ્રભાવશાળી હતું જ. મોટા-મોટા સરદારોની મહેચ્છા મોટી નોકરી સુધી જ હતી. કોઈ નિઝામ, નવાબ કે મોગલના રાજ્યમાં ઊંચી નોકરી મળે કે ભાઈ, વાહ વાહ! એક માત્ર શિવાજી મહારાજને આવી નોકરી પૂરતી મહેચ્છા ન હતી. તેમની મહેચ્છા હતી હિન્દુ સ્વરાજ્યની, વિધર્મીઓના ત્રાસથી ત્રાસીને આ ઇચ્છા પ્રગટી હતી. આ ઇચ્છાનું પ્રેરકબળ હતું: માતા જીજાબાઈ અને સમર્થ સ્વામી રામદાસજી. ધીરજપૂર્વક મહારાજે માવળા યુવાનોને સંગઠિત કર્યા હતા અને હવે પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષા પૂરી કરવા કામે લાગ્યા હતા. પણ પૂર્વ કલ્પું તેમ સ્વરાજ્યની સ્થાપનામાં હિન્દુઓ જ મોટી અડચણ બની ગયા હતા. તે બધા બિજાપુર કે મોગલોને વેચાઈ ગયા હતા. હિન્દુ સ્વરાજ્યનું મહા લક્ષ્ય ન હોવાથી તે સરળતાથી વેચાઈ જતા હતા. વ્યક્તિ કે પ્રજાને નાની બનાવવી હોય તો તેને સંઘર્ષ વિનાનું નાનું લક્ષ્ય આપો. તે આપોઆપ નાની થઈ જશે.

બાજી શામરાવ

આદિલશાહે બાજી શામરાવને ગમે તેમ કરીને શિવાજી મહારાજને પકડી લાવવા તૈયાર કર્યો. કારણ કે શિવાજી મહારાજના ઉપદ્રવો ઘણા વધી ગયા હતા. જ્યાં મોકો મળે ત્યાં તે ત્રાટકતા અને લૂંટફાટ કરતા.

બાજીએ દશ હજારની સેના લઈને માવલીના ચંદ્રરાવ મોરેનો સાથ લીધો. અને પારઘાટ પાસે સંતાઈને બેસી ગયો. મહારાજ નજીકમાં જ હતા. તેથી ઓચિંતાનો છાપો મારીને પકડી લેવાની તેની ઇચ્છા હતી. પણ મહારાજના ગુપ્તચરોએ મહારાજને ખબર પહોંચાડી દીધી કે શામરાવ અહીં સંતાઈને બેઠો છે. જરાય વિલંબ કર્યા વિના મહારાજ વીજળીવેગે તેના ઉપર ત્રાટક્યા અને જોતજોતામાં બધી સેનાને વેર-વિખેર કરી નાખી. બાજી હારી ગયો. ભારે ઉમળકાથી આવ્યો હતો પણ નિરાશ થઈને પાછો બિજાપુર ચાલ્યો ગયો.

ચંદ્રરાવ મોરેનો શિરચ્છેદ

બાજીને આવવા માટે જગ્યા આપનાર, તેને મદદરૂપ થનાર ચંદ્રરાવ મોરેને પણ દંડ દેવો જોઈએ જેથી ભવિષ્યમાં બીજો કોઈ સાથે આપતાં વિચાર કરે તેવું ધારીને મહારાજે મોરે ઉપર હુમલો કરવાનું નક્કી કર્યું. ધાક બેસાડ્યા વિના રાજ ન કરી શકાય. અપરાધીને સખત દંડ આપ્યા વિના ધાક ન બેસે. તેથી આવી ધાક બેસાડવી જરૂરી હતી.

કૃષ્ણા અને વારણાનદીના વચ્ચેનો પ્રદેશ ચંદ્રરાવ મોરેના હાથમાં હતો. તેની પાસે દશ-બાર હજાર માવળી યોદ્ધાઓ પણ હતા. બિજાપુર નવાબે તેને જાગીર આપી હતી. તેનું થાણું હુશ્રગઢમાં હતું. ઘણા કિલ્લા તેના તાબામાં હતા. સર્વપ્રથમ મહારાજે તેને પત્ર લખીને ક્ષમા માગવા તથા શરણે આવવા લખ્યું. પણ તે માન્યો નહિ. ઉદ્ધતાઈભર્યો જવાબ આપ્યો. કારણ કે તેની પાસે બળવાન સેના હતી. વળી સૂર્યરાવ અને હનમંતરાવ જેવા શૂરવીર સેનાપતિઓ છે. સીધી લડાઈમાં બન્ને તરફ ભારે જાનહાનિ થવાની સંભાવના હતી એટલે મહારાજે યુક્તિ કરી. રઘુનાથ બલ્લાલને ગુપ્ત રીતે કિલ્લામાં પેસી જઈ બધી યોજના બનાવવા કહ્યું. મહારાજ ઝડપભેર પુરંદર થઈને મહાબળેશ્વરના દર્શને ગયા. ત્યાંના જંગલમાં સૈન્ય એકઠું કરી ત્યાંથી નિસણીનો ઘાટ ઊતરીને જાવળી આવ્યા. અને હુશ્રગઢને ઘેરો ઘાલ્યો. એક મહિના સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું. ચંદ્રરાવને નાસવું પડ્યું. એ રાયગઢ ગયો. મહારાજ પાછળ ને પાછળ રાયગઢ પહોંચ્યા. ત્યાં ત્રણ મહિના સુધી કિલ્લામાં રહીને મોરેએ યુદ્ધ કર્યું. પણ હાર્યો અને શરણે આવ્યો. કિલ્લો મહારાજને સોંપી દીધો. મહારાજે મોરેનો બહુ સત્કાર કર્યો. હારીને શરણે આવેલા અને શત્રુમાંથી મિત્ર બનેલા માણસને માન-સત્કાર દ્વારા મનથી જીતી શકાય છે. હારીને શરણે આવેલાનો તિરસ્કાર કે કટુવચનો દ્વારા બળ્યા ઉપર લૂણ છાંટવાનું કામ ડાહ્યા રાજનેતા ન કરે. મોરે સાથે સંધિ થઈ. પણ એવામાં તેનો ગુપ્ત પત્ર પકડાઈ ગયો. મોરેએ ગુપ્ત રીતે ચાકણના કિલ્લેદાર વ્યંકોજી ઘોરપડેને મદદ કરવા તથા છુટકારો કરવા બોલાવ્યો હતો. મોરેની લુચ્ચાઈ જાણી જવાથી મહારાજે તેનો શિરચ્છેદ કરાવી નાખ્યો. મોરેના બે છોકરા તથા સ્ત્રી વગેરેને જાગીર આપી રાખવાના હતા પણ બન્ને છોકરાઓ બિજાપુરના નવાબ સાથે ગુપ્ત મસલત કરતાં પકડાઈ ગયા તેથી તેમનો પણ વધ કરી દેવાયો. મા-દીકરીને છોડી મૂક્યાં.

હનુમંતરાવનો વધ

મોરેનો એક બહુ પરાક્રમી સરદાર હનુમંતરાવ હતો. મોરેના હારવાથી તે છટકી ગયો હતો. અને મહારાજના વિરુદ્ધમાં ઉપદ્રવ મચાવતો હતો. તે જાવળી પાછી મેળવવા ખટપટ કરતો હતો. મહારાજે સંભાજી કાવજીને મોકલીને ચાલાકીથી તેના પેટમાં કટાર મરાવી તેનો વધ કરાવી દીધો. હવે મોરેનો બધો પ્રદેશ તથા બધા કિલ્લા મહારાજના હાથમાં આવી ગયા. જેટલી સંપત્તિ અને ઐશ્વર્ય સામાન્ય લોક ભોગવી શકે છે તેટલું રાજાઓ ભોગવી શકતા નથી. કારણ કે સતત ચઢાઈના ભય નીચે તેમને જીવવું પડતું હોય છે. મોરેનો પરિવાર નેસ્તનાબૂદ થઈ ગયો.

બાબાજી કોંડદેવ

બાબાજી કોંડદેવ મોરેનો આશ્રિત હતો. તે મહારાજની સત્તાનો સ્વીકાર કરતો નહોતો. તેણે ચારે તરફ તોફાન કરવા માંડ્યું. અરાજકતાને દબાવ્યા વિના રાજ કરી શકાય નહિ. મહારાજે બાબાજીને પકડી મંગાવ્યો. પણ તે બ્રાહ્મણ હોવાથી તેને જાનથી માર્યો નહિ. તેને આંધળો કરી જીવતો છોડી દીધો.

ફરીથી યુવતી પ્રસંગ

નજીકમાં જ ગોળેવાડી ગામ છે. ત્યાં એક મરાઠા સરદાર ગોરે કરીને રહેતો હતો. તે સ્વતંત્ર થઈ બેઠો હતો. તેને દબાવવા મહારાજે પોતાના એક બ્રાહ્મણ સરદારને મોકલ્યો. તેણે ગોરેને હરાવી દીધો. પણ તેના હાથમાં ગોરેની પુત્રવધૂ આવી. આ બાઈ બહુ જ રૂપવતી હોવાથી તેણે તે બાઈને મહારાજને ભેટ કરી. રક્ષણ વિનાનું રૂપ શત્રુ થઈ જતું હોય છે. રૂપનું પ્રથમ રક્ષણ તો તેનું પોતાનું જ હોય છે. રૂપાળી સ્ત્રી પોતાનું રક્ષણ કરવા માગતી હોય તો હંમેશાં મર્યાદામાં જ રહે. મર્યાદા છોડીને સ્વચ્છંદી થઈ જનારી સ્ત્રી પોતાના રૂપને લૂંટવાનું આમંત્રણ જ આપતી હોય છે. તેનું રક્ષણ ન થઈ શકે. બીજું રક્ષણ તેનો પતિ-પિતા-બ્રાતા વગેરે કરતા હોય છે. જો આમાંનું કોઈ રક્ષણ ન હોય તો રૂપાળી સ્ત્રી લૂંટાઈ જતી હોય છે.

બ્રાહ્મણ સરદાર ગોરેની પુત્રવધૂને લઈને શિવાજી મહારાજ પાસે આવ્યો. મહારાજે તે સ્ત્રીને વંદન કરી પહેલાં જેવી જ વાત કહી. તેને માન-સન્માનપૂર્વક ગોરેના ત્યાં મોકલી દીધી. આને સેક્સમોરલ કહેવાય.

બાજીપ્રભુની પ્રાપ્તિ

સંસારમાં સૌથી દુર્લભ પ્રાપ્તિ એ સારા માણસની પ્રાપ્તિ છે. સારા માણસની પ્રાપ્તિથી વધુ ઉત્તમ કશું જ નથી. સારા માણસ આગળ કોહીનૂર હીરો ધૂળ બરાબર છે. સારા માણસની પ્રાપ્તિ મહેનત કરવાથી નથી થતી. દૈવયોગે થાય છે. પછી તે પતિ હોય, પત્ની હોય, મિત્ર હોય કે શેઠ કે નોકર હોય. ગમે તે હોય.

માવળમાં બાંદલ નામનો દેશમુખ હતો, તે રોહિડા નામક કિલ્લામાં માથાભારે થઈને જામ્યો હતો. મહારાજે તેને શરણે થવા બહુ સમજાવ્યો પણ માન્યો નહિ. છેવટે એક રાત્રે મહારાજે રોહિડા કિલ્લા ઉપર ઓચિંતાનો હુમલો કરી દીધો. બન્ને પક્ષે ઘમાસાણ યુદ્ધ થયું. બાંદલ પૂરી વીરતાથી ખૂબ લડ્યો. પણ અંતે મરાયો. તેના માણસો મહારાજને શરણે આવ્યા. તેમાં બાજીપ્રભુ દેશપાંડે દીવાન પણ હતો. બાજીપ્રભુ દેશપાંડેનો અમર શહીદીનો ઇતિહાસ આગળ બતાવીશું. હવે સમસ્ત માવળપ્રદેશ મહારાજના હાથમાં આવી ગયો. અને ઘણા શૂરવીર સેનાપતિઓ પણ પ્રાપ્ત થયા જેમાં બાજીપ્રભુ સર્વાધિક મહત્ત્વનો માણસ નીવડ્યો.

પ્રતાપગઢનું નિર્માણ

કુશળ વ્યાપારી જેમ જુદા જુદા સ્થળે પોતાની પેઢીઓ શરૂ કરે છે તેમ રાજાએ પણ યોગ્ય સ્થળે પોતાના કિલ્લા બંધાવવા જોઈએ. કિલ્લામાંથી શાસન કરી શકાય તથા રક્ષણ કરી શકાય.

મહારાજની પાસે મોરે ત્રિમળ પિંગળે નામનો બુદ્ધિમાન માણસ હતો. પિંગળેએ વર્ષો સુધી શાહજી સાથે કામ કર્યું હતું. પછી હવે મહારાજ પાસે આવ્યો હતો. જૂના વફાદાર માણસોને સાચવવા અને તેમની કદર કરતા રહેવું હિતકારી થઈ શકે છે. મોરેએ ઈ. સ. 1653માં પિંગળેએ કૃષ્ણા નદીના પૂર્વે કિનારે ડુંગરાળ પ્રદેશમાં મજબૂત કિલ્લો બાંધ્યો. જેનું નામ પ્રતાપગઢ પાડવામાં આવ્યું. તેમણે મહાબળેશ્વર મંદિરનો પણ જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. કિલ્લાની નજીક એક બીજું મંદિર પણ બંધાવ્યું.

કોંકણનો કબજો

ઔરંગઝેબના દિલ્લી ગયા પછી મહારાજે કોંકણ પ્રાંત કબજે કરવા માંડ્યો. સમુદ્રતટના રત્નાગિરિ, વિજયદુર્ગ, સુવર્ણદુર્ગ, સાળશી, ખારા પાટણ વગેરે થાણાં કબજે કરી લીધાં.

700 પઠાણોને નોકરી

ત્યારે ભારતમાં બે પ્રકારના યોદ્ધાઓ હતા. દેશી અને વિદેશી. સ્થાનિક લોકોમાંથી દેશી યોદ્ધાઓ મળતા અને અફઘાનિસ્તાન, બલૂચિસ્તાન, અરબ દેશ હબશીઓ વગેરેમાંથી વિદેશી યોદ્ધાઓ મળતા. વિદેશી યોદ્ધાઓ વધુ પગાર લેતા પણ રાજાઓ તેનું ગૌરવ લેતા. એમ કહેતા કે અમારી પાસે આરબસેના છે. પણ આવા વિદેશી યોદ્ધાઓની જરૂર ના રહે ત્યારે તેમને છૂટા કરી દેવાતા. આ છૂટા થયેલા યોદ્ધાઓ બેકાર થઈને આમતેમ રખડતા અને પછી ટોળાબંધ થઈને પિંઢારા થઈને લૂંટફાટ કરી પ્રજાને રંજાડતા.

બિજાપુરના નવાબનું મોગલો સાથેનું યુદ્ધ પૂરું થયું અને ઔરંગઝેબ દિલ્લી ગયો. એટલે બિજાપુરની સરકારે 700 પઠાણોને નોકરીમાંથી છૂટા કર્યા. આ પઠાણો શિવાજી મહારાજ પાસે આવ્યા. આવા યોદ્ધાઓને રાષ્ટ્રવાદ જેવું કંઈ ન હતું. જ્યાં નોકરી મળે ત્યાં રહેવું અને લડવું એ તેમનો ધંધો હતો. મહારાજે હજી સુધી માત્ર હિન્દુઓને જ યોદ્ધા બનાવ્યા હતા. મુસ્લિમો ઉપર ભરોસો કરાય નહિ તેવી સામાન્ય માન્યતા હતી પણ ગોમાજી નાયકની સલાહ અને ભલામણથી તેમણે સાતસો પઠાણોને નોકરીમાં રાખી લીધા અને તેમની ટુકડીનો નાયક રાધો બલ્લાલને બનાવ્યો. રાષ્ટ્રરક્ષા માટે હંમેશાં મહત્ત્વની જગ્યાએ માત્ર વિશ્વાસપાત્ર માણસોની જ નિયુક્તિ કરાય. સંદેહાસ્પદ વ્યક્તિઓને એવાં સ્થાનોથી દૂર રખાય.

જંજીરાનો સીદી

કોંકણ પ્રદેશ તો કબજે કર્યો પણ જંજીરાનો સીદી વશમાં આવતો ન હતો. મહારાજે શામરાજ પંતને મોટી સેના સાથે જંજીરા મોકલ્યો. વારંવાર યુદ્ધો થયાં પણ શામનાજ જીતી શક્યો નહિ. તે વીલે મોંઢે પાછો આવ્યો. મહારાજે તેને પદભ્રષ્ટ કર્યો. તેની જગ્યાએ રઘુનાથ પંતને મોકલ્યો પણ તે પણ ખાસ સફળ રહ્યો નહિ.

12. અફઝલખાનનો વધ

શૌર્ય, વીરતા અને પરાક્રમ લગભગ પર્યાયવાચી શબ્દો છે. શિવાજી મહારાજમાં આ બધા ગુણો છલોછલ ભર્યા હતા. અત્યાર સુધીમાં તેમણે બિજાપુર સરકારના 40 કિલ્લા કબજે કરી લીધા હતા. બિજાપુર સરકારમાં હડકંપ મચ્યો હતો. ગમે તે ભોગે શિવાજીને જેર કરવા જોઈએ. તેવી ચિંતા બિજાપુરમાં ચાલતી હતી. બિજાપુરના આદિલશાહ મરણ પામ્યા હતા અને તેમની જગ્યાએ તેમનો પુત્ર અલિ-આદિલશાહ ગાદીએ બેઠો હતો. તે હજી 20-21 વર્ષનો જ હોવાથી તેની માતા બડીબેગમ સત્તાનાં બધાં સૂત્રો સંભાળતી હતી. બડીબેગમે સરદારોની સભા ભરી શિવાજીને પકડી લાવનાર માટે ઇનામ જાહેર કર્યું હતું. પણ મહારાજની ધાક એવી બેસી ગઈ હતી કે કોઈ તૈયાર ન થયું. છેવટે એક સરદાર તૈયાર થયો તેનું નામ હતું અફઝલખાન.

અફઝલખાન

અફઝલખાન ભઠિયારો હતો પણ પછી પોતાની બહાદુરીથી આગળ વધીને સરદાર થયો હતો. તેને 63 બેગમો હતી. તેને વિચાર આવ્યો કે કદાચ મારું મૃત્યુ થાય તો આ બેગમો બીજા કોઈને પરણે તેના કરતાં તેમને પતાવીને જ જાઉં તો સારું. એમ વિચારીને તેણે 63 બેગમોની હત્યા કરી નાખી. આજે પણ બિજાપુરમાં આ 63 બેગમોનો ટેકરો વિદ્યમાન છે. આ કિંવદન્તી પણ હોઈ શકે છે.

અફઝલખાન ભારે તૈયારી કરીને નીકળી પડ્યો. તેની સાથે બાર હજાર ઘોડેસવાર, મોટું પાયદળ, મોટું તોપખાનું, ઘણાં અગ્નિબાણો, ઊંટ ઉપરની નાની તોપો વગેરે. એવું કહેવાય છે કે ત્રણ વર્ષ સુધી સતત યુદ્ધ કરે તોપણ ન ખૂટે તેટલો દારૂગોળો તથા સરસામાન સાથે લીધો હતો. તેનો સેનામાં ત્રણ હજાર માવળિયો પણ હતા જે રસ્તાનું માર્ગદર્શન કરાવતા હતા.

અફઝલખાન કૃષ્ણા નદી ઊતરીને પેલે પાર ગયો. પડાવ નાખતો નાખતો બાલાઘાટ પાર કરીને સીધો તુલજાભવાની પહોંચ્યો. તુલજા ભવાની, શિવાજી મહારાજ અને મરાઠા જાતિનાં કુળદેવી હતાં. ખાને પહેલી દાઝ મંદિર ઉપર ઉતારી. તેણે મંદિર ધ્વસ્ત કરી નાખ્યું. માતાજીની મૂર્તિના ટુકડા કરીને ઘંટીમાં દળી નાખ્યા. મંદિરના ભંગાર ઉપર ગૌવધ કર્યો. પછી ત્યાં મસ્જિદ બંધાવી. મુસ્લિમ શાસકોમાં જો આ દોષ ન હોય તો તેઓ હિન્દુઓમાં આટલા અળખા ન થાત. જેમ તેમને પોતાના ધર્મની લાગણી હોય છે તેમ બીજાને પણ પોતાની ધાર્મિક લાગણીઓ હોય છે તેવું તેમને લાગતું નહિ. બીજાની લાગણી દુભવવામાં તેમને આનંદ આવતો હોય તેમ મંદિર-મૂર્તિ તોડવાં અને ગૌવધ કરવો તેમને સહજ થઈ ગયો હતો.

તુલજા ભવાનીનું મંદિર તોડીને હવે તે હિન્દુઓનું મોટું તીર્થધામ પંઢરપુર તરફ ચાલ્યો. રસ્તામાં માણકેશ્વર દેવાલય આવ્યું તેને તોડી નાખ્યું. પંઢરપુરમાં ખબર પડી કે ખાન મંદિરો તોડતો તોડતો પંઢરપુર આવી રહ્યો છે. પૂજારીઓએ મૂર્તિને જળમાં સંતાડી દીધી. અને ગામના લોકો ગામ છોડીને જંગલમાં નાસી ગયા. ખાન ધસમસતો આવ્યો. તેણે પંઢરીનાથનું મંદિર તોડી નાખ્યું. મૂર્તિઓ તોડી નાખી, આજુબાજુનાં ગામો નષ્ટ કર્યા અને લૂંટી લીધાં. તે પૂના તરફ ચાલ્યો. રસ્તામાં મહારાજના જીતેલા બધા કિલ્લા પડાવી લીધા. આટલી મોટી સેના સામે થવાનું શક્યું ન હતું.

મહારાજ ત્યારે રાજગઢમાં હતા. તેમણે સરદારોની સભા બોલાવી અને હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા. કેટલાક સરદારોનો મત થયો કે ખાન પાસે બહુ મોટી સેના છે. આપણે ટકી શકીશું નહિ એટલે મૈત્રી કરી લેવી હિતાવહ છે. બધાના વિચારો જાણ્યા પછી મહારાજે પોતાના વિચાર રજૂ કર્યા. મુત્સદ્દી પુરુષ બધાને સાંભળ્યા પછી જ બોલે. કોના મનમાં શું છે તે જાણી લેવું જરૂરી હોય છે.

મહારાજે કહ્યું કે, “યવનોનો વિશ્વાસ કરી શકાય નહિ. તે ક્યારે વિશ્વાસઘાત કરે તે કહેવાય નહિ. મૈત્રીના નામે તે આપણને કેદ કરશે, કિલ્લા પડાવશે અને પછી વધ કરાવી નાખશે. તેમણે તુલજા ભવાની અને પંઢરીપુરનો સર્વનાશ કર્યો. હિન્દુ ધર્મને ભારે અપમાનિત કર્યો છે. તેમની દાનત સારી નથી.” કુશળ રાજનેતા વાણીથી નહિ દાનતથી માણસને ઓળખે. મહારાજ ખાનની દાનત પારખી ગયા હતા. બીજું તે સંધિ કે મૈત્રી કરવા નીકળ્યો નહોતો. મહારાજને પકડવા કે મારી નાખવા નીકળ્યો હતો. એવું કહેવાય છે કે તે માટે તેણે એક લોખંડનું પાંજરું પણ સાથે લીધું હતું. “તેની દાનત સારી નથી. તેની શરણાગતિ એટલે આત્મહત્યા કરવા બરાબર છે. આપણે તેનો સામનો જ કરવાનો છે. અને તેને હરાવવાનો છે.” મહારાજ મક્કમ સ્વરમાં બોલ્યા. મહારાજની વાણીએ જાદુની અસર કરી. સૌ તૈયાર

થઈ ગયા. પ્રચંડ સેનાનાયકની કસોટી પરાજયની સંભાવના કે પરાજયની ક્ષણોમાં થતી હોય છે.

હવે પ્રશ્ન એ હતો કે આટલી વિશાળ શક્તિશાળી સેનાનો પરાજય પોતાની ઓછી સેના અને અપૂરતાં શસ્ત્રોથી કરવો કેવી રીતે? મહારાજે વ્યૂહ ઘડવા માંડ્યો. અર્ધનિદ્રા જેવી સ્થિતિમાં હશે કે તેમને ભવાની માતાની પ્રેરણા મળી. “ઊઠ, ચિંતા ના કર, હું તારી સાથે છું. ખાનનો વધ તારે કરવો જ છે.” મહારાજની આંખ ઊઘડી ગઈ. આ શું! તે વિચારવા લાગ્યા. કેટલીક વાર વ્યક્તિને ખાસ કરીને આધ્યાત્મિક વ્યક્તિને દૈવી પ્રેરણા થતી હોય છે. આવા એક નહિ સેંકડોના અનુભવો છે. મહારાજને પુષ્કળ હિંમત આવી ગઈ. તેમણે ફરીથી સરદારોને બોલાવ્યા અને મક્કમ રીતે જણાવ્યું કે હવે આ પાર કે પેલે પાર યુદ્ધ કરવાનું જ છે. યુદ્ધનેતા ઢીલોપોચો હોય તો તેની માઠી અસર સેનાના મનોબળ ઉપર પડતી હોય છે. સૌએ ‘જય ભવાની’નો સિંહનાદ કર્યો.

માતાજીના આશીર્વાદ

શિવાજી મહારાજ પ્રત્યેક મહત્ત્વના કાર્યમાં માતા જીજાબાઈના આશીર્વાદ જરૂર લેતા. તે માતાજી પાસે ગયા અને ચરણમાં માથું નમાવી દીધું. સંત અને સતીના આશીર્વાદ ઘણી વાર દુષ્કરને સરળ બનાવી દેતા હોય છે. માતાજી પણ વીરાંગના છે. તેમણે પુત્રને પૂરી શક્તિથી લડી લેવા પ્રેરણા આપી. ‘જા વિજય કર.’ આશીર્વાદ આપ્યો. આવા પ્રસંગે સામાન્ય સ્ત્રીઓ રોકકળ કરી મૂકે. ‘ના જાશો, ના જાશો’ની બૂમો પાડે. વીર પુત્ર જતો હોય તો આડી ફરી વળે. પાછો વાળે. બાળકોના સોગંદ આપે. પણ જીજાબાઈ તેવી માટીની મહિલા ન હતી. તેમણે શિવાજીને આશીર્વાદ આપ્યા અને વિદાય કર્યા. મહારાજ પ્રતાપગઢ ગયા. પ્રતાપગઢનો કિલ્લો ડુંગરાળ પ્રદેશમાં હતો. માર્ગો અટપટા હતા તેથી ખાનના મોટા સૈન્યનું સંચાલન કરવું કઠિન થઈ ગયું. કુશળ સેનાપતિ સર્વ પ્રથમ યુદ્ધ માટે સ્થાનનો વ્યૂહ બનાવે. પોતાને અનુકૂળ અને શત્રુને પ્રતિકૂળ હોય તેવું સ્થાન પસંદ કરે તે પ્રથમ વ્યૂહ કહેવાય.

ખાન પૂના જતો હતો તે પાછો ફર્યો અને વાઈ થઈને પ્રતાપગઢ તરફ ચાલ્યો. તેણે વાઈ આગળ પોતાનું થાણું નાખ્યું અને યોજના બનાવવા લાગ્યો કે કેવી રીતે શિવાજીને અહીં લાવી પકડીને લઈ જવો. મહારાજે પણ વિશ્વાસરાવ નાના પ્રભુને ફકીરનો વેશ ધારણ કરાવી ખાનની છાવણીમાં વારંવાર મોકલી તેની પૂરી હકીકત જાણવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ખરેખર તો ગુપ્તચરો વિના યુદ્ધ કરી શકાય જ નહિ. યોદ્ધાઓ, શસ્ત્રો કરતાં પણ સર્વાધિક મહત્ત્વ ગુપ્તતંત્રનું છે. ખાતમીથી જાણવા મળ્યું કે ખાનની પાસે વિશાળ સેના અને પુષ્કળ દારૂગોળો છે. કઈ સેના ક્યાં ગોઠવી છે વગેરે બધી હકીકત જાણવા મળી. મહારાજ સમજી ગયા કે સામસામી લડાઈમાં તો આપણો નાશ થઈ જશે. તેથી કોઈ વિચિત્ર વ્યૂહ બનાવવો જોઈએ. યુદ્ધમાં યોદ્ધાઓ લડતા હોય છે, પણ વિજય તો વ્યૂહનો જ થતો હોય છે. વ્યૂહ વિનાનો સેનાપતિ માત્ર બકરાંને ચરાવનારો ભરવાડ માત્ર છે. મહારાજે વ્યૂહ ઘડી કાઢ્યો. “સર્વ પ્રથમ તો આપણે એવો દેખાવ કરવો કે જાણે ખૂબ ડરી ગયા છીએ. ખાન અહંકારી છે તેથી બણગાખોર પણ છે. આવા લોકોમાં બહુ જલદી ભ્રમ પેદા કરી શકાય છે.” મહારાજે ખાનને કહેવડાવ્યું કે “અરે, તમે ક્યાં અને હું ક્યાં? મારાથી બહુ મોટી ભૂલ થઈ ગઈ છે. હું શરણાગત થવા તૈયાર છું. મને મોકો આપવા કૃપા કરો” વગેરે. ખાનને તો આટલું જ જોઈતું હતું. તે કદાવર શરીરનો હતો, અને વારંવાર મૂછો ઉપર તાવ આપતો રહેતો હતો. તેને ખાતરી થઈ ગઈ કે હવે તો શિવાજીને પકડી જ લેવાશે. વાટાઘાટો કરવા માટે તેણે પોતાના દૂત કૃષ્ણાજી ભાસ્કરને મોકલ્યો. ખાને કૃષ્ણાજીને સમજાવ્યો કે ગમે તેમ કરીને શિવાજીને કિલ્લાની બહાર લઈ આવો જેથી આપણે તેને પકડી લઈએ, વગેરે. મહારાજે કૃષ્ણાજીને એકાંતમાં ઉત્તમ આવાસ આપ્યો તથા ખૂબ સેવા-સત્કાર કર્યો. મુત્સદ્દી પુરુષ જેની પાસેથી કામ લેવાનું હોય તેને સર્વ પ્રથમ તો સેવા-સત્કારથી રાજી કરી દેતો હોય છે. મહારાજનો ઉચ્ચ વ્યવહાર જોઈને વિરોધીઓએ ફેલાવેલી મિથ્યાનિંદા વાતો ધોવાઈ ગઈ. વિરોધીઓ અને શત્રુઓ હંમેશાં હલકી નિંદા વાતો ફેલાવીને ખોટી છાપ ઊભી કરતા હોય છે. તે સદ્વ્યવહારથી જ ધોઈ શકાતી હોય છે. કૃષ્ણાજી વિચારવા લાગ્યો કે આ તો બહુ સારા માણસ છે. ખાને જેવી હવા ફેલાવી છે તેવા નથી.

રાત્રે જ્યારે બધા સૂઈ ગયા ત્યારે મહારાજ એકલા કૃષ્ણાજીના ઉતારે ચૂપચાપ ગયા અને તેની સાથે ગુપ્ત મંત્રણા કરવા લાગ્યા. તેમણે સમજાવ્યું કે “હું તો તમારી જનોઈ માટે લડું છું. તમે ના જોયું, આ યવનોએ તુળજામાતાનું મંદિર તોડી નાખ્યું. પંઢરીનાથને ધ્વસ્ત કરી દીધા. ગૌવધ કરે છે. તેમના અત્યાચારમાંથી હિન્દુ પ્રજાને મુક્ત કરવા માટે જ મારી સાધના છે. તમે મને સહાય કરો.” મહારાજે કૃષ્ણાજીના ગળે વાત ઉતારી દીધી. હિન્દુઓ, મુસ્લિમો જેટલા ધાર્મિક કટ્ટર નથી હોતા. તોપણ ધર્મની વાત આવે તો તેમને પણ અજંપો તો થાય જ ખરો. તુળજામંદિર અને પંઢરપુરનાં કારનામાં કરવાથી હિન્દુઓ ભારે કુદ્ધ અને દુઃખી હતા પણ લાચાર હતા, કશી પ્રતિક્રિયા

કરવાની શક્તિ ન હતી. બધા સમસમી રહ્યા હતા. કુશળ રાજનેતાને દુખતી નસ દબાવતાં આવડવું જોઈએ. કૃષ્ણાજી તૈયાર થઈ ગયો. મહારાજે તેના કાનમાં યોજના બતાવી. યોજના એવી હતી કે ખાન વાઈથી પ્રતાપગઢની નજીક આવે. ત્યાં સામા એક ટેકરા ઉપર મહારાજ અને ખાનનું મિલન થાય. મહારાજ સમર્પણ કરે અને પછી વાત પૂરી થાય. બન્ને તરફ માત્ર બબ્બે જ અંગરક્ષકો રહે. સેના દૂર રહે વગેરે.

કૃષ્ણાજીએ ખાનને બધું સમજાવ્યું કે, “શિવાજી તો ફફડી ઊઠ્યા છે. તે તો હવે સંપૂર્ણ સમર્પણ કરવા તૈયાર થઈ ગયા છે. પણ તમારાથી બહુ ડરતા હોવાથી સૌની વચ્ચે સમર્પણ નહિ કરે. પેલા ટેકરા ઉપર સમર્પણ કરશે.” વગેરે. બધી વ્યવસ્થા ગોઠવાઈ ગઈ.

મહારાજે નેતાજી પાલકર, મોરોપંત પેશ્વા, નાનાજી માલસુરે વગેરે યોદ્ધાઓને પોત-પોતાની સેના લઈને ચારે તરફ ઝાડીમાં સંતાઈ જવાનું કહ્યું. ત્યારે મહારાજ પાસે ત્રણેક હજાર યોદ્ધાઓ હતા. જ્યારે ખાન પાસે તો લાખેકની સેના હતી. પણ આ મહારાજ હતા કે ગભરાયા વિના ચિડિયાં દ્વારા બાજને મરાવવાની યોજના ઘડી કાઢી હતી.

બધું બરાબર ગોઠવાઈ ગયું. નિર્ધારિત તિથિએ ખાન અને તેના બે અંગરક્ષકો ટેકરાના શમિયાના ઉપર પહોંચી ગયા. શિવાજી મહારાજે પૂરી વ્યવસ્થા કરી. કદાચ જીવતા પાછા ન અવાય તો શું શું કરવું તેની પૂરી ગોઠવણ કરી. માતા જીજાબાઈના પગમાં પડી નમસ્કાર કર્યા. માતાજીએ આશીર્વાદ આપ્યા, “જા ગભરાઈશ નહિ તારી ફતેહ થશે.” મહારાજે બખતર પહેરી ઉપર અંગરખું પહેર્યું હતું. અને માથા ઉપર શિરત્રાણ બાંધીને તેના ઉપર પાઘડી બાંધી હતી. તે પોતાના બે અંગરક્ષકોને લઈને ધીરેધીરે કિલ્લા નીચે ઊતરવા લાગ્યા. કદાવર ખાન તેમનું નાનું શરીર જોઈને હસવા લાગ્યો. “હમણાં આ ઉંદરડાને પકડીને પાંજરામાં પૂરી દઈશ” તેવા મનોરથ સેવવા લાગ્યો. યોજના પ્રમાણે મહારાજ ગઢથી નીચે ઊતરતા હતા ત્યારે શરણાઈ વાગવા માંડી જેથી સંતાયેલા યોદ્ધાઓ સાવધાન થઈ ગયા. તેઓ બિલ્લી પગલે નજીક આવી ગયા અને હુમલો કરવાની રાહ જોતા રહ્યા.

મહારાજ ડરતા ડરતા ખાન પાસે પહોંચ્યા. તેમને ડરેલા જોઈને ખાનને વધુ પાનો ચઢ્યો. મંડપ ઉપર પ્રથમ તો થોડી બોલાચાલી થઈ. ખાનનું કહેવું હતું કે, “આવો ભવ્ય શમિયાનો કેમ બાંધ્યો છે? તું તો સામાન્ય માણસ છે” વગેરે. મહારાજે સમજાવ્યું કે “હું તો સામાન્ય છું પણ તમે સામાન્ય નથી, અતિવિશેષ છો. આપના સન્માન માટે બાંધ્યો છે. અને આ મંડપ પછી આપને જ લઈ જવાનો છે.” આમ સમાધાન કરીને તેના અહંને વધુ ઉશ્કેર્યો. શિવાજી મહારાજ ખાનની આગળ બાળક જેવા દેખાતા હતા. ખાને નક્કી કર્યું કે હવે ખરો લાગ આવ્યો છે. તેને બાથમાં પકડી લઉં અને પછી છોડું જ નહિ. પકડી પાંજરામાં પૂરી દઉં. તે આગળ વધ્યો અને જાણે પ્રેમથી ભેટતો હોય તેમ શિવાજી મહારાજને બાથમાં લઈ લીધા. મહારાજે અનુભવ્યું કે પેલો બાથ છોડતો નથી ઊલટો વધુ કસતો જાય છે. મહારાજ સમજી ગયા કે હવે આ મને છોડવાનો નથી. તેમને પ્રથમથી જ આવી શંકા હતી તેથી અંગરખાની બાંધમાં વાઘનખ સંતાડી લાવેલા તે તરત જ હાથના પંજા ઉપર ચઢાવી દીધા અને ખાનના પેટમાં ઊંડે સુધી ઉતારી દીધા. જોરથી હાથ ખેંચ્યો તો ખાનનાં આંતરડાં બહાર આવી ગયાં. ખાને પોતાની તલવારનો વાર મહારાજ ઉપર કર્યો, પણ મહારાજ વારને ચૂકવી ગયા. માથાની પાઘડીમાં પહેરેલો લોઢાનો ટોપો કામ આવી ગયો. મહારાજે તરત જ પોતાની તલવારનો જોરદાર ઘા ખાન ઉપર કર્યો. ખાને બૂમો પાડવા માંડી. તેનો અંગરક્ષક સૈદબંદો દોડી આવ્યો, તે મહારાજ ઉપર પ્રહાર કરવા જતો હતો ત્યાં મહારાજનો અંગરક્ષક જીવા મહાલિયા દોડી આવ્યો, તેણે પ્રહાર કરીને સૈદબંદાનો હાથ કાપી નાખ્યો. પછી તો બન્ને તરફના યોદ્ધાઓ દોડી આવ્યા. ખાનનો એક બ્રાહ્મણ યોદ્ધો કૃષ્ણાજી મહારાજ ઉપર પ્રહાર કરવા દોડી આવ્યો. તેના ઘા ચૂકવીને મહારાજે કહ્યું કે, “જા, જતો રહે. અમે ગોબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ છીએ, બ્રાહ્મણની હત્યા કરતા નથી” આવું સમજાવીને જતો કર્યો.

હવે મહારાજ કિલ્લાના દ્વાર ઉપર પહોંચી ગયા હતા, સૂર્યાસ્ત થવાને થોડી જ વાર હતી. કિલ્લા ઉપરથી સંકેત કરવા માટે તોપનો ધડાકો થયો. નીચે દૂર ખાનની છાવણીમાં યોદ્ધાઓએ જાણ્યું કે શિવાજીને પકડી લીધા તેની ખુશીમાં તોપ ફૂટી છે. બધા રાજી રાજી થઈ ગયા. મહારાજના છુપાયેલા યોદ્ધાઓ બહાર નીકળ્યા અને ખાનની સેના ઉપર તૂટી પડ્યા. નેતાજી પાલકર પોતાના યોદ્ધાઓ સાથે ખાનની સાથે આવેલા 1500 પદાણો ઉપર તૂટી પડ્યા. ક્ષણવારમાં ધરતી ધડ અને માથાના ઢગલાથી છવાઈ ગઈ.

મોરો પંત પિંગળે પોતાના યોદ્ધાઓ સાથે માવલી પાસેના ખાનના લશ્કર ઉપર તૂટી પડ્યો. ખાનની સેનામાં ભાગદોડ મચી ગઈ. ઘણા મરાઈ ગયા. ભાગેલા લોકો પ્રાણ બચાવવા જંગલમાં ભાગી ગયા હતા. યુદ્ધ પૂરું થયા પછી એ બધા શરણે આવ્યા. તેમની સંખ્યા ત્રણ

હજાર હતી. તેમાં ખાનના બે દીકરા પણ પકડાયા હતા. લીંબાજી ભોંસલે તથા ઝુંઝારરાવ ઘાટગે જેવા મોટા સેનાપતિઓ પણ શરણે આવ્યા.

ખંડોજી ખોપડે નામનો એક ખાનનો સરદાર ખાનના પરિવારને લઈને બસો યોદ્ધાઓ સાથે ભાગી રહ્યો હતો તે બધાને પકડ્યા. ખાનના પરિવારને હેમખેમ બિજાપુર મોકલી દીધું અને ખંડોજીનો શિરચ્છેદ કરી દેવાયો.

આવી જ રીતે ખાનનો પુત્ર ફાજલખાન ઘાયલ થઈને વનમાં સંતાતો ફરતો હતો. તેને ખંડુજી કાંકડેએ પકડી લીધો. પણ લાંચ લઈને તેને કોયનાના કિનારા પર સુરક્ષિત મોકલી દીધો. મહારાજને આ વાતની ખબર પડી જતાં કાંકડેને દેહાંતદંડની સજા આપી.

ખાનનું ઘડ તો પાલખીમાં નાખીને તેના માણસો લઈ ગયા હતા. પણ તેનું માથું મહારાજના કબજે હતું. તે માથું તેમણે ભવાની માતાના ચરણોમાં ધર્યું. “તારું મંદિર અને મૂર્તિ તોડનાર આ રાક્ષસનું માથું તારા ચરણે, મા, સ્વીકાર કરો.” મહારાજ ભાવવિભોર થઈ ગયા, પૂરો બદલો લીધો હતો, તેનો હર્ષ સમાતો ન હતો.

મહારાજ માતા જીજાબાઈના ચરણોમાં ઢળી પડ્યા. “મા તારા આશીર્વાદથી વિજય મળ્યો છે. મા-દીકરો બન્ને ગદ્ગદ થઈ ગયાં. યુદ્ધ વિજયનો આનંદ, બ્રહ્માનંદથી પણ વધારે છે. ત્યાગી-વૈરાગી-વીતરાગી સાધુઓને શી ખબર કે હિન્દુ સ્વરાજ્યની સ્થાપના કરવા માટે મથનારા આ ભડવીરો મહાનતમ યોગીઓ હતા. યોગીરાજો હતા; જે આપણા માટે ખપી ગયા. શહીદ થઈ ગયા. મહારાજે બધા શહીદોનાં ઘરવાળાંને વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. આ યુદ્ધમાં વિજયની સાથે મહારાજને પુષ્કળ લૂંટ પણ મળી. એક આંકડા પ્રમાણે 75 હાથી, 7-8 હજાર ઘોડા, હજાર-બારસો ઊંટ, પૂરું તોપખાનું, ત્રણ હજાર બળદ, બાર લાખ સોનામહોરો, પુષ્કળ સોનું, હીરા-માણેક ઝવેરાત વગેરે. બે હજાર ગાડાં ભરાય તેટલાં વસ્ત્રો, તંબૂ, રાવટીઓ વગેરે તથા બીજો ઘણો સામાન મહારાજને મળ્યો. ખાનના લશ્કરમાં જે મરાઠા સૈનિકો હતા તે બધા મહારાજની શરણે આવી મહારાજની સેનામાં દાખલ થઈ ગયા.

મહારાજે યુદ્ધમાં માર્યા ગયેલા અને ઘાયલ થયેલા બધા સૈનિકોને વર્ષાસન આપી મદદ કરી, કેટલાકના વારસદારોને નોકરીમાં રાખ્યા. મોટા સરદારોને બઢતી આપી. તેમના માટે પાલખીની પ્રતિષ્ઠા આપી. પંતાજી ગોપીનાથને દૂતપણું કરવા માટે હિવરાગામ ઇનામમાં આપ્યું. ફકીરના વેશમાં જાસૂસી કરનાર વિશ્વાસરાવને પણ મોટું ઇનામ આપ્યું. દત્તાજી ગોપીનાથને એક લાખ હોન આપ્યા. આ દત્તાજી અને પંતાજી એક જ હતા તેમ ઘણા માને છે. તુળજાપુર, પંઢરપુર અને શિંગણાપુર જેવાં દેવસ્થાનોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો અને ગઢમાં તુળજા ભવાનીનું ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું.

આ સર્વનાશના સમાચાર જ્યારે બિજાપુરમાં અલિ-આદિલશાહ તથા બડી બેગમને મળ્યા ત્યારે હાહાકાર થઈ ગયો. બેગમ યા-અલ્લા! યા-અલ્લા! એવો પોકાર પાડતી પલંગમાં આળોટવા લાગી. ત્રણ દિવસ સુધી બેગમ અને બાદશાહ જમ્યાં નહિ. દરવાજે વાગતાં ચોઘડિયાં બંધ કરાવ્યાં. સૌ ભયભીત થઈ ગયાં, હવે શિવાજી મહારાજ બિજાપુર ઉપર ચઢી આવશે અને આદિલશાહી સમાપ્ત કરી દેશે તેવો ભય વ્યાપ્ત થઈ ગયો. બીજી તરફ મહારાજના બધા કિલ્લાઓમાં વિજયઉત્સવો ઊજવાવા લાગ્યા.

22-11-10

*

13. પન્હાળાથી પલાયન

પરાજય પછી અને વિજય પછી પરિસ્થિતિ સંભાળવી કઠિન થઈ જાય છે. હારેલું સૈન્ય, હતાશ, નિરાશ થઈને નિષ્ક્રિય થઈ જતું હોય છે. તેમાં ફરીથી જોમ-જુસ્સો ભર્યા વિના તે યુદ્ધને લાયક થાય નહિ. જોમ-જુસ્સો લાવવો ક્યાંથી? તેથી તેવી સ્થિતિ સેનાપતિ માટે ભારે દુઃખદાયી અને ચિંતાજનક થઈ જાય છે.

વિજયી સેના, નિશ્ચિંત, લાપરવાહ અને મોજમજા કરવામાં વ્યસ્ત થઈ જતી હોય છે. આવી સ્થિતિમાં જો શત્રુપક્ષ ચઢી આવે તો તે પૂર્વ જોવી ક્ષમતા બતાવી શકતી નથી. તેથી વિજયી સેનાને સતત બીજાં લક્ષ્યો તરફ કામે લગાડવી જરૂરી છે. અફઝલવિજય પછી શત્રુપક્ષની હતાશાનો લાભ લેવા પોતાની સેનાને કામે લગાડી દીધી.

સર્વ પ્રથમ તેમણે પન્હાળાનો કિલ્લો કબજે કર્યો. (ઈ. સ. 1659) પછી પાવનગઢ, વસંતગઢ વગેરે કિલ્લા કબજે કર્યા. ત્યાં 40 થાણાં બેસાડી મહેસૂલ વસૂલ કરવા માંડ્યું. બિજાપુર સરકારના હુકમથી રૂસ્તમજમાન નામનો સરદાર મોટું લશ્કર લઈને પન્હાળા પાછું લેવા ચઢી આવ્યો. (1659 ઓક્ટોબર) મહારાજે તેના ઉપર પ્રતિ હુમલો કરી તેને કૃષ્ણા નદીના પેલા કિનારા સુધી ભગાડી મૂક્યો. મહારાજ છેક બિજાપુર સુધી પહોંચી ગયા. બિજાપુર થરથરી ગયું. વાઘ આવ્યો!... વાઘ આવ્યો! થઈ ગયું. પણ મહારાજ પાછા વળી ગયા. મહારાજે રાંગણા તથા ખેલણાના કિલ્લા લઈ લીધા. ખેલણાનું નામ વિશાલગઢ પાડવામાં આવ્યું. અન્નાજી દત્તોનું પાયદળ લઈને મહારાજ રત્નાગિરિ પહોંચ્યા અને કેટલાંક બંદરો તથા નગરો કબજે કર્યા. મહારાજે દાભોલ શહેર કબજે કરી રાયગઢ આવ્યા. ત્યાંથી ચેઉલ ઉપર ચઢાઈ કરી. ત્રણ દિવસ રહીને શહેરને લૂંટ્યું. ત્યાંના થાણેદાર ખોજાજીને કેદ પકડ્યા અને લૂંટેલું ધન રાયગઢ મોકલી દીધું.

હવે એવું બન્યું કે અફઝલખાંનાં લૂંટનાં ત્રણ જહાજ દાભોલના બંદરમાં હતાં. તે માલ રાજાપુર લઈ જવાનો હતો પણ રૂસ્તમજમાનનો માણસ તે લઈને ભાગી જવા માગતો હતો પણ તેની ખબર અંગ્રેજ વ્યાપારીઓને પડી ગઈ. તેમણે રૂસ્તમજમાનને પૈસા ધીરેલા તે વસૂલ કરવા અંગ્રેજ વ્યાપારીએ પોતાનું એક વહાણ પાછળ દોડાવ્યું. પેલા સૂબેદારે લેણી રકમ પેટે વહાણનો માલ આપી દીધો. આ બાજુ બંદર ઉપર મહારાજના માણસો પહોંચી ગયા. અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ સાથે બોલાચાલી થઈ. અંગ્રેજોએ બીજું વહાણ પણ લઈ લીધું અને તેનું નામ પણ બદલી નાખ્યું. તેથી મહારાજના માણસોએ અંગ્રેજોને પકડી લીધા અને કહેવડાવ્યું કે અમારાં ત્રણ જહાજો અને તેમાંનો માલ અમને મળશે ત્યારે જ આ માણસોને મુક્ત કરવામાં આવશે. એમ કહીને ત્રણે માણસોને ખારા પાટણ લઈ જવામાં આવ્યા. પણ અંગ્રેજોએ મહારાજને પ્રાર્થના કરી તેથી તેમને છોડી મૂકવામાં આવ્યા પણ એક અંગ્રેજને કોઈ કારણસર છોડ્યો નહિ. તે ગીફ્ટને ખારા પાટણથી વિશાળગઢ લઈ જતા હતા ત્યારે અંગ્રેજોએ હલ્લો કરીને તેને છોડાવી લીધો. આ ઉપરથી જણાશે કે વ્યાપાર કરવા આવેલા અંગ્રેજો કેટલા શક્તિશાળી હશે. વતનથી આટલે દૂર પણ તે પોતાનું—પોતાના માણસનું રક્ષણ કરી શકતા હતા.

કેટલાક લોકો મહારાજના નામે ખંડણી ઉઘરાવતા હતા. આવું બનતું હોય છે. મહારાજે તે બધાનો સખત દંડ કરી આવી પ્રવૃત્તિ બંધ કરાવી.

સીદી જૌહર

બિજાપુર દરબારમાં શિવાજી મહારાજ વિશે હવે શું કરવું તેની ચર્ચા ચાલતી હતી, હવે કોઈ સાહસ કરવા તૈયાર ન હતું. અફઝલખાનના મૃત્યુ પછી બધા ઠંડા પડી ગયા હતા. મહારાજની એવી ધાક જામી ગઈ હતી કે ભલભલાંને પરસેવો છૂટી જતો હતો. તેવામાં સીદી જૌહર નામનો એક હબસી સરદાર આગળ આવ્યો. અને તેણે ચડાઈ કરવાનું બીડું ઝડપ્યું. તેની સાથે અફઝલખાનનો પુત્ર ફાજલખાન પણ જોડાયો. તે પોતાના પિતાનું વેર વાળવા થનગની રહ્યો હતો.

એવું કહેવાય છે કે અફઝલખાન કરતાં બમણું સૈન્ય સીદીને આપવામાં આવ્યું હતું. તેમને વાડીના સાવંતોનું પણ સમર્થન મળ્યું. આટલું મોટું લાવ-લશ્કર લઈને સૌપ્રથમ પન્હાળાના કિલ્લા ઉપર હુમલો કરવાનું નક્કી કર્યું.

મહારાજના ગુપ્તચરોએ બધી બાતમી પહોંચાડી દીધી. મહારાજે તરત જ બધા કિલ્લેદારોને સાવધાન કરી દીધા. જુદા જુદા સરદારોને જુદા જુદા પ્રદેશોની જવાબદારી સોંપી. મહારાજ પોતે પન્હાળા કિલ્લાનું રક્ષણ કરવા પન્હાળા પહોંચી ગયા. આક્રમણ ક્યાં, કઈ

જગ્યાએ થશે, તેની રજેરજ માહિતી પ્રથમથી જ મળી હોય તો સુરક્ષા અને પ્રત્યાક્રમણનો વ્યૂહ બરાબર ગોઠવાય. જે લોકોની પાસે ગુપ્તચરતંત્ર નથી હોતું અથવા શિથિલ હોય છે તે ઊંઘતા જ ઝડપાય છે. જેમનામાં નિર્ણયશક્તિ નથી હોતી તે પણ સમય પહેલાં અને સમયની સાથે કશું કરી શકતા નથી.

નેતાજી પાલકરને પન્હાળા કિલ્લાની બહાર રાખ્યા. તેમનું કામ હતું પોતાના ઘોડેસવારો દ્વારા અવાર-નવાર છાપા મારીને સીદીની સેનાને વેરવિખેર કરતા રહેવું. મહારાજે સીદીને છેક કિલ્લા સુધી આવવા દીધો. કેટલાંક યુદ્ધો તીવ્ર ગતિનાં હોય છે અને કેટલાંક ધીમી ગતિનાં હોય છે. ધીમી ગતિનાં યુદ્ધો શત્રુને થકવી નાખવા માટે થતાં હોય છે. મહારાજ ધીમી ગતિનું યુદ્ધ કરવા માગતા હતા. આટલા મોટા સૈન્યને લાંબો સમય જોતરી રાખવું. તેમની રહેવા-જમવાની વ્યવસ્થા કરવી આ બધું થકવી દેનારું હોય છે.

સીદીએ પન્હાળા કિલ્લાની સામે જ છાવણી નાખી. નેતાજી પાલકર, પોતાના ઘોડેસવારો સાથે ઓચિંતાનો હુમલો કરી પાછા ડુંગરોમાં ચાલ્યા જતા. તેમનું અનાજ તથા લાકડાં આવતાં અટકાવી દીધાં. પુરવઠા વિના ગમે તેવું બળવાન સૈન્ય હોય તોપણ લાંબો સમય ટકી શકે નહિ. ડુંગરાળ પ્રદેશમાં જે ચપળતા માવળા-મરાઠા સૈનિકોની હતી તે પઠાણોની નહોતી તેથી પીછો કરી શકતા નહિ.

મહારાજ ચાર મહિના સુધી કિલ્લામાં ઘેરાઈ રહ્યા. સીદી મહા કૂર હતો. તેણે ફતવો બહાર પાડ્યો હતો કે જે કોઈ પણ મરાઠો જીવતો દેખાય તેને તલવારને ઘાટ ઉતારી દેવો.

સીદી છાવણી કિલ્લાથી એટલે દૂર હતી કે મહારાજની તોપોના ગોળા ત્યાં સુધી પહોંચતા નહિ. કિલ્લા ઉપર મોટી તોપો રાખવી જરૂરી હોય છે. મહારાજ કિલ્લામાં બે વર્ષ સુધી અનાજ પાણી અને દારૂગોળો ખૂટે નહિ તેવી વ્યવસ્થા કરીને બેઠા હતા તેથી સલામત હતા. લાંબો સમય ઘેરો ઘાલવાથી સીદી કંટાળ્યો હતો. મહારાજ પણ કંટાળ્યા હતા. તેમણે ફરીથી અફઝલખાનવાળી યુક્તિ અજમાવી. તેમણે સીદીને સંદેશો કહેવડાવ્યો કે, “કિલ્લો સોંપી દેવા હું તૈયાર છું. મને અભયવચન મળે તો હું વાતચીત કરવા તૈયાર છું.” બધું નક્કી થયું તે પ્રમાણે સાંજના સમયે મહારાજ સીદીની છાવણીમાં ગયા અને મહારાજ અને સીદી સાથે લાંબી વાત ચાલી. એટલામાં સૂર્યાસ્ત થવાથી ફરી કાલે મળશું એવું બહાનું કરીને મહારાજ પાછા કિલ્લામાં આવી ગયા. સીદીના માણસોમાં આનંદ થઈ ગયો. તે બધા ચુસ્ત રહેવાની જગ્યાએ ઢીલા થઈ ગયા. ચોકિયાતીનું કામ સદા એકસરખું નથી હોતું. કોઈ ગજબની ઘટના ઘટે ત્યારે કશું ના ઘટે તો પછી બધા ઢીલા થઈ જતા હોય છે. મહારાજે આ ઢીલાશનો લાભ ઉઠાવવાનો વિચાર કર્યો. મોડી રાત સુધી બધા ચોકિયાતોએ જલસા કર્યા. નાચ-ગાન કર્યા અને પછી સૂઈ ગયા.

મહારાજ ચુનંદા વીર સૈનિકોને સાથે લઈને કિલ્લાના એક પાછળના કમજોર ભાગમાંથી બહાર નીકળ્યા. (આ ભાગ મેં પન્હાળા કિલ્લો જોતી વખતે જોયેલો) બધા સડસડાટ આગળ નીકળી ગયા. ઘણા સમય પછી ચોકીદારોને ભાન થયું કે મહારાજ તો છટકી ગયા છે. મહારાજ વિશાળગઢ તરફ ધસમસતા જઈ રહ્યા છે. સીદીની સેના તેમની પાછળ પડી. ફાજલખાન તથા સીદીનો પુત્ર ઉજ્જવ પણ ભેગા ઘોડા લઈને ઊપડ્યા. પોતાને સીદી સેના પકડી ના પાડે તે માટે ડુંગરાની સાંકડી કેડીમાં મહારાજે બાજીપ્રભુ દેશપાંડેની આગેવાની નીચે કેટલાક માવળા સિપાહીઓ તહેનાત કરી દીધા. સંતાઈને ઊભેલા માવળા સૈનિકોએ, સીદીના સૈનિકો ઉપર હુમલો કરીને તેમને આગળ વધતા અટકાવી દીધા. રસ્તો એવો હતો કે એકસાથે વધુ માણસો આગળ જઈ જ ન શકે તેથી બાજીપ્રભુના થોડા માણસો પણ ઘણા માણસોને અટકાવી શકતા હતા. બાજીપ્રભુ બે હાથમાં બે તલવારો ધારણ કરીને પૂરા પરાક્રમથી યુદ્ધ કરતો હતો. બે પહોર દિવસ ચઢી ગયો હતો. મહારાજ કિલ્લામાં પહોંચી ગયા અને સૂચના પ્રમાણે તેમણે તોપના પાંચ ઘડાકા કર્યા. સીદી સેનાની તોપનો ગોળો બાજીને વાગ્યો અને તે મહાવીર શહીદ થઈ ગયો. પણ તેને સંતોષ હતો કે મહારાજ કિલ્લામાં પહોંચી ગયા છે. બચેલા માવળાઓ જંગલમાં ભાગી ગયા. હવે કામ પૂરું થઈ ગયું હતું. જતી વખતે તેમણે બાજીપ્રભુ દેશપાંડેનું શબ સાથે લઈ લીધું જેથી શત્રુઓ તેનું અપમાન કરે નહિ.

ફાજલખાન હતાશ થઈને પાછો વળ્યો. હવે સીદીની સેનામાં ભારે અસંતોષ ઉત્પન્ન થયો. તે બધા પાછા જવા ઉતાવળ કરવા લાગ્યા. તેથી સીદી જોહર, ફાજલખાન વગેરે વીલે મોઢે પાછા બિજાપુર પહોંચી ગયા. તેમને પાછા આવેલા જોઈને અલિ-આદિલશાહને ભારે નિરાશા થઈ. તેણે સીદી ઉપર દેશદ્રોહનો આરોપ નાખ્યો.

મહારાજે પોતાની રક્ષામાં પ્રાણોનું ઉત્સર્ગ કરનાર બાજીપ્રભુના પુત્ર બાલાજીને બોલાવીને પિતાની સરદારી પાછી આપી. બાલાજીને સાત

ભાઈઓ હતા. યોદ્ધાઓએ હંમેશાં ઘણા પુત્રો ઉત્પન્ન કરવા જોઈએ. કારણ કે એક મરે તો બીજો કામ આવે. એ રીતે લડત ચાલુ રહે. મહારાજે રઘુનાથ બલ્લાલની કદર કરી, કારણ કે તેણે પન્ડાખાના કિલ્લાની રક્ષા કરી હતી. તેને ઉચ્ચ પદ આપ્યું તથા તે પ્રદેશનો સૂબો બનાવ્યો.

યુદ્ધના કારણે ખેડૂતો ભાગી ગયા હતા, તેમને પાછા બોલાવ્યા અને નિર્ભય થઈને ખેતી કરવા કહ્યું. મહારાજે સીદી અને ફાજલખાનના સૈન્યને રોકીને ફરી યુદ્ધ કર્યું અને ભારે ખાનાખરાબી કરી નાખી. સીદી જૌહર સાથે અનેક વાર યુદ્ધ થયાં અને તેને હરાવ્યો. વાડીના સાવંતોએ સીદીને સાથ આપ્યો હોવાથી તેમને દંડ દેવા મહારાજે બાજી ફલસકરને મોકલ્યો. બન્ને વચ્ચે ઘમાસાણ યુદ્ધ થયું, અને સાવંત તથા બન્ને એકબીજાના ઘા વાગવાથી વીરગતિ પામ્યા. બાજી ફલસકરના મૃત્યુથી મહારાજને ભારે આઘાત લાગ્યો. તે મહાન સેનાનાયક વીરપુરુષ હતો. સાવંતોને સખત દંડ દેવાનો નિર્ધાર કર્યો.

22-11-10

*

14. અનેક યુદ્ધો અને વિજયો

યુદ્ધોને થોડોક સમય રોકી તો શકાય છે પણ તેને તદ્દન બંધ કરી શકાતાં નથી. યુદ્ધ એક સતત પ્રક્રિયા છે. જે શાંતિકાળમાં સારી રીતે લડાતાં હોય છે. શાંતિકાળ એટલે કે તૈયારીનો કાળ. આ કાળમાં જે ભરપૂર તૈયારી કરી લેતા હોય છે, તે જ ભવિષ્યનાં યુદ્ધોને જીતી શકતા હોય છે. જે તૈયારી નથી કરતા તે હારીને માર્યા જતા હોય છે.

અલિ-આદિલશાહની ચઢાઈ

શિવાજી મહારાજે સીદી જૌહર અને ફાજલખાન બન્નેને હરાવી ભગાડી મૂક્યા તેથી બિજાપુરમાં ભારે આઘાત અને ચિંતા થઈ. હવે કોઈ સરદાર શિવાજી મહારાજ ઉપર ચઢાઈ કરવાની હિંમત કરતો નહોતો તેથી બિજાપુરના બાદશાહ અલિઆદિલશાહે પોતે જ ચઢાઈ કરવા નિર્ણય કર્યો. તેણે પુષ્કળ સૈન્ય પોતાની સાથે લીધું અને પ્રથમ કરાડ પ્રદેશના જમીનદારો જે શિવાજી મહારાજના પક્ષમાં ચાલ્યા ગયા હતા તેમને પાછા પોતાને આધીન બનાવ્યા. જાગીરદારોને તો બન્ને તરફથી ભય રહેતો. જે તરફ બળ વધારે હોય તે તરફ તે ઝૂકી જતા.

સીદીની ના

અલિએ સીદીને મદદ માટે બોલાવ્યો પણ તેના ઉપર રાજદ્રોહનો કેસ કર્યો હોવાથી તેનું મન ખાટું થઈ ગયું હોવાથી તેણે મદદ કરવાની ના પાડી દીધી. તે પોતાની જાગીર સાયવીને બેસી રહ્યો. સરદારોની વફાદારી અને કર્તવ્યનિષ્ઠા માલિકની ભલી લાગણી અને શુદ્ધ વ્યવહારમાંથી આવતી હોય છે. જો આ બન્ને તત્ત્વો ન હોય તો સરદારોનાં મન જીતી શકાય નહિ.

પન્હાળાને ફરીથી ઘેરો

અલિએ સર્વપ્રથમ જ્યાંથી મહારાજ ગુપચુપ ભાગી નીકળ્યા હતા તે પન્હાળાના કિલ્લાને ઘેરી લીધો. હજી તે મહારાજના માણસોના હાથમાં હતો. પણ વર્ષાઋતુ શરૂ થઈ જવાથી ત્યાંનો ઘેરો ચાલુ રાખવાનું શક્ય ન હોવાથી, અલિએ ઘેરો ઉઠાવી લીધો તથા કૃષ્ણા નદીના કિનારે ચિમલગા ગામ પાસે છાવણી નાખી. સેનાપતિને આક્રમણ કરતાં પહેલાં ઋતુજ્ઞાન હોવું જરૂરી છે. ઋતુઓ યુદ્ધને અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ થતી હોય છે. સેનાનાયકે વધુમાં વધુ અનુકૂળતાનો વિચાર કરી યુદ્ધ કરવું જોઈએ.

મહારાજ શાંત

શિવાજી મહારાજ શાંત રહ્યા. અલિ પાસે પુષ્કળ સૈન્ય હતું તેથી સીધી લડાઈમાં પોતાના ઘણા માણસો માર્યા જશે તેવી સાચી ભીતિ હતી. સૈનિકો અને સાજોસામાન, સેનાપતિની મૂડી કહેવાય, તેને વણસમજ્યે રાજપૂતોની માફક આવેશમાં આવીને નષ્ટ ન કરી દેવાય. વ્યાપારી જેમ મૂડી સાચવે તેમ સેનાપતિએ પણ પોતાની સૈનિકમૂડીને સાચવવી જોઈએ. મહારાજે વિચાર કર્યો કે જેમ જેમ અલિ મારા કિલ્લા પાછા જીતશે તેમ તેમ તેની રક્ષા માટે તેને ત્યાં સૈનિકો મૂકવા પડશે. આ રીતે તેની સેના ઓછી થતી જશે. પછી યુદ્ધ કરીશું. પછી હરાવીને કિલ્લા પાછા લઈ લઈશું. શાંત રહેવું એ પણ વ્યૂહ જ કહેવાય.

મહારાજનો સપાટો

મોટી સેના અજગર જેવી હોય છે. એક તરફ મોઢું તો બીજી તરફ પૂંછડું. મોઢા આગળ લડવા કરતાં પૂંછડા આગળ હુમલો કરવો સુરક્ષિત અને પરિણામદાયી થઈ શકે છે. મહારાજે જ્યાં સેના ન હતી તેવા રાજાપુરને કબજે કરી લીધું. રાજાપુરમાં અંગ્રેજ વ્યાપારીઓની કોઠી હતી. અંગ્રેજો વ્યાપાર કરતાં-કરતાં શસ્ત્રો પણ વેચતા, અને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે યુદ્ધમાં પણ ભાગ લેતા હતા. આ જ અંગ્રેજોએ સીદીને દારૂગોળો વેચ્યો હતો. અને કેટલાક અંગ્રેજો તોપો ચલાવવા પણ લાગ્યા હતા. તે મહારાજને યાદ હતું. તેમણે કોઠીના મુખ્ય રેહવિંગટન અને ગીફર્ડને કેદ કર્યા અને વૈસતીમાં લઈ ગયા. સમર્થ શત્રુને કેદ કરીને તરત જ દૂરના સ્થળે લઈ જવો જોઈએ જેથી તેના માણસો તેને સરળતાથી છોડાવી ન શકે. જો નજીકમાં જ કેદ રખાય તો તેના માણસો હલ્લો કરીને કદાચ છોડાવી જાય. અંગ્રેજો કેદ કરેલા માણસોને માંડવે-બર્મા અથવા આંદામાન મોકલી આવતા. વૈસતીથી પાછા સોનગઢ લઈ ગયા. અને પછી રાયગઢ લઈ જવાયા. આમ ફેરવ-ફેરવ કરવાથી તેમને છોડાવવાનું કોઈ ષડ્યંત્ર સફળ ના થઈ શકે. છેવટે ફરી આવું નહિ કરવાની શરતે તથા મોટી ખંડણી લઈને તેમને મુક્ત કર્યા હતા. મરાઠા પદ્ધતિની મોટી કમજોરી 'ખંડણી' છે. ખંડણી લઈને તે ગમે તેવા શત્રુને જવા દે છે. કાંટા કાઢી

નાખતા નથી.

હવે શૃંગારપુરનો વારો આવ્યો. ત્યાં સુર્વે નામના એક મરાઠા સરદારની સત્તા હતી. તે દશ હજારની સેના રાખતો હતો. તે આજુબાજુમાં લૂંટ-ફાટ કરતો રહેતો. પિલાજી અને નાનાજી નામના એ સરદારો તેના કારભારી હતા. તેમાંથી પિલાજીને મહારાજે કેદ કર્યો. તથા ઓચિંતાનો હુમલો કરી શૃંગારપુર જીતી લીધું. સુર્વેએ પોતાની સેનાને મહારાજની સેના સામે ગોઠવી લડવાનું શરૂ કર્યું. મહારાજે જાતે તેની સામે જઈને દારુણ યુદ્ધ કર્યું. સુર્વે મરણ પામ્યો. અને શિરકે નાસી ગયો. કેટલાક સીદીની શરણે ગયા. મહારાજે નાનાજીને પોતાના પક્ષમાં લઈને શૃંગારપુર ઇનામમાં આપ્યું. તે જાણીને બીજા પણ કેટલાક પાછા આવ્યા. તેમને પણ યથાયોગ્ય નોકરી વગેરેમાં રાખી સંતુષ્ટ કર્યા. મહારાજે તો શિરકેની કન્યા સાથે પોતાના મોટા પુત્રનાં લગ્ન કરી રાજકીય સંબંધને વધુ દઢ કર્યો.

સીદી ઉપર હુમલો

સીદી શાંત ન હતો. તેનો ઉપદ્રવ ચાલુ જ હતો. તેથી તેને નમાવવા માટે મહારાજે વ્યંકોજીને તેના ઉપર હુમલો કરવા મોકલ્યા. યુદ્ધ કરીને વ્યંકોજીએ દંડરાજપુરી અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ કબજે કરી લીધો. હવે સીદી પાસે માત્ર જંજીરા જ રહી ગયું હતું. જંજીરા લઈ લેવા માટે તેના ઉપર તોપમારો ચલાવ્યો. પણ તોપોની રેંજ ઓછી પડી તથા તોપચીઓ પણ કુશળ ન હતા તેથી સીદી ઉપરનો હુલમો મંદ રહ્યો.

બિજાપુરના બાદશાહ અલિ-આદિલશાહ ચોમાસું પૂરું કરવા ચિમલગામાં પડાવ નાખીને પડ્યો હતો. ચોમાસું પૂરું થયું, હવે ફરીથી મહારાજ ઉપર હુમલો કરવા તૈયાર થયો. ત્યાં તો કર્ણાટકમાં વિદ્રોહ થયાના સમાચાર આવ્યા, ત્યારે બાદશાહો, સુલતાનો અને રાજાઓને સૌથી વધુ યુદ્ધો પોતાના રાજ્યમાંના વિદ્રોહને દબાવવા માટે કરવાં પડતાં. આધીનના સરદારો મોકો મળતાં જ વિદ્રોહ કરીને પોતાને સ્વતંત્ર રાજા ઘોષિત કરી દેતા. કોઈ સ્થાયી વ્યવસ્થા ન હતી. આ વિદ્રોહોને દબાવવામાં જ શક્તિ ખર્ચાઈ જતી.

હવે શું કરવું? કર્ણાટક જવું કે મહારાજને દબાવવા જવું? સીદીને વિદ્રોહ દબાવવા કર્ણાટક મોકલવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ સીદી માન્યો નહિ, આવી ડગુમગુ પરિસ્થિતિમાં અલિ દ્વિધામાં પડી ગયો. અનિર્ણયકતા અને ખોટી નિર્ણયકતા શત્રુ જેટલું જ નુકસાન કરે છે. તેવામાં લખમ અને ખેમ નામના બે સાવંતો અલી પાસે આવ્યા. અને કહ્યું કે, “અમને સેના આપો તો અમે મહારાજને નમાવીએ.” અલીને સાવંતોની વાત ગમી. તેમણે બહલોલખાન અને બાજી ઘોરપડેની સરદારીમાં સેના આપી જે મહારાજ ઉપર હુમલો કરે અને અલી પોતે વિદ્રોહ દબાવવા કર્ણાટક જાય.”

બાજી ઘોરપડે સેના તૈયાર કરવા પોતાના વતન મુઘોલ આવ્યો હતો, મહારાજે ઓચિંતાનો હુમલો કરી તેનો અને તેના ગામનો નાશ કરી પોતાના પિતા શાહજીને દગાથી કેદ કરવાનો બાજીને બદલો ચૂકવી દીધો. અલીએ તરત જ નવો સરદાર ખવાસખાન મોકલ્યો. પણ તે યુદ્ધ કરે તેના પહેલાં જ તેને વિદ્રોહ દબાવવામાં મદદ કરવા કર્ણાટક બોલાવી લીધો. હવે મહારાજને સારો મોકો મળી ગયો. તેમણે પોતાના બધા કિલ્લા પાછા જીતી લીધા. નવા પણ જીત્યા. યુદ્ધમાં અને જીવનમાં મોકો સાધી શકે તે જ સફળ થઈ શકે. મોકો હોવા છતાં જે ઢીલા થઈને બેસી રહે તે પ્રગતિ ન કરી શકે.

સાવંતોએ અલિને મદદ કરી હતી તેથી તેમને દંડ દેવા માટે મહારાજ અલિ ઉપર તૂટી પડ્યા. કુડાળ, બાંદા વગેરે પ્રદેશો કબજે કરી લીધા. સાવંતો ગોવા ભાગી ગયા અને પોર્ટુગીઝોનો આશરો લીધો. મહારાજે પોર્ટુગીઝોને ધમકીભર્યો પત્ર લખ્યો. તેથી ડરીને તેમણે સાવંતોને કાઢી મૂક્યા. હવે કોઈ આરો ન રહેવાથી સાવંતો મહારાજને શરણે આવ્યા. મહારાજે બધાને શરણાગતિ આપી. તેમની જાગીર પાછી આપી. તેમની સેનાને પોતાની નોકરીમાં રાખી લીધી તથા દૂરના પ્રદેશમાં મોકલી દીધી જેથી દગાબાજી ન કરે. સાવંતોએ ખંડણી ભરવાની શરતે સત્તા પાછી મેળવી. અહીંથી મહારાજને નાન સાવંત અને રામ દળવી નામના બે સરદારો મળ્યા. જે ઘણા બહાદુર હતા. તેમને કોંકણ સેના સાથે મોકલી કોંકણની જવાબદારી સોંપી. જેને વિસ્તૃત સામ્રાજ્ય સ્થાપવું હોય તેણે પુરુષરત્નો શોધતા રહેવું જોઈએ. પુરુષરત્નો વિના સામ્રાજ્ય જીતી શકાય નહિ અને તેને સ્થાયી કબજામાં રાખી શકાય પણ નહિ.

અનંત શેણગીની દગાબાજી

પોતાના પ્રદેશો ઉપર મહારાજ હુમલો કરશે એવી ભીતિના કારણે પોર્ટુગીઝોએ અનંત શેણગીને સમાધાન કરવા મોકલ્યો. પણ શેણગીએ મહારાજને પકડવા કેહરાવવાનો મનસૂબો કર્યો. તેની ગંધ મહારાજને ગણોજી ટંડેલના દ્વારા ગુપ્ત રીતે મળી ગઈ. શેણગી ગુપચુપ

મહારાજની નજીક પોતાનું દશ હજારનું સૈન્ય લઈને પહોંચી ગયો. મહારાજ પણ તૈયાર જ હતા. તે હુમલો કરે પહેલાં જ મહારાજના ઘોડેસવારો ઓચિંતાના તેની છાવણી ઉપર તૂટી પડ્યા. પોર્ટુગીઝો હારી ગયા. કેટલાક ડૂબીને મરી ગયા. કેટલાક કેદ પકડાયા. મહારાજની આવી સફળતા જોઈને પોર્ટુગીઝો ડઘાઈ જ ગયા. મહારાજની મોટા ભાગની સફળતા ઓચિંતા અને વીજળીવેગે થનારા હુમલાથી થતી રહી છે. મહારાજે કુડાળ, વાંદા, સાંકળી, મણેરી, તુયાળી વગેરે સ્થાનો કબજે કર્યા અને ગોવાની ચારે તરફ ચોકીઓ બેસાડી દીધી. પોર્ટુગીઝોએ મહારાજ સાથે સંધિ કરી શાંતિ પ્રાપ્ત કરી.

બિજાપુર સરકારને હવે લાગ્યું કે મહારાજને જીતવા કે દબાવવા શક્ય નથી. તેથી તેણે મહારાજ સાથે સંધિ કરી તેમની સત્તાને માન્યતા આપી. ઉપરથી બિજાપુર સરકાર મહારાજે પ્રતિ વર્ષ સાત લાખ હોન ખંડણી આપે તેવું પણ નક્કી થયું.

આ સમયે મહારાજ પાસે કલ્યાણથી ગોવા સુધીનો બધો પ્રદેશ આશરે 300 માઈલ તથા ભીમાનદીથી વારણા સુધીનો પ્રદેશ 160 માઈલ જેટલો હતો. આ પ્રદેશની પહોળાઈ 100 માઈલ જેટલી થતી હતી. હવે તેમની પાસે 50000નું પાયદળ તથા 7000નું અશ્વદળ એકઠું થયું હતું. પ્રબળ સેના વિના રાષ્ટ્રનો વિસ્તાર ન કરી શકાય તથા રાષ્ટ્રની રક્ષા પણ ન કરી શકાય. તેમને બન્ને મોરચે યુદ્ધો કરવાનાં હતાં. એક તરફ બિજાપુરના આદિલશાહ અને બીજી તરફ દિલ્લીના મોગલ બાદશાહ. બન્ને પ્રચંડ સેના ધરાવતાં રાજ્યો હતાં. મોટા ભાગના મહાપુરુષોને બહુમુખી યુદ્ધો કરવાં પડતાં હોય છે. માત્ર એક જ શત્રુ સાથે લડવું એ બહુ અઘરું ન કહેવાય. પણ અંદર-બહારના અનેક શત્રુઓ એકીસાથે ભોરિંગ ફેણ ઊંચી કરે ત્યારે કયો સર્પ ક્યારે કઈ તરફથી ડંખ મારશે તે કહેવું કઠિન થઈ જાય. આવા સમયમાં જે અનેક મોરચે યુદ્ધો કરી શકે તથા સર્પોની ફેણોને કચડી શકે તે જ મહાનાયક થઈ શકે. શિવાજી મહારાજ મહાનાયક હતા.

24-11-10

*

15. સમુદ્રી નૌસેનાનું નિર્માણ

રાષ્ટ્રની ભૌગોલિક રચનામાં તેની સમુદ્ર સીમા બહુ જ મહત્ત્વ ધરાવે છે. બધાં રાષ્ટ્રોને સમુદ્ર હોતો નથી. જેને સમુદ્ર નથી હોતો તે વિદેશ સંપર્કોમાં અને વિદેશ વ્યાપારમાં પરાધીનતા અનુભવતાં હોય છે. ભારતના સદ્રસીબ જ કહેવાય કે તેને વિશાળ સમુદ્રની સીમા પ્રાપ્ત થયેલી છે. પણ લાંબા ઇતિહાસને જોઈશું તો જણાશે કે આપણે જોઈએ તેવો સમુદ્રનો ઉપયોગ કર્યો લાગતો નથી. મહાભારતમાં સમુદ્રના પ્રસંગ ઓછા જ જોવા મળે છે. રામાયણમાં લંકા ઉપરની ચઢાઈ સિવાય સમુદ્રપ્રસંગ જોવા મળતો નથી. આ તો પૌરાણિક કાળની વાત થઈ. પણ મૌર્યવંશથી છેક વર્ધનવંશ સુધી પણ સમુદ્રની ખાસ વાતો જાણવા મળતી નથી. આરબો પાસે સમુદ્રી બેડો હતો. મહમદ બિન કાસીમે સિંધ ઉપર સમુદ્રી સેનાથી આક્રમણ કર્યું હતું. આપણે સમુદ્રી સેના દ્વારા પ્રત્યાક્રમણ કર્યું હોય તેવું જણાતું નથી. આપણે લગભગ સમુદ્રની ઉપેક્ષા જ કરી હોય તેવું લાગે છે. આરબો કેરળમાં સમુદ્રી માર્ગે આવેલા. અને તેના પછી પોર્ટુગીઝો પણ સમુદ્રી જહાજો લઈને આવેલા. પણ આપણે ક્યાંય દૂર દૂર આવાં જહાજો લઈને પહોંચ્યા હોઈએ તેવું જાણ્યું નથી. એવું લાગે છે કે આપણે સમુદ્રની સીમા અને તેની મહત્તાની ઉપેક્ષા કરી લાગે છે. અરબી સમુદ્રમાં ભારતની નજીક જ જંજીરા નામક બેટ ઉપર સીદી જૌહરનું થાણું હતું. તે હબસી આરબ હતો, તેનાં વહાણોનો ભય પૂરા સમુદ્ર ઉપર છવાયેલો રહેતો. તેમાંથી છૂટવું જરૂરી હતું.

શિવાજી મહારાજે આ મહા ભૂલને સુધારી હોય તેવું જણાય છે. તેમણે પરદેશથી વહાણ બનાવનારા કારીગરો બોલાવ્યા અને 400-500 જહાજો બનાવડાવ્યાં. તેની કક્ષાઓ આ પ્રમાણે હતી: (1) ફત્તેહમારી, (2) નાની ફત્તેહમારી, (3) જહાજ, (4) નૌકા, (5) હોડી, (6) મહાગિરિ, (7) પડાંઉ, (8) મછવા, (9) તરાપા વગેરે. આ બધાં સામુદ્રિક જહાજો ઉપર તોપો વગેરે શસ્ત્રો ચઢાવ્યાં અને કોળી, ચંચે, ખારવા વગેરે સામુદ્રિક જીવન જીવનારી બહાદુર કોમોને તેમાં યોદ્ધા તરીકે નોકરીએ રાખ્યા. મહાનાયક ભંડારી અને દરિયાસારંગ નામના બે સરદારોને નૌસેનાના સેનાપતિ બનાવ્યા. પાછળથી મુસલમાનોને પણ નોકરીએ રાખ્યા. ઇસ્લામ ધર્મ સમુદ્રયાત્રાને જેટલો અનુકૂળ હતો તેટલો હિન્દુ ધર્મ ન હતો. દોલતખાન નામના સરદારને પણ નૌસેના ઉપર નોકરીએ રાખ્યો. આ રીતે મહારાજે કદાચ તે કાળમાં પ્રથમ ભારતીય નૌસેના તૈયાર કરી. દક્ષિણ ભારતના દ્રવિડો તથા પૂર્વ ભારતના ઉરિયા લોકો દશમી સદીથી પૂર્વ તરફ નૌકાયન કરતા હતા. તેમણે કમ્બોડિયા, જાવા, સુમાત્રા વગેરે પ્રદેશો કબજે પણ કર્યા હતા. પણ ઉત્તર ભારતના રાજાઓ નૌશક્તિની ઉપેક્ષા કરતા જણાતા હતા.

મહારાજની નૌસેના તૈયાર થતાં તેમનાં જહાજો સમુદ્રમાં ફરવા લાગ્યાં. અને પોર્ટુગીઝ, ફ્રેંચ, ડચ અને પછી અંગ્રેજ જહાજોની સાથે ટક્કર લેવા લાગ્યાં. તેઓ આવાં વહાણોને લૂંટી લેતા હતા. તેથી તેમને સારી આવક થતી હતી. ત્યારે જળ અને સ્થળ બન્ને માર્ગે લૂંટફાટ સામાન્ય હતી. ગોરાઓ પોતાના વહાણોની સુરક્ષા માટે મહારાજને નિયમિત રીતે ખંડણી ભરતા. હવે સીદીની મોનોપોલી રહી નહિ. સીદી અને મહારાજનાં જહાજો અવારનવાર ટકરાતાં પણ ખરાં. અરબી સમુદ્ર ઉપર એકસાથે બે સત્તાઓ ઊભી થઈ ગઈ હતી. પોતાનાં જહાજો લાંગરવા માટે અને તેની રક્ષા માટે સમુદ્રકિનારે કેટલાંક સ્થાનો હોવાં જરૂરી હતાં તેથી મહારાજે કોલાબોનો કિલ્લો મજબૂત કર્યો. સુવર્ણદુર્ગ અને વિજયદુર્ગ પણ બનાવ્યા. આ બધાં નૌકામથકો ઉપર વહાણો યુદ્ધ માટે તૈયાર રહેતાં હતાં. મોટા ભાગે તે સમુદ્રી લૂંટ કરતાં તેમાં વ્યાપારિક જહાજોની સાથે હજ કરવા જનારાં જહાજો પણ લૂંટી લેવાતાં. આ કામ પોર્ટુગીઝો પણ કરતા હતા. લૂંટનો બધો માલ કોલાબા મથકે લાવવામાં આવતો અને ત્યાં તેનો હિસાબ થતો.

પોર્ટુગીઝો પોતાનાં વહાણો લૂંટાય નહિ તે માટે મહારાજને પ્રતિ વર્ષ નિશ્ચિત માત્રામાં દાડગોળો તથા તોપો આપતા રહેતા. એવું મનાય છે કે મહારાજનાં જહાજોએ એક વાર છેક બાર્સલોનાનો પ્રવાસ કરેલો. પણ કડવા અનુભવો થવાથી પછી આવા પ્રવાસો બંધ કરી દીધેલા. એક યાદી પ્રમાણે ત્યારે મહારાજની નૌસેનામાં ફત્તેહમારી 30, મોટાં વહાણ 100, મહાગિરિ 150, નાની ફત્તેહમારી 50, મોટી હોડી 10, નાની હોડી 150, તરાપા 60 વગેરે જહાજો હતાં. એવું કહેવાય છે કે મુંબઈમાં અંગ્રેજોને ડરાવવા માટે મહારાજે 160 યુદ્ધજહાજો ગોઠવી દીધાં હતાં. કેટલીક વાર સેના અને શસ્ત્રના પ્રદર્શનથી પણ કામ સરતું હોય છે.

મહારાજનાં જહાજો કેટલીક વાર વ્યાપારના કામમાં પણ લેવામાં આવતાં. આમ તો તેનો મુખ્ય હેતુ સીદીની શક્તિને તોડવાનો હતો.

મહારાજે માલવણમાં ભવ્ય સિંહદુર્ગ કિલ્લો બંધાવ્યો. અહીં પાંચ હજાર માવળા સૈનિકો સમુદ્રનું રક્ષણ કરતા હતા. તે કિલ્લાનો સુબેદાર ગોવિંદ વિશ્વનાથ પ્રભુને બનાવ્યો. આ કિલ્લો બનાવવામાં મહારાજે એક કરોડ હોન વાપર્યા હતા. આ સિવાય પણ સમુદ્રકિનારે બીજા પણ કિલ્લા બનાવ્યા. મુંબઈથી નજીક બાર જ માઈલે માંદેરી અને ઉદેરી નામના બે ખડકો ઉપર પણ કિલ્લા બંધાવ્યા. જેથી સમુદ્ર ઉપર મહારાજની ધાક વાગવા માંડી.

દુર્ભાગ્ય જ કહેવાય કે મહારાજના સ્વર્ગવાસ પછી નવા રાજાઓએ આ નૌસેના તરફ પૂરતું ધ્યાન આપ્યું નહિ તેથી બધાં જહાજો ઘરડાં થઈ નષ્ટ થઈ ગયાં. સમુદ્રી નૌસેના માટે પણ મહારાજને આપણે હંમેશાં યાદ રાખવા જોઈએ.

25-11-10

*

16. શાહિસ્તખાન ઉપર છાપો

સેનાપતિના બે ગુણો અતિ અનિવાર્ય હોય છે. એક તો પુષ્કળ સાહસ અને બીજો ગુણ—ચતુર વ્યૂહરચના. આ બે ગુણો હોય તો સેનાપતિ નાના સૈન્ય દ્વારા પણ મોટા સૈન્યને જીતી શકતો હોય છે. મરાઠા યુદ્ધકળામાં આ બન્ને તત્ત્વો હતાં. રાજપૂતોની માફક તેઓ માત્ર સામી છાતીએ જ લડી મરવા તૈયાર ન રહેતા. જે સમયે જે કાંઈ કરવું પડે તે બધું જ કરી લેવામાં સંકોચ કરતા નહિ. યુદ્ધમાં કશું જ વજર્ય નથી એ સૂત્રને સાથે રાખતા. શિવાજી મહારાજમાં અમાપ સાહસ હતું. પણ તે આંધળું સાહસ ન હતું. આંધળું સાહસ આત્મનાશ નોતરતું હોય છે. સમજણપૂર્વકનું સાહસ જ પરિણામ આપતું હોય છે. સાહસ વિનાની સમજણ નમાલી હોય છે. તે ડાહી ડાહી વાતો તો કરે છે પણ મોટા ભાગે તે નિષ્ફિયતાનો પક્ષ લઈ બેસી રહે છે. યાદ રહે શૌર્ય સાહસ કરતાં કોરા ડહાપણની જીભ ઘણી લાંબી હોય છે. તે ધર્મ અને અધ્યાત્મનો એવો આશરો લે છે જે તેમને નમાલા બનાવે. નિષ્ફિય બનાવે. આવા લોકો પલાંઠિયા ભગવાનને આગળ કરીને પલાંઠી વાળીને શાંતિ મેળવવાની પ્રભાવશાળી વાણી વદતા રહે છે. આ લોકો જો સાહસ શૌર્યવાળા માણસો જીતે તો ઉત્સવ ઊજવવા ભેગા ભળી જાય છે; પણ જો સાહસ-શૌર્ય નિષ્ફળ નીવડે તો સામા પક્ષમાં ભળીને નિષ્ફળતાને ધિક્કારે છે. તેમની મૂર્ખામી ઉપર હસે છે. આવા લોકો જીવતા તો રહે છે પણ સ્વમાન સાચવી નથી શકતા. ખરેખર તો તેમને સ્વમાન હોતું જ નથી! જીવતા રહેવું, કોઈ પણ ભોગે જીવતા રહેવું એ જ તેમનું જીવનધ્યેય થઈ જાય છે. તેમના પાળિયા નથી હોતા કે ઇતિહાસ નથી હોતો. બીજી તરફ સાહસ શૌર્યવાળા ઝઝૂમતા રહે છે. પલાંઠી વાળવી તેમને પોષાય નહિ. તેમનું સાહસ અને શૌર્ય તેમને સક્રિય રાખે છે. તે ઝઝૂમે છે; કાં જીવે છે કાં મરે છે. તેમના પાળિયા પૂજાય છે. તેમનો ઇતિહાસ રચાય છે.

ઔરંગઝેબ બાદશાહનો મામો શાહિસ્તખાન આજ સુધીનું સૌથી વિશાળ સૈન્ય લઈને શિવાજી મહારાજને જીતવા, પકડવા કે હણવાની ઇચ્છા લઈને ગર્જના કરતો નીકળ્યો અને ત્રણ મહિનાનો પ્રવાસ કરીને ઔરંગાબાદ પહોંચ્યો. અહીં મોગલોનું સૂબામથક હતું. તેણે સૂબાને યોગ્ય સૂચના આપી ત્યાંથી પૂના થઈને સાસવડમાં છાવણી નાખી. તેની પાસે કેટલું લશ્કર હતું તેનો આછો અંદાજ આ પ્રમાણે છે—

700 હાથીઓ, 5000 ઊંટ, 3000 ગાડાં દારૂગોળો ભરેલાં, પોદો, બત્રીસ કરોડનો ખજાનો, એક લાખ ચોદાઓ. આ સેના જ્યાં છાવણી નાખતી ત્યાં બે માઈલની લંબાઈ અને દોઢ માઈલની પહોળાઈની જગ્યા રોકતી. વિચાર કરો, આ બધા માટે કેટલો પુરવઠો જોઈતો હશે? સને 1660ના જાન્યુઆરી મહિનામાં તે દિલ્લીથી નીકળ્યો હતો. એહમદનગર અને પૂનાના રસ્તે જ આગળ વધતો રહ્યો. રસ્તામાં જેટલા કિલ્લા આવ્યા તે બધા કબજે કરતો ગયો. તે છેક મહારાજની રાજધાની રાયગઢની નજીક પહોંચી ગયો. અને આજુબાજુનાં ગામોનો નાશ કરી નાખ્યો. આમે આટલું મોટું સૈન્ય જે રસ્તેથી પસાર થાય તે રસ્તાનાં બધાં ગામો, મકાનો, ખેતરો ઉજ્જડ કરતું જ જાય. કાયદો તેમના હાથમાં હોવાથી મન ફાવે તેમ કરે. લોકો જાન બચાવવા તથા સ્ત્રીઓને બચાવવા પહેલેથી જ દૂર દૂર ભાગી જાય. તેણે રાયગઢની પાસે સાસવડમાં છાવણી નાખી. પ્રત્યેક સમયમાં આપણે કોઈ ને કોઈ રામ પેદા કર્યો છે. પણ સાથે સાથે વિભીષણો, અમીચંદો પણ પેદા કર્યા છે. ખાનને મદદરૂપ થવા માટે સિંદખેડનો જાદવરાવ તેની સાથે હતો. તે પ્રદેશ તથા માર્ગોનો ભોમિયો હોવાથી ખાનને ખૂબ ઉપયોગી થતો હતો. 1લી મે 1660ના રોજ તેણે છાવણી નાખી હતી.

મહારાજનો વ્યૂહ એવો હતો કે આટલા મોટા સૈન્યનો પ્રત્યક્ષ સામનો કરવો નહિ, પણ લાગ મળે ત્યારે પાછળથી ગેરીલા હુમલા કરી બને તેટલી લૂંટ ચલાવવી. આટલું મોટું સૈન્ય જ્યારે ચાલતું હોય ત્યારે અજગરની માફક લાંબું ચાલતું હોય. જ્યાં ખજાનો હોય ત્યાં અથવા છેક પાછળ પૂંછડા ઉપર હુમલો કરવો. પૂંછડું બચાવવા મોટું ફેરવતાં વાર લાગે ત્યાં સુધી જે હાથમાં આવે તે લઈને ભાગી જવું. ફરીથી વ્યવસ્થિત થતાં સેનાને વાર લાગે. એટલે ફરીથી કમજોર કડી ઉપર હુમલો કરી ડુંગરોમાં ભાગી જવું.

ખાન એક પછી એક કિલ્લા કબજે કરવા માંડ્યો. શિવાપુર અને કાત્રજનો ઘાટ કબજે કરવા તેણે સૈન્ય મોકલ્યું. પણ મહારાજે 3000 ઘોડેસવારો સામનો કરવા મોકલ્યા, પણ મોગલોની વિશાળ સેના આગળ હારી ગયા. અને ફરીથી પુરંદર કિલ્લા ઉપર ખાને હુમલો કર્યો. તેની સેના હારવાની તૈયારીમાં જ હતી ત્યાં ખાને નવું લશ્કર મદદે મોકલ્યું એટલે જીતી ગયા. મરાઠા પુરંદરના પહાડી પ્રદેશો તરફ ભાગી ગયા. ખાનની સેનાએ પીછો કર્યો, પણ મહારાજની સેનાએ ઉપરથી તોપના ગોળા છોડવા માંડ્યા તેથી ખાનના લશ્કરની ઘણી

ખાનાખરાબી થઈ તોપણ અંતે તે જીતી ગયા.

હવે ખાને સાસવડથી છાવણી ઉપાડીને પૂનામાં સ્થિર કરી. તેનો વિચાર ચાતુર્માસના ચાર મહિના પૂનામાં જ ગાળવાનો હતો. પણ મહારાજની સેનાએ આજુબાજુનાં ગામો તથા ખેતીનો નાશ કરી નાખવાથી અનાજ-પાણીની તંગી થઈ ગઈ. એટલે પૂનાથી 9 માઈલ દૂર ચાકણનો કિલ્લો જીતી ત્યાં મુકામ રાખવા તેણે ચાકણનો કિલ્લો ઘેરી લીધો. તોપોનો મારો ચલાવ્યો. કિલ્લાનું રક્ષણ ફિરંગોજી કરતા હતા. તેમણે બે મહિના સુધી કિલ્લો સાચવી રાખ્યો. તેના માણસો રાત્રે ગેરીલા યુદ્ધ કરી પાછા કિલ્લામાં આવી જતા. ખાનનું સૈન્ય ત્રાહીત્રાહી પોકારવા લાગ્યું.

અંતે ખાનની સેનાએ છપ્પનમા દિવસે કિલ્લામાં બાકોરું પાડ્યું અને સેના ધડાધડ કરતી અંદર પ્રવેશી ગઈ. ફિરંગોજી ખૂબ શૌર્યથી લડ્યા. ખુદ શાહિસ્તખાને તેમનાં વખાણ કર્યાં અને મોગલ સેનામાં દાખલ થઈ જવાની ઓફર કરી. આવો બહાદુર માણસ મળવો દુર્લભ જ કહેવાય. પણ ફિરંગોજી નરસાલાએ ઓફર સ્વીકાર ન કરી તેથી ખાને તેમને માનસન્માન કરીને મુક્ત કરી દીધા. ખાનની આ મહાનતા જ કહેવાય. ફિરંગોજી મહારાજ પાસે આવ્યા. મહારાજે પણ તેનાં વખાણ કર્યાં. અને ભૂપાલગઢ ઉપર કિલ્લેદાર બનાવી દીધો.

સંભાજી

ત્યારે મરાઠા સરદારો વ્યક્તિ વફાદાર રહેતા. કારણ કે રાષ્ટ્રવાદ કે ધર્મવાદનો હિન્દુ પ્રજામાં ઉદય થયો ન હતો. એટલે ક્યારે કયો સરદાર કઈ તરફ વળી જાય તે કહેવાય નહિ. મહારાજની સેનામાં એક સંભાજી નામનો અતિ બળવાન સરદાર હતો. કોઈ કારણસર તેની સાથે અણબનાવ થયો. તેથી તે રિસાઈને શાહિસ્તખાનની સેનામાં ચાલ્યો ગયો. તેના બળની બહુ પ્રસિદ્ધિ હતી તે બતાવવા તેણે એક ઘોડાને ચાર પગે પકડીને ઊંચો કરી બતાવ્યો. ખાન તેના ઉપર પ્રસન્ન થયો. તેણે તેને 500 ઘોડેસવારોનો સરદાર બનાવી દીધો. તે માલકુર ગામમાં રહેતો હતો. મહારાજે તેના જ ગામના નેતાજીને હુમલો કરવા મોકલ્યો. નેતાજીએ માલકુર ગામ ઉપર હુમલો કરી સંભાજીને પરાજિત કરી મારી નાખ્યો. આવી ઘટનાઓ અવારનવાર ઘટ્યા કરતી હતી.

યશવંતસિંહ

બે વર્ષ સુધી ખાન પૂનામાં પડ્યો રહ્યો. ખાસ કાંઈ હલચલ કરી નહિ. કારણ કે ચાકણનો કિલ્લો લેવામાં મોગલ સેનાની ઘણી ખુવારી થઈ હતી. ઔરંગઝેબ અને ખાનની ધારણા ખોટી પડી હતી. તે ધારતા હતા કે ચપટી વગાડતાં મહારાજના બધા કિલ્લા અને મહારાજ હાથમાં આવી જશે, પણ એક ચાકણ લેતાં જ દમ નીકળી ગયો હતો. તેથી ઔરંગઝેબે જોધપુરના મહારાજા યશવંતસિંહને દશ હજારનું સૈન્ય આપીને ખાનની મદદે મોકલ્યો.

નેતાજી પાલકર

મહારાજના યુનંદા સરદારોમાં નેતાજી પાલકર એક હતા. તેમણે એહમદનગરથી ઔરંગાબાદ સુધીના પ્રદેશમાં મોગલસેનાનો દાણોપાણી બંધ કરાવી દીધો હતો. તે વારંવાર પોતાના ઘોડેસવારો દ્વારા મોગલ સેના ઉપર હુમલો કરતા અને બધું છિન્નભિન્ન કરી નાખતા. ખાને તેમને પકડવા સાત હજાર ઘોડેસવારોનું સૈન્ય મોકલ્યું. બન્ને વચ્ચે ખૂબ યુદ્ધ થયું. ખાનની મોટી સેના આગળ નેતાજી ટકી શક્યા નહિ, તે ખૂબ ઘવાયા. પકડાઈ જવાની અણી ઉપર હતા ત્યાં મહારાજનો મિત્ર રુસ્તમજમાન આડો આવ્યો. મોગલ સરદારને મળીને નેતાજીને પકડવાની જવાબદારી પોતાના માથે લઈને મોગલ સેનાને પાછી વાળી દીધી. નેતાજી બચી ગયા.

એકાદ વર્ષ સુધી ખાને ભારે ઉધમાત મચાવ્યો, પણ કાંઈ ખાસ પરિણામ ન આવવાથી થાકીને તે પૂનામાં છાવણી નાખીને સ્થિર રહેવા લાગ્યો. સેનાપતિ થાકે તો સેના થાકે. ખરેખર તો સેનાપતિની સ્ફૂર્તિ જ સેનામાં ચેતના લાવતી હોય છે. ખાન થાકીને પૂનામાં આરામ ફરમાવતો હતો. તેથી મહારાજને સારો મોકો મળી ગયો. મહારાજ કદી થાકતા નહિ, તેથી તેમની સ્ફૂર્તિ અને ચપળતાનો પ્રભાવ સેનામાં પણ રહેતો. તેમણે મોરો પંત અને નેતાજી પાલકરને સેનાપતિ બનાવ્યા. ઈ. સ. 1661માં તેમણે મોગલોએ પડાવી લીધેલા બધા કિલ્લા પાછા લેવા માંડ્યા. દૂરદૂર સુધીનો પ્રદેશ જીતી લીધો. નેતાજીએ પરડ, હવેલી, કલબુર્ગા, આવસ, ઉદગીર વગેરે પ્રદેશો જીતીને ગોદાવરી નદીના કિનારે પહોંચ્યા અને ત્યાંથી છેક ઔરંગાબાદ નજીકના પ્રદેશ ઉપર હુમલો કરવા માંડ્યો.

મહકૂબસિંહ

ઔરંગાબાદનો સુબેદાર હતો મહકૂબસિંહ. તેણે નેતાજીને જેર કરવા દશ હજારની સેના મોકલી પણ નેતાજીએ તેને હરાવી દીધો. બધું

લૂંટીને મહારાજ પાસે મોકલી દીધું.

કેસરસિંહ

પ્રબળગઢ નામના મજબૂત કિલ્લામાં મોગલોનો સરદાર કેસરસિંહ કિલ્લેદાર હતો. તે બહુ પરાક્રમી હતો તેથી મહારાજે સ્વયં સેના લઈને કિલ્લા ઉપર હુમલો કર્યો. ઘણા દિવસ સુધી કેસરસિંહ ખૂબ ઝઝૂમ્યો પણ અંતે તે પરાજયની અણી ઉપર પહોંચી ગયો. રાજપૂતી રિવાજ પ્રમાણે તે પોતાની સેના સહિત કેસરિયાં કરીને મહારાજ ઉપર તૂટી પડ્યો. અને યુદ્ધમાં શહીદ થઈ ગયો. રાજપૂત અને મરાઠામાં આ મહત્ત્વનો ફરક કહી શકાય. મરાઠા કેસરિયાં ન કરે. ગમે તેમ કરીને છટકી જાય અને ફરી યુદ્ધ કરે. મરાઠા સ્ત્રીઓ રાજપૂત સ્ત્રીઓની માફક જૌહર ન કરે. પુરુષોની સાથે તે પણ ગમે તેમ કરીને છટકી જાય. રોયલ બીજનું રક્ષણ કરવું જોઈએ તેને બાળી મુકાય નહિ. મહારાજે બધા રાજપૂતોના મૃતદેહોના અગ્નિસંસ્કાર કરાવ્યા. કિલ્લામાં કેસરીસિંહની માતા તથા પુત્રી મળી આવ્યાં. મહારાજે માનસન્માન સાથે વસ્ત્રાલંકાર આપીને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે તેમને રાજસ્થાન મોકલી દીધાં.

ધન મળ્યું

ચઢતીના દિવસોમાં ચારે તરફથી લાભાલાભ થયા કરતો હોય છે. એક વાર મહારાજ કિલ્લામાં પાલખીમાં બેસીને જતા હતા ત્યાં મહારાજનું શેલું બોરડીમાં ભરાયું અને નીચે પડી ગયું. મહારાજે પાલખી ઊભી રખાવી અને કહ્યું કે અહીં ખોદો અહીં જરૂર ધન હોવું જોઈએ. ત્યાં ખોદાવતાં નીચેથી ચાર લાખ સોનામહોરો ભરેલા ચરુ નીકળ્યા. સૌને આનંદાશ્ચર્ય થયું.

શાહિસ્તખાન ઉપર બહાદુરીભર્યો હુમલો

મહારાજે વિચાર્યું કે મુખ્ય શત્રુ તો શાહિસ્તખાન છે. તે શાંતિથી પૂનામાં પડ્યો છે. જ્યાં સુધી તેને સજ્જડ પરાજય નહિ અપાય ત્યાં સુધી મોગલ સેનાનો ભય ટળવાનો નથી. ખાન પૂનામાં લાલમહેલમાં રહેતો હતો. દાદા કોંડદેવે આ મહેલ શાહજી રાજા માટે બંધાવ્યો હતો. પૂનાનું ત્યારે આ ઉત્તમ મકાન હતું. મહારાજ આ મકાનમાં રહી ચૂક્યા હતા તેથી પૂરેપૂરા જાણીતા હતા. આ મકાન સુધી પહોંચવાની યોજના બનાવવા લાગ્યા. ત્યારે ખાને કોઈ પણ અજાણ્યા મરાઠાને સશસ્ત્ર પૂનામાં દાખલ થવાની મનાઈ ફરમાવી હતી. એટલું જ નહિ ખાનની છાવણી આગળ તો કોઈને પણ આવવાની મનાઈ હતી. પૂરા શહેરમાં સખત ચોકીપહેરો મૂકી દેવાયો હતો. એક ચકલું પણ ખાન સુધી પહોંચી શકે તેમ ન હતું. મહારાજ આ સમયે મોટી વિપત્તિમાં હતા. ખાનની વિશાળ સેના સામે લડી શકાય તેમ ન હતું. એવું કહેવાય છે કે આવા સમયે તેમને મા ભવાનીનો આદેશ મળ્યો કે “તું ચિંતા ના કર, હું તારી સાથે છું.” દૈવી પ્રેરણા વ્યક્તિને આપત્તિમાં બહુ મોટું બળ પૂરું પાડતી હોય છે.

મહારાજે પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. બે બ્રાહ્મણોને પૂના મોકલ્યા અને એક મરાઠા શિલેદારને પોતાના પક્ષમાં લીધો. આવા સમયે પોતાના પક્ષમાં આવવા કોઈ તૈયાર ન થાય. ડૂબતા જહાજમાં બેસવા કોણ તૈયાર થાય. પાછી ખાનની ધાકધમકી. પકડાઈ જવાય તો આવી જ બને. શિલેદારને સમજાવીને એક બહાનું ઊભું કર્યું કે મારે ત્યાં લગ્ન સમારંભ છે. તેથી વાજતેગાજતે વરઘોડો કાઢવાની રજા ખાન પાસે માગી. ખાને આવી પરવાનગી આપી પણ ખરી. મહારાજે સિંહગઢથી હજારેક બળવાન માવળા યોદ્ધાઓ લઈને પૂના તરફ પ્રયાણ કર્યું. તેમણે બહુ ભારે જોખમનું કામ કરવાનું હતું, તેથી પૂરી બુદ્ધિપૂર્વકનો વ્યૂહ ગોઠવ્યો. કાત્રજના ઘાટ ઉપર વૃક્ષોની ડાળીએ વસ્ત્રોના ટુકડા બાંધી દીધા. કેટલાક બળદોનાં શિંગડાં ઉપર કપડાં બાંધ્યાં. કેટલાંક વાજિંત્રો તથા શરણાઈવાળા પણ ગોઠવ્યા. યોગ્ય સમયે આ કપડાં સળગાવી શરણાઈઓ વગાડવી જેથી પાછળ પડેલું ખાનનું લશ્કર એ દિશા તરફ દોરવાઈ જાય. બીજા કેટલાક માવળા સૈનિકોને જગ્યા જગ્યાએ ગોઠવી દીધા.

હવે જ્યારે શિલેદારનો વરઘોડો દરવાજે પહોંચ્યો ત્યારે મહારાજ પોતાના પચીસેક સાથીઓ સાથે તેમાં ભળી ગયા. તેમાં ચેસોજી કંક, નાનાજી માલસુરે, દાદાજી, બાપુજી, દેશપાંડે, ચિમણજી બાપુજી દેશપાંડે વગેરે હતા. સરઘસ ખાનની છાવણીના રસ્તે આગળ વધ્યું. ત્યારે રાત્રી પડી ચૂકી હતી. ધીરે ધીરે ચારે તરફ સ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ. ઘણા સમયથી કશો ઉત્પાત ન થયો હોવાથી શાંતિ હતી.

લાલમહેલ મહારાજનો જાણીતો હતો તેથી લપાતાછુપાતા તેઓ લાલ-મહેલ પહોંચી ગયા. મહેલના રસોડાની એક બારીને કાઢીને મહારાજ અંદર પહોંચ્યા. પણ અવાજ થવાથી જ ખાનની સ્ત્રીઓ જાગી ગઈ. તેમણે બૂમરાણ મચાવી દીધું. ખાન જાગીને ભાગ્યો. પણ મહારાજે પાછળ દોડીને તલવારનો ઘા કર્યો જેથી તેનું એક આંગળું કપાઈને જુદું થઈ ગયું. મહેલની સ્ત્રીઓએ દીવા ઓલવી નાખ્યા જેથી ખાનને

ભાગવાની સરળતા પડે. ખાનનો પુત્ર અબ્દુલ ફત્તેખાન, પાસેના જ ઓરડામાં પત્ની સાથે સૂતો હતો. તે જાગી ગયો. તેણે મહારાજ ઉપર ધસારો કર્યો, પણ મહારાજે તેનો વધ કરી નાખ્યો. બીજા રક્ષાસૈનિકો આવ્યા તેમનો પણ વધ કરી નાખ્યો. હવે અહીં ઊભા રહેવું યોગ્ય ન હતું. આખી છાવણી જાગી ગઈ હતી અને મહારાજે હુમલો કર્યો છે તેવા સમાચારથી બળભળાટ મચી ગયો હતો. મહારાજના રસ્તા જાણીતા હતા. તેઓ પોતાના માણસો સાથે છાવણી બહાર નીકળી ગયા. બધા સૈનિકોને લઈને સિંહગઢ તરફ દોડવા માંડ્યું. પૂર્વ સૂચના પ્રમાણે આ સમયે જ શરણાઈ વગેરે વાજિંત્રો વાગવા માંડ્યાં. અને બળદોનાં શિંગડાં ઉપરનાં કપડાં સળગાવી દીધાં. જેથી પાછળ પડનારા આ રસ્તેથી ભાગી રહ્યા છે. તે બધા ત્યાં દોડવા લાગ્યા. બીજી તરફ મહારાજ પોતાના સૈનિકો સાથે હેમખેમ સિંહગઢ પહોંચી ગયા. હુમલો કરવો એ બહાદુરી છે. પણ હુમલો કરીને હેમખેમ બચીને પાછા આવી જવું તે વ્યૂહ છે. મહારાજનો વ્યૂહ સફળ રહ્યો. પાછળ પડેલું સૈન્ય છેક સિંહગઢ સુધી આવી ગયું. મહારાજ ચૂપ રહ્યા. જ્યારે તે એકદમ કિલ્લાની નજીક આવ્યું ત્યારે મહારાજે ઓચિંતાના તોપોના ગોળા છોડી કચ્ચરઘાણ કાઢી નાખ્યો. નેતાજી પાલકરે અને કર્તોજી ગુજ્જરે ઘોડેસવારો દ્વારા હુમલા કરી બચેલા સૈન્યનો વિનાશ કરી નાખ્યો. ખાન ખૂબ જ ગભરાયો, તે પૂનાથી છાવણી ઉઠાવીને પેડગાંવમાં જઈને રહેવા લાગ્યો. સૌ મહારાજથી ભયાંકિત હતા.

આ વાતની ખબર જ્યારે ઔરંગઝેબને પડી ત્યારે તેણે પોતાના મામા શાહિસ્તાખાનની બદલી બચાવના સૂબેદાર તરીકે કરી નાખી અને તેની જગ્યાએ સુલતાન મુઅજ્જમને દક્ષિણનો સૂબો બનાવ્યો. ત્યારે ઔરંગઝેબ કાશ્મીર તરફ ગયો હતો. ખાને યશવંતસિંહ ઉપર આરોપ લગાવ્યો હતો કે તે શિવાજી મહારાજ સાથે ભળી ગયો છે, પોતાના આરોપને ધોવા માટે યશવંતસિંહે ફરીથી સિંહગઢને ઘેરો ઘાલ્યો. પણ મહારાજે ચારે તરફથી ગેરીલા યુદ્ધ દ્વારા તેના લશ્કરને હેરાન-પરેશાન કરી નાખ્યું. અધૂરામાં પૂરું તેના દાડગોળાના ભંડારને સળગાવી દીધો. દાડગોળો સેનાનો પ્રાણ જ કહેવાય. અન્ન વિના લડી શકાય પણ દાડગોળા વિના લડી શકાય જ નહિ. કુશળ સેનાપતિ દાડગોળાનો પુરવઠો નષ્ટ કરી નાખે. જશવંતસિંહને પાછા ઔરંગાબાદ જતા રહેવું પડ્યું. હવે મોગલો ચૂપ થઈ ગયા. મહારાજને એક મોરચે શાંતિ થઈ પણ હજી બીજો મોરચો તો ચાલુ જ હતો. મહારાજ કોંકણ તરફ પાછા વળ્યા. આદિલશાહનાં માણસો અને બેદનૂરનો રાજા શિવપ્પા નાયક ભારે ઉત્પાત મચાવી રહ્યો હતો. તેમને દબાવવા જરૂરી હતા. મહારાજને શાંતિ ન હતી. શાંતિ તો જવાબદારી વિનાનું વીતરાગી જીવન જીવનારા યોગીઓને હોય. જેણે રાષ્ટ્ર, ધર્મ અને સંસ્કૃતિ માટે સંઘર્ષ કરવા હોય, જેના માથે મોટામોટા શત્રુઓ મેઘગર્જના કરતા હોય તેને શાંતિ ન હોય. મહારાજ અને મરાઠા સૈનિકો જો શાંતિના માર્ગે વળ્યા હોત તો કદાચ તેમને તો કોઈ ગુફામાં લપાઈ જવાની શાંતિ મળી હોત પણ પછી કોઈ હિન્દુ બચ્યો ખોળ્યો પણ ન મળ્યો હોત! સંઘર્ષ અને શાંતિ સાથે ન રહે. આવી અશાંતિ પણ સાચી જીવનસાધના થઈ શકે. મહારાજ આવી જ સાધના કરી રહ્યા હતા, તેમની પાછળ રામદાસ સ્વામી અને માતા જીજાબાઈનું પ્રેરણાબળ હતું.

17. સુરત લૂંટયું

સશસ્ત્ર ક્રાંતિ અર્થને આધીન હોય છે. લાંબો સમય કોઈ મોટી સત્તા સાથે યુદ્ધ કરીને વિજય મેળવવો હોય તો ધન વિના શક્ય ન બની શકે. ધનની આવકનાં સાધનો રાજા-મહારાજા કે શેઠ-શાહુકારો પાસે હોય. સામાન્ય યોદ્ધાઓ પાસે આવાં કશાં આવકનાં સાધનો ન હોય એટલે તે અવૈધ સાધનો અપનાવતા હોય છે. જેમાં લૂંટફાટ મહત્ત્વનું સાધન છે. શિવાજી મહારાજ પાસે મોટું સૈન્ય હતું. અને બે મોટા દુશ્મનો સામે ટક્કર ઝીલવાની હતી. બિજાપુર અને મોગલો. બન્ને પ્રચંડ શક્તિશાળી હતા. તેમને પહોંચી વળવા મહારાજને અનેક મોરચે યુદ્ધો કરવાં પડતાં. તેમાં વારંવાર હાર-જીત થયા કરતી. જીતેલો પ્રદેશ સ્થિર રહેતો નહિ. શત્રુઓ ક્યારે હુમલો કરી બધું પડાવી લે તે કહેવાય નહિ. મહારાષ્ટ્રમાં ત્યારે ખાસ સમૃદ્ધિ નહોતી. વિજય મેળવીને પણ કાંઈ ધનના ઢગલા ન કરી શકાય. તેથી મહારાજની દૃષ્ટિ કોઈ સમૃદ્ધ નગરને શોધતી હતી. જ્યાં ધનના ઢગલા હોય. તેવું નગર મળ્યું છેક પશ્ચિમ સમુદ્રકિનારે આવેલું સુરત.

સુરત ત્યારે ભારતનું મોટું બંદર હતું અને અહીં વ્યાપાર-ઉદ્યોગો ધબકી રહ્યા હતા. મોગલોનું સામ્રાજ્ય હતું અને પ્રજા તથા વ્યાપારીઓ નિર્ભય થઈને વ્યાપાર-ખેતી વગેરે કરતા હતા. જ્યાં કાયદાકીય સ્થિરતા હોય ત્યાં જ વ્યાપાર હોય. અને જ્યાં વ્યાપાર હોય ત્યાં જ વિકાસ હોય. વિકાસથી જ પ્રજા સુખી થાય. ત્યારે સુરતમાં બે લાખની આબાદી હતી. સુરતમાં પરદેશથી પણ વ્યાપાર થતો તેથી વિદેશી વ્યાપારીઓ પણ અહીં રહેતા. અંગ્રેજો તથા ડચોની પણ કોઠીઓ હતી. મહારાજે વિચાર્યું કે ચકલાં મારવાં તેના કરતાં વાઘ મારવો સારો, પણ મોટું પરાક્રમ હોય તો જ વાઘ મારી શકાય. મહારાજે પૂરી માહિતી મેળવવા માટે પોતાના બુદ્ધિશાળી ગુપ્તચર બહીરજી નાયકને તપાસ માટે મોકલ્યો. ગુપ્તચર અને રાજદૂત રાજા કરતાં પણ વધુ બુદ્ધિશાળી હોવા જોઈએ. નાયક અનેક પ્રકારના વેશ ધારણ કરીને સુરત પહોંચ્યો. અને ચારે તરફ ફરી ફરીને શ્રીમંતોની પૂરી માહિતી મેળવી. ત્યારે સુરત ચાર વર્ગમાઈલમાં ફેલાયેલું હતું અને એકલું સુરત જ મોગલોને બાર લાખ હોનનું રેવન્યૂ આપતું હતું. રેવન્યૂની આવક પ્રજાની અને રાષ્ટ્રની સમૃદ્ધિને આધીન હોય છે. ગરીબ પ્રજા અને ગરીબ રાષ્ટ્ર રેવન્યૂ ભરી શકતાં નથી. પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિ જ રાષ્ટ્રની આર્થિક સ્થિતિ બની જતી હોય છે. સંપત્તિમાંથી સંપત્તિ પેદા થતી હોય છે. સંપત્તિનો પિરામિડ થતો હોય છે. જે પૂરી પ્રજાને ચઢ-ઉતર રીતે સમૃદ્ધ કરતો હોય છે. પણ જો આવી સંપત્તિ લૂંટની હોય તો પિરામિડ ન બની શકે. લૂંટની સંપત્તિ એક વ્યક્તિ કે એક વર્ગની પાસે ભેગી થાય તે ઉત્પાદક નથી હોતી તેથી એશોઆરામ અને ભોગ-વિલાસમાં જ જલદીથી ખર્ચાઈ જતી હોય છે. ઉત્પાદક સંપત્તિ લોકોને રોજીઓ આપે. લોકો કામે લાગે તેથી રોજીઓ મળે. તેથી પ્રજા સુખી થાય. ચોર-ડાકુ બહારવટિયાની સંપત્તિ ઉત્પાદક ન હોય તેથી રોજીઓ પેદા ન કરે. બારે મેઘ તૂટી પડે અને બધું પાણી સમુદ્ર તરફ વહી જાય. જમીનમાં ખાસ ન ઊતરે તેમ ચોર-ડાકુ-બહારવટિયા વગેરેની સંપત્તિ પણ બારે મેઘની માફક ઢગલો તો થઈ જાય પણ ઉડાઉપણમાં થોડી જ વારમાં ઊડી જાય. અફઘાનિસ્તાનના ગઝનીને જુઓ. ભારતનાં મંદિરો લૂંટીને અહીં સોના-ચાંદીનો ઢગલો કરી દીધો હતો. પણ ગઝની હંમેશાં દરિદ્ર જ રહ્યું. સંપત્તિ અને સમૃદ્ધિ વ્યાપારીઓથી ટકતી અને વધતી હોય છે. તેથી જેણે રાષ્ટ્રને સમૃદ્ધ અને પ્રજાને સુખી કરવી હોય તેણે વ્યાપારીઓ તથા ઉદ્યોગપતિઓની રક્ષા કરવી જોઈએ. નાયકે મહારાજને પૂરી માહિતી આપી કે સુરત માલામાલ નગર છે અને તેનું રક્ષાકવચ સાવ દુર્બળ છે. જેમ જેમ સંપત્તિ અને સમૃદ્ધિ વધે તેમ તેમ રક્ષાકવચ મજબૂત કરતા રહેવું જોઈએ. સંપત્તિ અને રૂપ મજબૂત બાવડાંઓમાં જ સુરક્ષિત રહેતું હોય છે.

મહારાજે યોજના બનાવી. કાર્યક્રમની ખરી સફળતા યોજના બનાવનારને આધીન હોય છે. મહારાજ પોતે આ યોજનાના નેતા બન્યા. તેમણે પોતાની સાથે મોરો પંત, અણ્ણાજી પંત, દત્તાજી પંત, માનસિંહ મોરે, અને રૂપાજી ભોંસલે વગેરે અનેક શૂરવીર નરબંકા સાથે લીધા. પંત અટક મોટા ભાગે મહારાષ્ટ્રમાં બ્રાહ્મણોની હોય છે. તેથી સમજી શકાશે કે મરાઠા અને બ્રાહ્મણોનો કેવો મેળ જામ્યો હશે. બ્રાહ્મણો મૂળમાં રાજનેતા અને યોદ્ધાઓ છે.

કોંકણમાંથી સીધા સુરત જવાનો માર્ગ લીધો. કોઈને ખ્યાલ ન આવી જાય તે માટે તેમણે જુદાં જુદાં બહાનાં ક્યાં જેથી સુરત સાવધાન ન થઈ જાય. શિકારી હિંસક પ્રાણી જેમ લપાતું-છુપાતું શિકારની નજીક પહોંચી પછી ઓચિંતાનો હુમલો કરતું હોય છે. તેમ મહારાજ પણ ચૂપચાપ સુરત નજીક જવા માગતા હતા. મહારાજે નાસિકની તીર્થયાત્રા કરવાનું બહાનું કરીને નાસિક પહોંચ્યા. અને ત્યાંથી પડાવ નાખતા

નાખતા ગુજરાત-મહારાષ્ટ્રની સીમા ઉપર સોનગઢ પહોંચ્યા. સોનગઢમાં રાત રોકાઈને ત્યાંથી સીધા ગણદેવી પહોંચ્યા. ગણદેવીથી સુરત માત્ર 28 માઈલ જ થાય. ગણદેવી પહોંચતાં જ સુરતમાં ખબર પડી ગઈ. ચારે તરફ ‘શિવાજી આવે છે’, ‘શિવાજી આવે છે’ એવી બુમરાણ મચી ગઈ. લોકો ગભરાઈ ગયા. લોકો ભાગીને તાપી નદીના પેલે કિનારે જવા લાગ્યા ત્યારે સુરતની રક્ષા કરવાની જવાબદારી મોગલ સરદાર ઇનાયતખાનની હતી. તેણે દૂત મોકલીને ખંડણી આપી સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ મહારાજના માણસોએ દૂતને પકડી લીધો. કશું સમાધાન થયું નહિ. મહારાજ જ્યારે પાંચ જ માઈલ નજીક આવી ગયા ત્યારે કિલ્લેદાર કિલ્લામાં પેસી ગયો. લોકોને નિરાધાર છોડી દીધાં. રાજા અને મોટા અમલદારોને પ્રજાપાલક કહ્યા છે. પાલક એટલે રક્ષક, પ્રજા હંમેશાં રક્ષિતજીવન જીવતી હોય છે. કોઈ ને કોઈ રક્ષક હોવો જરૂરી છે. રક્ષક વિનાની પ્રજા કાં તો અંદરોઅંદર લડી મરતી હોય છે કાં પછી કોઈ ગુંડાઓના દ્વારા લૂંટાઈ જતી હોય છે. રક્ષા કરે તે જ રાજા થઈ શકે. રક્ષણ પરાક્રમ અને મુત્સદ્દીગીરીથી થઈ શકે. આ બે તત્ત્વો ન હોય તે રાજા ન થઈ શકે. ઇનાયતખાનમાં આ બે તત્ત્વો નહિ હોય તેથી તે રક્ષણ કરી શક્યો નહિ.

6-1-1664ના રોજ મહારાજ સુરત પહોંચ્યા અને બુરહાનપુર ભાગોળે પડાવ નાખ્યો. તેમણે નગરના અતિ ધનાઢ્ય માણસોને પોતાની પાસે ખંડણી નક્કી કરવા બોલાવ્યા. જેમાં હાજી સૈયદ બેગ, બહારજી ભોરા અને હાજી કાસમ નામના ત્રણ વ્યાપારીઓ મુખ્ય હતા. પણ બીકના માર્યા કોઈ આવ્યા નહિ. “કદાચ અમને પણ કેદ કરી લેશે તો” એવી બીક તેમને લાગી હશે. કારણ કે કિલ્લેદારના દૂતને ખંડણી નક્કી કરવા મોકલેલો તે પકડી લેવાયો હતો. મહારાજે જાહેર કર્યું કે, “નગરના માણસો મારા દુશ્મન નથી. પણ ઔરંગઝેબે દક્ષિણમાં મારા રાજ્યના કેટલાક કિલ્લાઓ ઉપર હુમલો કર્યો છે તથા મારાં માણસોને મારી નાખ્યાં છે. તેનો બદલો લેવા આવ્યો છું.” એક પ્રશ્ન એવો થાય કે તો બદલો ઔરંગઝેબ સાથે લેવાનો હોય, સુરતની પ્રજા તો નિર્દોષ અને નિર્બળ છે તેની સાથે બદલો કેમ લેવાય? આનો જવાબ એવો આપી શકાય કે રાજકીય, ધાર્મિક કે સામાજિક શત્રુતા અજગર જેવી લાંબી હોય છે. અજગરનું મોઢું કોઈને બચકું ભરે તો પૂંછડાને દંડ આપવાથી મોઢું ઢીલું થઈ શકે. આવી જ રીતે ઔરંગઝેબ દક્ષિણમાં હુમલા કરે તો મહારાજ ઉત્તરમાં સુરત ઉપર હુમલો કરીને બદલો લઈ શકે. અને બાદશાહની સેનાનું દબાણ ઓછું કરી શકે. કારણ કે બાદશાહે થોડીક સેના સુરત તરફ મોકલવી પડે.

મહારાજના ઘોડેસવારો શહેરમાં દાખલ થઈ ગયા. કિલ્લા ઉપરથી તેમના ઉપર તોપમારો થયો, પણ ખાસ અસર ન થઈ. મરાઠા સૈનિકોએ કિલ્લા સામે મોરચો બાંધી દીધો. જેથી કાંઈ હરકત ન થાય. કિલ્લેદાર અને તેની સેના કિલ્લામાં જ પુરાઈ રહે.

મહારાજ ચાર દિવસ સુરતમાં રહ્યા. મરાઠા-સૈનિકોએ શ્રીમંતોનાં મકાન કબજે કરી લીધાં અને બધું લૂંટી લીધું. એક યહૂદી વ્યાપારી ઝવેરાત વેચવા આવેલો તેને લૂંટી લીધો. એક કાપડના વ્યાપારીનો જમણો હાથ કાપી નાખ્યો. કારણ કે તે ધન બતાવતો ન હતો. મરાઠા-સૈનિકો ધનવાનોને પકડી-પકડીને બુરહાનપુર ભાગોળે મહારાજ પાસે લઈ જતા. મહારાજ તેમને ધન બતાવવા કહેતા પણ જે ન બતાવતા તેમને ઊંટ ઉપર બેસાડીને જોરથી પછાડતા તેથી તે જ્યાં ધન દાટ્યું હોય તે જગ્યા બતાવી આપતા.

બહારજી ભોરાનું મકાન ડચ કોઠી પાસે હતું. તે પણ લૂંટી લીધું. તેમાંથી પુષ્કળ હીરા-માણેક, મોતી વગેરે નીકળ્યાં. હાજી સૈયદ બેગનું મકાન અંગ્રેજોની કોઠી પાસે હતું. તે કિલ્લામાં છુપાઈ ગયો હતો. તેથી મકાન લૂંટી લીધું.

અંગ્રેજોની બહાદુરી

સુરતમાં ડચો તથા અંગ્રેજી વ્યાપારીઓની કોઠીઓ હતી. તે બધા વ્યાપારીઓ હતા. તેમનો માલ ભરવાની મોટી મોટી વખારો હતી. તેમાં ઘણો માલ આવક-જાવક માટે ભરાયેલો રહેતો. અંગ્રેજો પાસે 140 માણસો ગોરા હતા અને 60 માણસો દેશી હતા. કુલ બસો માણસોએ મહારાજનો સામનો કરવાનું નક્કી કર્યું. તેમનો નેતા સર એલેક્ઝાંડર હતો. તેણે ચાર તોપો નદીની નાવોમાંથી મંગાવીને કોઠી ઉપર ચારે દિશા તરફ ચઢાવી દીધી. અને બે તોપો આવનારા રસ્તા ઉપર ગોઠવી દીધી. સૌને યથાયોગ્ય ગોઠવી દીધાં. મહારાજને પત્ર લખીને જણાવ્યું કે, “ભલે તમે સુરત લૂંટે પણ અમને અડશો નહિ. અમે સામનો કરીશું.” મહારાજે એલેક્ઝાંડરને સંદેશો મોકલ્યો કે, “તમે અમને ત્રણ લાખ રૂપિયાની ખંડણી ભરો, નહિ તો તમને લૂંટી લેવામાં આવશે તથા એકેએક માણસને મારી નાખવામાં આવશે.”

એલેક્ઝાંડરે જવાબ આપ્યો કે, “તમારી શરત અમને મંજૂર નથી. તમે જ્યારે ઇચ્છો ત્યારે હુમલો કરી શકો છો.” તેના પત્રની ભારે અસર થઈ. મહારાજે અંગ્રેજોની કોઠી ઉપર હુમલો કરવાનું બંધ રાખ્યું. આપણે હિન્દુઓએ આ ગોરી પ્રજા પાસેથી બોધપાઠ લેવો જોઈએ કે દશ હજાર કિ.મી. દૂરથી આવેલા આ 150 માણસો પોતાની સંપત્તિનું રક્ષણ કરી શક્યા. તો આપણે તો હજારો, લાખો હતા,

આપણે સંપત્તિનું રક્ષણ કેમ ન કરી શક્યા? મૂળ વાત ગોરી પ્રજાના વ્યક્તિત્વની છે. તે વ્યાપારીઓ ખરા પણ સાથે સાથે યોદ્ધાઓ અને સેનાપતિઓ પણ ખરા. કોરા વ્યાપારીઓ નહિ. જ્યારે આપણે કોરા વ્યાપારીઓ હતા. વર્ણવ્યવસ્થાના કારણે તે યોદ્ધાઓ કે સેનાપતિઓ ન હતા. અહિંસાવાદી ધર્મોએ તેમને શસ્ત્રત્યાગી બનાવ્યા હતા તેથી તેમને કરોડો રૂપિયા કમાતાં તો આવડતું હતું, પણ રક્ષણ કરતાં આવડતું નહોતું. જ્યારે પેલા ગોરાઓને બધું જ આવડતું હતું.

કહેવાય છે કે સુરતના કેટલાક શ્રીમંતોએ પોતાના દર-દાગીના ભરેલી પેટીઓ અંગ્રેજોને સોંપી દીધી હતી. જે તેમણે નાવમાં દૂર સમુદ્રમાં સુરક્ષિત મોકલી દીધી હતી. મહારાજના ગયા પછી તે પેટીઓ પાછી મંગાવી જેને- તેને આપી દીધી. આ મોરલ હતું. અંગ્રેજોએ 200 વર્ષ વિશાળ ભારત ઉપર (અરે, વિશ્વ ઉપર) રાજ્ય કર્યું. તે મફતમાં નથી કર્યું. તે આ ઘટનાથી જણાઈ આવશે.

મહારાજે એક ચર્ચને ન લૂંટ્યું. તેના પાદરી રેવરંડ ફાધર આંબ્રોજે ખુલ્લા દરવાજા મૂકી દીધા પણ ધર્મસ્થાન સમજીને મહારાજે હાથ ન અડાડ્યો. એક અત્યંત નીતિવાળો શ્રીમંત શેઠ હતો મોહનલાલ પારેખ. તેને પણ ન લૂંટ્યો કારણ કે તે ધર્માત્મા અને નીતિમાન હતો.

ચાર દિવસમાં પૂરા સુરતને લૂંટીને-બાળીને મહારાજ પાછા રાયગઢ પહોંચી ગયા. સુરતથી સાડાઆઠ કરોડ હોનની લૂંટ તથા ઘણા ઘોડા વગેરે મળ્યા હતા.

મહારાજના ગયા પછી સાત-આઠ દિવસે મોગલસેના સુરત આવી હતી. લોકોએ કિલ્લેદાર ઇનાયતખાનનો તિરસ્કાર કર્યો, અને અંગ્રેજોનાં વખાણ કર્યાં. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ સર એલેક્ઝાંડરની કદર કરી. સુવર્ણચંદ્રક એનાયત કર્યો. યોગ્ય વ્યક્તિની યોગ્ય કદર થવી જ જોઈએ. જેને કદર કરતાં અને દંડ દેતાં આવડે તે જ સારું રાજ કરી શકે.

29-11-10

*

18. સમુદ્રી યાત્રા

કાયરતા લુચ્ચાઈ વિનાની હોતી નથી. વીરતા અને કાયરતામાં ફરક એટલો જ હોય છે કે વીરતા સામા મોઢે હુમલો કરે છે, તે નિખાલસ પણ હોય છે. વીરતાની સાથે ઉગ્રતા હોય તો તેનાથી બહુ સાવધાન રહેવાની જરૂર નથી હોતી. કારણ કે ઉગ્રતા કશું છુપાવી નથી શકતી. જે હોય તે બડબડ કરી દેતી હોય છે. વીરતાની સાથે જો ગંભીરતા, ઠંડાપણું હોય તો તે બડબડ નથી કરતી. તેના પેટનું પાણી પણ ન હાલે. તે જ સાચો રાજપુરુષ થઈ શકે. તેનાથી સાવધાન રહેવું જરૂરી છે. પણ વીરતાની જગ્યાએ કાયરતા હોય તો તેનાથી અત્યંત સાવધાન રહેવું જરૂરી છે. કારણ કે કાયરતા લુચ્ચાઈ વિનાની ભાગ્યે જ હોય છે. લુચ્ચાઈ એટલે તે પીઠ પાછળ છેતરીને હુમલો કરતી હોય છે. કાયરતાની રામનૌમી ચાદર નમ્રતા છે. ‘દગલબાજ દોઢા નમે’ની કહેવત યોગ્ય જ છે. સાચી નમ્રતા સંતની હોય અને દગાનમ્રતા કાયરની હોય. બન્ને નમ્રતાના ભેદને ન જાણનાર પીઠ રાજનેતા ન હોય.

સુરતનો કિલ્લેદાર ઇનાયતખાન કાયર થઈને કિલ્લામાં ભરાઈ ગયો હતો અને મરાઠા-સૈન્ય બિન્દાસ્ત થઈને સુરતને લૂંટતું હતું. શાસકોની કાયરતામાંથી ગુંડાગીરી પેદા થતી હોય છે. પરાક્રમી-બળવાન શાસક ગુંડાગીરીને સખત હાથે કચડીને નિર્મૂળ કરી દેતો હોય છે.

સુરતથી મહારાજ વિદાય થયા પછી સબસલામતની ખાતરી થતાં ઇનાયતખાન કિલ્લાની બહાર નીકળ્યો. તેણે અંગ્રેજ આગેવાન એલેક્ઝાંડરને બોલાવીને ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ આપ્યા. તેને શિરપાવ તથા ઘોડો આપી, કમ્મરે તલવાર બાંધી સ્વાગત કર્યું. પણ કેપ્ટને કહ્યું કે, “આવું માન તો સૈનિકને જ શોભે. અમે તો માત્ર વ્યાપારીઓ જ છીએ. અમને આ બધું ન શોભે. તમે પ્રસન્ન હો તો અમારા વ્યાપારમાં કાંઈક સગવડ કરી આપો.”

ઔરંગઝેબના હુકમથી એક વર્ષ સુધી અંગ્રેજોના આયાતી માલ ઉપર જકાત માફ કરી દીધી અને અંગ્રેજ તથા ડચ વ્યાપારીઓની જકાતમાં કાયમ માટે એક ટકો જકાત ઓછી કરી નાખી. આને રાષ્ટ્રવાદ કહેવાય. જો આ લોકોએ માત્ર પોતાનું જ બહુમાન સ્વીકારીને સંતોષ માન્યો હોત તો તે વ્યક્તિવાદ કહેવાત. વ્યક્તિવાદ ભૂંસાય પછી રાષ્ટ્રવાદનો ઉદય થાય. હજી આપણે ત્યાં જોઈએ તેવો રાષ્ટ્રવાદ ઉદય થયો નથી. આપણે વ્યક્તિવાદ, કોમવાદ, પ્રાંતવાદ કે પરિવારવાદ સુધી અટકી ગયા છીએ. માત્ર રાજકારણમાં જ આવું છે તેવું નથી. ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પણ વ્યક્તિવાદ અને પરિવારવાદ ખૂબ જામ્યા છે.

દગાબાજ

ઇનાયતખાન સીધી રીતે તો સામો થઈ શક્યો નહિ પણ તેના મનમાં બદલો લેવાની તીવ્ર વૃત્તિ તો જાગતી જ હતી. તેણે એક મારો તૈયાર કર્યો અને મહારાજ પાસે મોકલ્યો. તે ગમે તેવાં બહાનાં કરીને છેક મહારાજ સુધી પહોંચી ગયો. કમ્મરમાં છુપાવેલું ખંજર કાઢીને હુમલો કરવા તે ધસ્યો પણ મહારાજના અંગરક્ષકે તરત જ સાવધાનીપૂર્વક તલવારથી એક જ ઝટકે તેનો હાથ કાપી નાખ્યો. બીજા સૈનિકોએ તેના ત્યાં જ ટુકડેટુકડા કરી નાખ્યા. મોટા રાજપુરુષોની છેક નજીક કોઈને આવવા દેવાય નહિ. હંમેશાં સુરક્ષિત દૂરીએ જ ઊભા રખાય. અને અંગરક્ષકો હંમેશાં બાજનજરે તૈયાર રહેવા જોઈએ. જે હિલચાલ ઉપરથી વ્યક્તિના વલણને પારખી જાય. જેના ઘણા શત્રુઓ હોય તેવા મોટા પુરુષોને હંમેશાં અંગરક્ષકોના દ્વારા સાચવવા જોઈએ.

પિતાજી શાહજીનું અવસાન

શિવાજી મહારાજને છતાં પિતાએ પિતાનું સુખ મળ્યું નહોતું. તેમને ખરું સુખ તો માતાનું જ મળ્યું હતું. જીજાબાઈ પિતા અને માતા બન્ને હતાં. છતાં પતિએ તે પતિ વિના જીવન ગાળતાં હતાં. કેટલાંક લોકોને પરિવાર તો મોટો હોય છે, પણ સુખ મોટું નથી હોતું. એમ કહો કે પારિવારિક સુખ હોતું જ નથી. કદાચ જીજાબાઈ તથા શિવાજી તેમાંનાં હતાં. જે લોકોને છતાં પરિવારે પરિવારનું સુખ નથી હોતું, તે લાગણીહીનતાના દબાણથી દબાયેલું જીવન જીવતાં હોય છે. કોઈ પ્રિય પતિ વીતરાગી થઈ જાય તો તેની પત્ની અને બાળકોની પણ આવી જ દશા થાય. લાગણી આપીને નિર્દોષ હોવા છતાં લાગણીથી વંચિત કરી દેવું તે કસાઈ બરાબર ફૂરતા કહેવાય. માનવવધ કરતાં પણ લાગણી વધુ પીડાદાયક હોય છે. ધનહીનતા કરતાં પણ લાગણીહીનતાનો શિકાર થવું એ વધુ પીડાદાયક થઈ જતું હોય છે.

મહારાજ સુરતથી પાછા વળ્યા કે તરત જ પિતાજીના અવસાનના સમાચાર મળ્યા. મહારાજ બહુ જ દુઃખી થયા. તેમણે બધી મરણવિધિ

પૂરી કરી. જીજાબાઈ છતાં પતિએ વિધવા હતાં તે હવે સાચા અર્થમાં વિધવા થયાં. સ્ત્રીનું સૌભાગ્ય તેનો ચૂડી અને ચાંદલો હોય છે. પતિસુખ ન હોવા છતાં પણ ચૂડી અને ચાંદલાનું ગૌરવ તો હતું જ. તે ગયું. પતિની હૂંફ તો પ્રથમથી જ નહોતી. માત્ર પુત્રની હૂંફે તે જીવતાં હતાં. સ્ત્રીને કોઈ ને કોઈની હૂંફ જોઈએ. હૂંફ વિનાની સ્ત્રી અરક્ષિત થઈ જતી હોય છે.

પિતાજીના અવસાન પછી મહારાજે પોતાને મહારાજ કહેવડાવવું શરૂ કર્યું અને પોતાના સિક્કા પ્રચલિત કર્યા.

નેતાજી પાલકર

જેમ અકબરને નવ રત્નો હતાં તેમ મહારાજને પણ નવ રત્નો હતાં. તેમાં સર્વાધિક મહત્ત્વનું રત્ન નેતાજી પાલકર હતા. તે માવળા સરદાર હતા. ગમે તેવી વિપત્તિમાં પણ તે અડીખમ રહ્યા અને ગમે તેવા ખતરનાક કામમાં પણ તે હંમેશાં સાથે રહ્યા છે. તે પોતાના ઘોડેસવારો સાથે આઠ મહિના સુધી ઘનઘોર વર્ષાકાળમાં પણ મોગલોને જંપીને બેસવા દેતા નહિ. મોગલ પ્રદેશોમાં ઓચિંતા જવું, ધાડ પાડવી અને લૂંટ ચલાવવી એ તેમનું કાર્ય હતું. તે સમયે મક્કે જનારાં મોગલ યાત્રાળુઓ, જહાજોના દ્વારા જતા, તેમને સમુદ્રમાં જ આંતરી લૂંટી લેવા જેથી મોગલો તેમનાથી હંમેશાં ફફડતા રહેતા.

એહમદનગર ઉપર ચઢાઈ

મહારાજ સિંહગઢમાંથી નીકળીને ઓચિંતાના એહમદનગર ઉપર ત્રાટક્યા. તેમની સફળતામાં ત્રણ મુખ્ય કારણો રહેતાં (1) સત્ત્વરે સાચો નિર્ણય, (2) વીજળીવેગે ચઢી જવું અને (3) યોગ્ય સરદારોની નિયુક્તિ. એહમદનગરનાં સમૃદ્ધ બજારો લૂંટીને છેક ઔરંગાબાદ સુધીનો પ્રદેશ ઉજ્જડ કરી નાખ્યો. આમ કરવાથી પ્રજાને તો પારાવાર કષ્ટ થાય જ, પણ શત્રુ પક્ષને અશાંત કરી આવકહીન બનાવવા તથા તેની અક્ષમતાનું ભાન કરાવવા ત્યારે આવું થતું રહેતું. લગભગ પ્રત્યેક શાસકને લાંબો સમય આવા વિદ્રોહો શાંત કરવા મથવું પડતું હતું.

કોંકણપટ્ટી

પન્હાળા કિલ્લો બિજાપુરના નવાબના હાથમાં હતો. ત્યાં બે સરદારો શાસન ચલાવતા હતા. મહારાજને એહમદનગર તરફ રોકાયેલા જાણીને તેમણે પહેલાંની સંધિ તોડીને કોંકણપટ્ટી કબજે કરવા ચઢાઈ કરી દીધી. સ્વાર્થી રાજકારણમાં મોરલ વિનાના શાસકો સંધિ તોડી નાંખતા હોય છે. મહારાજને જેવી ખબર પડી કે તરત જ વીજળીવેગે આવી પહોંચ્યા. ઘનઘોર યુદ્ધ થયું. બિજાપુરના સરદારો તો ડઘાઈ જ ગયા. પવનવેગે આ માણસ આવ્યો ક્યાંથી? સરદારો હાર્યા. કહેવાય છે કે આ યુદ્ધમાં છ હજાર બિજાપુરી સૈનિકોનાં માથાં કપાઈ ગયાં. “માર ખાય તે માલ ઉડાવે” એવી કહેવત છે. એવી જ બીજી કહેવત છે કે “માથાં વાઢે તે માથાં બચાવે” રામાયણમાં રાવણનાં અને મહાભારતમાં કૌરવોનાં માથાં વાઢીને રામરાજ્યની સ્થાપના કરી શકાઈ હતી. જે માથાં માથાભારે થઈને પ્રજાને જીવવા ન દેતાં હોય તેમને અસિસ્વાદ ચખાડવો જરૂરી હોય છે. અસિસ્વાદ, અસિધારી કોઈ વીર પુરુષ જ ચખાડી શકે. અહિંસાવાદી શસ્ત્રત્યાગી કોઈ વીતરાગીનું આ કામ નહિ, તે સહન કરી લેવાનું શિખવાડે, સણસણતો પ્રતિકાર કરવાનું ન શિખવાડે. મહારાજે હંમેશાં અત્યાચાર સામે સણસણતો જવાબ આપ્યો છે.

કોંકણપટ્ટીમાંથી મહારાજ પાછા સિંહગઢ આવ્યા. તેમના જાણવામાં આવ્યું હતું કે, “જુન્નરમાં મોગલસેના ભેગી થઈ છે અને તે મારા ઉપર હુમલો કરવાની તૈયારી કરી રહી છે.” મહારાજ સિંહદુર્ગ પાછા આવી ગયા છે તેવું જાણીને મોગલો શાંત થઈ ગયા. મહારાજની એવી ધાક જામી ગઈ હતી.

નૌસેના

પૂર્વ કહેવાયું છે તેમ કદાચ તે સમયમાં મહારાજે સર્વપ્રથમ નૌસેનાની રચના કરી હતી. માલવણના સિંધુ દુર્ગમાં તેમણે નૌસેનાનું મોટું કેન્દ્ર બનાવ્યું હતું. મહારાજ ચૂપચાપ કોઈને ખબર ન પડે તેવી રીતે માલવણ પહોંચી ગયા. મહત્ત્વના મોટા પુરુષોએ યુદ્ધકાળમાં પોતાનું ગમનાગમન ગુપ્ત રાખવું જોઈએ. અને રાતોરાત વહાણમાં બેસીને બાર્સિલૂર પહોંચી ગયા. આ શહેર ખૂબ સમૃદ્ધ હતું. મહારાજ સમુદ્રમાર્ગે આવશે તેવી તો કોઈને કલ્પના પણ નહોતી. ઓચિંતાના ત્રાટકનારાએ નવા અને અજાણ્યા માર્ગોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. મહારાજે એક જ દિવસમાં આખું શહેર લૂંટી લીધું. લગભગ ત્રણ કરોડની લૂંટ મળી. ત્યાંથી કડવાલ, સિદ્ધેશ્વર, મિરજ, અકોલા, કોદા, હુમાઉદ, ગોકર્ણ, મહાબળેશ્વર વગેરે સ્થળો તાબે કરી લીધાં.

શિવપ્પા નાયક

બેદનૂર પ્રાંતમાં શિવપ્પા નાયક સ્વતંત્ર જાગીરદાર થઈ ગયો હતો. તે કોઈને ગાંઠતો ન હતો. મહારાજે તેની પાસે ખંડણી માગી તો તેણે ઉદ્ધતાઈભર્યો જવાબ આપ્યો અને યુદ્ધની ચેલેન્જ કરી. પડકાર સ્વીકારનાર જ પડકારીને દબાવી શકતો હોય છે. મહારાજે તેના તરફ સેના વાળી. નાયક ગભરાયો. તેણે તરત જ પોતાનો દૂત મોકલી ક્ષમા માગી. એક લાખ રૂપિયા તથા પોશાક મોકલ્યો અને પ્રતિવર્ષ ત્રણ લાખ રૂપિયાની ખંડણી ભરવાનું સ્વીકાર્યું. તેના દૂતે એટલી બધી નમ્રતા બતાવી કે મહારાજ પ્રસન્ન થઈ ગયા. મહારાજે ઉમાજી પંતને પોતાના રાજદૂત તરીકે મોકલ્યો, નાયકે સોમરાણી નામનું થાણું મહારાજને સોંપી દીધું.

આગળ વધતાં પહેલાં મહારાજે માત્ર બાર જ વહાણો રાખી બાકીની નૌસેનાનાં જહાજ પાછાં સિંહદુર્ગ મોકલી દીધાં. અને ચાર હજારની સેના લઈને આગળ વધ્યા. રસ્તામાં પડતાં અનેક શહેરો લૂંટતા ગયા. મહારાજ કારવાર પહોંચ્યા, અહીંના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ ગભરાયા. તે પોતાની ધન-દૌલત વગેરે લઈને એક આરબ જહાજમાં મસ્કત ચાલ્યા ગયા અને પછી ત્યાં જ રહી પડ્યા. કારવારનું રક્ષણ શેરખાન કરતો હતો, તેણે પ્રથમ તો પડકાર આપ્યો પણ પછી શરણે આવી સમાધાન કર્યું. એવામાં તો મહારાજને સમાચાર મળ્યા કે દિલ્લીથી મીરજાજા જયસિંહ મોટી સેના લઈને મોગલો તરફથી લડવા આવી રહ્યો છે. સમાચાર જાણીને મહારાજે પોતાનું બધું લશ્કર જમીનમાર્ગે વિદાય કર્યું, અને પોતે એક જહાજમાં જલદી પહોંચવાની દૃષ્ટિએ રવાના થયા. પણ પવન પ્રતિકૂળ હોવાથી જહાજ આગળ વધી શક્યું નહિ. જ્યારે પવન અનુકૂળ થયો ત્યારે જ આગળ વધ્યું. કહેવાય છે કે તે પછી મહારાજે કદી વહાણની યાત્રા કરી નહિ. જીવનમાં પણ અનુકૂળ વાતાવરણ હોય છે ત્યારે જ વ્યક્તિ આગળ વધી શકતો હોય છે. પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં તેની પ્રગતિ અટકી જતી હોય છે. કદાચ આને દૈવ કહેવાતું હશે.

30-11-10

*

19. જયસિંહની ચઢાઈ અને સંધિ

યુદ્ધમાં હંમેશાં વિજય જ થાય તેવું બનતું નથી. જીવનના પ્રવાહની માફક તેમાં પણ ચઢતી-પડતી આવતી હોય છે. ખાસ કરીને તમે જ્યારે કોઈ પ્રબળ સત્તા સામે બાથ ભીડો છો ત્યારે એક-બે વારના વિજયથી કાયમી વિજય થઈ ગયો તેમ માની લેવાય નહિ. યુદ્ધ માત્ર ભૌગોલિક લાભો માટે જ નથી લડાતું. તેમાં પ્રતિષ્ઠાનું તત્ત્વ પણ રહેતું હોય છે. જય-પરાજયનો પ્રભાવ જીવન ઉપર સૌથી વધુ પડતો હોય છે. જય-પરાજયમાં સમભાવ રાખવો એ ઉપદેશ કહેવાય, બહુ બહુ તો આદર્શ કહેવાય. જે બોલવામાં અને સાંભળવામાં તો રમણીય લાગે, પણ વાસ્તવિકતામાં તો પરાજય એ મૃત્યુ કરતાં પણ વધુ દુઃખદાયી થઈ જતો હોય છે તેમાં પણ જો તમારી ઘણી ઊંચી પ્રતિષ્ઠા હોય તો તો પરાજયની પછડાટ હાડકાં ભાંગી જ નાખે. સૌ કોઈ યુદ્ધે ચઢેલો યોદ્ધો વિજય ઇચ્છે છે. રમતવીરો પણ વિજય ઇચ્છે છે. પરાજય કોઈને ગમતો નથી. પરાજિત વ્યક્તિ, પ્રજા કે રાજા પોતાનું માન-સન્માન ખોઈ બેસે છે અને સ્વમાની વ્યક્તિને માન વિના જીવવું એટલે માથા વિના માત્ર ધડથી જ જીવવું એવું થાય છે. મોટા ભાગનાં યુદ્ધો માન-સન્માન માટે કહો કે અપમાનનો બદલો લેવા માટે થયાં છે. વ્યક્તિગત જીવનમાં પણ આવું જ બને છે. જે કોઈનું અપમાન કરતો નથી તેને બહુ ઓછાં યુદ્ધો કરવાં પડતાં હોય છે, શાંતિથી જીવન જીવવાની ઇચ્છા રાખનારે બને ત્યાં સુધી અપમાન કરવાના પ્રસંગોથી બચવું જોઈએ. પણ તેનો અર્થ પ્રત્યેક પ્રસંગની શરણાગતિ સ્વીકારવી તેવો ન થાય. પ્રસંગનો, વિચારોનો, આચારોનો વિરોધ કરાય, પણ કડવી ભાષાથી નહિ, કડવી ભાષા જેટલું ઝેર ઘોળે છે, તેટલું ઝેર પ્રસંગ નથી ઘોળતો.

શિવાજી મહારાજે મોગલ સામ્રાજ્યમાં ભારે અનર્થો સર્જ્યા હતા. બેઆબરૂ કરીને તેમણે શાહિસ્તાખાનને ભગાડ્યો હતો. જશવંતસિંહની પણ દુર્દશા કરી હતી. મહારાજે મોટી નૌસેના ઊભી કરી હતી અને મક્કાહજ કરવા જનારાં યાત્રીઓને લૂંટવા માંડ્યાં હતાં. મોગલોનાં જહાજો જપ્ત કરવા માંડ્યાં હતાં. ચારે તરફથી બાદશાહની આબરૂ ધૂળધાણી કરી દીધી હતી. આ રીતે રાજ કરી શકાય નહિ તેથી ઔરંગઝેબ ધૂંવા-પૂંવાં થઈ રહ્યો હતો. હવે આ પ્રશ્નનો કાયમી ઉકેલ લાવવો એ જ એક માત્ર રસ્તો હતો. તેણે ફરીથી ત્રીજી વખત વિશાળ સેના તૈયાર કરી પોતાના સરસેનાપતિ મીરજાજી જયસિંહ તથા દિલેરખાનની સરદારી નીચે દક્ષિણ તરફ રવાના કરી.

રાજસ્થાનના ઘણા રાજાઓ અકબરના સમયથી મોગલો સાથે સહકાર કરતા હતા. તે બધા મોટા ભાગના મોટા મોટા મનસબદાર થયા હતા. મોગલો સાથે સતત ઝઝૂમીને પાયમાલ થવું તેના કરતાં તેમની સાથે મેળ-મેળાપ કરીને શાંતિથી સત્તા ભોગવવી સૌને ઠીક લાગતી હતી. એક માત્ર મેવાડના પ્રતાપ એકલા જ ઝઝૂમી રહ્યા હતા. અને વન-વનના થઈ ગયા હતા. આવું થવાનું કોઈને ગમતું નહોતું. ભૌતિક અને રાજકીય સુખો છોડવાં કોઈને ગમતાં નથી. વધારવાં ગમે છે. તે મોગલોની આધીનતાથી જ શક્ય બની શકે તેમ હતું તેથી મોટા ભાગના રાજાઓ તે તરફ વળ્યા હતા અને તેને ડહાપણનો માર્ગ માનતા હતા. જ્યારે પ્રતાપના માર્ગને ગાંડપણ માનતા હતા. તેમને ક્યાં ખબર હતી કે આ ગાંડો જ અમર થવાનો છે. અને ડાહ્યા ગણાતા કોડીના થઈ જવાના છે!

આમ જુઓ તો પૂરા રાજપૂત રાજાઓની શક્તિ, મોગલો કરતાં વધારે હતી. પણ તે સંયુક્ત થાય તો ને? તે લોકો સંયુક્ત ન થઈ શકતા. અંદર- અંદરના રાગદ્વેષ એટલા બધા પ્રબળ હતા કે બાદબાકી અને ભાગાકારનું જ ગણિત ગણાતું રહેતું. સરવાળો તો શીખ્યા જ ન હતા. જો સરવાળો શીખ્યા હોત તો કદાચ દિલ્લી ઉપર મોગલોનો નહિ રાજપૂતોનો ધ્વજ ફરકતો હોત. પણ ‘વો દિન કહાં કે....’

સર્વપ્રથમ દૂરંદેશી અકબરને સૂઝયું કે જો વિશાળ ભારત ઉપર રાજ્ય કરવું હોય તો રાજપૂતશક્તિને સાથે રાખવી જરૂરી છે. સૈનિકદષ્ટિએ રાજપૂતો સર્વાધિક મહત્ત્વની શક્તિ છે. તેને શત્રુ બનાવવા કરતાં મિત્ર બનાવવા સારી વાત થઈ શકે છે. મિત્રતાને સ્થિર બનાવવા લગ્નસંબંધ વધુ કારગત ઉપાય કહેવાય. ચતુર અકબરે આ દિશામાં સક્રિય કદમ ઉઠાવ્યાં. રાજા-મહારાજાઓને માન-સન્માન અને સુરક્ષા મળી. પ્રત્યેકને પોત-પોતાની કક્ષા પ્રમાણે દરબારમાં મહત્ત્વ મળ્યું. એટલું જ નહિ આ રાજા-મહારાજાઓ પોત-પોતાની રાજપૂતસેના સાથે બાદશાહની સેના બન્યા. રાજપૂતો જન્મજાતથી યોદ્ધાઓ છે. તેમની આજીવિકા સૈનિકવૃત્તિ છે. તેમને બેકાર રખાય નહિ, બેકાર સૈનિક ઉત્પાત મચાવે. એટલે તેને યોગ્ય નોકરીમાં જોતરેલો જ રાખવો જોઈએ. એવું કહી શકાય કે વિશાળ ભારત ઉપર મોગલસત્તાની સ્થાપના આ રાજાઓ અને તેમની સેના વિના કદી શક્ય ન બની શકી હોત.

આ બધા રાજા-મહારાજાઓમાં સૌથી બળવાન, દક્ષ અને કૂટનીતિજ્ઞ રાજા હતો જયપુર-આમેરનો જયસિંહ. જયસિંહને ઔરંગઝેબે સરસેનાપતિ બનાવ્યો હતો. જ્યાં બધા હારી જતા ત્યાં જયસિંહને મોકલવામાં આવતો. એવું કહેવાય છે કે જયસિંહ કદી હાર્યો નથી. ઔરંગઝેબ આગળ તેનું ઘણું માન-સન્માન હતું. તેના નેતૃત્વમાં ઔરંગઝેબે મોટી સેના શિવાજી-વિજય માટે રવાના કરી. પણ બાદશાહ હંમેશાં શંકાશીલ માણસ હતો. કદાચ જયસિંહ ફૂટી જાય તો, તેવી શંકાના કારણે તેણે સાથે દિલેરખાનને પણ સરદાર બનાવીને મોકલ્યો. જે નિર્ણય થાય તે બન્ને મળીને કરે એવી વ્યવસ્થા કરી. રાજકારણ એ પ્રેમકારણ નથી હોતું. પ્રેમકારણમાં આંધળો વિશ્વાસ હોય છે. જો એવો આંધળો વિશ્વાસ ન હોય તો વાણિયાપ્રેમ કહેવાય. જેમાં સ્વાર્થની જ પ્રચુરતા હોય. સ્વાર્થ અને પ્રેમ સાથે ન રહી શકે. રાજકારણમાં વિશ્વાસ તો રાખવો જ પડતો હોય છે. પણ તે સાવધાનીપૂર્વકનો વિશ્વાસ. આંધળો વિશ્વાસ નહિ. સાવધાની તરીકે ઔરંગઝેબે દિલેરખાનને સંયુક્ત સેનાપતિ બનાવ્યો હતો.

સર્વપ્રથમ બાદશાહે બિજાપુરના નવાબને પોતાના પક્ષમાં લેવા પ્રયત્નો કર્યા. યુદ્ધ કરતાં પહેલાં શત્રુપક્ષને દુર્બળ કરવો અને પોતાના પક્ષને મજબૂત કરવો એ પ્રથમ કૂટનીતિ કહેવાય. શત્રુપક્ષના સમર્થકો ઓછા થાય અને પોતાના પક્ષના સમર્થકો વધે તેવા પ્રયત્નો તથા શત્રુઓના શત્રુઓ વધે અને પોતાના શત્રુઓ ઘટે તેવા સફળ પ્રયત્નો કરનારનો વિજય સરળ થઈ જતો હોય છે. બાદશાહના પક્ષમાં એક બહુ મોટું તત્ત્વ હતું ‘ઇસ્લામ’. આવું પ્રબળ તત્ત્વ મહારાજાના પક્ષમાં ન હતું. લોકોને હિન્દુ ધર્મની તીવ્ર લાગણીઓ નહોતી. લોક હિન્દુવાદી ન હતા. લોકો સ્વલક્ષી હતા. અથવા વ્યક્તિલક્ષી હતા. જ્યારે બાદશાહ અને બિજાપુરના આદિલશાહ બન્ને મુસલમાન હતા. જોકે બન્ને વિરોધી શત્રુ હતા. શિવાજી મહારાજ બન્નેના શત્રુ હતા. એટલે મહારાજનો વિરોધ કરવામાં બન્નેનું સમાન હિત હતું. બાદશાહે આદિલશાહને પત્ર લખીને ઇસ્લામની દુહાઈ આપી. એક કાફરને હરાવવા આટલું પર્યાપ્ત હતું. જોકે બાદશાહની દાનત તો હતી કે એક વાર મહારાજનો નાશ કર્યા પછી આદિલશાહનો નાશ સરળતાથી કરી નખાશે. પણ હમણાં તો તેનો ઉપયોગ કરી લેવો. આને રાજરમત કહેવાય.

ફેબ્રુઆરી 1665માં જયસિંહ અને દિલેરખાન બન્ને પ્રચંડ સેના લઈને નીકળ્યા અને તેમણે સેનાને નર્મદા પાર કરાવી. ત્યારે નર્મદા ઉપર એક પણ પુલ ન હતો. ત્યારે નદીઓ અનુલંઘ્ય મનાતી. અર્થાત્ નદીના કિનારે વ્યવહાર અટકી જતો. જે કાંઈ જરૂરી થોડોક વ્યવહાર થતો તે નૌકા દ્વારા થતો. મોગલ-સેના પ્રથમ ઔરંગાબાદ પહોંચી. ઔરંગાબાદ ત્યારે મોગલોની દક્ષિણની રાજધાની ગણાતી. અહીં ઔરંગઝેબનો શાહજાદો મુઅજ્જમ સુબેદાર હતો. તેને તથા જશવંતસિંહને બાદશાહે પાછા દિલ્લી બોલાવી લીધા. કારણ કે તે નિષ્ફળ થયા હતા.

મોગલસેનાએ સર્વપ્રથમ પુરંદર કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. દિલેરખાન આ ઘેરાનો સરદાર બન્યો. જયસિંહે સિંહગઢને ઘેરો ઘાલ્યો. તથા રાયગઢ તરફ પણ સેના મોકલી. મહારાજના મહત્ત્વના ત્રણે કિલ્લા ઘેરી લીધા. મહારાજ ત્યારે દક્ષિણમાંથી પાછા ફરતા હતા. તેમને સમાચાર મોડા મળ્યા હતા તેથી આવતાં મોડું થયું. તોપણ તે જેમ તેમ કરીને રાયગઢ પહોંચી ગયા. અને સરદારોની સભા બોલાવી. હવે કેવી રીતે મોગલ સેનાનો સામનો કરવો તેનો વિચાર કરવા લાગ્યા.

નેતાજી સાથે અણબનાવ

સાથીદારો સાથે સતત એકતા રાખવી અને ટીમબદ્ધ કામ કરવું એ બહુ કઠિન કામ હોય છે. સાથીદારોને સંગઠિત તથા વફાદાર રાખવાની ખૂબી અને કળા મહારાજમાં હતી તોપણ કોઈ ગેરસમજથી નેતાજી પાલકર સાથે અણબનાવ થઈ ગયો. તેનું મુખ્ય કારણ તો એ હતું કે મોગલસેના પોતાના પ્રદેશમાં પ્રવેશી ગઈ છતાં નેતાજીએ તેને હેરાન ન કરી. નેતાજી ધારે તો સેના ઉપર ગેરીલા હુમલા કરીને તેને રોકી શકત અથવા ગતિમંદ કરી શકત પણ નેતાજીએ તેવું ન કર્યું. મહારાજને શંકા થઈ કે જયસિંહે તેને મોટી લાંચ આપીને નિષ્ક્રિય કરી નાખ્યો હતો. મહારાજે નેતાજીને તરત જ પાછો બોલાવ્યો, પણ તેણે આજ્ઞા માની નહિ અને પાછો ન આવ્યો. આજ્ઞાપાલન વિના વ્યવસ્થા ન રહી શકે અને વ્યવસ્થા વિના સફળતા અને સુખ મળી શકે નહિ. મહારાજ નેતાજી ઉપર નારાજ થયા અને તેનો ‘સર નોબત’નો હોદ્દો પડાવીને કતોજી ગુજરને આપી દીધો. કતોજીનું નવું નામ પ્રતાપરાવ પાડ્યું. તમે જ્યારે કોઈને પદભ્રષ્ટ કરો છો ત્યારે એક દુશ્મન જ ઊભો કરો છો. જો તેને દૂર બીજી કોઈ જગ્યાએ ગોઠવો નહિ તો તે નવરો બેસી રહેવાનો નથી, તે ગુપ્ત કે પ્રગટ ઉત્પાત મચાવશે. મુસ્લિમ શાસકો ટૂંકો રસ્તો લે છે. આવા પદભ્રષ્ટની હત્યા જ કરી નાખવાની જેથી તે કશો ઉત્પાત ન મચાવે.

પ્રતાપરાવે ઘણી ચપળતાથી મોગલસેનાનાં અન્નજળ અટકાવી દીધાં. ઘાસચારો પણ અટકાવી દીધો. આ પણ યુદ્ધની જ પ્રક્રિયા કહેવાય. મોટા ભાગે રાજપૂતો આવું કરી શકતા નહિ. માનો કે મહમદ ગઝનવી પોતાનું એક લાખ પંદર હજારનું લશ્કર લઈને થરનું રણ પાર કરી રહ્યો હતો ત્યારે જો તેના ઉપર છાપામારી કરીને ઊંઘે ઉપર ભરેલું પાણી નષ્ટ કરી દેવાયું હોત તો પાણી વિના તે બધા રણમાં જ મરી ગયા હોત પણ રાજપૂતો પોત-પોતાના કિલ્લામાં તેની રાહ જોઈને બેઠા હતા.

જયસિંહ પાસે 80 હજારની સેના હતી. જયસિંહ પરમવીર અને બાહોશ સેનાપતિ હતો. તેણે અનેક મહાયુદ્ધો જીત્યાં હતાં. “જયસિંહ કદી હારે જ નહિ” તેવી દૃઢ માન્યતા હતી. મહારાજ ઉપર મોટું સંકટ આવી પડ્યું હતું. અફઝલખાન કે શાહિસ્તખાન જેવી ચતુરાઈ જયસિંહ સામે ચાલવાની નથી તેની ખાતરી મહારાજને હતી. તે ગમગીન અને નિરાશ થઈને બેઠા હતા. ત્યાં મા ભવાનીએ તેમને પ્રેરણા કરી. “નિરાશ ન થા, ઊઠ, હિંમત કર હું તારી સાથે છું.” મહારાજમાં જોમજુસ્સો આવ્યો અને તે નિરાશા ખંખેરીને ઊભા થયા. દૈવી ભક્તિ કદી નકામી નથી હોતી, વિપત્તિમાં આ દૈવી શક્તિ ગુપ્ત રીતે વ્યક્તિની પડખે રહેતી હોય છે. એવામાં જયસિંહનો પત્ર મહારાજ ઉપર આવ્યો. જયસિંહ ચતુર રાજનેતા હતો. તે સામ-દામ-દંડ અને ભેદ એમ ચારે તત્ત્વોનો ઉપયોગ કરી જાણતો હતો. લગભગ પ્રત્યેક યુદ્ધમાં તે પ્રથમ ‘સામ’નો ઉપયોગ કરતો રહ્યો છે. સામ એટલે સમજાવવું. જો સમજણથી કામ થતું હોય તો નકામું લોહી રેડવાની જરૂર ન રહે. તે યુદ્ધઘેલો સરદાર નહોતો. તેણે મહારાજને વિસ્તારથી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે બાદશાહ સાથે મેળ કરી લેવો હિતાવહ છે. યુદ્ધમાં તમે ટકી શકશો નહિ વગેરે.

મહારાજને વાત ગમી. તેમણે રઘુનાથ પંતને પોશાક, દાગીના, ઘોડા અને હાથી વગેરે દિવ્ય વસ્તુઓ નજરાણામાં મોકલી અને પત્ર લખ્યો કે, “તમે મારા પિતાતુલ્ય છો તેથી આપણા સૌનું હિત થાય તેવું જ કરશો.” જયસિંહ રાજી થયો. ભેટ-નજરાણું માનસિક પ્રભાવ ઊભો કરે છે. લુખ્ખા માણસો આવો પ્રભાવ ઊભો કરી શકતા નથી. જયસિંહે પણ સામે મહારાજ માટે પોશાક વગેરે મોકલ્યું. રઘુનાથ પંત દિલેરખાનને પણ મળ્યા. તેના માટે પણ મહારાજે નજરાણું મોકલ્યું હતું તે ભેટ ધર્યું.

જયસિંહ ઇચ્છતો હતો કે મહારાજ, બાદશાહને મળે તથા કોઈક પ્રકારની સમજૂતી થાય જેથી કાયમી ઉકેલ આવે. યુદ્ધ પછી સ્થાયી સમજૂતી થાય તો જ સ્થાયી ઉકેલ આવે. માત્ર યુદ્ધથી સ્થાયી ઉકેલ ન આવી શકે, સંધિ જરૂરી છે. જો યુદ્ધ કર્યા વિના જ સ્થાયી સંધિ થઈ શકતી હોય તો તેનાથી વધારે રૂંડું કશું જ ન કહેવાય. જયસિંહે આ દિશામાં પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. જયસિંહે, મહારાજની પોતાની શરતો જણાવવા રઘુનાથ પંતને જણાવ્યું. રાયગઢ જઈને રઘુનાથે મહારાજને બધી શરતો જણાવવા કહ્યું. તે પ્રમાણે મહારાજે આટલી શરતો જણાવી.

1. મેં જે પ્રાંત અને કિલ્લા કબજે કર્યા છે તે બધા મારી પાસે રહેવા દેવા.
2. દક્ષિણ પ્રાંતની ચોથ અને સરદેશમુખી ચલાવવાનું અમને સોંપાવું જોઈએ.

આ બે શરતો લઈને રઘુનાથ પાછો જયસિંહ પાસે ગયો. શરતો જોઈને જયસિંહને લાગ્યું કે સંધિ થઈ શકે તેમ છે.

મહારાજ અને જયસિંહની વાર્તા દિલેરખાનને ગમી નહિ. તેને થયું કે મારી ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે. બે હિન્દુઓએ મળીને કાંઈક બાફી નાખ્યું છે. બાદશાહની મંજૂરી વિના આવી સંધિવાર્તા ન કરવાનું તેણે જયસિંહને જણાવ્યું.

એવું લાગે છે કે જ્યાં સંયુક્ત નેતૃત્વ હોય ત્યાં વાર્તાલાપ પણ સંયુક્ત રીતે જ કરવો જોઈતો હતો. જો જયસિંહે વાર્તાલાપ પ્રસંગે દિલેરખાનને પણ સાથે રાખ્યો હોત; અરે, તેને આગળ કર્યો હોત તો કદાચ આવી પરિસ્થિતિ ન થાત. હજી આપણે ટીમ સિસ્ટમ વિકસાવી શક્યા નથી.

પુરંદરનો ભીષણ સંગ્રામ

પુરંદરનો કિલ્લો જીતવાની જવાબદારી દિલેરખાને લીધી હતી. કિલ્લાનું રક્ષણ મુરાર બાજી પ્રભુ નામક મરાઠા સરદાર કરતો હતો. મોગલસેના કિલ્લાની નજીક આવતાં જ તેણે ભીષણ તોપમારો ચલાવ્યો અને બીજી તરફ પાછળથી ઘોડેસવારોની છાપામારી કરાવી અન્ન-ઘાસ અટકાવી દીધાં. તેણે તો મોગલોનો દારૂગોળો સળગાવી મારવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો. તેની પાસે કિલ્લામાં માંડ 2000 માવળા યોદ્ધાઓ હતા. કિલ્લામાં અન્ન-પાણી તથા દારૂગોળો મોટા પ્રમાણમાં હતો તેથી ચિંતા ન હતી. બીજી તરફ મોગલોનું સૈન્ય ઘણું મોટું હતું. કિલ્લાની નજીક આવતાં જ માવળા તેમના ઉપર તૂટી પડતા અને હજારો લાશોનો ઢગલો કરી દેતા ને પાછા કિલ્લામાં પેસી જતા.

દિલેરખાન થાકી રહ્યો હતો. જયસિંહની સલાહ તેને ગમી નહોતી. જયસિંહ ઇચ્છતો હતો કે સંધિ થાય ત્યાં સુધી યુદ્ધ બંધ રાખવું પણ દિલેરખાને ન માન્યું. હવે પસ્તાવો થતો હતો પણ હવે શું થાય?

મરણિયા થઈને દિલેરે કિલ્લાની એક માંચીને સુરંગ વડે ઉડાવી દીધી. મોગલસૈનિકો જેવા તે રસ્તે પ્રવેશ કરવા આવ્યા કે બહાદુર માવળા તેમના ઉપર તૂટી પડ્યા. લાશોના ઢગલા કરી દીધા અને ભાગીને મોગલો આસપાસની ઝાડીમાં સંતાઈ ગયા. એવામાં 700 મોગલોની બીજી ટુકડી આવી પહોંચી. આ વખતે મુરારે જાતે ધસારો કર્યો. મોગલોની ભારે ખુવારી થઈ ગઈ. મોગલોને પાછા હઠાવી દીધા.

એક હાથી ઉપર ખાન નારાયણ દેવળ પાસે ઊભો હતો. તેણે ભાગતા સૈન્યને ભેગું કર્યું અને ફરી હુમલો કરવા પ્રેરણા આપી. મોગલોએ ફરીથી હુમલો કર્યો. ખાન સાથે હતો. લડતાં લડતાં મુરાર ખાનના હાથી પાસે પહોંચી ગયો. મુરારની બહાદુરી જોઈ, ખાને તેને પક્ષપલટો કરવા ખૂબ લલચાવ્યો. પણ મુરારનો એક જ જવાબ હતો કે, “હું તો શિવાજી મહારાજનો સેવક છું. હવે બીજાનો સેવક ન થઈ શકું” મુરાર જોરથી તલવારનો પ્રહાર ખાન ઉપર કરવા જતો હતો તે સમયમાં હાથી યુદ્ધ-ટેન્કનું કામ કરતા હતા. હાથ-સવાર તો બધા ઉપર તીરથી હુમલો કરી શકે. પણ પાયદળ કે ઘોડેસવાર હાથી પાસે જઈ ન શકે. કદાચ જાય તો ઊંચી સુરક્ષિત અંબાડી ઉપર બેઠલા યોદ્ધા ઉપર હુમલો કરી ન શકે. મુરારની તલવાર ખાન સુધી પહોંચે તે પહેલાં જ ખાને તીર મારીને મુરારને શહીદ કરી નાખ્યો. કેટલાક લોકોનું માનવું છે કે મુરારમાં એટલું બધું ઝનૂન ભરાયું હતું કે માથું કપાઈને નીચે પડ્યા પછી પણ તેનું ઘડ થોડો સમય લડતું રહ્યું. એક મહાન વીર યોદ્ધો રણમાં રોળાઈ ગયો.

મુરાર બાજીપ્રભુની શહીદીની વાત જાણીને માવળા સૈનિકો પાછા કિલ્લામાં હઠી ગયા. અને દરવાજા બંધ કરી દીધા. બરાબર આ જ સમયે મહારાજે મોકલેલું નવું તાજું લશ્કર મદદમાં આવી ગયું. માવળા સૈનિકોમાં ફરીથી જોમ-જુસ્સો આવી ગયો. તેમણે નગારાં વગાડ્યાં, ભેરી વગાડી અને મોગલો ઉપર તોપોના ગોળા વરસાવવા લાગ્યા.

ખાનનું લશ્કર હારી રહ્યું હતું. પણ ખાન પાછો હઠવા તૈયાર ન હતો. પઠાણોએ માથાં ઉપરથી પાઘડી ઉતારી અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે જ્યાં સુધી પુરંદરનો કિલ્લો જીતીશું નહિ ત્યાં સુધી પાઘડી પહેરીશું નહિ. તેમણે ફરીથી હલ્લો બોલાવ્યો. અને રુદ્રમાળ નામક નાનો કિલ્લો જીતી લીધો. તેના ઉપર વ્યૂહ રચી પુરંદર ઉપર તોપમારો ચલાવવા લાગ્યા.

એ કિલ્લા ઉપર બાબાજી બોવાજી તથા યશવંતરાવ બોવાજી નામના બે બંધુઓ હવાલદાર હતા. તેમણે ભારે બહાદુરીથી લાંબો સમય કિલ્લાનું રક્ષણ કર્યું પણ અંતે મોટી સેના સામે ટકી શક્યા નહિ. બન્ને શહીદ થઈ ગયા. દિલેરે ભયંકર તોપમારો ચલાવ્યો, પણ વરસાદ પડવાથી દાડગોળો પલળી ગયો હતો, તે બરાબર કામ કરતો ન હતો.

બીજી તરફ સિંહગઢનો કિલ્લો જીતવા માટે જયસિંહે સેના મોકલી હતી. મરાઠા સૈનિકોએ ઓચિંતાનો છાપો મારીને સેનાને તહસનહસ કરી દીધી. સરસામાન લૂંટી લીધો. આ બાજુ સિંહગઢ અને પેલી બાજુ પુરંદર બન્ને જગ્યાએ મોગલસેના અટવાઈ ગઈ હતી. સફળતા મળતી નહોતી. જયસિંહે દિલેરને ઠપકો આપ્યો કે શિવાજી સ્વયં જાતે સંધિ કરવા તૈયાર થયા હતા તે તકને તમે ગુમાવી દીધી. આ બે કિલ્લા કબજે કરવામાં જ આપણા હજારો માણસો માર્યા ગયા છે, હજી તો આખી કોંકણપટ્ટીના કેટલાય કિલ્લા બાકી છે. શું થશે? દિલેરને પણ પોતાની ભૂલ સમજાઈ. તેણે કહ્યું કે ફરીથી વિશ્વાસ પેદા કરો અને સંધિ-સમાધાનની વાત આગળ ચલાવો, પણ અમે પાઘડી નહિ પહેરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. એટલે નામમાત્રનો પણ એક વાર પુરંદર કિલ્લા ઉપર અમારો ધ્વજ ફરકવો જોઈએ વગેરે.

જયસિંહે ફરીથી સંધિ માટે પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. રણમેદાનમાં જેનો હાથ ઉપર રહેતો હોય તેનો જ હાથ સંધિના ટેબલ ઉપર પણ ઉપર રહે. હારેલી સેનાને બધું સ્વીકારવું પડે. જયસિંહના પ્રયત્નોથી મહારાજ ફરીથી જયસિંહ સાથે સંધિ કરવા તૈયાર થયા. બન્ને તરફથી નક્કી થયેલા સમય પ્રમાણે મહારાજ ભવ્ય સરઘસ સાથે જયસિંહની છાવણીમાં દાખલ થયા. તેમની તથા તેમના રસાલાની ભવ્યતા જોઈને લોકો પ્રભાવિત થઈ જતા હતા. મહારાજ હાથી ઉપર બેઠા હતા અને સરદારો તથા મુત્સદ્દીઓ ઘોડેસવાર હતા. અમુક સમયે આંબર પણ ઉપયોગી પ્રભાવ પાડતો હોય છે. બધી જગ્યાએ સાદાઈ ન ચાલે. મહારાજે આગળથી રઘુનાથ પંતને સૂચના આપવા મોકલ્યો. ભદ્રપુરુષે કદી પણ કોઈના ઘરે ઓચિંતા ન જવું. પહેલાં સ્વીકૃતિ લેવી પછી ઓળખપત્ર અને હેતુ જણાવીને પછી જ નક્કી કરેલા સમયે જવું. આ ભદ્ર શિષ્ટાચાર કહેવાય. જે લોકો ગમે ત્યારે ગમે તે સમયે ઓચિંતાના ટપકી પડે છે તે ભદ્ર ન હોય. શિષ્ય ન હોય.

સમાચાર મળતાં જ જયસિંહ ઉચ્ચ અધિકારીઓને સાથે લઈને મહારાજની સામે ગયા. તેમને આવતા જોઈને મહારાજ હાથી ઉપરથી ઉતરી પડ્યા અને સામા ગયા. બન્ને એકબીજાને ભેટી પડ્યા. આ શિષ્ટાચાર કહેવાય. મંગળ વાજિંત્રો વાગવા લાગ્યાં. મોગલસેનાના અમીર-ઉમરાવો પોતપોતાના તંબુમાંથી મહારાજને જોવા માટે દોડી આવ્યા. શિવાજી મહારાજ કેવા છે તેની ઉત્સુકતા સૌને હતી. સૌ કોઈ મહારાજથી પ્રભાવિત થયા.

જયસિંહ મહારાજને પોતાના તંબુમાં લઈ ગયા અને એક જ આસન ઉપર સાથે બેસાડ્યા. જયસિંહે મહારાજને કહ્યું કે તમે મારા પુત્ર રામસિંહ બરાબર છે. મારા ઉપર વિશ્વાસ કરજો. તમને ઊની આંચ આવવા નહિ દઉં. મહારાજે પણ જયસિંહ પ્રત્યે પિતૃભાવ વ્યક્ત કર્યો, મહારાજની નમ્રતાથી જયસિંહ બહુ જ પ્રભાવિત થયો. વીરતા નમ્રતાથી જ શોભતી હોય છે. મહારાજમાં વીરતા અને નમ્રતા બન્ને હતાં.

જયસિંહે દિલ્લેરખાનનું માન સાચવવા મહારાજને દિલ્લેરખાનની છાવણીમાં પોતાના મામા સુભાનસિંહ સાથે મોકલ્યા. ખાનનો અહં હજી ઉતર્યો નહોતો. તેનો અણગમો મહારાજ પ્રત્યે ચાલુ જ હતો. તેમ છતાં વ્યવહાર ખાતર તેણે મહારાજનું સ્વાગત કર્યું. તથા બે ઘોડા, એક તલવાર અને રત્નજડિત ખંજર ભેટ ધર્યું. વૈચારિક મતભેદો કે આચારિક ભિન્નતા હોય તોપણ વ્યવહારનો શિષ્ટાચાર પૂરેપૂરો સાચવવો જોઈએ. ખાન મહારાજને લઈને જયસિંહની છાવણીમાં પાછો આવ્યો અને મહારાજનો હાથ પકડીને જયસિંહના હાથમાં મૂક્યો અને પછી વિદાય થયો. છાવણીમાં ખૂબ સારી મિજબાની કરવામાં આવી. આ રીતે જયસિંહ સાથે પ્રાથમિક મેળ થયો.

શત્રુતાને મિત્રતામાં પરિવર્તિત કરીને મહારાજ પાછા રાયગઢ આવી ગયા. અને પોતાના સરદારો સાથે વિચાર-વિમર્શ કરીને નક્કી કર્યું કે

1. મોગલોના કિલ્લા મોગલોને પાછા સોંપી દેવા.
2. નિઝામશાહી પ્રાંતમાં કબજે કરેલા બત્રીસ કિલ્લામાંથી વીસ કિલ્લા જયસિંહના કબજામાં આપી દેવા.
3. બાકીના બાર કિલ્લા મહારાજે પોતાના કબજામાં રાખવા. પણ તે દિલ્લી તરફથી જાગીરમાં મળ્યા છે તેમ સમજવું, અને મહારાજે દિલ્લીના બાદશાહની આધીનતા સ્વીકારવી.
4. મહારાજના 8 વર્ષના પુત્ર સંભાજીને બાદશાહ તરફથી પાંચ હજારી મનસબ મળવી જોઈએ.
5. બિજાપુર સરકારની સત્તાના ડુંગરાળ પ્રદેશની ચોથાઈ તથા સરદેશમુખી વસૂલ કરવાનો હક્ક મહારાજને મળે.
6. સીદીનો જંજીરા મહારાજને આપવો.
7. મહારાજ, ઔરંગઝેબને ચાળીસ લાખ હોનનો બદલો આપે. પ્રતિવર્ષ ત્રણ લાખના હપ્તેથી આ રકમ ચૂકવવી.
8. મોગલોને યુદ્ધમાં સહાય કરવા માટે મહારાજે ઘોડેસવારો રાખવા.

આવી શરતો કરીને એક સંધિપત્ર જયસિંહે બાદશાહને મોકલ્યો, ઔરંગઝેબે આમાંની ઘણી શરતો મંજૂર રાખી. માત્ર જંજીરાની શરત મંજૂર રાખી નહિ. ઔરંગઝેબ બિજાપુર અને નિઝામ ઉપર ચઢાઈ કરે ત્યારે મહારાજે પોતાની સેના સાથે મદદ કરવી અને પ્રથમ હપ્તાના ત્રણ લાખ હોન તરત જ ચૂકવી દેવા. પુરંદર કિલ્લો મોગલોને સોંપી દેવો. સંભાજીને જયસિંહની છાવણીમાં મોકલી દેવો. તેને પાંચ હજારી મનસબ આપી હતી. આવી બધી વ્યવસ્થા કરીને યુદ્ધ બંધ કરાવ્યું તથા શાંતિ થઈ.

બિજાપુર ઉપર ચઢાઈ

ઔરંગઝેબના દક્ષિણમાં ત્રણ શત્રુઓ હતા. 1. શિવાજી, 2. નિઝામ અને 3. બિજાપુર. જયસિંહની મુત્સદ્દીથી શિવાજી મહારાજ સાથે સંધિ થઈ ગઈ તેથી એક મુખ્ય શત્રુ ઓછો થયો. હવે બે શત્રુઓ બાકી હતા. જયસિંહે, બિજાપુર ઉપર ચઢાઈ આદરી. શરત પ્રમાણે મહારાજે બે હજાર ઘોડેસવારો અને આઠ હજાર પાયદળ મદદમાં મોકલ્યાં. માવળાસેનાએ ફલટણનો કિલ્લો જીતી લીધો. આ કિલ્લો બજાજી નિંબાલકરના કબજામાં હતો. બજાજી, મહારાજનો સાળો થતો હતો તેની બહેન સઈબાઈ મહારાજ સાથે પરણાવી હતી પણ પ્રથમથી જ તે મહારાજનો વિરોધી હતો. કહે છે કે એક વાર આદિલશાહે તેને કેદ કરી લીધો હતો અને જીવતા છૂટવા માટે શરત કરી હતી કે તેણે ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકાર કરી લેવો. પોતાના પ્રાણ બચાવવા બજાજીએ ઇસ્લામ સ્વીકારી લીધો હતો. મોટા ભાગના મુસ્લિમ વિજેતાઓ પરાજિત બિનમુસ્લિમ રાજાઓને આ રીતે ઇસ્લામ સ્વીકારવા મજબૂર કરતા હતા. બજાજી મુસલમાન થયો, પછી

આદિલશાહે પોતાની શાહજાદી તેની સાથે પરણાવી તેને જમાઈ બનાવ્યો. આ મુસ્લિમોની મોટી ઉદારતા જ કહેવાય કે જો તમે તેનો ધર્મ સ્વીકારો તો તમને કુંવારા ન રહેવા દે. બેટીવ્યવહારની ઉદારતાને દાદ આપવી જોઈએ. પણ મુસલમાન થાવ તો જ. આવી ઉદારતા હિન્દુઓ પાસે નથી. આ વાતની ખબર જ્યારે માતૃશ્રી જીજાબાઈને પડી ત્યારે તેમણે તેને સમજાવીને શુદ્ધીકરણ કરાવી પાછો હિન્દુ ધર્મમાં લઈ લીધો. જે કામ ચાર પીઠોના શંકરાચાર્યોએ કરવું જોઈએ તે તેમણે તો ન કર્યું. કદાચ આજ સુધી ન કર્યું, પણ એક મહાન સન્નારી જીજાબાઈએ કર્યું. જો આ પદ્ધતિનું અનુકરણ ગુરુલોકોએ આગળ ચાલુ કરી દીધું હોત તો હજારો બજાજીઓ પાછા ફર્યા હોત. મરાઠાસૈનિકોએ ફલટણની સાથે બીજા પણ કેટલાય કિલ્લા બિજાપુરના કબજે કરી લીધા. યાદ રહે હવે મહારાજ મોગલો તરફથી લડતા હતા.

સાવકરભાઈ સાથે યુદ્ધ

મહારાજનો સાવકો ભાઈ બિજાપુરના આદિલશાહપક્ષે હતો. બહુ પરાક્રમથી તે યુદ્ધ કરતો હતો. જ્યારે મોગલપક્ષે મહારાજ અને માવળા સરદારો હતા. મંગળવેઢા આગળ બન્ને સેના વચ્ચે ઘમાસાણ યુદ્ધ થયું. બિજાપુરની સેના હારી ગઈ. મહારાજનો વિજય અને પરાક્રમ જાણીને ઔરંગઝેબ વધુ પ્રસન્ન થયો. તેણે ભેટો મોકલી.

હવે બિજાપુરને ઘેરો ઘાલ્યો. બાદશાહ બિજાપુરનો નાશ કરવા માગતો હતો. જયસિંહ અને મહારાજને આ કાર્યમાં નિમિત્ત બનાવ્યા હતા. પણ પૂરતી તોપો ન હોવાથી સેનાને પાછા ફરવું પડ્યું. પાછી ફરેલી સેના ઉપર બિજાપુરની સેનાએ હુમલા કરવા માંડ્યા. પણ મહારાજની સેનાએ પ્રબળ પરાક્રમ બતાવી તેને પાછી ધકેલી દીધી. મહારાજનો મહાન સરદાર નેતાજી પાલકર નારાજ થઈને બિજાપુરની સેનામાં ચાલ્યો ગયો હતો, તેણે પ્રચંડ પરાક્રમ બતાવ્યું હતું. મોગલો તેને બીજો શિવાજી કહેતા હતા.

પન્હાળાની નિષ્ફળતા

મહારાજે પન્હાળા કિલ્લા ઉપર ચઢાઈ કરી. આ કિલ્લામાં મહારાજ પહેલાં ઘેરાઈ ગયા હતા અને ચતુરાઈથી નાસી છૂટ્યા હતા તે વાત પહેલાં આવી ગઈ છે. મહારાજે પન્હાળા ઉપર ચઢાઈ તો કરી પણ સફળતા ન મળી. તેથી નિરાશ થઈને વિશાળગઢ ચાલ્યા ગયા. હંમેશાં વિજય જ મળે તેવું બનતું નથી. સમર્થ સેનાપતિને પણ કોઈ કોઈ વાર પરાજય જોવો પડતો હોય છે. આ પરાજય જ તેને ઘમંડી થતાં અટકાવે છે.

રુસ્તમજમાન

આદિલશાહના સરદારોમાં રુસ્તમજમાન નામનો એક સરદાર હતો. જે મહારાજનો મિત્ર હતો. તેણે ઘણી વાર સીંધી કે આડકતરી રીતે મહારાજને મદદ કરેલી હતી. રુસ્તમજમાન તથા સીંદીને ફોંડનો ઘેરો ઉઠાવવા આદિલશાહે મોકલ્યા હતા. તે પોતાનું વિશાળ લશ્કર લઈને જતા હતા. તેવામાં તેમને સમાચાર મળ્યા કે અહીં નજીક જ એક ટેકરી ઉપર મહારાજ ઉતારો કરીને પડ્યા છે. સારો મોકો છે તેમ સમજીને સીંદીએ સેના તે તરફ વાળી. હવે મહારાજ જરૂર પકડાઈ જશે તેવો અંદાજ રુસ્તમને આવી ગયો, તેણે જોરજોરથી ઢોલ વગેરે રણવાજિંત્રો વગાડ્યાં. મહારાજ સાવધાન થઈ ગયા અને ત્યાંથી પલાયન થઈ ગયા. આ રીતે રુસ્તમે તેમને બચાવી લીધા. સીંદી પાછળ પડ્યો અને બસો મરાઠાસૈનિકોને મારી નાખ્યા.

રુસ્તમનો એક પત્ર પકડાઈ જવાથી તેની વફાદારીની શંકા ઊભી થઈ, આદિલશાહે તેને ફોંડનો ઘેરો ઉઠાવવા મોકલ્યો. મહારાજ સાથે ઝપાઝપી થઈ. અને તેણે ફોંડ વગેરે પ્રદેશ કબજે કરી લીધો.

નેતાજી પાલકર

પૂર્વે કહ્યું તેમ આ મહારાજનો મહાન સરદાર રિસાઈને બિજાપુરમાં ભળી ગયો હતો. જયસિંહને આ બીજા શિવાજી પ્રત્યે ખાસ આકર્ષણ હતું. તેણે તેને પાંચ હજારની મનસબ અને આડત્રીસ હજાર રૂપિયા રોકડા આપી પોતાના પક્ષમાં કરી લીધો. હવે નેતાજી મોગલ સરદાર થયો. જ્યારે આગ્રામાં મહારાજને કેદ કરવામાં આવ્યા હતા અને મહારાજ ચતુરાઈથી ભાગી છૂટ્યા હતા ત્યારે ઔરંગઝેબે નેતાજીને કેદ કર્યો હતો અને પછી ઇસ્લામ સ્વીકારવાની શરતે મુક્ત કર્યો હતો. તેને અફઘાનિસ્તાન લડવા મોકલી દીધો હતો. શંકાસ્પદ વફાદારીવાળા સરદારો તથા સૈનિકોને દૂરના પ્રદેશોમાં ગોઠવવા જોઈએ. તેમને કીપોઇન્ટ ઉપર કદી પણ ગોઠવાય નહિ. નેતાજી અફઘાનિસ્તાનનું યુદ્ધ જીતીને પાછો મહારાષ્ટ્ર માતાજી જીજાબાઈને પગે લાગવા આવ્યો હતો. જીજાબાઈ તેનું મુસ્લિમરૂપ જોઈને પહેલાં તો ઓળખી ન શક્યાં

પણ પછી ઓળખાઈ ગયો. જીજાબાઈએ તેને ફરીથી હિન્દુ બનાવી લીધો. અને તેની સાથે બેટીવ્યવહાર પણ કર્યો જેથી તેનું સામાજિક માન સચવાઈ રહે. કેટલાં મહાન અને દૂરંદેશી હશે જીજાબાઈ! કાશ, આપણા જગદ્ગુરુઓમાં આવી દૂરંદેશિતા આવે તો હિન્દુ પ્રજા સુકાતી અટકી જાય.

1-12-10

*

જીવનમાં ચાર પરીક્ષણો બહુ મહત્ત્વનાં હોય છે. (1) નરપરીક્ષણ, (2) નારીપરીક્ષણ, (3) પશુ(ગાય-ભેંસ-બળદ-અશ્વ-હાથી વગેરે)પરીક્ષણ અને (4) ધાતુપરીક્ષણ. (જેમાં સોનું-ચાંદી-હીરા રત્નો વગેરે.) આ ચાર તત્ત્વોનું જે પરીક્ષણ કરી જાણે તે ખરો જ્ઞાની કે ખરો વિદ્વાન કહેવાય. જેને આ પરીક્ષણની ગતાગમ ન હોય તે અઢાર ડિગ્રીઓ ધરાવનારો મહાપંડિત હોય તોપણ મહામૂર્ખ જ કહેવાય.

પરીક્ષણની બે કક્ષાઓ હોય છે. (1) દેખાવ માત્રથી અને (2) નીવડેથી. દેખાવ માત્રથી પણ કાંઈક આછી-પાતળી પરીક્ષા થતી હોય છે. પણ તે એકદમ સચોટ નથી હોતી. સચોટ તો નીવડે જ ખબર પડે. આપણે નર-નારીની વાત કરીશું.

નર-નારીની દેખાવ માત્રથી થોડા પ્રમાણમાં પરીક્ષા થઈ શકતી હોય છે. તેનાં શારીરિક અંગો, ચાલ, ભાષા, કંઠ વગેરેથી કાંઈક જાણી શકાય છે. જેમ કે ઠીંગણું શરીર, ટૂંકી ગરદન, ટૂંકા કાન, ટૂંકા પંજા, ટૂંકી જાડી આંગળીઓ, જાડી ચામડી, ચૂંચરી આંખો, ત્રાંસી આંખો, ચપટું નાક, ટૂંકું કપાળ, જાડા હોઠ, કાળા નખ, કર્કશ કંઠ, લુખ્યા જાડા વાળ વગેરે આવાં બધાં શારીરિક લક્ષણો હીન નર-નારીનાં બતાવ્યાં છે. હીનમાં પણ ત્રણ ભેદ છે. 1. અતિ હીન, 2. મધ્યમ હીન અને 3. અધમ હીન. આ બધું સો ટકા સાચું નથી હોતું; પણ મોટા ભાગે તેમાં કાંઈક તથ્ય તો હોય જ છે.

નરની તુલનામાં નારીનાં લક્ષણોમાં થોડો ફરક હોય છે. જેમ કે ઉત્તમ નારી માટે ખૂબ લાંબા-સુંવાળા ચળકતા વાળ, તો બીજી તરફ હીનકક્ષા માટે ટૂંકા, લુખ્યા વાળ, એકદમ પાતળી, સુંવાળી ચામડી, તો બીજી તરફ જાડી, બરછટ ચામડી.

શરીરમાંથી માદક સુગંધ—શરીરમાંથી અરુચિકર દુર્ગંધ, રોમ વિનાનું શરીર—આખા શરીરે વાળ, લાલ ચળકતા નખ—કાળા-ફિક્કા નખ, લાંબી-પાતળી આંગળીઓ—ટૂંકી-જાડી-બુઢી આંગળીઓ, મોટી હથેળી—નાની હથેળી. મધુર કંઠ—કર્કશ કંઠ, કમળ જેવી આંખો—કોડીઓ જેવી આંખો, આ સિવાય બીજાં ઘણાં શારીરિક અંગોનાં લક્ષણો છે. પણ તે શૃંગારિક હોવાથી લખી શકાતું નથી. આવાં બધાં અંગો ઉપરથી વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વનો આછો પાતળો ખ્યાલ આવી જાય છે. ફરીથી કહેવું પડે છે કે આ બધું સોએ સો ટકા સાચું ઠરતું નથી પણ મોટા ભાગે કાંઈક તથ્ય તો હોય જ છે. શરીરની પ્રાપ્તિ માતા-પિતા તરફથી થતી હોય છે. એટલે ઉત્તમ માતા-પિતા મળવાં એ પણ દુર્લભ તત્ત્વ કહેવાય. કેટલીક વાર દેવમાં દાનવ અને દાનવમાં દેવ છુપાયેલો હોય છે. એટલે ખરી પરીક્ષા તો માણસની નીવડે જ થતી હોય છે. માણસને નીવડતાં તો સમય લાગે. દિવસો, મહિના અને વર્ષો લાગે. સમીપતા વિના વ્યક્તિને પૂરેપૂરો સમજી શકાય નહિ. માણસને ત્રણ રીતે સમજવાનો હોય છે.

1. તેનો સ્વભાવ.
2. તેના સિદ્ધાંતો અને આદર્શો.
3. કપરા સમયમાં તેનું વલણ.

આ ત્રણે સમય માગી લે છે. વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વમાં તેનો સ્વભાવ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. સ્વભાવના ગુણદોષ લાંબા સમયના સહવાસથી સમજાતા હોય છે. સિદ્ધાંતવાદિતા અને આદર્શવાદિતા તેના વ્યવહારથી સમજાતા હોય છે. વ્યવહારનાં ચાર મહત્ત્વનાં ક્ષેત્રો છે. 1. આર્થિક ક્ષેત્ર, 2. રાજકીય ક્ષેત્ર, 3. વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર અને 4. કામાચારનું ક્ષેત્ર. આ બધાની રાતોરાત ખબર પડતી નથી. નીવડે જ તત્ત્વ સમજાતું હોય છે. આર્થિક ક્ષેત્ર વ્યક્તિની મહાનતા કે હીનતાને છતું કરે છે. વ્યાવહારિક ક્ષેત્ર વ્યક્તિના વિનય-વિવેકને કે ઘમંડ-અવિવેકને છતો કરે છે. અને કામાચારનું ક્ષેત્ર વ્યક્તિની માનસિક નિયંત્રણ અને ચંચળતાને છતાં કરે છે. આમાં ફરક એટલો સમજવાનો કે જે સતત કામભૂખ્યાં રહે છે તેમના માટે આ નિયમ નથી. જેમને ભરપૂર કામની સગવડો હોય છે તેમના માટે આ નિયમો છે. જે દિવસોથી ભૂખ્યા છે તે કોઈના જમણની થાળી સામે ટગર ટગર જોઈ રહે તો તેમાં તેનો દોષ નથી. તે મહાભૂખનો દોષ છે. પણ જે બત્રીસે પકવાન ઉપર બેઠા છે છતાં લોકોની થાળી ઉપર નજર બગાડે છે તેમના માટે આ નિયમો છે.

મૂળ વાત ઉપર આવીએ. શિવાજી મહારાજને અનેક સરદારો મળ્યા. લગભગ બધા જ મહાન નીવડ્યા. કોઈ દગાબાજ ન નીવડ્યો. નેતાજી પાલકર રિસાઈને જુદા થયા. પણ પીઠ પાછળ ઘા ન કર્યો. રિસાયેલા માણસથી બહુ ગભરાવાની જરૂર નથી. તેને મનાવી શકાશે.

નહિ મનાય તોપણ તે નુકસાન નહિ કરે. પણ જે રિસાતો નથી, ખુશામત કરે છે પણ તે પીઠ પાછળ ઘા કરે છે. તેનાથી ગભરાવાની જરૂર છે. જેને સારા-સાચા અને સક્ષમ સાથીદારો મળે તે જ મહાન કાર્યો કરી શકે. મહારાજને બધા સરદારો સારા મળ્યા. તેથી તે મહાન વિજયો મેળવી શક્યા. છેવટમાં તેમને શત્રુપક્ષમાં એક સારો માણસ મળ્યો. તે હતો મીરજારાજ જયસિંહ.

મીરજારાજ જયસિંહ

જયસિંહ આમેર-જયપુરનો ખાનદાની રાજપૂત રાજા હતો. રાજકારણના આટાપાટમાં તે મોગલોનો સહાયક બન્યો હતો. તે ઔરંગઝેબનો સરસેનાપતિ હતો. તેની યુદ્ધકુશળતા અદ્ભુત હતી. તે ક્યાંય હારતો નહિ, તેથી ઔરંગઝેબના દરબારમાં પણ તેનું બહુ જ માન હતું. તેને શિવાજી મહારાજ પ્રત્યે પણ માન હતું. તે યુદ્ધ કરતાં પહેલાં સુલેહના પ્રયત્નો કરતો. મહારાજ સાથે પણ આવા પ્રયત્નો કર્યા હતા અને તે સફળ થઈ રહ્યા હતા. જો સતત યુદ્ધો જ કરવાં હોય તો બેમાંથી એકનો નાશ થાય તો જ કાયમી ઉકેલ આવી શકે. દિલ્લીનો બાદશાહ મહાશક્તિશાળી હતો એટલે તેનો સદંતર નાશ તો શક્ય ન હતો. બીજી તરફ મહારાજ ડુંગરોના વાઘ હતા. તે ગમે ત્યારે ગમે ત્યાંથી છટકીને ડુંગરોના ઊંડાણમાં એવા સંતાઈ જતા કે કોઈ તેમને શોધી જ ન શકે. આવી સ્થિતિમાં દક્ષિણનો ચરુ કાયમ ઊંડળતો જ રહે. તેનાથી છુટકારો તો સંધિ કરીને જ કરી શકાય. સંધિ થવાથી બન્ને પક્ષોને શાંતિ થવાની હતી, એટલે જયસિંહે મહારાજને સમજાવીને સંધિ માટે તૈયાર કર્યા હતા. પણ આમાં સૌથી વિકટ પ્રશ્ન મહારાજની સુરક્ષાનો હતો. ઔરંગઝેબ ઇચ્છતો હતો કે મહારાજ તેને મળવા આગ્રા આવે અને રૂબરૂ ચર્ચા કરવામાં આવે. ઔરંગઝેબને મહારાજ પ્રત્યે સખત નફરત હતી. તે હંમેશાં તેમને ‘પહાડ કા ચૂહા’ કહીને બોલાવતો હતો. જેના પ્રત્યે સખત ઘૃણા હોય તેની સામે માન-સન્માનથી વર્તવું કઠિન થઈ જાય, તેમાં પણ ઘૃણા કરનાર વ્યક્તિ મહાશક્તિશાળી હોય. બીજી વાત એ હતી કે ઔરંગઝેબ ભલે બાદશાહ હતો પણ તે રાજપૂત ન હતો. તે ક્યારે વચનથી બદલાઈ જાય તે કહેવાય નહિ. તેનો ભરોસો કરી શકાય તેમ ન હતો, ખુદ જયસિંહને પણ તે શંકાસ્પદ લાગતો હતો. તેથી સર્વપ્રથમ જયસિંહે તેની પાસે બે વચનો લીધાં હતાં. એક તો મહારાજનું પૂરેપૂરું માનસન્માન સચવાવું જોઈએ અને બીજું તેમની પ્રાણરક્ષા થવી જોઈએ. બાદશાહ સંમત થયો હતો. એટલું જ નહિ તેણે મહારાજને વાટખર્ચા માટે તિજોરીમાંથી ત્રણ લાખ રૂપિયા આપવાનું પણ જયસિંહને ફરમાવ્યું હતું. મહારાજે પોતાની અનુપસ્થિતિમાં રાજવહીવટની બધી વ્યવસ્થા કરી દીધી. બધી જરૂરી સૂચનાઓ અને હુકમો કરી દીધા. આ એક ખતરનાક યાત્રા હતી, કારણ કે સામેનો માણસ વિશ્વાસપાત્ર નહોતો. પણ જીવનમાં કેટલીક વાર ખતરો ઉઠાવવાનું સાહસ પણ કરવું જ પડતું હોય છે.

મહારાજે પોતાની સાથે વીર-વફાદાર નામાંકિત સરદારો લીધા. જેમાં નિરાજી રાવજી શહાણે, ત્રિંબકજી સોનદેવ ડબીર, દત્તાજી ત્રિંબક અને માણકો હરિ હતા. તો બીજા હિરોજી ફરજંદ, રાધો મિત્ર, દાવલજી ગાડગે અને જીવા મહાલ્યા હજૂરિયો હતો. કેટલાક લોકો એવું માને છે કે પ્રતાપરાવ ગુજર સરનોબત હતા. તે સિવાય બાલાજી આબજી ચિટણીસ, નરહરિ બલ્લાળ, રઘુનાથરાવ કોરડે, પેસાજી કંક, તાનાજી માલસુરે, તથા બાલાજી આબજી પણ હતા. મહારાજે ત્રણથી ચાર હજાર ધારકરી તથા માવળા યોદ્ધાઓ પણ સાથે લીધા હતા. નિયમ પ્રમાણે મહારાજે ભવાનીનાં દર્શન કર્યાં અને પછી માતા જીજાબાઈને વંદન કરી આશીર્વાદ લીધા. માતાએ બાદશાહ સાથે નમ્રતાપૂર્વક વ્યવહાર કરવાની શિખામણ આપી. મહારાજ વિદાય થયા. ઔરંગાબાદમાં ફરીથી જયસિંહને મળ્યા. જયસિંહે મોટો ભોજનસમારોહ કર્યો. બધી યોગ્ય સૂચના અને શિખામણ આપી. આગ્રામાં જયસિંહનો પુત્ર રામસિંહ હતો તેને પૂરેપૂરી રક્ષા કરવાની ભલામણ કરી. જયસિંહે મહારાજને પૂરેપૂરી ખાતરી આપી કે ઔરંગઝેબ વિશ્વાસઘાત નહિ કરે અને કદાચ કરશે તો મારો પુત્ર સામો થશે. હું પણ સામો થઈશ. એટલે તમે કશી ચિંતા ન કરશો.

મહારાજના માર્ગદર્શક તરીકે જયસિંહે ગાજીખાનને મોકલ્યો હતો. પોતાના આગમનની સૂચના આપવા માટે મહારાજે પોતાના દૂતને પ્રથમથી જ દિલ્લી-આગ્રા મોકલી દીધો હતો. ઔરંગઝેબે પણ પૂરેપૂરી પ્રતિજ્ઞાપૂર્વકની ખાતરી આપી હતી. બાદશાહે રસ્તામાં આવતા બધા સરદારોને સખત સૂચના આપી હતી કે મહારાજને ઊની આંચ ન આવે તથા તેમનો ભવ્ય સત્કાર જગ્યા-જગ્યાએ થાય. ખરેખર રસ્તામાં બધે જ મહારાજનું ભવ્ય સ્વાગત થતું રહ્યું.

ઔરંગાબાદમાં એક ઘટના ઘટી. મહારાજ જ્યારે શહેરની નજીક આવ્યા ત્યારે રિવાજ પ્રમાણે નાયબ સૂબેદારે સામે આવીને આવકાર આપવો જોઈએ. પણ તે અહંકારી હતો તેથી પોતે આવ્યો નહિ પણ પોતાના ભત્રીજાને સ્વાગત માટે મોકલ્યો. મહારાજ પરિસ્થિતિ પામી

ગયા. માન-અપમાનમાં સમભાવ રાખે તેને સંત કહેવાય, પણ રાજાએ પોતાના સ્વમાનને સાચવવું જોઈએ, કારણ કે તેનું થનારું માન-અપમાન એ માત્ર તેનું નહિ પણ રાષ્ટ્ર કે પ્રજાનું કહેવાય. જો રાજા માન-અપમાનને સરખું માનીને ચાલે તો તેની રાજકીય મહત્તા ન રહે. જેનો તે હક્કદાર છે તે તો તેને મળવું જ જોઈએ. ખાસ કરીને શત્રુઓની છાવણીમાં તો સ્વમાન સચવાવું જ જોઈએ. પોતાની ઉપેક્ષા કરવામાં આવી રહી છે તેવું લાગતાં મહારાજ જયસિંહની છાવણી તરફ વળી ગયા. પેલો નાયબ સૂબાનો ભત્રીજો તેમને પાછા વાળવા દોડ્યો. પણ મહારાજ માન્યા નહિ અને કહ્યું કે, “નાયબ સૂબેદારે જાતે જ આવવું જોઈએ.” સૂબાને જાણ થતાં જ તે દોડતો આવ્યો અને ક્ષમા માગીને પછી, નિશ્ચિત ઉતારે લઈ ગયો. મહારાજના માનમાં ભોજનસમારોહ ગોઠવ્યો. રાજપુરુષે હંમેશાં પોતાનું સ્વમાન સાચવવું જોઈએ. ખાસ કરીને શત્રુઓ કે વિરોધીઓના ક્ષેત્રમાં તો ખાસ સાચવવું જોઈએ.

કિલ્લેદારની કર્તવ્યપરાયણતા

ઉત્તમ રાજ્યવસ્થા કર્તવ્યપરાયણ અધિકારીઓથી જ ચાલી શકતી હોય છે. બધું હોય પણ કર્તવ્યનિષ્ઠ માણસો જ ન હોય તો ઉત્તમ રાજા પણ સારું રાજ્ય ચલાવી ન શકે. રાષ્ટ્રનું પ્રથમ અને સર્વાધિક મહત્ત્વનું ઘડતર કર્તવ્યનિષ્ઠ માણસો પેદા કરવાં તે છે. કર્તવ્યહીન કે કર્તવ્યવિમુખ પ્રજા કદી પણ મહાન રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કરી શકે નહિ. જો ધર્મ વ્યક્તિ કે પ્રજાને વૈરાગ્યના નામે કર્તવ્યવિમુખ બનાવે તો તેવો ધર્મ પ્રજા અને રાષ્ટ્રનો નાશ કરનારો નીવડે. કર્તવ્યનિષ્ઠ અમલદારની એક ઘટના રસ્તામાં બની.

મહારાજ રસ્તામાં પોતાના એક કિલ્લા તરફ વળ્યા. રાત્રિ પડી ચૂકી હતી. કિલ્લો બંધ થઈ ગયો હતો. દરવાજે જઈને મહારાજે કહ્યું કે, “દરવાજો ખોલો, હું મહારાજ છું.” પણ કિલ્લેદારે દરવાજો ન ખોલ્યો. કહ્યું કે, “મહારાજની આજ્ઞા છે કે રાત્રે દરવાજો ખોલવો નહિ એટલે દરવાજો ખૂલશે નહિ.” મહારાજે કિલ્લેદારને બહુ સમજાવ્યો કે અમારી પાછળ શત્રુઓ પડ્યા છે માટે દરવાજો ખોલો. પણ દરવાજો ન ખોલ્યો. કિલ્લેદારે કહ્યું કે, “જો એવું જ હોય તો મારા સૈનિકો બહાર તમારું રક્ષણ કરશે. તમે બહાર જ ઊભા રહો.” મહારાજ આખી રાત દરવાજા બહાર એક છત્રી નીચે બેસી રહ્યા. સવાર થયું અને દરવાજો ખૂલ્યો. કિલ્લેદારે જોયું કે ખરેખર મહારાજ પોતે બહાર બેઠા છે. તેણે બહુ ક્ષમા માગી. અને પોતાનો દંડ કરવા જણાવ્યું. પણ મહારાજે કિલ્લેદારની પીઠ થાબડી અને કહ્યું કે, “તમે સાચે જ કર્તવ્યપરાયણ વફાદાર અમલદાર છો.” એમ કહીને સૌને ઇનામ આપ્યાં. સૌને રાજી કર્યાં. રાજપુરુષોએ અવારનવાર પોતાના કર્મચારીઓની વફાદારી તથા કર્તવ્યનિષ્ઠાની પરીક્ષા લેતા રહેવું જોઈએ. સંતુષ્ટ થઈને મહારાજ દિલ્લી જવા વિદાય થયા.

ત્યારે ઔરંગઝેબ દિલ્લીથી આગ્રા આવીને રહેતો હતો. તેની 50મી વર્ષગાંઠ આવતી હોવાથી બધી ધૂમધામથી તૈયારી ચાલતી હતી. જયસિંહના પુત્ર રામસિંહે મહારાજનું સ્વાગત કર્યું તથા તેમના માટે નક્કી કરેલા ઉતારા ઉપર લઈ ગયો. અહીં પણ તેમને પોતાનું યોગ્ય સન્માન થયું લાગ્યું નહિ તેથી નારાજ તો થયા, પણ મન મારી લીધું. જીવનમાં બધું જ આપણી ઇચ્છાથી થતું નથી. કેટલીક વાર ન ગમતું પણ સ્વીકારી લેવું પડતું હોય છે. સ્વભાવની ગંભીરતાથી અણગમતી પરિસ્થિતિને પણ પાર પાડવી જોઈએ. નિવાસ તો કર્યો પણ ઔરંગઝેબની મુલાકાત ગોઠવાતી ન હતી. મહારાજ રામસિંહને આગ્રહ કરતા રહ્યા કે હવે મુલાકાત થઈ જવી જોઈએ. મહારાજને પોતાની ઉપેક્ષા થતી સ્પષ્ટ જણાઈ. પણ હવે શું થાય?

મહારાજ પ્રત્યે ઔરંગઝેબને સખત નફરત હતી. તેમાં વળી તેઓ હાથમાં આવી ગયા; હવે છટકીને જવાય તેવું ન હતું. “પહાડકા ચૂહા પીંજરેમેં આ ગયા” માનીને તે વધુ ગર્વિષ્ટ થઈને વધુ નફરત કરવા લાગ્યો હતો. બળતામાં ઘી હોમવાનું કાર્ય કર્યું. શાહિસ્તખાનની 5ત્ની અત્યારે આગ્રામાં જ હતી. મહારાજે તેના પુત્રનો વધ કર્યો હતો અને પતિનાં આંગળાં કાપી નાખ્યાં હતાં તે બધું તે ભૂલી ન હતી. હવે બદલો લેવાનો ખરો મોકો આવ્યો છે તેમ માનીને તેણે તથા બીજી બેગમોએ ઔરંગઝેબને મહારાજનો નાશ કરવા ઉશ્કેર્યો. ઔરંગઝેબ ઉશ્કેરાયો પણ ખરો. પણ ગંભીર સરદારોએ તેને સમજાવ્યું કે, “જયસિંહ નારાજ થશે, વિદ્રોહ કરશે. ભારે પડી જશે. તમારા વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખીને જ તેણે મહારાજને મોકલ્યા છે. તમારાથી વિશ્વાસઘાત ન કરાય. સંધિ કરવાની તક હાથમાંથી જતી રહેશે.” વગેરે વગેરે. જે રાજપુરુષો સ્ત્રીઓનાં વચનોથી ઉશ્કેરાઈ જાય છે તે ગંભીર નથી હોતા. ઘણી વાર તે અનર્થકારી પગલું ભરી બેસતા હોય છે. સરદારોના સમજાવવાથી ઔરંગઝેબ શાંત રહ્યો.

મુલાકાત

અંતે 12-5-1666ના રોજ મહારાજની બાદશાહ સાથે મુલાકાત ગોઠવાઈ. તે દિવસે ઔરંગઝેબની 50મી વર્ષગાંઠ હતી. ચારે તરફ ખૂબ

ધૂમધામ હતી. દરબાર હેકડેઠઠ ભરાયો હતો. ઔરંગઝેબ મયૂરાસન ઉપર સૌથી ઊંચા આસન ઉપર બેઠો હતો અને બધા સરદારો યોગ્યતા પ્રમાણે કમબદ્ધ નીચું માથું રાખીને સામે ઊભા હતા. દરબારમાં છાતી કાઢીને કે માથું ઊંચું રાખીને ઊભું રહી શકાય નહિ. દરબારી શિરસ્તા પ્રમાણે સૌએ બાઅબદ રહેવું જોઈએ. કેટલાય મોટામોટા રાજપૂત સરદારોને પણ આવી રીતે ઊભા રહેવા જોઈ મહારાજને ગ્લાનિ થઈ. “અરે, આમની આ દશા!” પણ શું કરે!! લોકોને ગુલામી ગમી ગઈ હતી. એક વાર કોઈ નિમ્ન વસ્તુ પણ જો ગમી જાય તો પછી નિમ્નતાનો છોછ રહેતો નથી. રાજપૂત સરદારો ગુલામીનું પણ ગૌરવ લેતા હતા.

મહારાજને પાંચહજારી મનસબદારોમાં ઊભા કરી દીધા. મહારાજથી આ સહન ન થયું. તેમણે રામસિંહનું સ્પષ્ટીકરણ માગ્યું. રામસિંહે સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો—તમે શાંતિથી અહીં ઊભા રહો. આ ગૌરવભર્યું પદ મનાય છે. પણ મહારાજને સંતોષ ન થયો. તેમને પોતાનું અપમાન લાગ્યું. તેમણે ભારે શોરગુલ મચાવ્યો. તથા પેટમાં ખંજર ઘોંચીને આત્મહત્યા કરી લેવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો. બાજુના સરદારોએ તેમનો હાથ પકડી લીધો. પરિસ્થિતિ વણસેલી જોઈને ઔરંગઝેબે રામસિંહને હુકમ કર્યો કે મહારાજને વિદાયનું પાનનું બીડું આપીને તેમના ઉતારે લઈ જાઓ. શિવાજી મહારાજને જોવા માટે જનાનખાનાની સ્ત્રીઓ પડદા પાછળ ભેગી થઈ ગઈ. બાદશાહની શાહજાદી નિશા મુગ્ધભાવથી જોતી રહી. રામસિંહ સમજાવી-બુઝાવીને મહારાજને તેમના ઉતારે લઈ ગયો.

ખરેખર તો આવા અનર્થો ટાળવા માટે અંગ્રેજી પદ્ધતિ અપનાવવી જોઈએ. સભામાં કોણે ક્યાં બેસવું તે પ્રથમથી જ નિર્ધારિત કરી દીધું હોય. સૌ સૌની બેઠક ઉપર તેમનું નામ પણ લખેલું હોય જેથી અવ્યવસ્થા ન થાય.

બેસવાની અવ્યવસ્થાથી ઘણી વાર મહા અનર્થ સર્જાય છે. અત્યારે એવું જ થયું. મહારાજની મુલાકાત નિષ્ફળ ગઈ. છેક દક્ષિણથી અહીં સુધી પગ ઘસીને આવવાનો કશો અર્થ રહ્યો નહિ. નુકસાન તો બન્ને પક્ષે થયું. બાદશાહે જયસિંહ દ્વારા આયોજિત સંધિ કરવાની ઉત્તમ તકને ખોઈ નાખી. માત્ર બેસવાની અવ્યવસ્થાથી. આ બાબતમાં અંગ્રેજો પ્રોટોકોલ કરતા હોય છે અને તે પ્રમાણે વર્તતા હોય છે. જેથી બન્ને પક્ષોને સંતોષ રહે.

સભા બરખાસ્ત થઈ. જન્મદિવસ બરાબર ઊજવાયો નહિ. બન્ને પક્ષે અશાંતિ થઈ. અવિવેક બહુ દુઃખદાયી હોય છે.

2-12-10

*

21. પાછા રાયગઢમાં

દુઃખ જીવનની અનિવાર્યતા છે. જીવન હોય અને દુઃખ હોય જ નહિ તેવું બને નહિ. સામાન્ય માણસો તો ઠીક, સાધુ-સંતો, ફકીર, વીર-ઓલિયા, ઋષિમુનિ બધા જ દેહધારીઓને દુઃખ તો રહેવાનાં જ. કોઈને ઓછાં હોય તો કોઈને વધુ હોય. પણ હોય, હોય ને હોય જ. પણ દુઃખ કરતાં પણ એક વધુ ત્રાસદાયી તત્ત્વ છે—ટેન્શન. ટેન્શન સૌને નથી હોતું. જે લોકો જવાબદારી વિનાનું જીવન જીવતા હોય છે તેમને ટેન્શન નથી હોતું. ભિખારીને દુઃખ તો હોય પણ ટેન્શન ન હોય. દુઃખમાં પણ ઊંઘ આવે. ટેન્શનમાં ન આવે. ભિખારીને પેટનું દુઃખ છે, મગજનું નથી. ટેન્શન પેટમાં, હૃદયમાં, કિડનીમાં નથી હોતું. આ બધાં અંગો બરાબર હોય તોપણ ટેન્શન હોય છે—મગજમાં. શરીરમાં માત્ર મગજ જ ઊંઘે છે. બાકી કશું ઊંઘતું નથી. બધાં અંગો સક્રિય હોય છે. પણ મગજમાં ટેન્શન પ્રવેશે એટલે મગજ ઊંઘી ન શકે. તેની અસર પૂરા શરીર ઉપર પડે જ. ટેન્શન સકારણ હોય છે. જો તેના કારણનો ઉકેલ લાવવામાં આવે તો મગજ હળવું થઈ જાય. પછી ઘસઘસાટ ઊંઘે. કારણનો ઉકેલ કર્યા વિના બીજા ગમે તે પ્રયત્નો કરવામાં આવે તો ટેન્શન દૂર ન થાય. હા, આશ્વાસન આપવાથી થોડો સમય હળવાશ રહે. પણ કાયમી નહિ.

ટેન્શનનું બીજું મહત્ત્વનું કારણ આબરૂ છે. આબરૂદારને જ ટેન્શન થતું હોય છે. જેને આબરૂ હોતી જ નથી, જે પ્રગટમાં લુચ્ચા-લફંગા-બદમાશ છે તેમને ટેન્શન નથી હોતું. બ્લેક મેઈલિંગ પણ આબરૂદારનું જ થતું હોય છે. આબરૂ કદી નિશ્ચિંત કે નિર્ભય ન હોઈ શકે. તે સતત સાચવવાની વસ્તુ છે. હલકા માણસો પૈસા કરતાં પણ વધુ આબરૂદારની આબરૂ ઉપર તરાપ મારતા હોય છે. તેઓ તાકીને બેઠા હોય છે. જરાક છિદ્ર દેખાય કે જરાક મોકો મળે તો તરાપ મારતાં વાર ન કરે. સજ્જન માણસો કદી હલકાં માણસોને પહોંચી શકતા નથી. જે સજ્જનોની પાછળ હલકા માણસો પડી જાય તેને તે હેરાન-પરેશાન કરી મૂકતા હોય છે. આબરૂ એક બહુ મોટી કમજોરી પણ છે. માર ખાવામાં આબરૂ જાય છે તો મારવામાં પણ આબરૂ જાય છે. તેથી મોટા ભાગે આબરૂદાર માણસો કાયર હોય છે. ખાસ કરીને વ્યાપારી વર્ગના લોકો બહાદુર મરણિયા નથી હોતા. તે સ્વકેન્દ્રિત સ્વરક્ષિત જીવન જીવતા હોય છે. સ્વને વાંધો ન આવે ત્યાં સુધી તો તે પડકારનો પ્રતિકાર કરતા હોય છે. પણ જ્યાં સ્વને આંચ આવતી દેખાય કે તરત જ ઢીલા થઈને શરણાગત થઈ જતા હોય છે. આવા લોકોની મોટી મોટી હવેલીઓ તો હોય, પણ કોઈ નાનો સરખો પણ પાળિયો ન હોય. ઇતિહાસ ન હોય.

ઔરંગઝેબના દરબારમાં અવ્યવસ્થા થવાથી મહારાજને લઈને રામસિંહ તેમને તેમના ઉતારે લઈ આવ્યો. થોડી જ વારમાં બાદશાહના સૈનિકોએ મકાનને ઘેરી લીધું. હવે મહારાજ નજરબંધ થઈ ગયા હતા. ઔરંગઝેબ તેમને છોડવા માગતો નહોતો. મહારાજને માથે બહુ ભારે ટેન્શન આવી પડ્યું. હજી પણ ઔરંગઝેબ સમાધાનની વાતો કરતો હતો. તેનો ઇરાદો હતો કે મહારાજને અફઘાનિસ્તાન તરફ યુદ્ધ કરવા મોકલવા જેથી દક્ષિણમાં ઉપદ્રવ શાંત થઈ જાય. મહારાજ જલદીથી જલદી દક્ષિણમાં પોતાના વતન જવા માગતા હતા. બન્ને વચ્ચે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો. રામસિંહના દ્વારા લાલચ આપીને સમજાવ્યા પણ મહારાજ બાદશાહની નોકરી કરવા રાજી થયા નહિ. જો જયસિંહ અને રામસિંહ જેવા રાજપૂત સરદારો વચ્ચે ન હોત તો કદાચ મહારાજનો ઘાટ જ ઘડી નાખત. જે ઔરંગઝેબે સગા બાપને કેદમાં પૂરી દીધો હતો, જેણે પોતાના સગા ભાઈઓને મારી નાખ્યા હતા, તેના માટે મહારાજની હત્યા કરી નાખવી તો રમત જ કહેવાય, પણ વચ્ચે જયસિંહ જેવા મહાસરદારો આવતા હતા.

ઔરંગઝેબનો વજીર જાફરખાન હતો. તે શાહિસ્તાખાનનો સાળો હતો. તેણે બાદશાહને સમજાવ્યો કે જો શિવાજી સંધિ માટે તૈયાર ન થાય તો તેને અહીંથી ક્યાંય જવા ન દેવા. નજરકેદ કરી રાખવા. તેના અભાવમાં દક્ષિણનું આંદોલન આપોઆપ ઢીલું પડી જશે. ઔરંગઝેબને જાફરખાનની સલાહ ગમી. બાદશાહે પોલાદખાનને હુકમ કરી મહારાજની હવેલીને ફરતે પાંચ હજાર સૈનિકો ગોઠવી દીધા. હવે કાં તો ઔરંગઝેબની શરત માનો નહિ તો જીવનભર અહીં સબડીને મરો એવી સ્થિતિ મહારાજ માટે થઈ. અત્યાર સુધીનું બધું કર્યું-કારવ્યું ધૂળધાણી થઈ જશે તેવું થયું. મહારાજને લાગવા માંડ્યું કે ઔરંગઝેબને ઓળખવા-સમજવામાં ભૂલ થઈ ગઈ. પણ હવે શું થાય! મહારાજે ચતુરાઈથી કામ લેવું શરૂ કર્યું. તેમણે બાદશાહના નોકર હોય તેવો દેખાવ કરવા માંડ્યો. ગમે તેમ કરીને તેમણે પોતાના માણસો દક્ષિણ તરફ પાછા મોકલી દીધા જેથી તેમની ચિંતા ઓછી થાય. બીજી તરફ જયસિંહે બાદશાહ ઉપર દબાણ કરવા માંડ્યું કે મારા

વિશ્વાસે શિવાજી ત્યાં આવેલા છે. તેમના પ્રાણને હાનિ ન થાય. જો થશે તો અમારો કોઈ વિશ્વાસ નહિ કરે. ઔરંગઝેબની ઇચ્છા મહારાજને અફઘાનિસ્તાન મોકલી દેવાની હતી પણ જયસિંહ વગેરેના પ્રયત્નોથી તે બંધ રાખી.

હવે મહારાજે ઔરંગઝેબને જણાવ્યું કે, “મારે તમારી નોકરી તો કરવાની જ છે એટલે મને અમીર-ઉમરાવોને મળવાની રજા આપો જેથી હું સૌને સમજી શકું.” બાદશાહે તેમની અરજીનો સ્વીકાર કર્યો. મહારાજ રામસિંહને સાથે લઈને અમીર-ઉમરાવોની મુલાકાત કરવા લાગ્યા. સૌની સાથે એક જ વાત કરતા કે, “હવે મારે અહીં નોકરી કરવાની જ છે. અને મારી યોગ્યતાથી ઊંચી પદવી મેળવવી છે.” અમીરોને મહારાજની વાતોથી સંતોષ થતો અને આવી વાતો બાદશાહ સુધી પહોંચતી તેથી તેને પણ સંતોષ થવા લાગ્યો.

ગુરુવારનું વ્રત

જે કામ બળથી ન થાય તે કળથી થાય. મહારાજ ઔરંગઝેબની લુચ્ચાઈમાં ફસાઈ ગયા હતા. હવે બળથી તો કશું થઈ શકે તેમ ન હતું. જયસિંહના કારણે તેમના પ્રાણની રક્ષા થઈ રહી હતી. પણ સડી-સડીને જીવવાનું હતું. તેથી હવે કોઈ કળ કરવી જોઈએ. પ્રખર રાજનેતામાં પ્રચુર વિચારો હોવા જોઈએ. જેનામાં આવી વૈચારિક ફળદ્રુપતા ન હોય તે જડ જેવો કહેવાય. મહારાજે ગુરુવારનું વ્રત રાખ્યું અને પછી તેની ઉજવણી કરવાના નિમિત્તે પુષ્કળ મીઠાઈ બનાવડાવી. મોટા મોટા ટોપલાઓમાં મીઠાઈ ભરીને કાવડની માફક તેને બહાર મોકલવા માંડ્યા. ચોકીદારો કાવડના ટોપલા તપાસીને આગળ જવા દેતા. મહારાજે માયાળુ સ્વભાવથી તથા ઉદારતાથી ચોકીદારોનાં મન જીતી લીધાં હતાં. લાગણીશીલ સ્વભાવ અને ઉદાર હાથ હોય ત્યાં શત્રુઓ પણ મિત્ર થવા લાગે. મહારાજે અનેક બહાનાં કરીને પોતાની સાથેના માણસોને દક્ષિણ તરફ વિદાય કરી દીધા. હવે તેમની પાસે પુત્ર સંભાળ, હીરોજી ફર્જદ અને એક બીજો નોકર જ રહી ગયા. મહારાજ માંદા પડ્યા. તે આખો દિવસ સૂતા જ રહેતા, પોતાની પાસે આવવાની સૌને મનાઈ કરી. તબિયત સારી નથી માટે ખલેલ ન કરવી. એવો સખત હુકમ કર્યો. તેથી તેમની નજીક કોઈ જતું નહિ.

મીઠાઈનો કાર્યક્રમ ચાલુ જ હતો. બ્રાહ્મણો અને મસ્જિદના ફકીરોને પણ મીઠાઈ વગેરે મોકલવા માંડ્યા. સૌ ખુશ ખુશ હતા. એક દિવસ સંધ્યા સમયે એક કાવડના એક ટોપલામાં મહારાજ બેઠા અને બીજા ટોપલામાં સંભાળને બેસાડ્યો. અને દરવાજે પહોંચ્યા. ચોકીદારે આગળના એક બે કરંડિયા તપાસી બધા કરંડિયા જવા દીધા. આ રોજની પ્રક્રિયા હોવાથી ચોકીદારો બહુ તપાસતા નહિ. આ રીતે ચતુરાઈથી મહારાજ બહાર નીકળી ગયા. પણ થોડી જ વારમાં સૈનિક શોધાશોધ કરશે અને પકડાઈ જવાશે એટલે મહારાજ આગ્રાની ભાગોળે એક મહારાષ્ટ્રીયન કુંભાર રહેતો હતો તેના ત્યાં પહોંચી ગયા. આ કુંભાર પણ મર્દ જ કહેવાય કે તેણે બાદશાહની પરવા કર્યા વિના મહારાજને આશરો આપ્યો. મહારાજ વેશ બદલી કુંભાર જેવા થઈ ગયા. એક મહિના સુધી તે આ કુંભારના ઘરમાં સંતાઈ રહ્યા. બાદશાહની ફોજ ચારે તરફ ઘોડા દોડાવતી રહી પણ ક્યાંય પત્તો ન લાગ્યો. તેથી હારી-થાકીને ઢીલી થઈ ગઈ. હવે મહારાજ નીકળ્યા અને મથુરા તરફ વિદાય થયા.

મીઠાઈના ટોપલામાં છટકતાં પહેલાં હીરોજી ફર્જદને મહારાજે પોતાનાં વસ્ત્રો પહેરાવી પોતાની જગ્યાએ સુવાડી દીધો. મહારાજની માફક સોનાના કડાવાળો હાથ ચાદર બહાર રાખીને હીરોજી ચાદર તાણીને સૂઈ ગયો. આખી રાત વીતી ગઈ. ચોકીદારો વારંવાર આવીને મહારાજ સૂતા છે તેવું જોઈ જતા અને નિશ્ચિત થતા રહ્યા. રાત પૂરી થઈ, બીજા દિવસે હીરોજી પોતાનાં વસ્ત્રો પહેરીને બહાર નીકળ્યો અને ચોકીદારોને કહ્યું કે, “મહારાજની તબિયત બરાબર નથી. હું વૈદ્યરાજ પાસે દવા લેવા જાઉં છું. કોઈએ મહારાજને વિક્ષેપ કરવો નહિ”. આમ કહીને તે પણ છટકી ગયો. આ પ્રસંગે સત્ય અને અહિંસા-વાળા ભાઈઓને પૂછવાનું મન થાય કે મહારાજે તથા હીરોજીએ જે પગલું ભર્યું તે યોગ્ય કહેવાય કે નહિ? સત્ય તો અંગ્રેજો આગળ બોલાય. ઔરંગઝેબ આગળ ન બોલાય.

બીજા એક મત પ્રમાણે મહારાજ તથા સંભાળ દક્ષિણ તરફ ન જતાં ઉત્તરમાં દિલ્લી તરફ ગયા હતા. મોગલ સેના દક્ષિણ તરફ શોધવા માટે ફાંફાં મારતી હતી. મહારાજ પહેલાં વારાણસી ગયા અને ત્યાંથી મથુરા ગયા. મથુરામાં પણ દક્ષિણી બ્રાહ્મણોની બંધુ બેલડી મળી. કૃષ્ણાજી પંત, કાશી પંત, અને વિસાજી પંત, આ ત્રણે ભાઈઓ મોરો પિંગળેના સાળા થતા હતા. મહારાજે સંભાળને પંતબંધુઓને સોંપી દીધા. કારણ કે તેના દ્વારા ઓળખાઈ જવાની ભીતિ રહેતી હતી. તથા તે બાળક હોવાથી બરાબર ચાલી શકતો ન હતો. પંત બંધુઓએ સંભાળને રાખી લીધા. મહારાજે વચન આપ્યું કે, “મહારાષ્ટ્ર પહોંચ્યા પછી હું તમને બોલાવી લઈશ. તમે આવી જજો.”

મહારાજે મુંડન કરાવી નાખ્યું. દાઢીવાળ-ચોટલી બધું કાઢી નાખી સંન્યાસી થઈ ગયા. સંન્યાસીનો વેશ કેટલો ઉપયોગી થઈ શકે છે! ખરા

સમયે તે પ્રાણ બચાવી શકે છે. મહારાજે પોતાની સાથે કૃષ્ણાજી પંતને પણ લીધા હતા. બપોરે જ્યારે ઔરંગઝેબને સમાચાર મળ્યા કે મહારાજ ઓરડામાં નથી તો તે તો આગબબૂલો થઈ ગયો. કોઈએ કહ્યું કે જાદુમંત્ર જાણતા હતા. કદાચ ધરતીમાં પેસી ગયા હશે કે કદાચ આકાશમાં ઊડી ગયા હશે. ઔરંગઝેબ રામસિંહ ઉપર સખત નારાજ થયો. તેને દરબારમાં આવતો બંધ કરી દીધો. અને તેની મનસબ પડાવી લીધી. પોલાદખાન જેવા વિશ્વાસુ ફોજદારને હાથતાળી આપીને મહારાજ છટકી ગયા તેથી તે પણ કોધને પાત્ર બન્યો. મહારાજે ઘણાં કષ્ટો વેઠ્યાં. તેઓ સાધુઓની જમાતમાં દાખલ થઈ ગયા. અને તીર્થયાત્રા કરતા કરતા લાંબો ચકરાવો ફરીને દક્ષિણમાં પહોંચ્યા. ગોંડવણ, ભાગાનગર અને બિજાપુર પ્રદેશમાં થઈને પન્હાળા પહોંચ્યા. તેમને પાછા આવતાં નવ મહિના લાગી ગયા હતા. પન્હાળાથી રાયગઢ પહોંચ્યા. પોતાનું વતન, પોતાની ધરતી, પોતાનાં માણસો જોઈને તેમનું હૃદય પુલકિત થઈ રહ્યું હતું. વ્યક્તિને વતનપ્રેમ તો હોવો જ જોઈએ. ભલે તે ગમે તેટલો મહાન વીતરાગી કેમ ન થઈ ગયો હોય. મહારાજ સાધુના વેશમાં હતા, કિલ્લાના દરવાજે જઈને તેમણે ચોકીદારને કહ્યું કે, “માતા જીજાબાઈને કહો કે એક સાધુ તમને મળવા માગે છે.” માતાજીએ અંદર આવવાની રજા આપી. મહારાજ તો જીજાબાઈને જોઈને દોડતા જઈને ચરણોમાં લેટી પડ્યા. જીજાબાઈને સંકોચ થયો કે આવો સાધુ કોણ છે? મારે તેને પગે લાગવાનું હોય, આ તો મને પગે લાગે છે. નિરો પંત પણ સાધુના વેશમાં સાથે હતા તેમણે હાથને અભયમુદ્રામાં કરીને આશીર્વાદ આપ્યા. “મૈયા તેરા ભલા હોગા” જીજાબાઈ કોઈને ઓળખી ન શક્યાં. રૂપ બદલાઈ ગયું હતું. મહારાજે માથા ઉપરથી ટોપી ઉતારીને જ્યારે ખરો પરિચય આપ્યો “મી શિવા, મી શિવા...” ત્યારે જીજાબાઈને ઓળખાણ પડી. માતાએ શિવાજીને બાળકની માફક છાતીએ લગાવી દીધા. બન્નેની આંખમાંથી હર્ષાશ્રુ વહી રહ્યાં હતાં. રામ-ભરતના મિલનનો પ્રસંગ તો લોકોએ ભાવપૂર્ણ લખ્યો છે. પણ તેથી પણ અતિશય ભાવવિભોરપણો તો આ મા-દીકરાનો મિલનપ્રસંગ થઈ ગયો. બન્નેએ ફરી મળવાની આશા છોડી દીધી હતી. પણ મા ભવાનીની કૃપાથી ફરીથી બન્ને મળી ગયાં હતાં. મહારાજનો નવો જન્મ થયો હતો તેમ કહીએ તો તે યોગ્ય જ કહેવાશે. મહારાજ સૌને મળ્યા. સૌ કોઈ આનંદવિભોર થઈ ગયા, ચૌદ વર્ષે રામ વનમાંથી પાછા ફર્યા હતા અને જેવો આનંદ અયોધ્યાને થયો હતો તેવો જ આનંદ રાયગઢ અને મહારાષ્ટ્રની પ્રજાને થઈ રહ્યો હતો. મહારાજે બધાને જમણવાર આપ્યો. બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યાં, મંદિરોમાં થાળ ધરાવ્યા. પ્રત્યેક ગઢમાંથી તોપો ફોડી મહારાજ આવવાની વધામણી આપી. ચારે તરફ આનંદ અને ઉત્સાહ ફેલાઈ ગયો. મહારાજે સૌની કદર કરી. ખાસ કરીને હીરોજી ફરજદે સંકટ સમયમાં જે મદદ કરી હતી તે કદી ભૂલી ન શકાય તેવી હતી. મહારાજે હીરોજીને પાયગાના સરદાર બનાવ્યા, પાલખી આપી, તથા અવદાગીરી આપી. તેનું ખૂબ બહુમાન કર્યું. વ્યક્તિની ખાનદાની ઉપકારકોની કદર કરવાથી પ્રગટતી હોય છે. મથુરાના કાશી પંતને ખબર પડી કે મહારાજ રાયગઢ પહોંચી ગયા છે. તે પણ સંભાજીને લઈને રાયગઢ જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં એક મોગલ ચોકીદારને વહેમ પડવાથી તેમને રોક્યા અને પછી કહ્યું કે “જો તમે બાપ-દીકરા હો તો એક જ થાળીમાં ભેગા જમો. કાશી પંત ચુસ્ત બ્રાહ્મણ હોવા છતાં તરત જ સંભાજીની સાથે એક જ થાળીમાં જમવા માંડ્યું. ધર્મ અભડાતો નથી. આભડછેટથી છોડાવે તે ધર્મ કહેવાય. ચોકીદારની શંકા નિવૃત્ત થઈ. કાશી પંત, સંભાજીને લઈને રાયગઢ પહોંચી ગયા. મહારાજે તેમને દક્ષિણા આપી ન્યાલ કરી નાખ્યા. તેમને વિશ્વાસરાવનો ઇલકાબ આપ્યો અને જમીન-જાગીર આપી કાયમી ધોરણે વસાવી દીધા. ઔરંગઝેબને જ્યારે સમાચાર મળ્યા કે મહારાજ તો પાછા હેમખેમ રાયગઢ પહોંચી ગયા છે ત્યારે ભારે દુઃખી થયો. તે મરણપર્યંત દુઃખ ભોગવતો રહ્યો.

નિશાબેગમ

ઔરંગઝેબને એક શાહજાદી હતી. તેનું નામ નિશાબેગમ હતું. મહારાજ જ્યારે ઔરંગઝેબને મળવા દરબારમાં ગયા ત્યારે જ બધી સ્ત્રીઓ સાથે પડદા પાછળ બેઠી હતી. તે મહારાજ ઉપર મોહી પડી હતી. તેની ઉંમર ત્યારે 27 વર્ષની હતી. તેણે મનોમન સંકલ્પ કર્યો કે લગ્ન કરીશ તો આ પુરુષ સાથે જ કરીશ. સ્ત્રીઓ જ્યારે મુઘલાવસ્થામાં હોય છે ત્યારે ક્યારે કોના ઉપર મોહી પડે તે કહેવાય નહિ. બાદશાહને નિશાના પ્રેમની જાણ થઈ. કહેવાય છે કે જ્યારે મહારાજ બંદી અવસ્થામાં હતા ત્યારે બાદશાહે કહેવડાવ્યું હતું કે જો તે નિશા સાથે લગ્ન કરે અને મુસલમાન થાય તો તેને દક્ષિણનો સૂબો સ્થાપવો. પણ મહારાજે મુસ્લિમ થવાનું સ્વીકાર્યું નહિ. દક્ષિણની ચઢાઈ

વખતે નિશા પણ ઔરંગઝેબની સાથે આવેલી. તેના પ્રયત્નો છતાં તે મહારાજને મળી શકી નહિ. તેની પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે તે આજીવન કુંવારી જ રહી. ઈ. સ. 1702માં બ્રહ્મપુરી નામક સ્થાનમાં તે મરણ પામી. આજે પણ તે ગામને બેગમપુર કહેવાય છે. બાદશાહે ત્યાં ભવ્ય કબર બંધાવી હતી. આ જ નિશાએ પાછળથી સંભાજીના પુત્રને ઉછેરીને મોટો કર્યો હતો જેને શાહુરાજા કહેવાય છે.

(શ્રી શિવાજી છત્રપતિ ઉપરથી)

શૌર્યગાથા અને પ્રેમગાથા સાથે ચાલે છે. શૌર્ય વિનાના લોકો પ્રેમ નથી કરી શકતા. હા, વાસના ભોગવી શકે છે. જો નિશાની પ્રેમગાથા સાચી હોય માત્ર કિંવદન્તી ન હોય તો તેનો પ્રેમ અને ત્યાગ મહાન કહેવાય, તેને વંદન.

3-12-10

*

22. ફરીથી ઊથલપાથલ

જીવનની કરોડરજ્જુ ‘સંબંધ’ છે. સંબંધ વિનાનો માણસ હોતો જ નથી. ત્યાગી અને વીતરાગીઓને પણ ભક્તો સાથે સંબંધો હોય જ છે. સંબંધોના દ્વારા માણસ સુખી-દુઃખી થતો હોય છે. બધા સંબંધો સુખદાયી નથી હોતા તેમ બધા સંબંધો દુઃખદાયી પણ નથી હોતા. આજના સુખદાયી સંબંધો કાલે દુઃખદાયી થઈ શકે છે. અને એવી જ રીતે આજના દુઃખદાયી સંબંધો કાલે સુખદાયી પણ થઈ શકે છે. સંબંધોમાં સાતત્ય અને સ્થાયિત્વ જાળવવું ઘણું કઠિન કામ હોય છે. તેમાં સમય પ્રમાણે ચઢાવ-ઉતાર આવતા રહે છે. મારી દૃષ્ટિએ સંબંધના છ પ્રકાર હોય છે.

1. સ્વાર્થી સંબંધ—કપટસંબંધ

2. વ્યાવહારિક સંબંધ

3. વ્યાપારિક સંબંધ

4. રાજકીય સંબંધ

5. હાર્દિક સંબંધ

6. આત્મીય સંબંધ

1. સ્વાર્થી સંબંધ: આખું વિશ્વ સ્વાર્થીયી ચાલે છે. વ્યવહારનું કેન્દ્ર જ સ્વાર્થ છે. સ્વાર્થ ત્યાં સુધી કોઈ દોષ ન ગણાવો જોઈએ, જ્યાં સુધી તેમાં છળકપટ ન ભળે. શેઠ-નોકર, પતિ-પત્ની, બાપ-દીકરો, ભાઈ-ભાઈ, વગેરે સૌને એકબીજાનો સ્વાર્થ હોય છે. એટલે વ્યવહાર ચાલે છે. સ્વાર્થ ન રહે અથવા સ્વાર્થ પૂરો થઈ જાય, પછી આ સંબંધો કાં તો મંદ પડી જાય છે. કાં પછી સમાપ્ત થઈ જાય છે. કેટલીક વાર એક પક્ષે સ્વાર્થ પૂરો થાય છે તો કેટલીક વાર બન્ને પક્ષે સ્વાર્થ પૂરો થાય છે. આવા સંજોગોમાં સંબંધ સમાપ્ત થાય તો બહુ મોટો દોષ ન કહેવાય. જેમ કે શેઠ અને નોકર એકપક્ષીય દોષ ન કહેવાય. પણ જો બન્નેમાંથી એક અથવા બન્ને છળકપટ કરીને નોકરી રાખે કે છૂટા થાય તો તે દોષ કહેવાય. આવું જ બીજા બધા સ્વાર્થસંબંધો માટે કહી શકાય. પતિ-પત્નીનો એકબીજાનો હેતુ પૂરો ન થતો હોય (સ્વાર્થ સિદ્ધ ન થતો હોય) અને સંબંધ પૂરો કરે તો કરે. પણ છળકપટ કરે તો તે દોષ કહેવાય. એટલું યાદ રહે કે સંબંધો શરતો વિનાના હોતા નથી. શરતો એટલે અપેક્ષાઓ.

2. વ્યાવહારિક સંબંધ: વ્યવહાર ચલાવવા પૂરતા હોય છે. જેમાં આવકાર આપવો, ચા-પાણી-જમણ વગેરે બધું માત્ર વ્યવહાર સાચવવા પૂરતું હોય છે. આ પણ જરૂરી છે. વ્યવહાર સાચવીને જીવન જિવાય છે. જે લોકો વ્યવહાર સાચવતા નથી તેમનો વ્યવહાર બગડી જાય છે. વ્યવહાર બગડે એટલે વિરોધીઓ વધે. વિરોધીઓ વધે એટલે અશાંતિ વધે. વ્યવહાર ન સાચવનારા, એમ કહો કે વ્યવહાર બગાડનારાને શાંતિ નથી રહેતી. વ્યાવહારિક સંબંધ વિવેકથી સચવાય છે.

3. વ્યાપારિક સંબંધ: બે વ્યાપારીઓ અથવા ગ્રાહકો સાથે હોય છે. તે પ્રામાણિકતા અને વિશ્વાસથી સચવાતા હોય છે. તેને સાચવનારા પેઢીઓ સુધી વ્યાપાર કરતા રહે છે. જે લોકો અપ્રામાણિકતા કે વિશ્વાસઘાત કરતા હોય છે તેમની પેઢીઓ ન ચાલે. થોડા જ દિવસમાં તેમનું ઉઠામણું થઈ જતું હોય છે.

4. રાજકીય સંબંધ: કુશળતા અને વફાદારીથી ચાલતા હોય છે. અકુશળ કે ગદાર વ્યક્તિનો રાજકીય સંબંધ લાંબો સમય ચાલે નહિ. તે દુખાન્ત નીવડે. કુશળતા અને વફાદારીભર્યા સંબંધો ઘણા લાંબા અને સુખદાયી ચાલતા રહે છે.

5. હાર્દિક સંબંધો: આ સંબંધનો મૂળાધાર લાગણીઓ હોય છે. લાગણીઓ હૃદયમાંથી આવતી હોય છે. લાગણીઓ નિખાલસ હોય છે. તેમાં છળકપટ નથી હોતું. નિખાલસતા દર્પણ જેવી સ્વચ્છ અને નિર્મળ હોય છે. કદાચ બે લાગણીઓ પરસ્પરમાં ટકરાય તો ઘર્ષણ થાય, અવાજ થાય પણ પછી એકની એક થઈ જાય. લાગણીઓની સાથે જો ડહાપણભર્યું હોય તો આ સંબંધ વધુ દૃઢ અને વધુ સુખદાયી થઈ શકે છે. ડહાપણ વિનાની લાગણીઓમાં ગંભીરતા ન હોવાથી ઊભરા જેવી ચઢાવ-ઉતારાવથી થઈ જતી હોય છે. મા-બાળક, પતિ-પત્ની, ભાઈ-ભાઈ વગેરેના સંબંધો લાગણીના એટલે કે હાર્દિક હોય છે. તેને જલદીથી તોડી શકાતા નથી, કદાચ છોડવા પડે તોપણ હૃદયથી

છોડી શકાતા નથી. લાગણી એટલે પ્રેમ.

6. આત્મીય સંબંધ: આ દૈવી સંબંધ કહેવાય. દૈવી ભાવ શ્રદ્ધાથી થતો હોય છે. પ્રેમમાં પવિત્રતા અને પૂજ્યતા ભળે એટલે દૈવી ભાવ ઉત્પન્ન થાય. શિવાજી મહારાજ અને માતા જીજ્ઞાબાઈનો સંબંધ દૈવી સંબંધ કહેવાય. આવો દૈવી સંબંધ પતિ-પત્નીમાં પણ હોઈ શકે. પત્ની, પતિમાં અમાપ પ્રેમ, પૂજ્યતા અને પવિત્રતાની ભાવના રાખે તો દૈવી પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય. સામે પતિ પણ પત્નીમાં આવો જ ભાવ રાખે તો દૈવી પ્રેમ થાય. બે આત્માનું મિલન એ જ આત્મીય દૈવી સંબંધ. સીતા-રામનો દૈવી સંબંધ કહેવાય. કોઈ એકલવાયા વીતરાગ કરતાં આત્મીય દૈવી સંબંધવાળું યુગલ ઘણું મહાન છે. તેનો મોક્ષ તેના રોમેરોમમાં વસે છે. તેને મરીને પરલોક જવાની જરૂર નથી. આત્મીય સંબંધ અત્યંત દુર્લભ જ કહેવાય. તેમાં બે હાથે તાળી વાગતી હોય છે. એક હાથે નહિ.

આ છ સંબંધોમાં છેવટના પાંચ અને છ એ બહુ જ મહત્ત્વના હોય છે. ભાગ્યશાળીને જ મળતા હોય છે. બાકીના ચારથી આખી દુનિયા ચાલે છે.

સંબંધોની ખરી કસોટી વ્યક્તિની ગેરહાજરીમાં કે મરણ પછી થતી હોય છે. જ્યારે વ્યક્તિ હાજર હોય અને તેનાથી લાભ થતા હોય ત્યારે સંબંધ બાંધી રાખે પણ તેની ગેરહાજરી થતાં જ કે મૃત્યુ થતાં જ જે સંબંધો તોડી નાખે કે ઊંધા કરી નાખે તે ખતરનાક વ્યક્તિ થઈ શકે છે. આગળ જે ગાઢ સંબંધનો દેખાવ કરે પણ પીઠ પાછળ નિંદા કે ષડ્યંત્રો કરવા લાગે તે સર્પ કરતાં પણ ભૂંડો કહેવાય. કપડાં ઉપર ચઢેલા વીંછીને જેમ ખંખેરી નખાય તેમ આવા દગાબાજને ખંખેરી નાખવો જોઈએ. પણ જો તમે કમજોર હો અને પેલો પ્રબળ હોય તો યુક્તિથી તેના સંબંધમાંથી છૂટી જવા પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. જે લોકો જીવતા માણસ સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે અને મરણ પછી કટ કરી નાખે છે. તે હલકા માણસો હોય છે. ખાનદાન નથી હોતા.

મહારાજના જીવનમાં અનેક વાર સંબંધોની કસોટી કરવાના પ્રસંગો આવ્યા. છેલ્લો પ્રસંગ તેમનો આગ્રા જવાનો હતો. ઔરંગઝેબને મળવા જ્યારે તેઓ રવાના થયા ત્યારે કબજે કરેલા બધા કિલ્લા તથા પૂરું રાજ્ય નિશ્ચિત વફાદાર સરદારોના વહીવટમાં સોંપીને ગયા. લગભગ નવ મહિના સુધી તે બહાર રહ્યા. તેમાં પણ જ્યારે તેમને નજરકેદ કરી લીધા ત્યારે તો ફરી પાછા ફરવાની આશા સમાપ્ત થઈ ગયા જેવું થયું હતું. આવી સ્થિતિમાં પણ કોઈ સરદારે કિલ્લા કે રાજ્ય પચાવી પાડવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો. સૌએ પૂરી વફાદારીથી છેક સુધી બધા કિલ્લા, રાજ્ય તથા સંપત્તિનું જતન કર્યું હતું. આ સંબંધોની કસોટી હતી અને મહારાજ જેવા પાછા ફર્યા કે તરત જ બધા સરદારો તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવા લાગ્યા હતા. સરદારોએ ધાર્યું હોત તો ઘણી ઊથલપાથલ કરી શક્યા હોત. પણ કોઈએ કશું ન કર્યું. એ ખાસ નોંધનીય બાબત કહેવાય. મહારાજના સરદારોમાં મોટા ભાગે માવળા તથા બ્રાહ્મણો વગેરે હતા. પણ બધા પૂર્ણ સમર્પિત હતા, કોઈને વ્યક્તિગત મહત્ત્વાકાંક્ષા ન હતી. મહાન માણસો મળ્યા હોય તે જ મહાન કાર્યો કરી શકતા હોય છે. મહારાજને મહાન માણસો મળ્યા હતા તેથી તેમણે મહાન કાર્યો કર્યા.

મહારાજ પાછા રાયગઢ આવી ગયા તેવી જાણ થતાં જ બધા સરદારો જુસ્સામાં આવી ગયા. સમર્થ વ્યક્તિની ઉપસ્થિતિ લોકોમાં જોમજુસ્સો પેદા કરી શકતી હોય છે.

મહારાજની ગેરહાજરીમાં જયસિંહે બિજાપુરને ઘેરો ઘાલ્યો હતો. પણ તેને ફાવટ મળી ન હતી. ગોવળકોંડાના કુતુબશાહે બિજાપુરને સૈનિકમદદ મોકલી હતી. જેથી મોગલસેના અન્ન વિના ભૂખે મરવા લાગી હતી. અન્ન-ઘાસચારો અને લાકડાં વગેરે પુરવઠો અટકાવી દેવાયો હતો. નવી મદદ આવે તેવી શક્યતા ન હોવાથી જયસિંહ ઘેરો ઉઠાવીને પાછો ઔરંગાબાદ જતો રહ્યો હતો.

જયસિંહનું મૃત્યુ

જે કિલ્લાઓ જયસિંહે કબજે કરેલા તે બધા સાચવી શકાતા ન હતા. તેથી લોહગઢ, સિંહગઢ, પુરંદર, માહુલી અને કર્નાળા એમ પાંચ મોટા કિલ્લા ઉપર સુરક્ષાવ્યવસ્થા કરી બાકીના કિલ્લાના દરવાજા બાળી નાખી, તોડી નાખી કિલ્લાને નધણિયાતા છોડી દીધા. ઔરંગઝેબને જયસિંહ ઉપર વહેમ પડ્યો કે જયસિંહ શિવાજી સાથે ભળી ગયો છે. ઔરંગઝેબ વહેમી સ્વભાવનો હતો, વહેમી સ્વભાવ વિશ્વાસ પેદા ન થવા દે. અને વિશ્વાસ વિના પ્રગાઢ સંબંધ ન બંધાય. ઔરંગઝેબે જયસિંહને પાછો દિલ્લી બોલાવી લીધો અને તેની જગ્યાએ યશવંતસિંહ તથા શાહજાદા મુઅજ્જમને દક્ષિણની કમાન સોંપી. નિરાશ અને અપમાનિત થઈને જયસિંહ દિલ્લી જવા નીકળ્યો. પણ તેને આઘાત લાગ્યો હોવાથી રસ્તામાં બુરહાનપુર આગળ 1667ના જુલાઈ માસમાં તેનું અવસાન થઈ ગયું. તે ફરીથી દિલ્લી કે જયપુર જોઈ

ન શક્યો. તેના અવસાન પછી તેની ખોટ પૂરી ન શકાઈ. મુત્સદ્દીની દૃષ્ટિએ તે મહાન સરદાર હતો.

જે કિલ્લા સાચવી ન શકવાના કારણે મોગલસેનાએ ત્યજી દીધા હતા તે બધા મોરો પંત પિંગળેએ કબજે કરી દીધા. ત્યાં ભગવો લહેરાવ્યો. દરવાજા વગેરે નવેસરથી કરાવ્યા તથા સમારકામ કરાવી મજબૂત બનાવ્યા. તેણે પૂરો કલ્યાણપ્રદેશ કબજે કરી લીધો.

જશવંતસિંહ અને મુઅજ્જમ

જશવંતસિંહ રાજપૂત સરદાર હતો. ઔરંગઝેબે જ્યારે શાહજહાં સામે બંડ પોકાર્યું હતું ત્યારે તે ઔરંગઝેબની વિરુદ્ધમાં હતો પણ પછી તેનું પલડું નમતું જોઈને તેના પક્ષમાં થઈ ગયો હતો. અને શાહજહાં મુઅજ્જમ, સજ્જન પ્રકૃતિનો શૂરવીર માણસ હતો. શિવાજી મહારાજની નજરકેદ તેને ગમી નહોતી. નજરકેદ દરમિયાન મહારાજે આ બન્ને સાથે સારા સંબંધ કેળવી લીધા હતા. જેને સંબંધ કેળવતાં આવડે તે જ વિકટ પ્રસંગોને પાર પાડી શકે. આ બન્નેને દક્ષિણના સૂબા બનાવીને ઔરંગઝેબે મોકલ્યા હતા. પણ તેને બન્ને ઉપર વિશ્વાસ ન હતો, વહેમ હતો કે ક્યાંક મુઅજ્જમ તેના પ્રત્યે વિદ્રોહ ન કરી બેસે. જેમ પોતે શાહજહાં પ્રત્યે વિદ્રોહ કર્યો હતો તેમ. તેથી તે હંમેશાં શંકાશીલ રહેતો હતો.

શાહજહાં શિવાજી મહારાજ સાથે યુદ્ધ નહિ, સમાધાન ઇચ્છતો હતો તેથી તેણે સમાધાન માટે પ્રયત્નો શરૂ કર્યા. લાંબી ચર્ચાવિચારણા કર્યા પછી મહારાજા અને શાહજહાં વચ્ચે એક સમજૂતી થઈ. તે આ પ્રમાણે હતી.

1. પરસ્પરમાં મિત્રતાથી રહેવું. 2. પ્રથમ થયેલી સંધિ કાયમ રાખવી, 3. પરસ્પરમાં નિખાલસતા રાખવી. મહારાજ માટે મોગલોને મદદ કરવા સેના મોકલવાની જરૂર નથી. 4. સેનાના ખર્ચ માટે કેટલાક પ્રદેશો નક્કી કર્યા પછી જ મહારાજે મોગલોને પાંચ હજારની સૈનિકસહાય કરવી. 5. સંભાજીને પાંચ હજારની મનસબ આપવી. તેના ખર્ચ માટે વરાડ પ્રાંતમાંના આવઢા અને બાલાપુર તાલુકા આપવા. 6. ચોથાઈ અને સરદેશમુખીનો હક્ક મહારાજને આપવો. 7. નિઝામશાહી તથા આદિલશાહીના જે કિલ્લા મહારાજના હાથમાં છે તે તેમની પાસે રહેવા દેવા.

શાહજહાંની ભલામણથી બાદશાહે આ સંધિ મંજૂર કરી અને મહારાજને ‘રાજા’નો ખિતાબ આપ્યો, સંભાજીને જાગીર પણ આપી. રાજકારણમાં ક્યારે કયો મિત્ર શત્રુ બને અને ક્યારે કોઈ શત્રુ મિત્ર બને તે કહેવાય નહિ. મહારાજનો લોહીતરસ્યો ઔરંગઝેબ હવે મિત્ર બન્યો હતો.

મહારાજના ત્રણ શત્રુઓ હતા, મોગલો, બિજાપુર અને નિઝામ. કૂટનીતિ કહે છે કે ત્રણે સાથે એક સમયે સંગ્રામ કરાય નહિ તેથી એક પછી એકની સાથે સંગ્રામ કરવો. મહારાજે મુત્સદ્દીગીરી વાપરી, મોગલોને મિત્ર બનાવી લીધા. જેથી એક તરફનો ભય દૂર થયો. હવે બે જ શત્રુઓ રહ્યા.

પ્રાપ્ત થયેલી નવી જાગીરનો વહીવટ કરવા રાવજીએ સોમનાથ નામક બ્રાહ્મણને નિયુક્ત કર્યો. લડવા માટે માવળા અને વહીવટ માટે બ્રાહ્મણો મોટા ભાગે આવો નિયમ હતો.

પોતાના પુત્ર સંભાજીને પાંચ હજારી મનસદ મળી હોવાથી પ્રતાપરાવ સાથે પાંચ હજાર ઘોડેસવારો સાથે ઔરંગાબાદ મોકલ્યો. પણ તે બાળક હોવાથી મુઅજ્જમે પ્રતાપરાવને રાખીને સંભાજીને પાછો મોકલી દીધો. મુઅજ્જમ ઉદાર અને ભલો માણસ હતો.

શાહજહાંનું બંડ અને શમન

શાહજહાં મુઅજ્જમને પોતાના પિતા ઔરંગઝેબનો કપટી, વહેમીલો, સ્વભાવ ગમતો નહિ તેથી તેણે બંડ પોકારી સત્તા હસ્તગત કરવા નિર્ણય કર્યો. પિતાનો સૌથી મોટો વારસો તેના સદ્ગુણો, સદાચારો અને આદર્શોનો હોય છે. જે પિતા આવો વારસો નથી આપી શકતો તે પુત્રનો પૂજ્ય નથી થઈ શકતો. પૂજ્યતા પવિત્રતાથી આવતી હોય છે અને પવિત્રતા, સદાચરણથી આવતી હોય છે. સદાચરણો ઉચ્ચ આદર્શોથી આવતાં હોય છે. જે લોકો આદર્શહીન હોય છે. તે સંતાનોને વારસામાં પૂજ્યતા નથી આપી શકતા. ધાર્મિક કટ્ટરતાથી પવિત્રતા નથી આવતી. કારણ કે કટ્ટરતા ઘૃણા અને દ્વેષથી ભરેલી હોય છે. તેમાં સહિષ્ણુતા નથી હોતી. ઔરંગઝેબ કટ્ટર ધર્મીય મુસલમાન છે. ગરજના કારણે તેણે રાજપૂત સરદારોને ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યાં છે. પણ હૃદયથી તો તેમને કાફર માને છે. શાહજહાં મુઅજ્જમ કટ્ટર નથી. તે ઉદાર છે ને પિતાને નજીકથી જુએ છે. જાણે છે. સમજે છે. તેના પિતાના આચાર-વિચાર ગમતા નથી. પણ લાચાર છે. હવે તેણે બંડ કરીને સત્તા હાથમાં લઈ લેવાની યોજના ઘડી કાઢી. સત્તા કદી ષડ્યંત્રો વિનાની નથી હોતી, તેણે ષડ્યંત્ર ગોઠવ્યું. સૌથી પહેલાં શિવાજી

મહારાજને સત્તાપલટામાં સાથ આપવા સમજાવ્યા. પણ મહારાજ ચતુર હતા. તેમને શંકા થઈ કે કોઈ જાળમાં સપડાવાનું તો નથી થઈ રહ્યું ને! તેમણે કહ્યું કે “મારો તમને સાથ છે. પણ તમે દિલ્લી લશ્કર લઈને જશો ત્યારે તમારા વતી આ દક્ષિણ પ્રદેશ હું સાચવીશ. કદાચ યોજના નિષ્ફળ જાય તો તમે પાછા આવીને અહીં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપીને રહી શકશો.” યોજના ઘડનારે સર્વપ્રથમ યોજના વિફળ રહે તો શું કરવું તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. એક છટકબારી તો જરૂર રાખવી જોઈએ. મહારાજે કહ્યું કે તમે દિલ્લી યુદ્ધ કરશો ત્યારે હું સેના સહિત તમને મદદ કરીશ, શાહજાદો બધું લશ્કર લઈને દિલ્લી જવા રવાના થયો. તેણે મદદ માટે શિવાજીને જણાવ્યું પણ મહારાજે કહ્યું કે તમારી પાસે જેટલું લશ્કર છે તેટલું પર્યાપ્ત છે. એમ કહીને વાતને ટાળી દીધી. શાહજાદાએ મહારાજને ઘણા લલચાવ્યા પણ મહારાજ માન્યા નહિ તેથી શાહજાદો પાછો ફર્યો. પાછળથી ખબર પડી કે આ પૂરી યોજના શિવાજી મહારાજની વફાદારીને માપવા માટે ખુદ ઔરંગઝેબે જ ગોઠવી હતી. શાહજાદો પ્રસન્ન થયો અને તેનો સ્નેહભાવ વધી ગયો. કસોટી વિનાની વફાદારી હોય નહિ. મહારાજ કસોટીમાં પાર ઊતર્યા.

મોગલો તરફથી નિશ્ચિત થયા પછી મહારાજે બિજાપુર અને નિઝામના રાજ્યોમાં તોફાન મચાવવા માંડ્યું. હારી-થાકીને બિજાપુરના અબ્દુલ મહમદે મહારાજ સાથે સંધિ કરી પ્રતિવર્ષ ત્રણ લાખ હોનની ખંડણી આપવાનું સ્વીકાર્યું. મહારાજે શામજી નાયક પાંડેને પોતાના દૂત તરીકે બિજાપુરના દરબારમાં કાયમી ધોરણે મોકલ્યો.

હવે મોગલ અને આદિલશાહનાં બન્ને રાજ્યોમાં સંધિ થવાથી શાંતિ થઈ. હવે કુતુબશાહનો વારો હતો. મહારાજે કુતુબશાહના પ્રદેશ ઉપર સવારીઓ કરવા માંડી. તે દુર્બળ સુલતાન હતો તેથી તેના દીવાન માદણશા અને આકણશાએ સલાહ આપી કે સંધિ કરી લેવી સારી. તે પ્રમાણે સંધિ થઈ. કુતુબશાહે પ્રતિવર્ષ પાંચ લાખની ખંડણી આપવાનું સ્વીકાર્યું. મહારાજે નિરાજી રાવને દૂત મોકલ્યો.

હવે પોર્ટુગીઝોનો વારો હતો. કોંકણપટ્ટીમાં પોર્ટુગીઝો અને સીદીની સત્તા પ્રવર્તતી હતી. મહારાજે ઓચિંતાના ગોવા પ્રદેશ ઉપર હુમલો કરી દીધો. તેમની ઇચ્છા ગોવામાંથી પોર્ટુગીઝોને હાંકી કાઢવાની હતી, પણ વિદેશી ગોરા લોકોએ મહારાજની ઇચ્છા પૂરી થવા ન દીધી. મહારાજ જીતી શક્યા નહિ. આપણે બોધપાઠ લેવો જોઈએ કે દશ હજાર માઈલ દૂરની મુઝીભર પ્રજા કેટલી બળવાન હશે? સીદીનો જજીરા પણ લઈ શકાયો નહિ. કારણ કે સીદીના પક્ષે મુંબઈના અંગ્રેજો આવી ગયા હતા.

મહારાજે ત્રણે મુસ્લિમ સત્તાઓ સાથે સંધિ કરી લીધી. મોગલોને તે ખંડણી ભરતા તથા આદિલશાહ અને કુતુબશાહ પાસેથી ખંડણી ઉઘરાવતા.

સંધિનો ભંગ

બે વર્ષ સુધી શાંતિ હતી. પણ ઔરંગઝેબના મનમાં શાહજાદા ઉપર શંકાનો કીડો સળવળ્યો. તેણે શાહજાદાને પત્ર લખ્યો કે, “ઔરંગઝાબાદમાં શિવાજીનું જે સૈન્ય આપણી મદદ માટે રહ્યું છે તેને કાં તો નસાડી મૂકો કાં નાશ કરો.” તેને એવી શંકા હતી કે આ સૈન્યનો ઉપયોગ કરીને શાહજાદો મારી સામે બંડ પોકારવાની હિંમત કરશે. તેથી ત્યાં મરાઠાસૈન્ય ન રહેવું જોઈએ. આ સમાચાર શાહજાદાએ પ્રતાપરાવ ગુજરને આપી દીધા. ગુજર સંભાળી વતી પાંચ હજારી મસજદ સંભાળતો હતો ગુજરે, નિરોજી રામજી રાજદૂતને સમાચાર આપી રાતોરાત ઔરંગઝાબાદ છોડી દીધું. અને પૂના આવી ગયા. બાદશાહને શાહજાદા ઉપર ગુજરને ભગાડી મૂકવાનો વહેમ ન આવે માટે તેણે પાછળ ઘોડો દોડાવ્યો પણ કશું હાથ ન આવ્યું. તેથી બાદશાહને લખી દીધું કે એ બધા ચાલાકીથી છટકી ગયા છે. બાદશાહે તરત જ દિલ્લેરખાન તથા દાઉદખાનને મદદ માટે મોકલ્યા. પહેલાં કરેલી સંધિ તૂટી ગઈ.

પ્રતાપરાવ ગુજરના પગલાથી મહારાજ પ્રસન્ન થયા. તે હવે ઇચ્છતા હતા કે આ સંધિનો અંત થાય તો સારું. કારણ કે હવે આદિલશાહી તથા કુતુબશાહીથી મહારાજ નિવૃત્ત થઈ ચૂક્યા હતા. હવે મોગલોનો વારો હતો. બાદશાહના વહેમી સ્વભાવે સગા બાપ-દીકરા વચ્ચે મેળ રહેવા દીધો નહોતો.

23. મોગલોના કિલ્લા પડાવ્યા

જીવનમાં લાભ અને હાનિની પ્રક્રિયા સતત ચાલતી રહે છે. જે લોકો મોટા સંઘર્ષમાં ઊતરે છે, તેમને મોટી લાભ-હાનિ થતી હોય છે. જે હાનિને પચાવી શકતા હોય છે તે જ લાંબો સમય સંઘર્ષ કરી શકતા હોય છે. જે થોડીક હાનિથી વિચલિત થઈ જતા હોય છે તે સંઘર્ષ પડતો મૂકીને કાં તો નિષ્ક્રિય થઈ જતા હોય છે. કાં પછી કોઈ વીતરાગના શિષ્ય થઈ મોક્ષની સાધનામાં લાગી જતા હોય છે. જે અહીં હારે અને ભાગે તેને ત્યાં વિજય ન મળે. માત્ર મન મનાવવાની જ વાત કહેવાય. સાચો રસ્તો તો હાર્યા પછી હાનિ ઉઠાવ્યા પછી બમણા જોરથી સંઘર્ષ કરવાનો. પલાયનવાદી દર્શન કરતાં સતત સંઘર્ષવાદી દર્શન પ્રજાને ઉત્તમકક્ષાએ પહોંચાડતું હોય છે.

મોગલો સાથેની સંધિ તૂટી જવાથી હવે મહારાજને મોગલપ્રદેશો ઉપર હુમલા કરવાનો મોકો મળ્યો. યાદ રહે, બાદશાહના સૈન્યનો મોટો ભાગ અફઘાનિસ્તાનમાં રોકાયેલો રહેતો હતો. બીજો મોટો ભાગ દક્ષિણમાં રોકાયેલો રહેતો હતો. ત્રીજો ભાગ દિલ્લી અને રાષ્ટ્રની રક્ષા માટે સ્થાયી રીતે રોકાયેલો રહેતો. આ સૈન્યો એકબીજાથી એટલાં દૂર હતાં કે એકબીજાને કુમક પહોંચાડતાં મહિનાઓ લાગી જતા. મોટો દેશ અને ચારે તરફ વિદ્રોહ ભડકતો હોવાથી સૈન્ય વેર-વિખેર થઈ જતું.

સિંહગઢવિજય

મહારાજના બધા કિલ્લાઓમાં સિંહગઢનું ખાસ મહત્ત્વ હતું. અત્યારે સિંહગઢ મોગલોના હાથમાં હતો. આ કિલ્લાનો કિલ્લેદાર ઉદય ભાનુ નામનો રાજપૂત સરદાર હતો. તે બહાદુર અને બળવાન હતો. મોગલોના ઘણા કિલ્લાઓ રાજપૂતો સંભાળતા હતા. તેમાંનો આ એક હતો. આ કિલ્લો અભેદ હતો. તેને હાથમાં લેવો જરૂરી હતો, આ કામ જેવાતેવાથી થઈ શકે તેમ ન હતું. તેના માટે મહારાજે તાનાજી માલસુરેને પસંદ કર્યો. પણ ત્યારે તાનાજી પોતાના પુત્ર રાયબાના લગ્નમાં રોકાયેલો હતો. તે પોતાના વતનમાં ધૂમધામથી પુત્રને પરણાવવાના કામમાં રોકાયો હતો. મહારાજે તેને તાબડતોબ પાછા ફરવાનો આદેશ મોકલ્યો. તાનાજી લગ્નપ્રસંગ બંધ રાખીને તરત જ મહારાજ પાસે પહોંચી ગયો. કર્તવ્યપરાયણતા પોતાના ઊર્મિલીયા પ્રસંગોથી પણ ઘણી શ્રેષ્ઠ છે તેનો આ દાખલો હતો. કેટલાક લોકો ખરા સમયે બહાનાં બતાવીને રજા ઉપર ઊતરી જતા હોય છે. તે કર્તવ્યથી ભાગે છે. માત્ર પગારભોજી એવા લોકો રાષ્ટ્રભક્ત નથી હોતા. જે રાષ્ટ્રભક્ત ન હોય તેને બીજી ગમે ત્યાં નોકરીમાં રાખવા હોય તો રખાય, (જોકે ક્યાંય ન રખાય) પણ સેનામાં તો ન જ રખાય. આવા રાષ્ટ્રદ્રોહીઓને સેનામાં રાખનારા રાષ્ટ્રહત્યા જ કરાવતા હોય છે.

તાનાજી બહુ બળવાન કદાવર શરીરધારી વીરપુરુષ હતો. તે એક હજાર ચુનંદા માવળા સૈનિકો લઈને પોતાના નાનાભાઈ સૂર્યાજી સાથે રવાના થયો. સહ્યાદ્રી પર્વતમાળામાં સિંહગઢ કિલ્લો વિકરાળ સીધી કરાડવાળો હોવાથી દુર્જય હતો. તાનાજીએ પોતાની સેનાને ત્રણ-ચાર ભાગમાં વહેંચી નાખી. યુદ્ધ ઓચિંતાનું જ સફળ થતું હોય છે. આ પ્રથમ વ્યૂહ છે. ઢોલ વગાડીને આરપારની લડાઈ લડવા જાય તો માર જ ખાવ. ચૂપચાપ બિલ્લી પગલે છેક શત્રુ સુધી પહોંચીને ઓચિંતાનો હુમલો કરનારા મોટા ભાગે સફળ રહેતા હોય છે. આ પ્રથમ વ્યૂહ કહેવાય. કશો જ ઊહાપોહ કર્યા વિના મરાઠા સૈનિકો ત્રણ-ચાર દિશામાંથી અંધારી રાત્રે સિંહગઢ આગળ ભેગા થઈ ગયા. પ્રત્યેક મજબૂતમાં મજબૂત કિલ્લામાં પણ એક કમજોર ભાગ હોય જ છે. સમર્થ વ્યક્તિના જીવનમાં પણ એકાદ કમજોર કડી તો હોય જ છે. આ કમજોર કડીને શોધી કાઢી તેના ઉપર પ્રહાર કરવો એ બીજો વ્યૂહ કહેવાય. આ કિલ્લો મહારાજના હાથમાં હતો તેથી તેની રજેરજ મરાઠા જાણતા હતા. જ્યાં સુરક્ષાની ઉપેક્ષા હતી તેવી એક કમજોર કડી તેમણે શોધી કાઢી. પણ ત્યાં ઉપર ચઢવું દુષ્કર હતું. સીધી કરાલ ભેખડ હતી.

તાનાજીએ તે સીધી કરાળ દીવાલ ઉપર ચઢવા માટે એક ઘોનો ઉપયોગ કર્યો. ઘો એક એવું પ્રાણી છે કે તે જ્યાં ચોંટી જાય ત્યાંથી ઊખડે નહિ. કુદરતે તેને આવી ચોંટી જવાની શક્તિ આપી છે. ઘોની પૂંછડીએ દોરડું બાંધીને પ્રથમ તેને કિલ્લા ઉપર ચઢાવી, તે દોરડાના આધારે એક દૂબળા-પાતળા સૈનિકને ઉપર ચઢાવી દીધો. તેણે ઉપરના બૂરજ સાથે બીજું મજબૂત દોરડું બાંધી દીધું. તેને ગાંઠો લગાવી હતી. પછી એક પછી એક માવળાસૈનિકો ચૂપચાપ ઉપર ચઢતા ગયા. પણ તેમના અવાજથી કિલ્લાના સૈનિકો જાગી ગયા. બન્ને વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ જામ્યું. અંધારામાં કશું સૂઝતું નહોતું. તેથી કિલ્લાના રાજપૂત સૈનિકોએ મશાલો પ્રગટાવી. તેનો લાભ માવળાઓને પણ મળ્યો.

રાજપૂત સૈનિકો ઊંઘતા ઝડપાયા હોવાથી કશી તૈયારી કરી શક્યા નહિ, તોપણ તેઓ ખૂબ લડ્યા. પણ ઘણા કપાઈ ગયા. ઉશ્કેરાયેલો માવળો કૂર બની જતો હોય છે. તેનું ગરમ લોહી શત્રુપક્ષનો સપાટો બોલાવવા લાગ્યું. ઘણા રાજપૂતો મરાયા તો ઘણા કિલ્લો કૂદીને ભાગ્યા. કિલ્લેદાર ઉદયભાનુ સ્વયં યુદ્ધે ચઢ્યો. તે તાનાજી સામે આવી ગયો. બન્ને એકબીજા ઉપર વીજળીવેગે પ્રહાર કરવા લાગ્યા. પ્રાણોની પરવા કર્યા વિના આ યોદ્ધાઓ યુદ્ધ કરી રહ્યા હતા. આ ખરા યોગીઓ હતા, આ ખરા ત્યાગીઓ હતા, પોતાનાં બાળ-બચ્ચાંની પરવા કર્યા વિના માથું હાથમાં લઈને શૂરા-પૂરા જ્યારે યુદ્ધ કરતા હોય ત્યારે ત્યાગની ચરમકક્ષાને આંબતા હોય છે. આવા યોદ્ધાઓ પકવનારી પ્રજા જ રાષ્ટ્રને સ્વતંત્ર રાખી શકતી હોય છે. માત્ર ગૃહત્યાગી, પત્નીત્યાગી, સંસારત્યાગી કે વસ્ત્રત્યાગીઓથી રાષ્ટ્ર સુરક્ષિત નથી રહેતું. રાષ્ટ્ર અને ધર્મની રક્ષા તો આવા ભડવીરો જ કરતા હોય છે. પ્રાણત્યાગથી કોઈ મોટો ત્યાગ નથી. પ્રાણત્યાગ કરનારા મહાન શહીદોની ઉપેક્ષા કરી, ક્ષુદ્ર ત્યાગનો જ મહિમા કરનારા જાણતાંઅજાણતાં રાષ્ટ્રને દુર્બળ બનાવે છે.

તાનાજી અને ઉદયભાનુનું યુદ્ધ બરાબર જામ્યું. એકે પાછો ન પડે. બન્ને એક એકથી ચઢિયાતા પણ ફરક એટલો કે તાનાજી ધર્મ માટે, રાષ્ટ્ર માટે લડતો હતો જ્યારે ઉદયભાનુ પોતાના માલિક ઔરંગઝેબની વફાદારી માટે લડતો હતો. બન્ને મહાન જ કહેવાય. પણ બન્નેનાં લક્ષ્ય જુદાં જુદાં હતાં. અંતે બન્ને એકબીજાના ઘા લાગવાથી રણમાં રોળાયા. બન્ને શહીદ થઈ ગયા. કિલ્લામાં રાજપૂત સૈનિકોની સંખ્યા ઘણી મોટી હતી અને તે મન મૂકીને પૂરી વીરતાથી લડી રહ્યા હતા તેથી માવળા સૈનિકોને લાગ્યું કે આપણે જીતી શકીશું નહિ. તે પાછા હઠવા લાગ્યા. તેવામાં તાનાજીનો નાનો ભાઈ સૂર્યાજી આગળ ધસી આવ્યો. તેણે જોરદાર પ્રવચન આપ્યું જેથી માવળાઓમાં ફરીથી જુસ્સો ઊમટી પડ્યો, યોદ્ધો ઝનૂનથી લડતો હોય છે. ઝનૂન ઊતરવું ન જોઈએ, ઝનૂની પ્રજા ગરમ મિજાજની હોય છે. ઠંડો મિજાજ યુદ્ધ ન કરી શકે. બહુ બહુ તો વ્યાપાર કરે. ચાકરી કરે. જીહજૂરી કરે. પાછા હઠતા માવળા પાછા ફર્યા અને રાજપૂતો ઉપર તૂટી પડ્યા. પાંચસો રાજપૂતોનાં શબ યુદ્ધભૂમિ ઉપર પડી ગયાં. કેટલી કરુણા કહેવાય કે બે હિન્દુ શક્તિઓ પરસ્પરમાં લડીને એકબીજાનાં માથાં કાપી રહી હતી. આમ તો સરવાળો કરાવનારું કોઈ તત્ત્વ અને વ્યક્તિત્ત્વ પ્રગટ્યું ન હતું. સૂર્યાજીએ કિલ્લા ઉપર મહારાજનો ભગવો ઝંડો ફરકાવી દીધો. જયજયકાર થઈ ગયો.

મહારાજને જ્યારે આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તે બેહદ પ્રસન્ન થયા, પણ વીરયોદ્ધા તાનાજીની શહીદીના સમાચાર જાણ્યા ત્યારે ભારે દુઃખી થયા. તેમના મોઢામાંથી શબ્દો સરી પડ્યા. ‘ગઢ આલા પણ સિંહ ગેલા’ અર્થાત્ ગઢ તો મળ્યો પણ સિંહ (તાનાજી) ખોઈ નાખ્યો. મહારાજે બધા યોદ્ધાઓને ઇનામ આપ્યાં, એક સર્વાધિક મહત્ત્વનો કિલ્લો જિતાઈ ગયો હતો. હા, મહાન સરદાર તાનાજીનું બલિદાન આપીને જ તો. બલિદાન વિનાની પ્રાપ્તિ ઊજળી નથી હોતી, નિસ્તેજ હોય છે. કદાચ સૌથી વધુ આ સસ્તી મોક્ષપ્રાપ્તિ કહેવાય. કશું જ બલિદાન નહિ. માત્ર વાતોનાં વડાં કરીને મોક્ષ મેળવી લેવાની દુકાનો ચારે તરફ ધમધોકાર ચાલી રહી છે. ભારતમાં જેટલાં લોકો મોક્ષે જતાં હશે તેટલાં બીજે ક્યાંય નહિ જતાં હોય! આ વિશાળ ટોળાની ભીડ ખરેખર જો મોક્ષે જતી જ હોય તો તો તેમને સલામ જ કરવી રહી. પણ જો મોક્ષના નામે કર્તવ્યવિમુખ, રાષ્ટ્રભક્તિ- વિમુખ થતી હોય તો ચિંતા જ કરવી રહી. કેટલી મોટી શક્તિને આપણે મોક્ષના નામે કર્તવ્યવિમુખ કે રાષ્ટ્રવિમુખ કરી રહ્યા છીએ? એવું ન બને કે કર્તવ્ય-પરાયણ, રાષ્ટ્રપરાયણ થઈને જ મોક્ષ મેળવી શકાય? શું તાનાજી મોક્ષે નહિ ગયા હોય! આથી બીજો મહાન ત્યાગ કયો હોઈ શકે? જરૂર છે ચિંતન બદલવાની, બ્લૂપ્રિન્ટ બદલવાની.

પુરંદરવિજય

સિંહગઢ જીત્યા પછી મહારાજે સૂર્યાજીને પુરંદરનો કિલ્લો જીતવા મોકલ્યો. પુરંદરનો કિલ્લો પહેલાં મહારાજના હાથમાં હતો. આ કિલ્લામાં પણ રાજપૂતો રક્ષક હતા. તેમણે મરાઠાઓનું પરાક્રમ સિંહગઢના વિજયમાં જાણ્યું હતું તેથી બહુ ભારે યુદ્ધ ન થયું. કિલ્લો કબજામાં આવી ગયો. સૂર્યાજીએ ભગવો ઝંડો ફરકાવી દીધો.

મહારાજના સૈનિકોએ ચાંદોરમાંથી મોગલોનો ચાલીસ હજારનો ખજાનો લૂંટી લીધો.

માહુલી કિલ્લો

હવે આવો જ એક બીજો કિલ્લો માહુલીનો હતો. મહારાજે મોરો પંતને આ કિલ્લો જીતવા મોકલ્યો. મોરો પંત બ્રાહ્મણ હતો. તેણે માહુલીને ઘેરો ઘાલ્યો. ભયંકર યુદ્ધ થયું, ઘણા મરાઠા સૈનિકો શહીદ થયા. પણ વિજય ન મળ્યો, મોરો પંતે ફરી વાર હુમલો કર્યો, પણ આ વખતે પણ હારી જવાયું. નિરાશ થયા વિના મોરો પંતે ત્રીજી વાર હુમલો કર્યો. બે મહિના સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું. અંતે મોરો પંતનો વિજય થયો. કિલ્લો

જીતી લેવાયો. ભગવો ઝંડો લહેરાયો. માહુલીનો કિલ્લેદાર પણ રાજપૂત મનોહરદાસ હતો; તે પણ ઘણો વીર હતો. તે અંતિમ ક્ષણ સુધી લડ્યો પણ અંતે હારી ગયો.

હવે લોહગઢ, શિવનેરી, ત્રિંબક, રોહિડા, અહિંવંત, રાવળા-જાવળા, મકરંદગઢ વગેરે કેટલાય કિલ્લાઓ જીતી લેવાયા. અને છેક એહમદનગર, જુન્નરની ભાગોળ સુધી મહારાજની સેના પહોંચી ગઈ.

જંજીરા

સમુદ્રમાં એક મહત્ત્વનો બેટ હતો ‘જંજીરા’. તેના ઉપર આફ્રિકન હબસી સીદીનો અધિકાર હતો. સમુદ્ર ઉપર તેની મજબૂત પકડ હતી. પોર્ટુગીઝો, સીદી અને મહારાજની નૌસેના અરબી સમુદ્રમાં ઘણી વાર ટકરાઈ જતી. સીદી ઉપર વિજય મેળવવો જરૂરી હોવાથી મહારાજે પોતાની સેના જંજીરા તરફ મોકલી. તેણે સીદીને વારંવાર હુમલા કરીને હેરાનપરેશાન કરી નાખ્યો. સીદીએ મોગલોની મદદ માગી. મોગલ સરદાર જંજીરા ઉપર પોતાનો અધિકાર કરી લેવા વિચારતો હતો. મહારાજે વિચાર્યું કે જો સીદીની જગ્યાએ જંજીરા ઉપર મોગલો આવી જશે તો પોતાની નૌસેનાને ભારે હાનિ થશે. તેથી તેમણે જાતે જ જંજીરા ઉપર ચઢાઈ કરી. ભયંકર તોપોના ગોળા વર્ષાવવા માંડ્યા. (ઈ. સ. 1670) ચોમાસું શરૂ થાય તે પહેલાં જંજીરા જીતી લેવો હતો. જંજીરાનો માલિક ફત્તેહખાન હતો. મહારાજે તેને બહુ લલચાવ્યો પણ તે ડગ્યો નહિ. પણ આખરે ભયંકર તોપમારા આગળ તે ઝૂક્યો, સંધિ કરવા તૈયાર થયો, પણ તેના બે સાથીદારો સંધિ કરવા સંમત થયા નહિ. તેમણે ફત્તેહખાનને કેદ કરી લીધો અને કિલ્લો બચાવવા લાગ્યા. તેમણે સુરતના મોગલ સરદારની મદદ માટે બોલાવ્યા અને લાલચ આપી કે અમને મદદ કરશો તો અમે બિજાપુરની આધીનતા છોડીને તમારી મોગલ બાદશાહની આધીનતા સ્વીકારીશું. બાદશાહે તેની માગણી સ્વીકારી લીધી. ત્રણમાંથી એક સીદીને ‘યાકુતખાન’નો ખિતાબ આપીને તેને જંજીરાનો માલિક બનાવ્યો. મોગલોની મદદ મળવાથી સીદી બળવાન થયો. અને મહારાજે જંજીરાનો ઘેરો ઉઠાવી લીધો. ભવિષ્યમાં જોયું જશે તેવું સમજીને સેનાને સુરત તરફ વાળી દીધી.

7-12-10

24. સુરત ફરીથી લૂંટ્યું અને કિલ્લા ખોલા

કેટલીક વાર નિષ્ફળતામાંથી સફળતાનો નવો માર્ગ નીકળતો હોય છે. જંજીરા ઉપરનું આક્રમણ નિષ્ફળ ગયું. કારણ કે સુરતના મોગલ સૂબેદારે ખરા સમયે જંજીરાના સીદીને મદદ મોકલી હતી. આ મદદના કારણે સીદી અણનમ રહ્યો. હવે સુરતના સૂબેદારને શત્રુને મદદ કરવાની મજા ચખાડવી જોઈએ, તેવું વિચારીને મહારાજે ફરીથી સુરત ઉપર હલ્લો કરવાની યોજના બનાવી. કુશળ અને દીર્ઘદ્રષ્ટા સેનાપતિએ માત્ર શત્રુ સાથે જ લડવાનું નથી હોતું. પણ શત્રુના વર્તમાન સહાયકો અને ભવિષ્યના થનારા સહાયકો સાથે પણ લડવાનું હોય છે. જો સહાયકોને દબાવવામાં ન આવે તો સહાયકો વધી જઈ શકે છે. અને શત્રુપક્ષ વધુ બળવાન થઈ શકે છે. આવો વિચાર કરીને સુરત તરફ સેનાને વાળી દીધી.

સુરત ઉપર ફરી હુમલો

પૂર્વમાં કહ્યું તેમ સુરત તે સમયે પૂરા ભારતનું સમૃદ્ધ શહેર હતું. તેને એક વાર તો મહારાજે લૂંટ્યું હતું. ફરી વાર પંદર હજાર ઘોડેસવારો લઈને 3-10-1670ના રોજ મહારાજ સુરત ઉપર ત્રાટક્યા. અંગ્રેજ, ડચ અને ફ્રેંચ વ્યાપારીઓને પહેલેથી જ હુમલાની ગંધ આવી ગઈ હોવાથી તેમણે પોત-પોતાની કોઠીઓમાં ભરેલો માલ નાવોમાં ભરીને સમુદ્રમાં દૂર એક બેટ ઉપર બધો ઉતારી દીધો હતો. એટલું જ નહિ આવા પોતાના માલની રક્ષા માટે લાકડાના તખ્તાનો કિલ્લો બનાવી ચારે તરફ તોપો ગોઠવી દીધી હતી. સુરતની પોત-પોતાની કોઠીઓની રક્ષા માટે પણ પૂરતી વ્યવસ્થા કરી દીધી હતી. આ ઉપરથી ખ્યાલ આવશે કે ગોરી પ્રજા કેટલી ચેતન હતી અને પોતાની રક્ષા કરવા માટે કેટલી હિંમતવાળી હતી. જે કામ મુઠ્ઠીભર ગોરી પ્રજા કરી શકી તે આપણી વિશાળ પ્રજા ન કરી શકી. પ્રજાનું બળ તેની સંખ્યા ઉપરથી ન કાઢી શકાય. પણ તેની સક્ષમતા જોઈને કાઢી શકાય. મહારાજ આવે છે તેવા સમાચાર આવતાં જ સુરતમાં નાસભાગ શરૂ થઈ ગઈ. લોકોને પહેલાંનો અનુભવ સારો નહોતો. તેથી શ્રીમંતો અને મોટા અમલદારો સુરત છોડીને ભાગી ગયા હતા.

આ સમયે રોગ થવાથી સૂબેદાર મરણ પામ્યો હતો. અને સુરતમાં જે મોગલસેના હતી તેને દિલ્લી પાછી બોલાવી લીધી હતી તેથી મહારાજને આ વખતે સરળતા રહી. મહારાજ ત્રણ દિવસ સુરતમાં રહેલા. જોકે મોગલ સરદારને ભય હતો જ તેણે બિજાપુર સરકારને તથા મુંબઈના અંગ્રેજોને મદદ માટે પત્રવ્યવહાર પણ કર્યો, પણ ઓચિંતાના હુમલાથી બધું કામ ન આવ્યું. આ સમયે સુરતમાં મોગલોના માત્ર ત્રણસો જ સૈનિકો હતા, જે ભાગી ગયા.

અંગ્રેજોની કોઠી આગળથી તોપમારો થયો હતો તેમાં મહારાજના થોડાક માણસો મરાયા ત્યાં પણ ત્રીજે દિવસે અંગ્રેજો તરફથી બે માણસો નજરાણું લઈને મહારાજ પાસે ગયા. મહારાજે કહ્યું કે, “અંગ્રેજો તો મારા દોસ્ત છે. તમને કશો વાંધો આવશે નહિ.” તે પછી ગોરા લોકોની કોઠીઓને લૂંટી નહિ. પોતાને તથા પોતાની કોઠીઓને ગોરા લોકોએ બચાવી લીધી. રાજકારણમાં માત્ર લડતાં જ આવડે તે પૂરતું નથી. સમય આવ્યે નમી પડતાં પણ આવડવું જોઈએ.

તાતોર રાજાને લૂંટ્યો

સુરતમાં તાતોર રાજા રહેતો હતો. તેના પુત્રે તેની ગાદી પચાવી પાડી હતી અને તેને કાઢી મૂક્યો હતો. આ સુલતાન મક્કામાં હજ કરીને ઔરંગઝેબની મંજૂરી લઈ સુરતમાં આશ્રિત તરીકે રહેતો હતો. તેની પાસે પુષ્કળ સંપત્તિ હતી, તેને લૂંટવા માટે ફ્રેંચકોઠી આગળ થઈને જવાનું હતું. ફ્રેંચોએ કશો વાંધો ન ઉઠાવ્યો. મહારાજના માણસો ગયા અને તાતોરને લૂંટી લીધો. પુષ્કળ સંપત્તિ મળી. પણ ફ્રેંચોને હાથ ના અડાડ્યો.

મહારાજને ખબર પડી ગઈ કે દૂરના સમુદ્રી બેટ ઉપર બધા શ્રીમંતો પોતાની સંપત્તિ લઈને છુપાઈ ગયા છે. તથા ગોરાઓની સંપત્તિ પણ ત્યાં છે. તે બેટને લૂંટવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ નદીમાં પ્રચંડ ભરતી આવવાથી આગળ વધી શક્યા નહિ. બેટ બચી ગયો. અમુક સમયે ભાગી જઈને કે છુપાઈ જઈને પણ આત્મરક્ષા કે સંપત્તિરક્ષા કરી લેવી જોઈએ.

મહારાજને સમાચાર મળ્યા કે મોગલસેના સુરત તરફ ધસમસતી આવી રહી છે. તેથી જે મળ્યું તેમાં સંતોષ માનીને મહારાજ સુરતથી વિદાય થઈ ગયા. પણ પોતાની પ્રચંડ છાપ મૂકતા ગયા. આ વખતે મહારાજને 66 લાખની લૂંટ મળી હતી અને સુરતવાસીઓને ધમકી

આપી હતી કે પ્રતિવર્ષ 12 લાખની ખંડણી મોકલવી, નહિ તો ફરીથી સુરતને ધમરોળી નાખીશું. મહારાજ લૂંટનો સામાન લઈને કલ્યાણ-નાસિક તરફ જઈ રહ્યા હતા ત્યાં વણી દિંડોરી પાસે મોગલસેના સામે આવી ગઈ. હવે આગળ જઈ શકાય તેમ ન હતું. તેથી મહારાજે વ્યૂહ રચ્યો. ફળદ્રુપ મગજ તરત જ વ્યૂહ બનાવી લેતું હોય છે. તેમણે પોતાની સેનાના પાંચ ભાગ કર્યા. એક ભાગ સામે જઈને યુદ્ધ કરે, બીજો ભાગ અને ત્રીજો ભાગ બે પડખાંઓથી હુમલો કરે. જ્યારે શત્રુપક્ષ ત્રણે તરફથી યુદ્ધમાં વ્યસ્ત હોય ત્યારે ચોથા ભાગે લૂંટેલો બધો માલ ઝડપભેર લઈને પહાડ ઊતરી જવો, પાંચમા ભાગે, જ્યારે આ લૂંટનો માલ પહાડ પરથીને ઊતરતો હોય ત્યારે તેની રક્ષા કરવી. તેનું નેતૃત્વ મહારાજ પોતે કરતા હતા. વ્યૂહ પ્રમાણે બધું પાર પાડવામાં આવ્યું. મોગલ સરદાર દાઉદખાન પાછળ પડ્યો પણ ફાવ્યો નહિ, મહારાજે તેને અટકાવી દીધો. અંતે ભયંકર યુદ્ધ થયું. આ યુદ્ધમાં ત્રણ હજાર મોગલસૈનિકો હણાયા હતા. મોગલસેના હારી ગઈ અને ભાગી ગઈ. મહારાજના માણસોએ તેમની છાવણી પણ લૂંટી લીધી.

રાયવાઘણ

માહુલનો દેશમુખ ઉદારામ હતો, તે યુદ્ધમાં મરણ પામ્યો હતો તેથી તેની પત્ની વિધવા થઈ. પણ તે રણચંડી બની ગઈ. પતિના મૃત્યુનો બદલો લેવા તે યુદ્ધે ચઢી. તેના જુસ્સાથી સેનામાં જુસ્સો આવ્યો. ઔરંગઝેબે તેને ‘રાયવાઘણ’નો ઇલકાબ આપ્યો હતો. આ રાયવાઘણ - રાયબાગીન - પણ મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવા આડી ફરી વળી. પ્રચંડ યુદ્ધ થયું. પણ વાઘણ જીતી શકી નહિ, તે મહારાજના શરણે આવી. મહારાજે તેને કીમતી વસ્ત્રો વગેરે આપીને તેનું સન્માન કર્યું અને પછી જ્યાં જવું હોય ત્યાં તેને જવા દીધી. મહારાજના ચરિત્રમાં હંમેશાં સ્ત્રીઓ પ્રત્યે ઊંચી ધારણા રહી દેખાય છે. તેમનું સેક્સમોરલ ઘણું ઊંચું હતું. મહારાજ હેમખેમ પોતાની જગ્યાએ પહોંચી ગયા.

ખાનદેશમાં

હજી મોગલોના ઘણા પ્રદેશો લૂંટવા હતા. તેથી મહારાજે પ્રતાપરાવ ગુજરને દશ હજાર ઘોડેસવાર અને મોરો પંતને 20 હજાર પાયદળ સેના આપી ઉત્તર તરફ મોકલી દીધા. તેઓ ખાનદેશ પહોંચ્યા. અને ખાનદેશનાં ઘણાં સમૃદ્ધ નગરો લૂંટી લીધાં. મોગલોના કર ઉપર પોતાની ચોથ લગાવી. પ્રજાને ચોથ આપવાનું ઠરાવ્યું. મરાઠાસૈન્યના ત્રાસથી બચવા માટે કેટલાક શ્રીમંત વ્યાપારીઓ સ્ત્રીનાં કપડાં પહેરી લેતા. મહારાજનો કડક નિયમ હતો કે કદી પણ કોઈ સ્ત્રીને સતાવવી નહિ તેથી ઘણા શ્રીમંતો બચી જતા હતા!

મોરો પંતે મોગલોના પ્રદેશમાં ઔઘ, પટ્ટા, સાબેરા, માલેવી, રામનગર, ત્રિંબકગઢ વગેરે કબજે કરી લીધાં હતાં.

નૌકાયુદ્ધ

ત્યારે મહારાજ પાસે 160 યુદ્ધજહાજો હતાં. આ બધાં જહાજોને ભરૂચ મોકલવામાં આવ્યાં, જ્યારે ભૂમિસેના ભૂમિ ઉપર લડતી હોય ત્યારે આ જહાજો મદદરૂપ થઈ રહે તેવી ધારણા હતી. જહાજો જ્યારે મુંબઈ નજીક પહોંચ્યાં ત્યારે મહારાજે તેમને પાછાં બોલાવી લીધાં. વળતી વખતે રસ્તામાં પોર્ટુગીઝોનું એક મોટું જહાજ સામે મળ્યું. આપણાં જહાજોની તુલનામાં તેમનાં જહાજો મોટાં રહેતાં. મહારાજના સૈનિકોએ એ જહાજને કબજે કરી લીધું અને દાભોલની ખાડીમાં લઈ ગયા. આ જ સમયમાં પોર્ટુગીઝોએ મહારાજનાં દશ જહાજો કબજે કરેલાં જેમાં ભારે ઝપાઝપી થઈ હતી ત્યારે સમુદ્રમાં પોર્ટુગીઝોની ધાક વાગતી હતી. દેશી રાજ્યોમાં કોઈની પાસે નૌસેના ન હતી. માત્ર મહારાજની પાસે જ નૌસેના હતી, જે શરૂઆતની જ કહેવાય. આપણે સમુદ્રની હંમેશાં ઉપેક્ષા જ કરી કહેવાય. જ્યારે આરબો અને પછી પશ્ચિમી શક્તિઓ સમુદ્રને સર્વોધિક મહત્ત્વ આપતી હતી, જેના જોરે તે વિશ્વભરમાં છવાઈ ગયા હતા.

સુબો બદલાયો

ત્યારે મહારાજની પાસે કુલ ચાલીસ હજારની સેના હતી. જે દક્ષિણમાં રાખેલી મોગલોની સેનાની તુલનામાં વધારે હતી, ત્યારે દક્ષિણની સૂબાગીરી શાહજાદા મુઅજ્જમ અને યશવંતસિંહ પાસે હતી. ઔરંગઝેબને શાહજાદા ઉપર શંકા હતી કે તે મહારાજનો સાથ લઈને દિલ્લી ઉપર હુમલો કરી ગાદી પચાવી પાડશે તેથી તે વારંવાર માગવા છતાં નવી સેના મોકલતો નહિ. યશવંતસિંહ ઉપર પણ તેને વિશ્વાસ ન હતો. તેથી દક્ષિણમાં મોહબતખાનને નવો સૂબેદાર બનાવી 40 હજારની સેના સાથે મોકલ્યો. અને શાહજાદા તથા જશવંતસિંહની સેનાને મોહબતખાનને આધીન કરી દીધી. સુરતના સૂબેદારે સારી રીતે સુરતનું રક્ષણ નહિ કરેલું તેથી નારાજ થઈને તેણે વિષપાન કરીને આત્મહત્યા કરી લીધી હતી.

મોહબતખાનનો સપાટો

નવા હોદ્દાદારમાં ભારે ઉત્સાહ હોય, તેમાં પણ જેની વિશેષ રૂપમાં નિમણૂક કરી હોય તેનું તો પૂછવું જ શું? તે કાંઈક નવું નવું જલદી જલદી કરી બતાવવા માગતો હોય છે. મહોબતખાને આવતાં જ સપાટો બોલાવ્યો. તેણે ઔધ અને પટ્ટાના જિલ્લા મહારાજ પાસેથી લઈ લીધા પણ ચોમાસું બેસી જવાથી યુદ્ધપ્રવૃત્તિ બંધ કરવી પડી. દિલેરખાનને સેના આપીને તેને ચાકણ કિલ્લો સર કરવા મોકલ્યો. દિલેરખાને ચાકણનો કિલ્લો કબજે કરી લીધો. અને નવ વર્ષથી ઉપરનાં બધાં સ્ત્રી-પુરુષોની હત્યા કરાવી નાખી. હાહકાર થઈ ગયો. યુદ્ધનાં જે મૃત્યુ રાજપૂતો કે શિખ-મરાઠા પાળતા હતા તે મુસ્લિમો પાળતા નહિ. હવે દિલેરખાન રાવળાજવળા અને અરિવંત તરફ વળ્યો. પણ કિલ્લાના રખેવાળ મરાઠાએ મચક ન આપી. એવામાં મોરો પંત બાર હજારની સેના લઈને મદદે પહોંચી ગયો. અંદર અને બહારથી હુમલો થવાથી દિલેરખાન કિલ્લો છોડીને ભાગ્યો. અને કણેરાગઢ પહોંચ્યો. અહીં બહુ પ્રતિકાર ન થવાથી તે કિલ્લો કબજે કરી લીધો. પણ રામાજી પાંગાર નામના મરાઠા સરદારે બે હજાર માવળા સૈનિકો સાથે પાછો હુમલો કરી દીધો. મોગલોની સંખ્યા ઘણી વધારે હોવાથી રામાજીએ પોતાના સૈનિકોને કહ્યું કે “જેણે બચવું હોય તે ચાલ્યા જાવ; પણ જેણે મરણિયા થઈને લડવું હોય તે મારી સાથે રહો.” બે હજારમાંથી સાતસો માવળા મરણિયા થવા તૈયાર થયા. તેમને લઈને રામાજી મોગલસેના ઉપર તૂટી પડ્યો. તેમણે જે અલૌકિક શૌર્ય બતાવ્યું તેથી ખુદ દિલેરખાન પણ દંગ થઈ ગયો. ભયંકર યુદ્ધ પછી 2000 પઠાણો રણભૂમિમાં રોળાયા. પેલા સાતસો પણ શહીદ થઈ ગયા. ભારે વીરતાપૂર્વક આ યુદ્ધ લડાયું હતું.

હવે મોહોબ્બતખાન તથા દાઉદખાને મળીને અહિંવંત ઉપર હુમલો કર્યો. એક મહિના સુધી કિલ્લાના ચોકીદારોએ રક્ષણ કર્યું. પણ પછી સુરંગ ચાંપીને કિલ્લામાં બાકોરું પાડીને દાઉદખાન અંદર ઘૂસી ગયો. વિજયનો યશ દાઉદખાનને મળ્યો તેથી મહોબતખાનને ઈર્ષ્યા થઈ. સમૂહજીવનમાં આવું થતું હોય છે. એટલે મહાપુરુષો સફળતાનું શ્રેય પોતાના હાથ નીચેના માણસને આપતા હોય છે. બન્ને સરદારોની ખટપટની ખબર ઔરંગઝેબને પડી એટલે તેણે દાઉદખાનને પાછો બોલાવી લીધો. તેના ગયા પછી પુષ્કળ વરસાદ પડવા લાગ્યો. પશુઓમાં રોગચાળો ફેલાઈ ગયો. બધાં ટપોટપ મરવા લાગ્યાં. સૈનિકો પણ મરવા લાગ્યા. પણ તેની પરવા કર્યા વિના મોહોબ્બતખાન રંગરાગમાં પડી ગયો. તેણે પંજાબ અને અફઘાનિસ્તાનથી 400 નર્તકીઓ બોલાવી મંગાવી હતી અને રાત-દિવસ રંગરાગમાં વિતાવતા લાગ્યો. જેણે સાધના કરવી હોય તેણે નાચ-ગાનથી દૂર રહેવું જોઈએ. પણ જેને વિદ્યાભ્યાસ અને વૈજ્ઞાનિક શોધો કરવી હોય તેણે પણ નાચ-ગાનથી દૂર રહેવું જોઈએ. પણ તેથી વધારે જેણે રાષ્ટ્ર માટે યુદ્ધ કરવું હોય તેણે તો આવા જલસાથી દૂર જ રહેવું જોઈએ. એક તો આવા જલસા જોવાથી તેની બુદ્ધિ મૂળ લક્ષ્ય તરફથી રંગરાગ તરફ વળી જશે. બીજું કોઈ નર્તકીની અદાથી જો તે લોભાઈ ગયો અને ફસાઈ ગયો તો મહાઅનર્થ થઈ જતો. આ રંગરાગમાં મોહોબ્બતખાન તરબોળ થઈ ગયો. સાધુ-સંન્યાસી માટે જેટલા વૈરાગ્યની જરૂર હોય છે તેથી વધુ જરૂર યોદ્ધા, સેનાપતિ અને રાજા માટે હોય છે. વૈરાગ્યનું બળ અનિષ્ટોથી બચાવી શકે છે. મોહોબ્બતખાનની નિષ્ક્રિયતા જોઈને બાદશાહને ફરી શંકા થઈ કે આ ક્યાંક શિવાજી સાથે ભળી તો નથી ગયો ને? તેથી તેણે બહાદુરશાહ અને દિલેરખાનને ગુજરાતમાંથી દક્ષિણમાં મોકલ્યા. તેમણે સાલેરીના કિલ્લાને ઘેરી લીધો. આ કિલ્લો જીતવાની જવાબદારી ઇબાલતખાન તથા રાવ અમરસિંહને સોંપીને અહમદનગર ગયો.

બહાદુરશાહે સુપાપ્રાંત અને દિલેરખાને પૂના જીતી લીધાં. પૂનામાં પણ દિલેરખાને પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે નવ વર્ષથી ઉપરનાં બધાં માણસોની કતલ કરી નાખી. જ્યારે આ કતલ થતી હશે ત્યારે કેવું દશ્ય સર્જાયું હશે!! શસ્ત્રહીન સ્ત્રી-પુરુષોને લાઈનબંધ ઊભાં રાખીને કેળના છોડવા કાપે તેમ ખચ-ખચ માથાં કપાતાં હશે. એ મધ્યયુગ હતો. ત્યારે કશા નીતિ-નિયમો, કાયદા-કાનૂનો ન હતા. આજે હવે વિશ્વ વધુ સભ્ય બન્યું છે. યુનો અને રેડક્રોસ સંસ્થાઓ કેદીઓની ખાસ કરીને રાજકીય કેદીઓની રક્ષા કરે છે. 1971ના યુદ્ધમાં ભારતે પાકિસ્તાનના 90 હજાર સૈનિકો કેદ પકડ્યા હતા. બધાને મહેમાનની માફક રાખ્યા હતા અને માન-સન્માનપૂર્વક વિદાય કર્યા હતા.

સાલેરીનું યુદ્ધ

હવે દિલેરખાને સાલેરીના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. આ અત્યંત મહત્ત્વનો કિલ્લો હતો. મહારાજ સ્વયં પોતે મોટું સૈન્ય લઈને સાલેરી જવા નીકળ્યા. સાલેરીના કિલ્લામાં અન્ન વગેરે પુરવઠાની ભારે કમી થઈ ગઈ હતી પણ ઘેરાને કારણે કશો પુરવઠો પહોંચી શકતો ન હતો. મહારાજે યુક્તિ કરીને યુદ્ધ કરવા દિલેરખાનને દૂર બોલાવ્યો. તે મોટું સૈન્ય લઈને યુદ્ધ કરવા ગયો. તેથી જ્યાં ઓછા સૈનિકો હતા તે ભાગમાંથી અન્ન વગેરે પુરવઠો કિલ્લામાં ઘુસાડી દીધો.

દિલેરખાન સામે છાપામાર યુદ્ધ કરવા મહારાજે બે હજાર માવળા મોકલ્યા. તે લડ્યા પણ દિલેરખાને બધાને કાપી નાખ્યા. સમાચાર જાણીને મહારાજ બહુ દુઃખી થયા. તેમણે પ્રતાપરાવને ઘોડેસવાર લશ્કર સાથે મોકલ્યા અને મોરો પંતને પાયદળ સાથે મોકલ્યા. આમ 20 હજારની સેના સાલેરી તરફ રવાના થઈ. બીજી તરફ એખલાસખાનની સરદારી નીચે મોગલોનું બહુ મોટું લશ્કર દિલેરખાને મોકલ્યું. બન્ને લશ્કરો સામસામે આવી ગયાં. પ્રતાપરાવે વ્યૂહ રચ્યો. પોતે હારી રહ્યા છે તેવો દેખાવ કરીને યોદ્ધાઓને પાછા હઠાવવા લાગ્યો. મોગલો ખુશ ખુશ થઈ ગયા. તેમણે વેર-વિખેર થઈને હુમલો કર્યો. પ્રતાપરાવે મોકો જોઈને પોતાના યોદ્ધાઓને પાછા વળીને જોરદાર હુમલો કરવા આજ્ઞા કરી. મરાઠા મોગલો ઉપર તૂટી પડ્યા. એવામાં મોરો પંત પોતાનું લશ્કર લઈને આવી પહોંચ્યો. બન્નેએ મળીને મોગલોનો કચ્ચરઘાણ કાઢી નાખ્યો. પાંચ હજાર મોગલો મરાયા. મોટા મોટા સરદારો મરાયા. મરાઠા પણ હજારેક મરાયા. જેમાં સુરરાવ કાંકડે મહારાજનો અનન્ય સેવક પણ મરાયો.

કાંકડે પાંચ હજાર માવળાનો સરદાર હતો. કાંકડેના મૃત્યુથી મહારાજને બહુ દુઃખ થયું. તે તેમનો જૂનો અને વિશ્વાસપાત્ર વફાદાર સરદાર હતો. પ્રિયને ગુમાવવાથી દુઃખ થવું જ જોઈએ. દુઃખ જ ન થાય તેવી ધારણા ખોટી છે. દુઃખ ન થાય તો શું સુખ થાય? પ્રસંગ પ્રમાણે સુખ-દુઃખ બન્ને થતાં જ હોય છે. અને થવાં પણ જોઈએ. જ્ઞાનીને સુખ-દુઃખ હોય જ નહિ તે ધારણા સાચી નથી. જ્ઞાનીને પણ સુખ-દુઃખ તો હોય જ પણ તે તેને સહન કરીને ભોગવી લે. એટલો જ ફરક કહેવાય. સુખ-દુઃખ તો માત્ર જડને જ ન હોય, ચેતનને તો હોય જ. જ્ઞાની કાંઈ જડ નથી થઈ ગયો. તે વધુ ચેતના ધરાવે છે તેથી તેનામાં સંવેદનશીલતા વધુ હોય છે. પણ તેની વીરતાપૂર્વકની સહનશક્તિ એવા જ્ઞાન પચાવ્યાની નિશાની કહેવાય.

એખલાસખાન હારી ગયો. તેણે સાલેરીનો ઘેરો ઉઠાવી લીધો અને ઔરંગાબાદ તરફ નાસવા માંડ્યું. નાસતા સૈન્યની પૂંઠ પકડી મરાઠા પાછળ પડ્યા. તેમને 125 હાથી, 700 ઊંટ, 6000 ઘોડા, ઘણું ઝવેરાત, સેંકડો બળદ તથા યુદ્ધસામગ્રી મળી. આ યુદ્ધ 1672માં થયું. આ યુદ્ધમાં આનંદરાવ વ્યંકોજી હતો, રૂપાજી ભોંસલે, ખંડોજી જગનાથ, સંભાજી જગતાપ, માનસિંગ મોરે, વિસાજી બલ્લાવી, મોરો રંગનાથ, મુકુંદ બલ્લાળ વગેરે અનેક સરદારોએ અતિશય પરાક્રમ બતાવ્યું હતું. મહારાજે સૌની યથાયોગ્ય કદર કરી. જે લોકો યુદ્ધકેદી તરીકે મોગલ સરદારો તથા યોદ્ધાઓ પકડાયા હતા તે સૌને મહારાજે માન-સન્માનથી રાખ્યા. જે ઘાયલ થયા હતા તેમની દવા કરાવી. સારા થયા પછી થોડી થોડી રકમો આપીને મુક્ત કર્યા. જેમને મહારાજની નોકરીમાં રહેવું હતું તેમને નોકરીમાં રાખી લીધા. આ રીતે સૌને રાજી કર્યા. જરા તુલના કરો, દિલેરખાને નવ વર્ષનાં બાળકો સિવાયના બધાની બે વાર કતલ કરાવી નાખી હતી, મહારાજે પણ ધાર્યું હોત તો તેવું કરત, પણ ના, તેમનો ધર્મ અને સંસ્કૃતિ તેવું કરવાની મનાઈ ફરમાવતી હતી. શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરવું એ વીરપુરુષનો મહાન ધર્મ છે. આજ સુધીનાં બધાં યુદ્ધોમાં આ યુદ્ધ સૌથી મોટી ખુવારી તથા મહત્ત્વનું હતું. આ યુદ્ધથી મહારાજના રણકૌશલ્યની તથા સામર્થ્યની ધાક બેસી ગઈ. યુદ્ધવિજયથી સૌથી મોટો લાભ પ્રભાવમાં વધારો થવાનો હોય છે. હારી જનાર પ્રભાવહીન થઈ જતો હોય છે. પ્રભાવહીન વ્યક્તિ લાંબો સમય રાજ ન કરી શકે. મહારાજનો પ્રભાવ વધવાથી બિજાપુર તથા મોગલ સરકારના સૈનિકો મહારાજની સેનામાં જોડાવા લાગ્યા. નજીકમાં એક મલ્હેરી કિલ્લો હતો તે પણ મહારાજે હસ્તગત કરી લીધો. એટલે પૂરો બાગલાણ પ્રદેશ હાથમાં આવી ગયો.

આ સમયે અફઘાનિસ્તાનમાં અફઘાન લોકોએ મોગલો સામે વિદ્રોહ કર્યો હોવાથી ઔરંગઝેબને બે તરફ ધ્યાન આપવાનું થયું. દક્ષિણમાં શિવાજી મહારાજ અને ઉત્તર પશ્ચિમમાં અફઘાનો. રાજાએ એટલો જ રાજ્યનો વિસ્તાર કરવો જોઈએ જેટલાને તે સંભાળી શકે. એક વાર સેનાના જોરે દૂર દૂર સુધી તમે રાજ્યની સીમાનો વધારી દો. પણ પછી તેને સંભાળી-સાચવી ન શકાય તો તે માથાનું દરદ થઈ જાય. અંગ્રેજોએ છોક કાબૂલથી રંગૂન અને લ્હાસાથી કોલંબો સુધીનું ભારત બનાવ્યું હતું. પ્રથમનાં સો વર્ષો તે સતત યુદ્ધો કરતા રહ્યા. પણ પાછળનાં સો વર્ષો તેમણે યુદ્ધો વિના લગભગ શાંતિથી રાજ કર્યું. તેનું કારણ વેલેસ્લીની સંધિ કહી શકાય. નાનાં-મોટાં બધાં રજવાડાંને આણ નીચે લાવીને તેમને રાજ કરવા દીધું. માત્ર કરન્સી, સેના, વિદેશનીતિ, તાર-ટપાલ વગેરે મહત્ત્વના મુદ્દા જ પોતાના હાથમાં રાખ્યા. જેથી વિદ્રોહો બંધ થઈ ગયા હતા. અત્યારે ભારતમાં પૂર્વ ભારત, કાશ્મીર જેવા પ્રદેશો વિદ્રોહથી સળગી રહ્યા છે. હવે પ્રજાનો વિદ્રોહ થાય છે. પહેલાં રાજા-મહારાજાઓનો વિદ્રોહ થતો હતો. અફઘાનોને દબાવવા ઔરંગઝેબે દક્ષિણની સેનાને પાછી બોલાવી લીધી. શાહજાદા મુઅજ્જમ અને મહોબ્બતખાનને અફઘાનિસ્તાન મોકલી દીધો. જે સુબેદાર નિષ્ફળ નીવડે તેને સજા તરીકે અફઘાનિસ્તાન

મોકલી દેવાની ત્યારે પ્રથા હતી. દક્ષિણના સૂબા તરીકે બહાદુરખાનની નિમણૂક કરી. આ માણસ ઔરંગઝેબમાં આવીને ચૂપચાપ બેસી રહ્યો. ત્યારે મહારાજની એટલી બધી ધાક હતી કે મોગલો, આદિલશાહો કે કુતુબશાહો સામે થવાની હિંમત કરતા નહિ, રાજ ધાકથી થતું હોય છે.

ફરીથી સુરતને ઘેરો

હવે દક્ષિણમાં મોગલોનો ભય રહ્યો નહોતો, ત્યારે જંજીરાના સીદીનો ભય ચાલુ હતો. મહારાજે મોરો પંતને દશ હજારની સેના આપી સમુદ્રમાર્ગે સુરત તરફ મોકલ્યો. કારણ કે મોગલોનાં જહાજો સીદીનાં જહાજો સાથે ભળીને મહારાજનો સામનો કરવાની તૈયારી કરી રહ્યાં હતાં. બે સેનાઓ એક થઈને સંયુક્ત શક્તિ થઈ જાય તે પહેલાં જ બેમાં જે દુર્બળ હોય તેના ઉપર હુમલો કરી દેવો જોઈએ. હુમલો ન કરીને બેસી રહેનાર પોતાનો પરાજય નોતરી બેસતો હોય છે. મોરો પંતનું કામ હતું મોગલોનાં જહાજોને બાળી નાખી તેનો નાશ કરવાનું. તે ઊપડ્યો તો ખરો, પણ મોડો પડ્યો. મોગલોનાં જહાજો, સીદીનાં જહાજો સાથે ભળી ગયાં હતાં. હવે રેઢા પડેલા સુરત શહેરમાં મોરો પંત પહોંચી ગયો. અને શહેરને ચારે તરફથી ઘેરી લીધું. શહેરમાં જતું અન્ન વગેરે બંધ કરાવી દીધું. સુરતના સૂબેદારને ખંડણી ભરવાના ત્રણ પત્રો ધમકીભર્યા મોકલ્યા. મોરો પંતની ધમકીથી સૂબેદાર ગભરાયો. તેણે હિન્દુ-મુસલમાન વગેરે કોમોના શ્રીમંતોને ભેગા કરી સુરતની રક્ષા માટે પૈસા માગ્યા. રૂ. 45000 હજાર લોકો પાસેથી પડાવી પોતાના ખાનગી બનાવી લીધા. વ્યાપારીઓ મોરો પંતના ભયથી શહેર ખાલી કરીને ભાગી જવા માગતા હતા, પણ સૂબેદારે તેમને ભાગવા પણ ન દીધા. તેણે મોરોને ખંડણી આપવા માટે એક લાખ માગ્યા. પણ વ્યાપારીઓએ જેમતેમ કરીને 60000 ભેગા કરીને આપ્યા. સૂબેદારે જોર-જુલમથી જે પૈસા ભેગા કર્યા હતા તેમાંથી થોડાક મોરો પંતને મોકલાવ્યા અને બાકીના પોતાની પાસે રાખી લીધા. ખંડણી લઈને મોરો પંત પાછો ફરી ગયો. આ વખતે મરાઠાઓએ સુરતને ન લૂંટ્યું પણ ખુદ સૂબેદારે તેને લૂંટી લીધું કહેવાય.

કોળી રાજાઓ

ત્યારે સુરત નજીકના બે પ્રદેશો ઉપર કોળી રાજાઓ રાજ કરતા હતા. આમ જુઓ તો પ્રાચીન કાળમાં ભારતના મોટા ભાગ ઉપર કોળી રાજાઓ રાજ કરતા હતા. આર્યોના આવ્યા પછી ક્રમે ક્રમે તેમનો દ્વાસ થતો ગયો. તે જંગલોમાં, પર્વતોમાં ચાલ્યા ગયા. કદાચ પાછળથી આ પરાજિત પ્રજા શૂદ્ર તરીકે ઓળખાવા લાગી. આર્યોમાંથી કોઈ શૂદ્ર હોય તેવું જણાયું નથી. રાજસત્તાનો આ વણલખ્યો નિયમ છે કે જે બળવાન હોય તે રાજ કરે. ભારત ઉપર એક પછી એક બળવાન પ્રજા ચઢી આવતી ગઈ અને રાજ કરતી ગઈ. માત્ર અંગ્રેજો જ એવી પ્રજા હતી જે રાજ કરીને પછી સમેટીને પાછા ચાલ્યા ગયા. બાકીના બધા અહીં જામી ગયા, જેમાંથી પચરંગી ભારત બન્યું. ચીનમાં આવું ન થયું. ત્યાં આજે પણ એક જ હોનવંશની 92 ટકા પ્રજા વસે છે. તેથી તેમાં એકતા સ્વતઃ થઈ રહી છે.

મહારાજે વિચાર કર્યો કે આ કોળી રાજાઓને વશમાં કરવા જોઈએ. કારણ કે અહીંથી સુરત અને સમુદ્ર નજીક પડે છે. પણ આ કોળી રાજાઓએ મહારાજને સુરત જવા માટે રસ્તો આપ્યો હતો તેથી મિત્ર જેવા હતા. મહારાજે મિત્રભાવથી રાજ્યમાં પ્રવેશ કર્યો, રાજા વિક્રમશાહને કબજે કરી જવહાર રાજ્યમાંથી સત્તર લાખ વસૂલ કર્યા. ત્યાંથી રામનગર (ધરમપુર) પહોંચ્યા. અહીંનો રાજા સ્વતઃ તાબે થઈ ગયો.

દમણ

હવે દમણનો વારો હતો, ત્યારે દમણમાં ફિરંગીઓ એટલે કે પોર્ટુગીઝોની રાજસત્તા હતી. તે ગભરાયા, મહારાજ સાથે સંધિ થઈ કે રામનગરના રાજાને જે ખંડણી આપો છો તે હવે અમને આપવી. પોર્ટુગીઝો સંમત થયા અને દમણ બચી ગયું!

નાસિક-ત્ર્યંબક

બન્ને કોળી રાજાઓ તથા દમણનું દમન કરીને મોરો પંત હવે નાસિક-ત્ર્યંબક તરફ વળ્યો. ત્યારે ત્યાં મોગલોનો સરદાર લુખજી જાદવનો ભાણેજ સૂબેદાર હતો. તેની પાસે ચાર હજારનું જ સૈન્ય હતું. તેથી તે મોરો સાથે લડી શક્યો નહિ. તે પ્રદેશ મોરોએ પોતાને તાબે કરી લીધો. ત્યાંથી નજીકમાં વણીદોરીનો સીદીહલાલને હરાવીને તે પ્રદેશ પણ કબજે કરી લીધો. આમ એક પછી એક પ્રદેશો કબજે કરતો મોરો પંત રામનગરમાં પોતાની સેના એકત્ર કરવા લાગ્યો. મોગલો ગભરાયા, ગુજરાતનું રક્ષણ કેવી રીતે કરવું તે મહાપ્રશ્ન હતો. પણ મોરો ગુજરાત ઉપર ત્રાટકવાની જગ્યાએ વરાળ તરફ વળ્યો. તેણે વરાળ તથા તેલંગણ પ્રાંતને લૂંટી લીધા. મોગલ સરદાર બહાદુરખાન

પાછળ પડ્યો. બીજી તરફ દિલેરખાન પણ પાછળ પડ્યો. પણ આ બન્નેથી બચીને મોરોની સેના આગળ નીકળી ગઈ. એક વાર તો સાડી સાતસો મરાઠાઓએ દશ હજાર મોગલ સેના ઉપર હુમલો કરી દીધો. અને તેમનામાં નાસભાગ મચાવી દીધી. વ્યૂહ અને વીરતાની ખરી કસોટી તો નાની સેના મોટી સેના ઉપર ત્રાટકે અને વિજય મેળવે તેમાં હોય છે. પણ ખરા સમયે મોગલોને નવી કુમક મળી ગઈ તેથી મરાઠાઓને પાછા હઠવું પડ્યું. આ યુદ્ધમાં ચારસો મરાઠાસૈનિકો મરાયા હતા.

બહાદુરગઢ

ઔરંગઝેબના બન્ને સરદારોમાં મતભેદ થયો. બહાદુરખાન ઇચ્છતો હતો કે પર્વતીય માર્ગો ઉપર તોપો ગોઠવીને મરાઠાસેનાને રોકવી. દિલેરખાન ઇચ્છતો હતો કે ડુંગરાળ પ્રદેશમાં સેનાને અટકાવવી તેના કરતાં મહારાજના કિલ્લાઓ વારાફરતાં જીતી લેવા. બન્નેના મતભેદને અંતે, બહાદુરખાનનો વિચાર ઠીક લાગ્યો. મહારાજની સેનાએ ખાનદેશ પડતો મૂકીને મોગલોને હંફાવવા અહમદનગર તથા ઔરંગાબાદની ચારે તરફ ચક્કર મારવા માંડ્યાં. એટલે મોગલ સૂબેદારને પહાડોમાં ગોઠવેલી સેના પાછી લાવવી પડી. તેણે મરાઠાઓ ઉપર હુમલા શરૂ કર્યો, પણ ચોમાસું બેસી જવાથી કાંઈ સફળતા મળી નહિ. અંતે ભીમા નદીના કિનારે પોતાની છાવણી નાખીને રહેવું પડ્યું. અહીં કોટ બનાવ્યો, જેનું નામ બહાદુરગઢ રખાયું.

શિવનેરીમાં પરાજય

શિવનેરી કિલ્લો મહારાજનું જન્મસ્થાન હતું પણ અત્યારે તે કિલ્લો મોગલોના કબજામાં હતો, તેનો કિલ્લેદાર અબ્દુલ અજીજખાન હતો, તે પહેલાં બ્રાહ્મણ હતો પણ પાછળથી ઇસ્લામ સ્વીકારીને મુસલમાન થઈ ગયો હતો. કિલ્લો લેવા માટે મહારાજે ‘દામ’નો પ્રયોગ કર્યો. અબ્દુલને પુષ્કળ ધન આપીને કિલ્લો સોંપી દેવા જણાવ્યું. અબ્દુલ માની ગયો. તેના કહેવા પ્રમાણે મહારાજનું સાત હજારનું સૈન્ય શિવનેરી તરફ આગળ વધ્યું. અબ્દુલે ચાલ ચલી. તેણે વચનભંગ કરીને બહાદુરશાહને વાત પહોંચાડી. બહાદુરશાહે મોટી સેના કિલ્લા આગળ ખડકી દીધી. ઓચિંતાનો હુમલો કર્યો તેથી મહારાજની સેના હારી ગઈ. શિવનેરી લઈ શકાયો નહિ. યુદ્ધમાં ગુપ્ત સમજૂતી બહુ વિશ્વાસ દાયક ન હોય. ક્યારે કોણ વિશ્વાસઘાત કરે તે કહી શકાય નહિ. બ્રાહ્મણમિયાં એક તરફ માલિકને વફાદાર રહ્યો કહેવાય પણ બીજી તરફ છેતરપિંડી પણ કરી કહેવાય.

ગોવળકોંડાથી રાયગઢ

ગોવળકોંડામાં સેંટ થોમી નામના થાણા ઉપર ફ્રેંચોનો કબજો હતો તેમણે ત્યાંથી કુતુબશાહના માણસોને કાઢી મૂક્યા. આથી નારાજ થઈને કુતુબશાહ તે થાણાને પાછું લેવા વિચારી રહ્યો હતો. આ ઉપરથી મુઝીબર ગોરાઓમાં કેટલી શક્તિ હશે તેનો ખ્યાલ આવી શકશે. પોતાના વતનથી દશ હજાર માઈલ દૂર, નાની સંખ્યામાં પણ તે કેટલી જોડુકમી ચલાવતા હતા તે સમજાય તો સેના અને શસ્ત્રોની મહત્તા સમજાય. રાજસત્તા શસ્ત્ર અને સેનાના જોરે પ્રાપ્ત થતી હોય છે. હિન્દુઓ આ બાબતમાં ઊણા ઊતર્યા એટલે તેનો લાભ મુસ્લિમોએ લીધો. હવે મુસ્લિમો ગોરા આગળ ઊણા ઊતરવા લાગ્યા એટલે ગોરાઓ લાભ લેવા માંડ્યા. કુતુબશાહે સેના તૈયાર કરી ફ્રેંચો ઉપર ચઢાઈ મોકલી. શાહના ત્યાં મહારાજનો વકીલ-રાજદૂત રહેતો હતો તેણે ગુપ્ત રીતે આ વાત મહારાજને જણાવી દીધી. ખરેખર તો રાજદૂતો ગુપ્તચરીનું મહત્ત્વનું કામ કરતા હોય છે. જે રાજદૂતો નાચગાન અને રંગરાગમાં પડી જતા હોય છે તે કર્તવ્ય નિભાવી શકતા નથી. યુદ્ધ માટેની સૌથી ઉત્તમ તક વેંકયુમની હોય છે. અર્થાત્ જ્યાં ચઢાઈ કરવી હોય તેની સેનાએ અન્યત્ર ગઈ હોય અને રાજ્ય રેઢું પડ્યું હોય તો તે ઉત્તમ તક કહેવાય. મહારાજને સમાચાર મળતાં જ તેમણે સેના તૈયાર કરી અને કોઈને ખબર ન પડે તેમ ચકરાવાનો લાંબો રસ્તો લઈને હૈદરાબાદ પહોંચી ગયા. હાહાકાર થઈ ગયો. લોકો ગભરાયા. ભાગંભાગ થઈ ગઈ. અંતે વીશ લાખ હોનની ખંડણી વસૂલ કરીને કશું નુકસાન પહોંચાડ્યા વિના મહારાજ પાછા રાયગઢ આવી ગયા.

દંડરાજપુરીની ફૂરતા

હવે મોગલો તથા સીદીનાં વહાણોએ સાથે મળીને મહારાજના કોંકણ-પટ્ટી પ્રદેશ ઉપર હુમલો કરવાનું નક્કી કર્યું. સર્વ પ્રથમ તેઓ દંડરાજપુરી ઉપર ત્રાટક્યા. ત્યાં કોટદાર રાધો બલ્લાખ હતો. તેણે ભારે યુદ્ધ કર્યું. હોળીના દિવસો હોવાથી મોડે સુધી હોળી પર્વ મનાવીને સૈનિકો સૂતા હતા અને ઓચિંતાનો હુમલો કર્યો. સીદી ખૈરાને જમીનમાર્ગે આવીને કિલ્લો જીતી લીધો. રાધો શહીદ થઈ ગયો. તેના દારૂગોળાનો ભંડાર મોટા ધડાકા સાથે સળગાવી દીધો. આ યુદ્ધમાં ઘણા મરાઠા સૈનિકો મરાયા. મહારાજના સાત કિલ્લા હતા તેમાંથી છ

કિલ્લા જીતી લેવાયા. સાતમો કિલ્લો સાત-આઠ દિવસ સુધી ટકી રહ્યો. પણ અંતે તે કિલ્લાને પણ યાકુતખાનનું અભયવચન મેળવીને ખાલી કરી દેવાયો. કિલ્લામાંથી સાતસો માણસો બહાર આવ્યા. યાકુતખાને વચનભંગ કરી 700માંથી જે રૂપાળી સ્ત્રીઓ હતી તેમને પકડીને ગુલામ બનાવી સિપાહીઓમાં વહેંચી દીધી. આ જ કારણસર રાજપૂતસ્ત્રીઓ જૌહરવ્રત કરીને બળી મરતી હતી. મુસ્લિમ વિજેતાઓ સ્ત્રીઓનું માન-સન્માન, માનમર્યાદા રાખતા નહિ તેથી શિયળના રક્ષણ કાજે સ્ત્રીઓ જીવતાં બળી મરતી. જે સ્ત્રીઓ વૃદ્ધ કે કુરૂપ હતી તેમને છોડી દીધી અથવા કામવાળી બનાવી દીધી અને પુરુષ માત્રની કતલ કરી નાખી. આ મહાઅત્યાચારની વાત જાણીને મોગલ સેનાપતિ રાજી થયો, તેણે યાકુતખાનની મનસબ વધારી દીધી. અંગ્રેજોએ વિજય પછી આવું હલકું કાર્ય કદી કર્યું હોય તેવું જાણ્યું નથી. સૌ સૌનાં કલચર પ્રમાણે જીવનમૂલ્યો નિર્ધારિત થતાં હોય છે અને તે પ્રમાણે વ્યવહાર થતો હોય છે. પણ મહારાજે આ નિંદા અને કૂર ઘટનાને યાદ રાખીને બરાબર બદલો લીધો.

ત્યારે ગોરી સત્તાઓ દક્ષિણમાં ખાસ કરીને સમુદ્રકિનારે છવાયેલી હતી, તે પરસ્પરમાં લડતી રહેતી અને દેશી રાજાઓને મદદ કરીને લાભ મેળવતી હતી. મહારાજે પણ પોતાની નૌસેના બનાવી હતી, પણ ઔરંગઝેબે પોતાનાં 36 જહાજોનો કાફલો કોંકણ કિનારે મોકલીને મહારાજની નાવોનો નાશ કરવા માંડ્યો ત્યારે મહારાજને ચિંતા થઈ. તેમણે મુંબઈના અંગ્રેજોની મદદ માગી. તેમણે પોતાનાં બચેલાં છ વહાણો મુંબઈમાં અંગ્રેજોની પાસે સંતાડી દીધાં. મોગલોએ જ્યારે તે વહાણો માગ્યાં ત્યારે ચતુર અંગ્રેજોએ કહ્યું કે, “1660માં સુરતમાં અમારી કોઠી લૂંટેલી તેના બદલામાં દંડ તરીકે આ જહાજો અમારી પાસે છે. આમ વહાણ બચાવી લીધાં.”

ફેંચો પણ મોગલો અને મરાઠા બન્ને વચ્ચે તટસ્થ રહેવાનો ડોળ કરતા પણ ખાનગીમાં તેમણે મહારાજને 80 નાની તોપો અને 2000 મણ દારૂગોળો વેચ્યો હતો.

સીદી તથા મોગલો હવે મહારાજના પ્રદેશ કુર્લા તરફ વળ્યા, મોગલો અંગ્રેજોની સહાયતાથી મહારાજની શક્તિનો નાશ કરવા માગતા હતા. પણ ચતુર અંગ્રેજ માન્યા નહિ, કારણ કે તેમ કરવાથી મહારાજને દુશ્મન બનાવવા પડશે તેવી તેમની ભીતિ હતી. અંગ્રેજોની પરવા કર્યા વિના જ સીદીએ મહારાજનાં ગામો ઉપર હુમલો કરી દીધો. પણ મહારાજને સમાચાર મળતાં જ રાયગઢથી દોડતા આવ્યા. અને સીદી યાકુતખાનનાં માણસોને વીણી-વીણીને તેમનાં માથાં કાપી નાખી બદલો લીધો. સીદીના મોટા મોટા અમલદારો, જેમણે સાતમા કિલ્લાનાં 700 માણસોમાંથી રૂપાળી સ્ત્રીઓને ગુલામ બનાવી બાકીનાં બધાંને કાપી નાખ્યાં હતાં, તે બધાંનાં ડોકાં ધૂળ ચાટતાં કરી દીધાં. હવે યાકુતખાન સીદીને ભાન થયું કે મરાઠા નાગ જેવા હોય છે. તે બદલો લીધા વિના રહેતા નથી.

25. બિજાપુર તરફ આક્રમણો

રાજા કે રાજનેતાના અનેક ગુણોમાં સૌથી મોટો ગુણ છે ‘સંગઠનશક્તિ’. પ્રથમ તો લોકોને સંગઠિત કરવા એ અત્યંત કપરું કામ હોય છે. લોકો ત્રણ કારણોથી સંગઠિત થતા હોય છે. 1. ધાર્મિક કારણથી, 2. આર્થિક કારણથી અને 3. રાજકીય સત્તાના કારણથી. જો આમાંનું એકે કારણ ન હોય તો સંગઠન કરવું કઠિન થઈ જતું હોય છે.

1. ધાર્મિક કારણ

પ્રત્યેક પ્રજાને પોતાપોતાનો ધર્મ હોય છે. ખરો કે ખોટો, પણ એ ધર્મ સાથે તેને તીવ્ર લાગણીઓ હોય છે. જ્યારે કોઈ શાસક સત્તાના મદમાં કે ધર્મકાનૂનમાં લોકોની લાગણીઓ દુભવતો રહે છે ત્યારે પ્રજામાં ભારે અસંતોષ અને કચવાટ શરૂ થાય છે. લોકો ભૂખના દુઃખને સહન કરી શકે છે, પણ ધાર્મિક અત્યાચારને સહન કરી શકતા નથી. જ્યારે શાસકના વ્યાપક ધાર્મિક અત્યાચારથી પ્રજા દુઃખી થતી હોય છે ત્યારે જો તેને કોઈ સબળ વ્યક્તિનું નેતૃત્વ મળે તો પ્રજા સંગઠિત થઈને સામનો કરવા લાગે છે. તેથી શાસન અસ્થિર થાય છે. શાસક સામનો કરનારને દબાવી દેવા જેમ જેમ વધુ ને વધુ અત્યાચારો કરવા લાગે છે, તેમ તેમ વીરપ્રજા વધુ ને વધુ વીરૂરતી જાય છે. કાં તો આવી પ્રજા પુષ્કળ અત્યાચાર સહન કરીને દબાઈ કે નષ્ટ થઈ જતી હોય છે. કાં પછી વિજયી થઈને દુરાચારી અત્યાચારીને નષ્ટ કરી દેતી હોય છે. મોટા ભાગના અહિંસાવાદી ધર્મો અત્યાચારીઓ સામે સંઘર્ષ નથી કરતા પણ સમાધાન કરી લે છે. સમાધાન એટલે તાબેદારી. આવી સમાધાનવાદી પ્રજાનો ઇતિહાસ નથી હોતો, ગમે તે આવે અને ગમે તે રાજ કરે. અમને જીવવા દે. બસ, આટલી જ અપેક્ષાથી તે વર્તમાન શાસકને અનુકૂળ થઈને રહેવામાં હડાપણ સમજી હોય છે. કદાચ બહુ જ જરૂરી લાગે તો તે બીજા લોકોને આગળ કરીને પાછળથી ઢીલો ઢીલો ટેકો આપતી હોય છે. પણ ભારે દબાણ થાય તો ખસી જતી હોય છે. આના કારણે તે વિશ્વસનીય નથી રહેતી.

2. આર્થિક કારણ

ચોરી-ડાકુગીરી, લૂંટ, ધાડ વગેરે કાર્યો માટે જે સંગઠનો થાય છે તે આર્થિક લાભ માટે થતાં હોય છે. જે લોકો ન્યાયનીતિથી હકનું ધન મેળવવા કરતાં રાતોરાત ધનપતિ થવા માટે આવા ખોટા રસ્તા અપનાવે છે તેમને પણ એક વિસ્તૃત નેટવર્ક ગોઠવવું પડતું હોય છે. તેને ગેંગ, ટોળકી વગેરે નામોથી બોલાવાય છે.

3. રાજસત્તા માટે

જે લોકોને રાજસત્તા જોઈએ છે અથવા વર્તમાન સત્તાને ઉથલાવવી હોય છે તેણે પણ એક પ્રબળ સંગઠન કરવું જ પડતું હોય છે. આવાં સંગઠનો રાષ્ટ્રવાદીઓ, સત્તાભૂખ્યા કે વેર વાળનારા કરતા હોય છે.

કોઈ પણ મહાન હેતુ માટે તમે જ્યારે એક મહાન સંગઠન કરો છો ત્યારે પછીથી ઊભા થનારા પ્રશ્નોમાં સંગઠનના માળખાને અકબંધ સાચવવાનો રહે છે. ઊભું કરેલું સંગઠન જો વિખવાદનો શિકાર થઈને વિખરવા લાગે તો સંગઠન તૂટી જાય અને શક્તિ ક્ષીણ થઈને નષ્ટ થઈ જાય.

મહારાજે જે માવળા-મરાઠા સંગઠન કર્યું હતું ગજબનું હતું. ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય રીતે ઉપેક્ષિત માવળા પ્રજાના હીરને મહારાજ ઓળખી શક્યા અને તેમને સંગઠિત કરવા લાગ્યા. તેમને સારી એવી સફળતા મળી. તેથી મોગલો, આદિલશાહ, કુતુબશાહ અને ગોરાઓને પણ હંફાવવા લાગ્યા. પણ કોઈ કોઈ વાર આ સંગઠનમાં તિરાડ પડી જતી. ખાસ કરીને વીરપ્રજા, સ્વમાની હોવાથી પોતાના અહંને ધક્કો વાગતાં તિરાડ પડી જતી હોય છે. મહારાજની પાસે જે સંગઠન હતું તેમાં ઉપર જણાવેલા ત્રણે હેતુઓ દેખાય છે. મુસ્લિમોનો ધાર્મિક ત્રાસ હતો જ. મહારાજ લૂંટફાટ કરતા તેથી અર્થલાભ હતો. અને રાજસત્તાનું પરિવર્તન પણ હતું. આ ત્રણે હેતુઓ સિદ્ધ કરવા રચાયેલા સંગઠનમાં એક વાર બહુ મોટી તિરાડ પડી.

મહારાજના સર્વોચ્ચ સરદારોમાં એક પ્રતાપરાવ ગુજર હતો. સર્વોચ્ચ કાર્યો સર્વોચ્ચ માણસોથી જ થતાં હોય છે. જેની પાસે સર્વોચ્ચ માણસોનો સંગ્રહ હોય તે જ સર્વોચ્ચ કાર્યો કરી શકતો હોય છે. એક વાર મહારાજે પ્રતાપરાવ ગુજરને પન્હાળા કિલ્લાની રક્ષા માટે મોટું

સૈન્ય લઈને મોકલ્યો. પન્હાળા કિલ્લો મહારાજના હાથમાં હતો, પણ તેને પાછો લેવા બિજાપુર સરકારે બહિલોલખાન નામના સરદારને પ્રચંડ સેના સાથે મોકલ્યો હતો. ખાને પન્હાળાને ઘેરો ઘાલ્યો અને આજુબાજુના પ્રદેશો કબજે કરવા માંડ્યા. પ્રતાપરાવે વિચાર કર્યો કે બિજાપુરની સેના પ્રચંડ છે. યુદ્ધ કરવાથી મરાઠા-સેનાની ભારે હાનિ થશે. એટલે યુક્તિપૂર્વક પન્હાળાનો ઘેરો ઊઠી જાય તેવું કરવું જોઈએ. પ્રતાપરાવે પન્હાળા તરફથી પોતાનું લશ્કર બિજાપુર તરફ ફેરવ્યું અને છેક બિજાપુરની નજીક પહોંચી ગયો ત્યારે બિજાપુરનો બાદશાહ પાંચ વર્ષનો બાળક હતો. તેનો વહીવટ ખવાસખાન નામનો સરદાર કરતો હતો, ખવાસખાન ગભરાયો. પ્રતાપરાવને પહોંચી વળાય તેમ ન હોવાથી તેણે તાબડતોબ પન્હાળાથી બહિલોલખાનને સેના સાથે બિજાપુરની રક્ષા કરવા માટે બોલાવી લીધો. યુદ્ધ પણ કળા છે. જો કોઈ તમારું એક અંગ દબાવે અને તમે તેને છોડાવી ન શકતા હોવ તો તમે શત્રુનું બીજું વધુ નાજુક હોય તેવું અંગ દબાવો તો પેલું અંગ છૂટી જાય. પ્રતાપરાવે આવું જ કર્યું. પન્હાળાનો ઘેરો ઊપડાવી તે બિજાપુર તરફ ધસી ગયો. તેનાથી બિજાપુરને બચાવવા બહિલોલખાન ઘેરો ઉપાડીને બિજાપુર તરફ વળ્યો. લ્યો કામ થઈ ગયું. હવે કિલ્લામાં દાણા-પાણી લાકડાં વગેરે પુરવઠો પહોંચવા લાગ્યાં. જ્યારે ખાન પોતાની સેના લઈને બિજાપુર તરફ જતો હતો ત્યારે રસ્તામાં જ પ્રતાપરાવ ગુજર મિરજ પાસે મળી ગયો. મરાઠા સૈનિકોએ ખાનની સેનાને રાડ પોકરાવી દીધી. ચારે તરફથી તેમને ઘેરી લીધા. મુસ્લિમો ભૂખે મરવા લાગ્યા. કારણ કે બધો પુરવઠો સમાપ્ત થઈ ગયો હતો. મરાઠા સૈનિકોએ ઘણા માણસોનો વધ કરી નાખ્યો. અંતે ખાન પ્રતાપરાવની શરણે આવ્યો. તેણે હાથ જોડ્યા અને સંધિ કરવા તૈયાર થઈ ગયો. કેટલાક સરદારો યુદ્ધ તો જીતી શકતા હોય છે, પણ ટેબલ ઉપર સંધિ કરતાં હારી જતા હોય છે. યુદ્ધમાં વીરતા જોઈએ તો સંધિમાં મુત્સદ્દીગીરી જોઈએ. પ્રતાપરાવે બહિલોલખાનને બિજાપુર જવા દીધો. શત્રુનો નાશ કરવાનો મોકો હાથમાંથી જતો કર્યો. આ સમાચાર સાંભળતાં જ મહારાજ નારાજ થયા. મહારાજ ચાણક્યના પગલે પગલે ચાલનારા રાજપુરુષ હતા. તેમણે પ્રતાપરાવને ઠપકો આપતો કડક પત્ર લખ્યો. આથી પ્રતાપરાવ નારાજ થયો. તે ઠપકો સહન કરી શક્યો નહિ તેથી તે પોતાની સેના લઈને દૂરના પ્રદેશમાં ચાલ્યો ગયો.

વહીવટમાં અતિમહત્ત્વનો માણસ કદાચ ભૂલ કરે તોપણ તેને લાગી આવે તેટલી હદે ઠપકો ન અપાય. કદાચ આખ્યો હોય તો વાળી લેતાં પણ આવડવું જોઈએ. બીજી તરફ વહીવટમાં ઉપરીના આદેશને સર્વોચ્ચ મહત્ત્વ આપી હા-ના કર્યા વિના જ તેનું પાલન કરવું જોઈએ. વધુ પડતા લાગણીશીલ લોકો લાંબો સમય એકધારા ટકી શકતા નથી હોતા. વાતવાતમાં તેમને ખોટું લાગી જતું હોય છે. પ્રતાપરાવને રીસ ચઢી એટલે તે ચાલ્યો ગયો. મહત્ત્વના માણસો જેટલા જુદા થાય તેટલા પ્રમાણમાં પક્ષ દુર્બળ થાય.

બીજી તરફ મહારાજ ફોંડાના કિલ્લાને ઘેરો નાખીને પડ્યા હતા. ત્રીજી તરફ સંધિ કરીને હાથ જોડીને માંડ છુટકારો મેળવનાર બહિલોલખાને જાણ્યું કે પ્રતાપરાવ રિસાઈને દૂર ચાલ્યો ગયો છે. એટલે તેણે ફરીથી પન્હાળા જીતી લેવા સેનાને પન્હાળા તરફ વાળી. મહારાજ ચિંતામાં પડી ગયા. તેનો સામનો કરે તેવો અતિ મહત્ત્વનો એક પણ સરદાર મહારાજ પાસે ન હતો. પ્રતાપરાવ તો દૂર જઈને બેઠો હતો. પણ જેવી તેને ખબર પડી કે ખાન ફરી પાછો પન્હાળા આવ્યો છે અને કિલ્લાને ઘેરી લીધો છે. તેણે તરત જ પોતાના અશ્વસૈન્યને પન્હાળા તરફ વાળી દીધું. રીસ એ શત્રુતા નથી હોતી. હૃદયમાં પ્રેમ રાખીને રીસ ચઢતી હોય છે. શત્રુતા બદલો લેવા માટે પ્રયત્નશીલ હોય છે. પ્રતાપરાવને રીસ ચઢી હતી. ખોટું લાગ્યું હતું. પણ તે કાંઈ શત્રુ થયો નહોતો. સમય જતાં રીસ ઊતરી જતી હોય છે. શત્રુતા ઊતરતી નથી. તે હાનિ પહોંચાડવાના પ્રયત્નો કરતી રહે છે. રીસમાં તો રિસાનારાં કરતાં મનાવનારો મહાન હોય છે. બાળક રિસાય તો મા મનાવે છે. પત્ની રિસાય તો પતિ મનાવે છે. નમતું જોખીને કોઈને મનાવી શકાય છે.

જ્યારે પ્રતાપરાવને ખબર પડી કે ખાન પાછો પન્હાળા આવ્યો છે અને મહારાજ સંકટમાં ફસાયા છે. તરત જ તે પાછો પન્હાળા તરફ દોડ્યો અને બહિલોલખાન સાથે યુદ્ધમાં ભીડી ગયો. યુદ્ધમાં જ તેને મહારાજનો પત્ર મળ્યો. મહારાજે કઠોરતાથી લખ્યું હતું કે બિજાપુરના લશ્કરનો નાશ કરીને જ તમે મને મોટું બતાવજો વગેરે. પ્રતાપરાવ ઘણા જુસ્સા સાથે લડ્યો. તેની કાયમી યુક્તિ એવી હતી કે પાછા પડવાનો દેખાવ કરીને પછી શત્રુ ઉપર પ્રહાર કરીને તેને હરાવવો. અહીં પણ તેણે તે જ વ્યૂહ રચ્યો. પણ સફળ ન રહ્યો. ખાનનું મોટું લશ્કર મરાઠા ઉપર તૂટી પડ્યું. લડતો-લડતો પ્રતાપરાવ વીરગતિને પ્રાપ્ત થઈ ગયો. સરદારના મરણથી સેના ભાગી. તેની પાછળ ખાનની સેના પડી અને ઘણા મરાઠાઓને કાપી નાખ્યા. જે બચ્યા તે પન્હાળા કિલ્લામાં ભરાઈ ગયા અને ઉપર ચઢીને તોપમારો કરી ખાનની સેનાને અટકાવી દીધી. આ યુદ્ધ 1674માં થયું હતું.

હંસાજી મોહિતે

મરાઠાસેના કિલ્લામાં પાછી ફરી પણ હંસાજી મોહિતે નામનો પાંચ હજારી સરદાર પાછળ રહી ગયો હતો, તેની પાસે પાંચ હજારનું અશ્વસૈન્ય હતું. તે ખાનની સેના ઉપર તૂટી પડ્યો. જોતજોતામાં બાજી પલટાઈ ગઈ. જીતતા હતા તે હારી ગયા અને હારતા હતા તે જીતી ગયા. સેંકડો મુસ્લિમ સૈનિકો કપાઈ ગયા. ખાન હારીને માંડ માંડ જેમ તેમ કરીને બિજાપુર પહોંચ્યો.

મહારાજે હંસાજીને સરનોબત બનાવ્યો તથા હંબીરરાવની પદવી આપી. યુદ્ધમાં શહીદ થનાર પ્રતાપરાવની દીકરી સાથે પોતાના પુત્ર રાજારામનાં લગ્ન કરી વેવાઈનો સંબંધ બાંધ્યો. સગપણના સંબંધોમાં વધુ ઘનતા અને સ્થાયીત્વ રહેતું હોય છે.

હંબીરરાવને મહારાજે આજ્ઞા કરી કે, “શત્રુઓનો પૂરેપૂરો નાશ કરીને જ પછી મને મોઢું બતાવજો. હંબીરરાવ મોટું સૈન્ય લઈને બિજાપુર પ્રદેશમાં ઊપડ્યો. તેણે બહિલોલખાનની પૂંઠ પકડી. મોગલ સરદાર દિલેરખાને જ્યારે આ સમાચાર જાણ્યા ત્યારે તે બહિલોલખાનની મદદે ઊપડ્યો. પણ હંબીરરાવે એવી કુશળતા કરી કે બન્ને સેનાને ભેગી જ ન થવા દીધી. તે કાનડા તરફ રવાના થઈ ગયો. તેની સેના રોજના 45 માઈલનું અંતર કાપી સડસડાટ જતી હતી જ્યારે પાછળ આવનારી મુસ્લિમ સેના માંડ 30 માઈલ કાપી શકતી હતી તેથી તે ભેગી જ ન થઈ શકી. યુદ્ધમાં ગતિ પણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. વધુ ગતિવાળાં વાહનો, ટેન્કો, વિમાનો લક્ષ્યને જલદી વેધી લે છે. પણ પોતે હાથમાં નથી આવતાં.

હંબીરરાવે, બહિલોલખાનનું જાગીરનું ગામ પેંચ લૂંટી લીધું. દોઢ લાખ હોન લઈને તે જતો હતો ત્યાં લૂંટ પડાવી લેવા ખાન આવી ચઢ્યો. બન્ને વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. હંબીરરાવનો પૂર્ણ વિજય થયો. યુદ્ધમાં પાંચસો ઘોડા, બે હાથી, અને બીજો ઘણો સામાન મળ્યો. આ યુદ્ધ 1674માં થયું હતું. લૂંટનો સામાન મહારાજને મોકલીને તેણે ખાનદેશ, વરાળ તરફ મોરચો શરૂ કર્યો.

દિલેરખાને મહારાજના કોંકણ પ્રદેશ ઉપર આક્રમણ કર્યું. પણ મહારાજે તેને પરાજિત કર્યો. તેથી પાછો જતો રહ્યો. બીજી તરફ અફઘાનિસ્તાનના પઠાણોએ વિદ્રોહ કર્યો હોવાથી દિલેરખાનને સેના સહિત તે તરફ જવાનું થવાથી મહારાજને મોગલો તરફથી શાંતિ થઈ ગઈ. શાંતિ ધ્યાન કરવાથી નથી મળતી, પ્રશ્નો ઉકેલવાથી મળે છે. સળગતા પ્રશ્નો વણઉકેલ્યા હોય અને શાંતિ ચાહે તે કદી શક્ય ન થઈ શકે. બીજી તરફ બિજાપુર સરકાર પણ વારંવાર હાર ખાઈને થાકી ગઈ હતી. તેથી તે પણ કશો ઉપદ્રવ કરે તેવી સ્થિતિમાં નહોતી.

મહારાજની ધારણા સફળ ન રહી. સીદી અને મોગલોએ મળીને પોતાની નૌસેના દ્વારા કોંકણપટ્ટી ઉપર હુમલા કરવા શરૂ કરી દીધા. એટલું જ નહિ મહારાજનાં કેટલાંક જહાજો પણ પકડી લઈ ગયા. સીદીએ તો અંગ્રેજોની પરવાનગી લીધા વિના જ મુંબઈ પ્રદેશમાં પ્રવિષ્ટ થઈને મહારાજનાં ઘણાં ગામો લૂંટી લીધાં. લોકોની કતલ કરી નાખી. સ્ત્રીઓને ગુલામ બનાવી લીધી. આ અધમકૃત્ય મુંબઈના અંગ્રેજ ગવર્નરને ગમ્યું નહિ. ભલે અંગ્રેજોએ આપણને ગુલામ બનાવ્યા પણ તેમણે કદી સ્ત્રીઓને ગુલામ બનાવી નહોતી. પરાજિત પ્રજા પ્રત્યે તેમનો વ્યવહાર આટલો હીન ન હતો. અંગ્રેજ ગવર્નર આંગિયારને સીદીએ ગણકાર્યો નહિ. તેણે મુંબઈ બંદરમાં પોતાનાં વહાણો થોભાવી દીધાં અને મહારાજના પ્રદેશ કુરલા ઉપર વારંવાર હુમલા કરવા લાગ્યો.

મહારાજને ચિંતા થઈ. આવા નીચ શત્રુનો વહેલી તકે નાશ કરવો જોઈએ. તેમણે રાયગઢથી ત્રણ હજાર માવળા સેના બોલાવી. સીદી સાથે યુદ્ધ થયું. સીદી હાર્યો અને પોતાનાં જહાજો લઈને ભાગી ગયો. પ્રજાને શાંતિ થઈ.

ભાગેલા સીદીએ સાનવલીની ખાડીમાં મહારાજનું નૌસૈન્ય ઊભું હતું તેના ઉપર હુમલો કરી દીધો. આ નૌસેનાનો અધ્યક્ષ મહારાજ તરફી દૌલતખાન હતો. દૌલતખાન ઘણો ઘવાયો પણ અંતે મહારાજની સેનાનો વિજય થયો. સીદીને અહીંથી પણ ભગાડી દીધો. ઈ. સ. 1674.

વ્યક્તિએ ગમે તેટલું ધન પ્રાપ્ત કર્યું હોય કે ગમે તેવી સત્તા પ્રાપ્ત કરી હોય પણ જો તેને લોકમાન્યતા ન મળે તો તે લોકમાન્ય ન થઈ શકે. જે લોકો લોકમાન્ય કે રાજમાન્ય નથી થઈ શકતા તે બાકી બધું પ્રાપ્ત કરીને પણ અધૂરા રહી જાય છે. એટલે ઘણા લોકો લોકમાન્ય થવા કે રાજમાન્ય થવા પ્રયત્નો કરતા રહેતા હોય છે. કેટલાંક દાનો અને કેટલાક જમણવારો લોકમાન્ય થવા માટે જ કરાતા હોય છે. આ તદ્દન ખોટું છે તેવું પણ ન કહેવાય. કારણ કે જીવનની સફળતામાં આવી માન્યતાઓ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી હોય છે. આવી મહત્ત્વની ત્રણ માન્યતાઓ છે. 1. ધર્મમાન્યતા, 2. સમાજ-માન્યતા અને 3. રાજમાન્યતા.

1. ધર્મમાન્યતા

સફળ જીવન માટે ધર્મમાન્યતા જરૂરી છે. વ્યક્તિની પ્રવૃત્તિ અને તેના ક્રિયાકલાપ ધર્મથી માન્ય હોય તો ધાર્મિક જગતમાં તે માન્ય ગણાશે. અને જો તેની પ્રવૃત્તિ અને ક્રિયાકલાપ ધર્મવિરુદ્ધ હશે તો ધાર્મિક જગતમાં તે અમાન્ય નિંદિત ગણાશે. આપણી ચારે તરફ ઘણાં જગતો હોય છે. જેમાંનું એક જગત છે ‘ધાર્મિક જગત’. માનો કે તમારે પત્ની છે. લોકો તેને માત્ર પત્ની નથી કહેતા ધર્મપત્ની કહે છે. જેને ધાર્મિક વિધિ-વિધાનથી પરણી હોય તેને લોકો ધર્મપત્ની કહે છે. કેટલીક વાર એવું પણ બને કે ધર્મપત્નીને પતિ સાથે મેળ જ ન હોય. તે મહાદુઃખદાયી હોય તોપણ તેને ધર્મપત્ની જ કહેવાતી હોય છે. જે સ્ત્રી રખાત તરીકે રહેતી હોય, તે ભલે ગમે તેટલો પ્રેમ કરતી હોય, ગમે તેટલી અનુકૂળ થઈને રહેતી હોય તોપણ તેને લોકો ધર્મપત્ની કહેતા નથી. આ સિવાય બીજી રીતે પણ કોઈ સ્ત્રી પત્ની જેવી જ રહેતી હોય તોપણ તેને ધર્મપત્ની કહેવાતી નથી. ધર્મપત્ની થવા માટે પ્રેમ અને આધીનતા જરૂરી નથી. ધાર્મિક વિધિવિધાનો જરૂરી હોય છે. આવાં ધર્મપત્નીઓનાં હજારો કજોડાં આપણી ચારે તરફ મળશે.

એક મુદ્દા તરફ ધ્યાન આપવા જેવું છે. ધર્મપત્નીની માફક કોઈ ‘ધર્મપતિ’ નથી હોતો. આ શબ્દ પ્રચલિત નથી. ખબર નહિ કેમ પણ આપણે કોઈ પતિને ‘ધર્મપતિ’ કહેતા નથી. કદાચ એવું કારણ હોય કે તે સમયમાં પુરુષો ધર્મપત્ની સિવાયની પત્નીઓ પણ રાખતા હશે. જેને રખાત કે ઉપપત્ની કહેવાતી હતી. પુરુષો જેમ રખાતો રાખી શકતા તેમ સ્ત્રીઓ જાહેરમાં બીજા પતિઓ રાખી શકતી નહિ. તેથી તે તો ધર્મપત્નીનું ચીલાચાલુ વ્યાવહારિક બિરુદ પ્રાપ્ત કરી શકતી પણ પુરુષો આવું બિરુદ પ્રાપ્ત કરી શકતા નહિ હોય. મને લાગે છે કે હિન્દુ જીવનપદ્ધતિ સિવાય બીજે ક્યાંય ‘ધર્મપત્ની’ લખવાનો રિવાજ નથી. પશ્ચિમમાં માત્ર મિસિસ લખાય છે. તેની આગળ ધર્મ શબ્દ લગાડાતો નથી. મુસ્લિમો ‘બેગમ’ તો લખે છે પણ ‘ધર્મબેગમ’ એવું લખતા જણાયા નથી.

સ્ત્રી-પુરુષમાં ગમે તેટલો પ્રેમ અને સુમેળ હોય તોપણ જો તેમને ધર્મમાન્યતા ન મળી હોય તો તે ઘણી અડચણો ભોગવે છે.

2. સમાજમાન્યતા

આપણે કોઈ ને કોઈ સમાજમાં રહીએ છીએ. માત્ર સંસારીઓને જ નહિ પણ ત્યાગીઓના પણ સમાજ હોય જ છે. પ્રત્યેક સમાજનાં પોતાનાં ધારા-ધોરણ હોય છે. આ ધારા-ધોરણ પ્રમાણે જીવન જીવે તેને ‘સમાજમાન્યતા’ પ્રાપ્ત થતી હોય છે. જે લોકો ધારાધોરણના ભંગ કરતા હોય છે તે સમાજથી બહિષ્કૃત થતા હોય છે. સમાજબહિષ્કૃત થયેલા લોકોને ભારે અડચણો અને અપ્રતિષ્ઠાભર્યું જીવન જીવવું પડતું હોય છે. આવા ભયના કારણે સમાજ બંધાયેલો રહે છે. પણ કેટલીક વાર સમાજ રૂઢિઓ કે ખોટા રિવાજોમાં સપડાઈ ગયો હોય છે. જેથી લોકો દુઃખી થાય છે. આવી ખોટી રૂઢિઓ અને રિવાજોથી મુક્ત થવા જાગૃત લોકો મળતા રહે છે. તેમાંથી સમાજસુધારકો પેદા થાય છે. જે સમાજને ઘણાં અનિષ્ટોમાંથી ઉગારવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

માનો કે તમે સમાજબહારથી કન્યા લાવ્યા કે કન્યા આપી. તેથી તમારી સામાજિક માન્યતા સમાપ્ત થઈ જશે. માનો કે તમે વિધવાવિવાહ કર્યો કે ત્યક્તાવિવાહ કર્યો તો સામાજિક માન્યતા સમાપ્ત થઈ જશે. માનો કે તમે મરણની પાછળ બારમું વગેરે ન કર્યું તોપણ તમારી સામાજિક માન્યતાને આંચ આવશે. આવી ઘણી બધી રૂઢિઓ, રિવાજો, બંધનો હોય છે જે સમાજમાન્ય થવા માટે લોકો પાળતા હોય છે. આમાંથી થનારાં દુઃખો સામાજિક દુઃખો કહેવાય. કોઈ સ્ત્રીને વૈધવ્ય જીવન ફરજિયાત જીવવું પડે છે અને દુઃખી થાય છે તો તે પોતાના કર્મે નહિ પણ સમાજના કર્મે દુઃખી થાય છે. કેટલીક પત્નીઓ ‘ધર્મપત્ની’ઓ તો હોય છે. પણ ‘સમાજપત્ની’ઓ નથી હોતી. માનો કે એક

પુરુષે આંતરજાતીય લગ્ન કર્યા, અથવા વિધવાવિવાહ કર્યો, ધાર્મિક વિધિઓ પણ કરી તોપણ તે સમાજમાન્ય ન થઈ શકે તો તેને સમાજમાન્યતા નથી મળતી. તેથી તેના જીવનમાં સામાજિક પ્રતિકૂળતા ભોગવવી પડે છે. પત્ની ધર્મપત્નીની સાથે સમાજમાન્ય પત્ની પણ હોવી જોઈએ. હવે લોકો ઘણા ઉદાર થયા છે જેથી આંતરજાતીય લગ્નો પણ સ્વીકારી લે છે. પણ પહેલાં આવી ઉદારતા નહોતી. એક ત્રીજી પત્ની પણ હોય છે. જે ધર્મમાન્ય કે સમાજમાન્ય નથી હોતી પણ ઈશ્વરમાન્ય હોય છે. ગાંધીજી તેને અધ્યાત્મ પત્ની કહે છે. ઈશ્વરની દૃષ્ટિએ તો તે માન્ય હોય છે. કારણ કે તેમનાં લગ્ન માત્ર ઈશ્વર સાક્ષીએ જ થયાં હોય છે. બન્ને પરસ્પરમાં અઢળક પ્રેમ અને પૂરેપૂરી વફાદારી રાખતાં હોય પણ તે ધર્મમાન્ય કે સમાજમાન્ય ન થઈ શક્યાં હોય માત્ર ઈશ્વરમાન્ય જ હોય. આમાંથી કેટલાંક દૈવી જીવન જીવતાં હોય તોપણ ધર્મ અને સમાજની માન્યતા પ્રાપ્ત ન હોવાથી તેમને ઘણી અડચણો ભોગવવી પડતી હોય છે. ધર્મપત્નીઓ કે ધર્મપતિઓમાંથી કેટલાંક બેફામ વ્યભિચાર કરતાં હોય તોપણ લોકો તેને ચલાવી લે છે. કારણ કે ધર્મ અને સમાજમાન્યતાની ઢાલ નીચે બધું થતું હોય છે. તેથી બહુ વાંધો આવતો નથી. પણ ઈશ્વરમાન્ય લગ્નજીવનને ધર્મ કે સમાજની ઢાલ નથી હોતી તેથી તેને સહન કરવું પડતું હોય છે. ભારતના લોકો વ્યભિચાર તો સહન કરી લે છે પણ પ્રેમ સહન કરી શકતા નથી. બન્નેમાં આકાશ-પાતાળનો ભેદ છે, જે સમજી-સ્વીકારી શકાતો નથી. પશ્ચિમમાં હવે લગ્ન વિના પણ સ્ત્રી-પુરુષો દામ્પત્ય જીવન જીવવા લાગ્યાં છે. એકંદરે તે સારું નથી જ. તોપણ ઘણાં બલિદાનો પછી આવી સ્થિતિની માન્યતા ત્યાં પ્રાપ્ત થઈ છે. લોકોની પ્રતિષ્ઠાને ખાસ વાંધો આવતો નથી. માનો કે એક સ્ત્રી-પુરુષ ધર્મવિધિથી પતિ-પત્ની નથી થયાં તોપણ જ્યારે તે કોઈ હોટલમાં ઉતારો કરવા જાય છે ત્યારે પુરુષ માત્ર એટલું જ કહે કે, “આ મારી મિત્ર છે.” તોપણ તેને કશી અડચણ પડતી નથી. બે મિત્રો (સ્ત્રી-પુરુષ) પણ સાથે રહી શકે છે. આપણે ત્યાં પત્ની ન હોય તોપણ પત્ની લખાવવી પડે! પેલાં સાચું બોલીને જીવી શકે છે. આપણે સાચું બોલીને જીવી શકતાં નથી. પ્રશ્ન માન્યતાનો છે.

3. રાજમાન્યતા

જેવી ધર્મમાન્યતા અને સમાજમાન્યતા છે તેવી જ રાજમાન્યતા પણ છે. સંસારનાં બધાં માન્યતાસુખોમાં સૌથી પ્રભાવશાળી માન્યતાસુખ રાજમાન્યતાનું હોય છે. તેથી તો લોકો રાજમાન્ય જુદા જુદા ઇલકાબો અને બહુમાનો મેળવવા મથતા રહે છે. ત્યાગીઓ પણ પોતપોતાની પદવીઓ મેળવવા મથતા રહે છે. જેના નામ આગળ લાંબી લાંબી પદવીઓ, પોતાના દ્વારા જ છપાઈ હોય તે માન્યતા ભૂખની જ નિશાની કહેવાય. આવા લોકો પોતાના પ્રસંગો ઉપર મોટા મોટા રાજનેતાઓને ભારે મહત્ત્વ આપી બોલાવતા રહે છે. કારણ કે રાજમાન્યતાની અપેક્ષા તેમને હોય છે. માન્યતાત્યાગી મળવો દુર્લભ કહેવાય.

હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ. શિવાજી મહારાજની શરૂઆત 16 વર્ષથી જ થઈ ગઈ હતી. હવે અત્યારે તેઓ 46 વર્ષના થઈ ગયા હતા. છેલ્લાં 30 વર્ષોમાં તેમણે પુષ્કળ પરાક્રમો કરી એક વિશાળ હિન્દુ રાજ્યનું નિર્માણ કર્યું હતું. તે આપણે પહેલાં જોઈ ગયા, પણ હજી તેમને ચક્રવર્તી મહારાજા તરીકેની રાજમાન્યતા કે ધર્મમાન્યતા પ્રાપ્ત થઈ ન હતી. મોગલો, અંગ્રેજો, બિજાપુરીઓ અને નિઝામો તેમને લૂંટારા, ડાકુ તરીકે જ સ્વીકારતા હતા. કેટલાંક તો તદ્દન હલકો શબ્દ વાપરતા રહેતા, જેમ કે ઔરંગઝેબ તેમના માટે ‘પહાડો કા ચૂહા’ કહેતો! એટલે તેમને વિધિવત્ ચક્રવર્તી સમ્રાટ જેવી માન્યતા પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર હતી. મહારાજનાં બે પ્રેરણાસ્ત્રોતો હતાં. 1. માતા જીજાબાઈ અને 2. સમર્થ સ્વામી રામદાસજી. તેમણે બન્નેને વંદન કરી અભિપ્રાય પૂછ્યો. જીજાબાઈ તો રાજીરાજી થઈ ગયાં. મારો પુત્ર છત્રપતિ બને તે વાતથી તેમનું હૃદય ફુલાયું ન સમાય. માતાને પુત્રલક્ષી અરમાન હોય છે. પત્નીને પતિલક્ષી અરમાન હોય છે. પુત્ર કે પતિની ઉન્નતિથી માતા અને પત્ની રાજી રાજી થઈ જતાં હોય છે.

સમર્થ રામદાસજી તો મહારાજને ગૌરવભર્યું સ્થાન દીપાવવા ઇચ્છતા જ હતા. પોતે ત્યાગી હતા પણ તેમણે મહારાજને ત્યાગી બનાવ્યા ન હતા. ન તેવો ઉપદેશ આપ્યો હતો. તેમનો ઉપદેશ ભવાની શમશેરમાં હતો. ‘હિન્દુપદ પાદશાહી’નો હતો. જે હવે ત્રીસ વર્ષ પછી સફળ થઈ રહ્યો હતો. તે વીતરાગી તો હતા પણ કર્તવ્યત્યાગી ન હતા. તેથી મહારાજને માળાની દીક્ષા ન આપતાં તલવારની દીક્ષા આપી હતી. જે વીતરાગો તલવાર છોડાવીને માળા પકડાવે તે રાષ્ટ્રના પતનનું કામ કરે છે તેમ કહી શકાય. સમર્થ સ્વામી રામદાસજીની પ્રેરણાથી મહારાજે તલવાર પકડી હતી. જો બધા વીતરાગો સમર્થ સ્વામી જેવા થયા હોત તો ભારત કદી ગુલામ ન થાત. તલવાર છોડાવીને માળા પકડાવવા વીતરાગોએ શિવાજી પેદા ન કર્યા. આ ગૌરવની નહિ શરમની જ વાત કહેવાય. હવે તો જાગો, ‘પહેલાં રાષ્ટ્ર અને પછી મોક્ષ’. એવું સૂત્ર અપનાવો. કાલે ભારત મહાન થઈ જાય. આપણી દુર્બળતાનું મૂળ પ્રેરક તત્ત્વોમાં રહેલું છે. તેનું ભાન થાય

તોય ઘણું.

સૌએ મળીને રાજ્યાભિષેક કરવાનું નક્કી કર્યું. પણ આ કાર્ય સરળ ન હતું. તેમાં ઘણા વિક્ષેપો અને વિઘ્નો હતાં. પ્રથમ વિઘ્ન તો વર્ણનું હતું. રાજ્યાભિષેક માત્ર ક્ષત્રિયનો જ થાય. મહારાજને બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિય નહિ શૂદ્ર માનતા હતા, કારણ કે તેમને યજ્ઞોપવીત ન હતી. બીજું વિઘ્ન યજ્ઞોપવીતનું હતું. મહારાજને બે પત્નીઓ હતી અને બાળકો પણ હતાં. યજ્ઞોપવીત બટુકને જ થઈ શકે. હવે ન થાય. ત્રીજું વિઘ્ન પોતાના જ સમાજનું હતું. જેનું જ્ઞાન ભાન મહારાજને પોતાના ગોઠવેલા ભોજનસમારંભમાં થઈ ગયું. મહારાજે પોતાને ત્યાં બહુ મોટો ભોજનસમારંભ ગોઠવ્યો હતો. જેમાં પોતાના સમાજના બધા પ્રતિષ્ઠિત સરદારોને બોલાવાયા હતા. જેમ કે મોહિતે, મહાડીક, શિરકે, નિંબાલકર, ઘાડગે, જાદવ વગેરે આવ્યા હતા. તેમણે મહારાજને ઊંચા આસન ઉપર બેઠેલા જોઈને પ્રશ્ન કર્યો કે શિવાજી ક્યારથી આટલા ઊંચા થઈ ગયા? આ સરદારો મોગલોને, કુતુબશાહોને, આદિલશાહોને કે સીદીઓને તો ઊંચા આસને બેઠેલા જોઈ શકતા હતા. અરે, લળી-લળીને કુર્નિશ પણ કરતા હતા પણ પોતાના જ સમાજના એક મહાન વ્યક્તિને ઊંચા આસને જોઈ શકતા ન હતા. આ મનોદશા લગભગ બધા જ સમાજોની હતી તેમ કહી શકાય. આપણે જાણે કે પારકી તાબેદારી સ્વીકારવા જ જન્મ્યા હોઈએ તેવું લાગતું હતું. પોતાનો ભાઈ મહાન બને તે સ્વીકાર્ય ન હતું. એટલે મહારાજને ઊંચા આસને જોઈને બધા ઊભા થઈ ગયા. તેમને પોતાનું અપમાન લાગ્યું. રાજકીય, ધાર્મિક કે સામાજિક પ્રસંગોએ બેસવાનો વિવેક અગત્યનો ભાગ ભજવતો હોય છે. પશ્ચિમની પદ્ધતિમાં પ્રથમથી જ સૌસૌની સીટ નક્કી હોય; તેના ઉપર નામ પણ લખ્યું હોય જેથી કશો વિવાદ ન થાય. અંગ્રેજી શાસનકાળમાં રાજા-મહારાજાઓની કક્ષા પ્રમાણે માન-સન્માન બધું ગોઠવાયેલું હતું. તેથી કદી આવી ગૂંચવણ કે અવ્યવસ્થા થતી નહિ. હવે આપણે પણ મોટા ભાગે આવી વ્યવસ્થા કરીએ છીએ. તે ઠીક કહેવાય.

ઊભા થઈ ગયેલા સરદારોને કારભારીએ ઘણા સમજાવ્યા પણ માન્યા નહિ. મહારાજની મોટાઈ તેમને માન્ય ન હતી. સમજાવ્યા પછી પણ જ્યારે તેઓ સમજ્યા નહિ ત્યારે મહારાજે પણ કહી દીધું કે “ભલે ત્યારે આ પાનનું બીડું લ્યો અને વિદાય થાવ.” બધા જમ્યા વિના જ વિદાય થઈ ગયા. શુભાશુભ પ્રસંગે સૌથી મોટી અડચણ પોતાના નજીકના સગા-સ્વજનો જ કરતા હોય છે. તેમનો અહં અને ઈર્ષ્યા હવનમાં હાડકાં નાખવાનું કામ કરતાં હોય છે. મહારાજને ખબર પડી ગઈ કે સમાજના અહંકારી માણસો શાંતિથી રાજ્યાભિષેકનો કાર્યક્રમ થવા દેશે નહિ, પણ શું થાય? આવાં વિઘ્નો પચાવી અને પાર કરે તે જ પ્રસંગ પાર પાડી શકે.

હવે બ્રાહ્મણોનો વારો આવ્યો. પંડિતોની મોટી સભા ભરવામાં આવી. પંડિતોએ ફતવો આપ્યો કે, મહારાજ ક્ષત્રિય રાજપૂત નથી એટલે તેમને રાજ્યાભિષેકનો અધિકાર નથી. પંડિતોમાં બે ભેદ હોય છે. 1. વ્યાવહારિક પંડિતો અને 2. પોંગા પંડિતો. વ્યાવહારિક પંડિતો શાસ્ત્રની સાથે દેશકાળને પણ જાણતા હોય છે. જ્યારે પોંગા પંડિતો માત્ર શાસ્ત્રની જ દુહાઈ આપતા રહે છે. તે દેશકાળને સમજતા નથી હોતા તેથી તેમના ફતવા કલ્યાણકારી નથી થઈ શકતા. પોંગા પંડિતોના ફતવાથી રાજ્યાભિષેકની વિધિ અટકી ગઈ. હવે શું થાય?

આવા સમયે એક વ્યવહારકુશળ વ્યક્તિ આગળ આવ્યો. તેનું નામ હતું બાલાજી આવજી ચિટનીસ. તે બ્રાહ્મણ હતો. સુધારક હતો અને ઉદાર હતો. બ્રાહ્મણોમાં હંમેશાં બે વર્ગ રહેતા આવ્યા છે. એક જુનવાણીઓનો અને બીજો ઉદારોનો. બાલાજીએ મહારાજને સમજાવ્યું કે બ્રાહ્મણોના સાથ-સહયોગ વિના તો આ કામ થઈ શકશે નહિ. એટલે આપણે અહીંના જુનવાણી બ્રાહ્મણોને છંછેડવા નથી. પણ કાશીના કોઈ મહાપંડિતને બોલાવી તેની પાસે ફતવો અપાવવો જોઈએ.

ગાગા ભટ્ટ

એ જમાનામાં બધા ધાર્મિક નિર્ણયો પંડિતોના ફતવાથી માન્ય રહેતા. તેમાં પણ કાશીના પંડિતો જે કહે તે ‘બ્રહ્મવાક્ય’ ગણાતું. મહારાષ્ટ્રમાં પૈઠણ ગામ દક્ષિણનું કાશી ગણાતું. પણ ત્યાંના પંડિતો અપેક્ષાકૃત જુનવાણી અને રૂઢિચુસ્ત હોવાથી પૂરેપૂરા અનુકૂળ આવે તેવું લાગ્યું નહિ. આથી બાલાજીની નજર કાશી તરફ વળી. કાશીમાં ત્યારે મહારાષ્ટ્રના ઘણા પંડિતો રહેતા હતા જેમનો સારો પ્રભાવ હતો. તેમાં એક હતા ગાગા ભટ્ટ, ગાગા ભટ્ટના પૂર્વજો પૈઠણથી વર્ષો પહેલાં કાશી જઈને વસ્યા હતા. તેમના આદિપુરુષ હતા નાગપાશ, તેમનો ચાંગદેવ થયો, તેનો ગોવિંદ ભટ્ટ, ગોવિંદ ભટ્ટને રામેશ્વર ભટ્ટ નામનો ભાઈ હતો. તે પ્રચંડ પંડિત તો હતો જ સાથે સાથે ઉત્તમ વૈદ્ય પણ હતો. કહેવાય છે કે તેણે અહમદનગરના સુલતાનના એક સરદાર જાફરમલીકને રક્તપિત્તનો રોગ મટાડેલો. તેથી તેની ભારે કીર્તિ હતી. તેને નારાયણ ભટ્ટ નામનો દીકરો હતો. નારાયણ ભટ્ટને રાજા ટોડરમલ સાથે દોસ્તી હતી. તેણે શાસ્ત્રાર્થો કરીને દિગ્વિજય

કરેલો. અને કહેવાય છે કે કાશીવિશ્વનાથનું મંદિર તેણે બંધાવેલું. તેમનો પુત્ર રામકૃષ્ણ અને તેનો પુત્ર દિનકર ભટ્ટ, દિનકર ભટ્ટનો પુત્ર તે ગાગા ભટ્ટ. આ તેમનું હુલામણું નામ હતું. તેનું ખરું નામ વિશ્વેશ્વર ભટ્ટ હતું. પણ હવે આપણે તેમને ગાગા ભટ્ટ નામથી ઓળખીશું. પણ ત્યારે અને અત્યારે પણ લોકો તેને ગાગા ભટ્ટના નામથી જ ઓળખે છે. ગાગા ભટ્ટે સંસ્કૃતમાં કેટલાય વિદ્વત્તાપૂર્ણ ગ્રંથો લખ્યા હતા. આવો વિદ્વાન જો રાયગઢ આવીને પંડિતોને સમજાવે તો મહારાજનું રાજ્યાભિષેકનું કાર્ય પાર પડી શકે. આવા આશયથી બાલાજીને કાશી મોકલવામાં આવ્યો. રાજ્યાભિષેકમાં બે મુખ્ય અડચણો હતી. એક તો મહારાજનું ક્ષત્રિયત્વ ન હોવું. બીજું જનોઈ ન હોવી. જો આ બન્ને અડચણો દૂર થઈ જાય તો વાંધો ન આવે. બાલાજીએ પૈઠણના પંડિતોમાં પડેલા મતભેદની ચર્ચા કરી. ગાગા ભટ્ટને કાંઈક રસ્તો કાઢવા વિનંતી કરી. પ્રચંડ મેઘાવી ગાગાએ રસ્તો કાઢ્યો. તેણે એક નિબંધ રચીને મહારાજના પૂર્વજો મેવાડના સિસોદિયા રાજપૂત છે તેવું સાબિત કર્યું. સેંકડો વર્ષ ઉપર આ રાજપૂતો દક્ષિણમાં ઊતરી આવેલા અને અહીં જ વસી ગયેલા તેવું સાબિત કરી દીધું, તથા આપતકાળમાં મોટી ઉંમરે ગૃહસ્થ થયા પછી પણ જનોઈ ધારણ કરી શકાય છે. તેવું પણ સાબિત કર્યું. ખુદ શિવાજી મહારાજ માટે આટલી અડચણો થાય તો સામાન્ય લોકોનું તો કહેવું જ શું? ત્યારે વર્ણવ્યવસ્થાનું કટ્ટર રીતે પ્રચલન હોવું જોઈએ. નવાઈની વાત તો એ હતી કે આદિલશાહી, કુતુબશાહી કે મોગલો માટે આવો કોઈ નિયમ ન હતો. તેઓ સુલતાન-બાદશાહ વગેરે થઈ શકતા અને પંડિતો તેમને આશીર્વાદ પણ આપતા!

મહારાજે પૈઠણમાં આવેલા ગાગા ભટ્ટને લેવા માટે પાલખી મોકલી અને ખૂબ માન-સન્માન સાથે તેમને રાયગઢ લઈ આવ્યા. મહારાજે મહારાષ્ટ્ર ભરના પંડિતોને રાયગઢ બોલાવ્યા. ખૂબ આદર-સત્કાર કર્યો. આદર-સત્કારથી શત્રુને પણ જીતી શકાય છે. લુખ્યા અને અભિમાની માણસો પંડિતોને પાર પાડી શકતા નથી. ગાગા ભટ્ટે બધા પંડિતોની સાથે શાસ્ત્રચર્ચા કરી સૌને જીતી લીધા અને મહારાજના રાજ્યાભિષેકનો નિર્ણય કરાવ્યો.

સર્વ પ્રથમ મહારાજને જનોઈસંસ્કાર કરવામાં આવ્યા. પછી સોનું, ચાંદી, ત્રાંબું, જસત, કલાઈ વગેરે ખનીજો તથા ઘી-ખાંડ-મેવા-સોપારી-લવિંગ-ઇલાયચી વગેરે કીમતી દ્રવ્યોથી વારાફરતી તુલા કરવામાં આવી. આ બધી વસ્તુઓ બ્રાહ્મણોમાં વહેંચી દેવાઈ. પ્રસંગો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ભવ્યતાથી ઊજવવા જોઈએ. તદ્દન સાદાઈથી પ્રસંગ પાર પાડનારા જીવનની ભવ્યતા પ્રાપ્ત નથી કરી શકતા. હા, જો પોતાની આર્થિક સ્થિતિ ન હોય તો વાત જુદી છે. ત્યારે મહારાજનું વજન 140 શેર એટલે કે 65 કિલો જેવું હતું. તેમની તુલામાં 16 હજાર હોન વપરાયા હતા.

પછી રાજ્યાભિષેકની વિધિ શરૂ થઈ. સોનાના સિંહાસન ઉપર મહારાજ બેઠા હતા અને અષ્ટ પ્રધાનો અડખેપડખે ઊભા હતા. જેમાં મોરો પંત મુખ્ય હતો. મહારાજને 108 તોપોની સલામી અપાઈ. આ વખતે અંગ્રેજી અધિકારી હેનરી પણ આવેલો. તેણે મહારાજ તથા પરિવારને ઘણી કીમતી વસ્તુઓ ભેટ આપી હતી. રાજ્યાભિષેકની વિધિ પૂરી થયા પછી મહારાજનો વરઘોડો કાઢવામાં આવ્યો. વાજતે-ગાજતે ભવ્ય વરઘોડા સાથે મહારાજે ભવાની માતાનાં દર્શન કર્યા અને પછી માતા જીજાબાઈના પગે પડ્યા. જીજાબાઈનું હૃદય ભાવવિભોર થઈ ગયું હતું. પુત્રની ઉચ્ચતા કઈ માતાને ન ગમે? આ વખતે સભામાં જ મહારાજે પોતાના અષ્ટપ્રધાનોની નિમણૂક કરી દીધી. જે આ પ્રમાણે હતા.

1. મોરો પંત પેશ્વા—મુખ્ય પ્રધાન
2. નિરાજી નીલકંઠ મજમુદાર
3. અણ્ણાજી દત્તો—સુરનીસ
4. દત્તાજી ત્ર્યંબક—વિત્તમંત્રી
5. હંબીરરાવ મોહિતે સરનોબત—સરસેનાપતિ
6. રામચંદ્ર ત્ર્યંબક—વિદેશમંત્રી
7. રાવજી નિરાજી—ન્યાયમંત્રી
8. રઘુનાથરાવ પંડિત.

રાષ્ટ્રને વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવવા માટે વ્યવસ્થિત માણસો જ મુખ્ય પદો ઉપર નિયુક્ત કરવા જોઈએ. આઠેઆઠ પોતપોતાના વિષયમાં

કુશળ, વફાદાર અને પ્રતિષ્ઠિત હતા.

મહારાજના રાજ્યાભિષેક સમારંભમાં ભારતભરમાંથી સાધુ-સંન્યાસી-ફકીરોને પણ બોલાવાયા હતા. જેમાં કાશીના સ્વામી શીતલપુરી, પોલાદપુરના સ્વામી પરમાનંદ, ત્ર્યંબકના નારાયણ પંડિત મુખ્ય હતા. મહારાજે સૌને વંદન કરી સૌનો સત્કાર કર્યો. મોટું આયોજન, મોટા માણસોથી શોભતું હોય છે. સમર્થ સ્વામી રામદાસે પોતાનું ભગવું વસ્ત્ર આપ્યું. જેનો ઝંડો બનાવી ‘ભગવો ઝંડો’ લહેરાવ્યો. જે હિન્દુત્વનું પ્રતીક બની ગયું. મુસ્લિમ શાસકો હંમેશાં પોતાનો ઝંડો લીલા રંગનો રાખતા. મહારાજે પ્રથમ વાર ભગવાને મહત્ત્વ આપ્યું, જે રામદાસ સ્વામીની પ્રસાદી જ કહેવાય.

હવે મહારાજ ‘છત્રપતિ’ બન્યા. તેમણે છત્રપતિ શક પણ પ્રચલિત કર્યો. તેમણે મુસ્લિમ પદ્ધતિનાં નામોની જગ્યાએ બધાં પદોનાં નામ સંસ્કૃત ભાષામાં કરાવ્યાં. મુસ્લિમોના ધાર્મિક, ભાષાકીય, વંશભૂષા વગેરે પ્રભાવોમાંથી છુટકારો આપીને પોતાના રાષ્ટ્રને હિન્દવી રાજ્ય બનાવ્યું.

જ્યારે રાજ્યાભિષેક કાર્યક્રમ પૂરો થયો ત્યારે માતા જીજાબાઈ બીમાર હતાં ત્યારે તેમની વય 80 વર્ષની હતી. છત્રપતિ થયેલા પુત્રને જોઈને તેમને સંતોષ હતો. 17-6-1674ના રોજ તેમણે કાયમના માટે આંખ મીંચી દીધી. જીજાબાઈ મહાન સન્નારી, પુત્રનાં ઘડવૈયા તરીકે હંમેશાં લોકોની શ્રદ્ધાનું કેન્દ્ર રહેશે જ. મહારાજે ચાર મહિના સુધી માતૃશોક પાળ્યો હતો. જીવનમાં શોક પણ જરૂરી છે. માતા-પિતા-મિત્ર-પતિ-પત્ની-ગુરુ વગેરેના મૃત્યુથી શોક થવો જ જોઈએ. આવા પ્રસંગે શોક ન થાય તો શું હર્ષ થાય? પ્રસંગોચિત હર્ષ શોક જ ન થાય તો તેને જ્ઞાની કહેવા કરતાં જડ કહેવો વધુ ઠીક ગણાય. માતાના અવસાનના શોકમાં મહારાજ ઘણો સમય ઉદાસીન રહ્યા. સમર્થ સ્વામી રામદાસના ઉપદેશ અને આશ્વાસનથી તેમને આઘાતની કળ વળી. પ્રત્યેક રાજાએ એકાદ રામદાસ જેવા સમર્થ પથદર્શક રાખવા જોઈએ.

13-12-10

*

જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રોમાં જય-પરાજય રહેતો જ હોય છે. જ્યાં સંઘર્ષ હોય ત્યાં જય-પરાજય પણ હોય જ. સંઘર્ષ વિનાનું કોઈ ક્ષેત્ર જ નથી. ત્યાગીઓ અને વીતરાગીઓમાં પણ સંઘર્ષ ચાલતો હોય છે. પોતપોતાના અનુયાયીઓ વધારવા અને જે હોય તેને પકડી રાખવાનો ગુપ્ત સંઘર્ષ ચાલ્યા કરતો હોય છે. જો કશો જ સંઘર્ષ ન હોય તો છેવટે કામકોઠાદિ આંતરિક શત્રુઓ સાથે તો સંઘર્ષ ચાલતો જ હોય છે. કામકોઠાદિ માત્ર શત્રુ જ નથી તે મિત્રો પણ છે. જે લોકો તેમને માત્ર શત્રુ માનીને ચાલે છે તે હારી જવાના રસ્તે ચાલે છે. કામકોઠાદિને હરાવવાના ન હોય. તે શક્ય જ નથી. પણ તેમને કેળવવાના હોય. શિક્ષિત કરેલો વાઘ પણ સરકસમાં આજ્ઞાપાલન કરી માલિકનું ભલું કરે છે. તેમ કામકોઠાદિ પણ જો કેળવાયેલા હોય તો માલિકનું ભલું કરી શકે છે. જે અનાડી લોકો તેમનો નાશ કરવા મથામણ કરે છે. તે પોતે તેમના જ દ્વારા નષ્ટ થઈ જતા હોય છે. ટૂંકમાં બાહ્ય કે પછી આંતરિક સંઘર્ષો તો ચાલતા જ રહેતા હોય છે. જેમને બાહ્ય સંઘર્ષો નથી હોતા તેમને આંતરિક સંઘર્ષો ઘણા વધી જાય છે. કારણ કે બાહ્ય સંઘર્ષોમાં રોકાનારી શક્તિ, નવરી થઈને આંતર સંઘર્ષમાં ભળી જાય છે.

આપણે રાજક્ષેત્રની વાત કરવાની છે. શિવાજી મહારાજનું પૂરું જીવન સંઘર્ષ-મહાસંઘર્ષમાં જ વીત્યું છે. તેઓ અસંખ્ય યુદ્ધો લડ્યા. ઘણી વાર જીત્યા તો કોઈ વાર હાર્યા પણ ખરા. ત્રણ-ચાર મોટા શત્રુઓ સાથે એક-સાથે બાથ ભીડીને સૌને જેર કરવા કોઈ રમત વાત ન કહેવાય. માણસની મદાનગી શત્રુઓ નક્કી કરી આપતા હોય છે. ઘણા શત્રુઓની વચ્ચે પણ જે અડીખમ રહે તેને મદદ કહેવાય. શિવાજી મહારાજ પૂરેપૂરા મદદ છે. માણસ મળવો દુર્લભ નથી, દુર્લભ તો મદદ મળવો છે. પ્રજામાં મદદોનું પ્રમાણ કેટલું છે? પ્રજાની બહુ મોટી સંખ્યા હોય પણ જો તેમાં કોઈ મદદ જ ન હોય તો તે ટોળું બહુચરમાતાની યાત્રા કરનારું છે તેમ માનવું. તે રાજ ન કરી શકે. કેટલીક વાર દિલ્લીમાં આવું ટોળું પહોંચી જતું દેખાય છે. બહુચરાજી જવાની જગ્યાએ દિલ્લી પહોંચેલા આ માણસો દિલ્લીની દુર્દશા જ કરવાના તેવું નક્કી માની લેવું.

શિવાજી મહારાજે જે કાંઈ પ્રાપ્ત કર્યું તે પોતાની મદાનગીથી પ્રાપ્ત કર્યું કહેવાય. કોઈ વારસામાં મેળવ્યું ન કહેવાય. હવે મોટો પ્રશ્ન મળેલાને સાચવવાનો છે. કુશળ વહીવટ વિના મળેલું સાચવી ન શકાય. જેને કુશળ અને વફાદાર વહીવટદાર મળે તે જ સારી રીતે વ્યવસ્થા કરી શકે. વિશ્વાસુ, વફાદાર અને કુશળ માણસો કાં તો નસીબથી મળતા હોય છે કાં પછી ઈશ્વરકૃપાથી મળતા હોય છે. મહારાજનો રાજ્યાભિષેક થઈ ગયો, હવે તે છત્રપતિ હતા. તેમને જૂની છાપ ભૂંસવાની હતી. વ્યક્તિનું પ્રત્યેક કર્મ તેના માટે એક છાપ ઊભી કરે છે. કર્મોની સાંકળથી એક નિશ્ચિત છાપ બનતી હોય છે. આ છાપથી પ્રતિષ્ઠા-અપ્રતિષ્ઠા બનતી હોય છે. એક છત્રપતિની પ્રતિષ્ઠા તેને શોભે તેવી હોવી જોઈએ. તેમની સામે બે રાજપદ્ધતિઓ હતી. એક મુસ્લિમ પદ્ધતિ અને બીજી હિન્દુ પદ્ધતિ. મુસ્લિમ પદ્ધતિ તો તે જોઈ, અનુભવી ચૂક્યા હતા. હિન્દુ પદ્ધતિ લગભગ લુપ્ત થઈ ગઈ હતી. કારણ કે હિન્દુ રાજાઓ રહ્યા ન હતા. જે હતા તે મુસ્લિમોના દાસ જેવા હતા.

મહારાજે અષ્ટપ્રધાન મંડળ બનાવ્યું હતું. તેમાં મુખ્ય પ્રધાન એટલે કે પંતપ્રધાનને વાર્ષિક પંદર હજાર પગાર મળતો જ્યારે બાકીના પ્રધાનોને દશ-દશ હજાર હોન પગાર મળતો અને પ્રત્યેક પ્રધાનના હાથ નીચે સાત-સાત અમલદારો કામ કરતા હતા.

મહારાજે સેનાના બે વિભાગ કર્યા હતા. પર્વતીય સેના તરીકે તલવાર-ધારી માવળા અને ધનુષ્યબાણની સેના તરીકે હેડકરી હતા. બન્ને પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં નિપુણ હતા. સૌએ પોતપોતાનાં શસ્ત્રો પોતે જ ખરીદવાનાં રહેતાં. સૈનિકોનો પોશાકમાં એક ખમીશ અને કાછડો મારી શકાય તેવું ધોતિયું રહેતું. કમરે એક દુપટ્ટો બાંધવામાં આવતો. પાયદળમાં દશની એક-એક ટુકડીમાં નવ સૈનિકો અને એક નાયક રહેતો. એવી પાંચ ટુકડીઓ ઉપર એક હવાલદાર રહેતો અને બે હવાલદારો ઉપર એક જુમલેદાર રહેતો. આવા દશ જુમલેદારો ઉપર એક હજારી સરદાર રહેતો. આવા પાંચ હજારીઓ ઉપર એક પાંચ- હજારી રહેતો. પાંચ હજારીઓ સીધા સરનૌબતના અધિકારમાં રહેતા. પાયદળમાં કેટલાકને બંદૂકો આપવામાં આવતી. બાકીના તલવાર-તીરકામઠાં વગેરેથી લડતા. આ શસ્ત્રો સૌએ પોતપોતાના ખર્ચે લાવવાનાં રહેતાં. સરકાર માત્ર દારૂગોળો આપતી. સિપાહીઓનો પગાર મહિને એક હોન કે બે હોન રહેતો. જુમલદારોને વર્ષે સૌ હોન મળતા,

હજારીને પાંચસો, પાંચ હજારીને અઢી હજાર અને પાલખી તથા છત્રી પણ પાંચ હજારીને મળતી.

ઘોડેસવારોમાં બે ભેદ હતા. સરકારી ઘોડાવાળા અને પોતાના ઘોડાવાળા. તેમને પાગા અને શિલેદાર કહેવાતા.

મહારાજનું પોતાનું અંગરક્ષક સૈન્ય પાંચ હજારનું રહેતું. જેથી કોઈ ઓચિંતો હુમલો કરીને મહારાજને નુકસાન ન કરી શકે. મહત્વના માણસો માટે અંગરક્ષકો હોવા જરૂરી છે.

મહારાજ પોતે જ મહત્વના માણસોની નિમણૂક કરતા. મોટા ભાગે મરાઠા લોકોને સૈનિકો બનાવવામાં આવતા. એક હજારી સરદારના તાબામાં એક બ્રાહ્મણ મજમુદાર અને એક પ્રભુ સબનીસ રહેતો. પાંચ હજારીના તાબામાં એક દીવાન, એક સબનીસ, અને એક કારખાનાનીસ રહેતો. સૌને સમયસર પગાર મળતો રહે તેની કાળજી રખાતી.

ત્યારે મહારાજના તાબામાં 280 કિલ્લા હતા. પ્રત્યેક કિલ્લા ઉપર એક વિશ્વાસુ મરાઠા હવાલદાર રહેતો. સુબેદારો, ફંડનવીસ અને સબનીસ મોટા ભાગે બ્રાહ્મણ રહેતા. અને કારખાનીસ પ્રભુ રહેતા. આ સૌના ઉપરીને હવાલદાર કહેવાતો. હવાલદાર કિલ્લાનો સર્વેસર્વા ગણાતો. દરવાજાની ચાવી હવાલદારના હાથમાં રહેતી. કિલ્લાની સેના જ્યારે બહાર યુદ્ધ કરવા જાય ત્યારે કિલ્લાનો ચાર્જ કિલ્લેદાર સંભાળી લેતા. કિલ્લાની નીચે માચીઓ બાંધવામાં આવતી, ત્યાં ચોકીદારો રહેતા જેથી કોઈ સીધો જ કિલ્લાના દરવાજે પહોંચી ન જાય. સૂર્યાસ્ત થતાં જ કિલ્લાના દરવાજા બંધ કરી દેવાતા. તાળું મારીને તેની ચાવી હવાલદાર પોતાના ઓશીકા નીચે રાખીને સૂતો.

કિલ્લામાં અનાજ-લાકડાં-દારૂગોળો, સિમેન્ટ-ચૂનો, વગેરે બે-ચાર વર્ષ સુધી ચાલે તેટલો ભરી રખાતો.

મહારાજની સેનામાં તોપો પણ દાખલ કરાઈ હતી. મોટા ભાગની તોપો યુરોપીયનો પાસેથી ખરીદાયેલી કે પછી મુસ્લિમોની લૂંટેલી રહેતી. તેને કિલ્લા ઉપર યોગ્ય જગ્યાએ ગોઠવવામાં આવતી. યુદ્ધ માટે લઈ જવાની તોપો મોટાં મોટાં ગાડાંઓમાં ગોઠવેલી અને દારૂગોળો ભરેલી તૈયાર રહેતી. તેના કુશળ તોપચીઓ તૈયાર રહેતા.

નૌસેના પણ મહારાજે તૈયાર કરી હતી. મહારાજના રાજ્યને સમુદ્રકિનારો હોવાથી નૌસેના માટે સેંકડો યુદ્ધજહાજો બનાવડાવ્યાં હતાં. મહારાજે ચારે તરફથી યોગ્ય વ્યવસ્થા કરીને પ્રજાને સુખી બનાવી હતી. પહેલાં ઇનામદાર કે જમીનદાર પ્રજા પાસેથી મહેસૂલ ઉઘરાવતા, તેઓ ભારે ત્રાસ આપીને લોકોને ત્રાહીત્રાહી કરી મૂકતા. મહારાજે આ પ્રથા બંધ કરાવી. મહેસૂલ ઉઘરાવનારા પગારદાર માણસો રાખ્યા. મહારાજને ઘણું મોટું લશ્કર રાખવું પડતું. એક તો પ્રત્યેક કિલ્લા ઉપર સેના તથા દારૂગોળો સતત રાખવો પડતો. બીજું હંમેશાં ત્રિપાંખિયો સંગ્રામ ચાલ્યા કરતો તેથી મોટું સૈન્ય રાખવું જરૂરી હતું. સૈન્ય જ્યારે યુદ્ધે ચઢ્યું હોય ત્યારે કોઈ પણ સૈનિક પોતાની સાથે પત્ની કે બીજી સ્ત્રીને રાખી શકતો નહિ. દારૂપીઠાનો પણ પ્રતિબંધ રહેતો. સૈન્ય જ્યારે ખંડણી કે ચોથ ઉઘરાવવા ફરતું હોય ત્યારે કોઈ પણ દેવસ્થાન કે બ્રાહ્મણની પાસેથી કશું લેવામાં આવતું નહિ. મહારાજે જાગીરપ્રથા બંધ કરી હતી. તેથી સૌને પોતપોતાનો પગાર જ મળતો. નાનામોટા જાગીરદારો પોતપોતાનાં ગામોમાં પ્રજા ઉપર ત્રાસ વર્તાવતા રહેતા તે બંધ થયું. મહારાજ વંશપરંપરાના આધારે નોકરીઓ આપતા નહિ, પિતાની જગ્યાએ પુત્રને ત્યારે જ નોકરી મળતી જ્યારે તેનામાં તેવી યોગ્યતા હોય તો. મહારાજનું ગુપ્તચરનું ગુપ્તચર ખાતું બહુ પ્રબળ હતું. તે આંતર-બાહ્ય બન્ને ક્ષેત્રોમાં સચોટ ગુપ્તચરી કરીને બધી વિગતો મહારાજને મોકલતા રહેતા. તેથી કોઈ બાબત મહારાજથી જરાપણ અજાણ ન રહેતી. ધર્માદા દેવસ્થાનોમાં મુસ્લિમોએ વર્ષાસન બંધ કરાવી દીધાં હતાં તે મહારાજે ફરીથી ચાલુ કરાવ્યાં હતાં. ચઢાઈ વખતે મુસ્લિમોનાં દેવસ્થાનોને પૂર્ણ સુરક્ષિત રાખવાં તેવો તેમનો કડક આદેશ હતો. વેદશાસ્ત્ર વગેરેનું અધ્યયન કરવા કરાવવા માટે પ્રોત્સાહન અપાતું રહેતું. મહારાજ પોતે પંડિતોની સભાનું આયોજન કરતા અને ઇનામ આપતા. મહારાજે જ્યાં જ્યાં ઘાસનાં મેદાનો દેખાયાં ત્યાં ગૌચરો બનાવી પુષ્કળ ગાયોનું પાલન કરાવ્યું હતું. મહારાજના મહેલમાં પરોઢિયે નોબત વાગતી. જેથી મહારાજ વહેલા ઊઠીને કામે લાગી જતા. મહારાજ બહુ થોડું જ બોલતા. ધીર-ગંભીર મુદ્રામાં નવા મુલાકાતી સાથે માત્ર સ્મિત કરીને જરૂરી વાતો કરતા. મહારાજ સભામાં હોય ત્યારે કોઈ હાસ્યવિનોદ કરી શકતું નહિ. મહારાજ સંગીતને પ્રોત્સાહન આપતા અને સમય મળે ત્યારે ભૂષણ કવિનાં કાવ્યો સાંભળતા. મહારાજ કોઈ કોઈ વાર શિકાર ખેલવા જતા અને હિંસક તથા ખેતીમાં રંજાડ કરનારાં પશુઓનો સંહાર કરતા.

મહારાજ અવારનવાર દરબાર ભરતા. તેમાં દરબારની મધ્યમાં ઊંચી જગ્યાએ સિંહાસન ઉપર પોતે બિરાજતા. અંગરક્ષકો અને છડી ચમ્મરવાળા બાજુમાં રહેતા. સામે ગાદી-તકિયા ઉપર યોગ્યતા પ્રમાણે બધા મંત્રીઓ બેસતા. અને કાર્યવાહી ચાલતી. કોઈ કોઈ વાર

મહારાજ પોતાની સવારી-શોભાયાત્રા કાઢતા. જેમાં ભગવા નિશાન સાથે હાથી વગેરે રહેતા. ભવ્ય સવારી જોવા પ્રજા ઊમટી પડતી. મહારાજ કવિઓને આશ્રય આપતા. જેમાં ભૂષણ કવિ અમર થઈ ગયો કહેવાય. એવું કહેવાય છે કે એક વાર ઔરંગઝેબ બાદશાહે તેને દિલ્લી રાજસભામાં આમંત્રિત કર્યો હતો પણ કવિએ કહ્યું હતું કે ભૂષણ તો શિવાજી મહારાજને વેચાઈ ગયો છે તેને હવે બીજો માલિક કરવાની જરૂર નથી.

આવી રીતે જીવનનાં બધાં ક્ષેત્રો ઉપર મહારાજની નજર રહેતી અને તેમાં યોગ્ય સુધારા કરીને પ્રજાને સુખી કરતા હતા. રાજાની સુવ્યવસ્થાથી પ્રજા સુખી થતી હોય છે અને કુવ્યવસ્થાથી પ્રજા દુઃખી થતી હોય છે. છત્રપતિ સમ્રાટ થયા પછી તેમણે સતત પ્રજાકલ્યાણ તરફ પૂરેપૂરું ધ્યાન આપ્યું હતું.

15-12-10

*

28. બિજાપુરનાં યુદ્ધો

કર્મયોગીને કદી નિવૃત્તિ હોતી નથી. મરણપર્યંત તે પોતાના કામમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે. વેતનભોગી અમલદારો કે સરકારી નોકરો રિટાયર્ડ થાય. રાજા રિટાયર્ડ ન થાય. રિટાયર્ડ થવાનો અર્થ કર્તવ્યત્યાગ કે કર્મત્યાગ નથી, પણ જવાબદારીથી મુક્ત થવું તેવો છે. ઉંમરનો પ્રભાવ વ્યક્તિની કાર્યક્ષમતા ઉપર પડતો જ હોય છે. પોતાની શારીરિક, બૌદ્ધિક અક્ષમતા વધે એટલે કર્તવ્યપૂર્ણ જવાબદારીઓને પૂરો ન્યાય આપી શકાય નહિ. તેથી કામ બગડે, વ્યવસ્થા બગડે, તેને રોકવા માટે પોતે ખસી જવું અને કોઈ યોગ્ય જુવાન વ્યક્તિને તક આપવી જરૂરી થઈ જતું હોય છે તેથી નિવૃત્ત થવાની વ્યવસ્થા કરી લાગે છે. પણ નિવૃત્ત થયેલો માણસ કર્મત્યાગી નથી થઈ જતો. કર્મત્યાગ આત્મહત્યા જ કહેવાય. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ નિવૃત્ત થયા પછી પણ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે હળવાં કર્મો તો કરવાં જ જોઈએ. જવાબદારી વિનાનાં હળવાં કર્મો ટેન્શન વિનાનાં હોય છે. આવાં કાર્યો કરતા રહેવાથી મન પ્રફુલ્લ રહે છે. જે લોકો ધર્મ કે અધ્યાત્મના નામે કર્મત્યાગનો ઉપદેશ આપે છે તે વ્યક્તિ તથા પ્રજાને આત્મવિનાશ તરફ ધકેલે છે. કારણ કે કર્મ જ જીવન છે. તેમાં પણ શુભ કર્મો તો જીવનનું રસાયણ છે. રસાયણનું સેવન કરવાથી જેમ શરીરમાં લાલી આવે છે. તેમ જ શુભ કર્મો કરવાથી પણ જીવનમાં ચમક આવે છે. શુભ કર્મો કરતાં કરતાં મૃત્યુ થાય તેવી ભાવના જીવનને ધન્ય બનાવતી હોય છે. કર્મત્યાગી ને પરાન્ન ઉપર જીવનનિર્વાહ કરનારાના જીવનમાં ચમક નથી હોતી. પરાન્ન અને તેજસ્વિતા સાથે ન રહી શકે. પોતાનો સૂકો રોટલો જેટલી ખુમારી અને તેજ આપે છે તેટલું તેજ પરાન્નભોજીને મળતું નથી. પૂરી પ્રજાને વિના શસ્ત્રે મારી નાખવી હોય તો તેને પરાન્નભોજી બનાવી દો. તે વગર મોતે મરી જશે. પ્રજાને તો કર્મ જ બનાવવી જોઈએ.

મહારાજનું જીવન સતત કર્મઠતાથી ભર્યું રહ્યું છે. રાજ્યાભિષેકથી નિવૃત્ત થયા પછી પરિસ્થિતિ એવી થઈ કે તેમણે ફરીથી શસ્ત્રો ઉપાડવાં પડ્યાં. કેટલીક વાર તમારે સંઘર્ષ ન કરવો હોય તોપણ પરિસ્થિતિ જબરદસ્તી તમને સંઘર્ષમાં ખેંચી લઈ જાય. માણસ પરિસ્થિતિનો પણ દાસ છે.

કર્મઠતા સપ્તમુખી હોય છે. 1. આજીવિકા માટેની, 2. ધન ભેગું કરવાની, 3. વ્યાવહારિક સંબંધોની, 4. સમાજલક્ષી, 5. રાષ્ટ્રલક્ષી, 6. માનવતાલક્ષી અને 7. અધ્યાત્મલક્ષી.

1. આજીવિકા

જેને મરણપર્યંત આજીવિકા માટે કર્મો કરવાં પડે તે દુર્ભાગ્ય જ કહેવાય. પેન્શન પદ્ધતિ પશ્ચિમની છે. આપણે ત્યાં આવી કોઈ વ્યવસ્થા ન હતી. તેથી ઘણા વૃદ્ધો પાછલી જિંદગીમાં અનાથ થઈ જતા. આજે પણ થાય છે, માણસ પાછલી જિંદગીમાં આર્થિક રીતે લાચાર ન થઈ જાય તેવી જીવનવ્યવસ્થા ઉત્તમ કહેવાય. કદાચ એવી સમર્થતા ન હોય તો હિંમત કરીને વ્યક્તિએ પોતાના પૂરતું તો જરૂર કમાઈ લેવું જોઈએ. જેથી લાચાર ન થવાય.

2. આર્થિક હેતુ

કેટલાક લોકો આજીવિકા માટે નહિ પણ વધુ ને વધુ ધન કમાવા માટે સતત કર્મઠતા બતાવતા રહે છે. આ કોઈ દોષ નથી. જો ન્યાય અને નીતિથી ધન કમાવાતું હોય તોપણ કમાયેલા ધનનો સત્કાર્યોમાં સદુપયોગ કરતા રહેતા હોય તો તે યોગ્ય જ છે. પણ જો ધનની કમાણી ખોટી રીતે કરતા હોય અને ખોટા કામમાં વાપરતા હોય અથવા વાપરતા જ ન હોય તો તે ચિંતાનો વિષય કહી શકાય. એવી કર્મઠતા પ્રશંસનીય ન કહેવાય.

3. વ્યાવહારિક સંબંધો માટે

ઘણા લોકો વ્યાવહારિક કામોમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેતા હોય છે. સગાંસંબંધી, વેવાઈઓ વગેરેના સંબંધોથી ઊંચા જ નથી આવતા હોતા. અમુક ઉંમર પછી આવો વ્યવહાર નવી પેઢીને સોંપીને પોતે નિવૃત્ત થઈ જવું જોઈએ. ઘણી વાર આવી કર્મઠતા અણગમો ઉત્પન્ન કરાવતી હોય છે.

4. સામાજિક કર્મઠતા

પોતાના સમાજને સુંદર-સુઘડ બનાવવા માટે કેટલાક લોકો ભારે કર્મઠતા બતાવતા હોય છે. આ સારી વસ્તુ કહેવાય. સમાજને કુરૂઢિઓથી મુક્ત કરવો તથા સારો સુખી-શિક્ષિત બનાવવો તેવી પ્રવૃત્તિ કલ્યાણકારી કહેવાય. તે કરવી જોઈએ.

5. રાષ્ટ્રલક્ષી કર્મઠતા

પોતાના રાષ્ટ્ર માટે છેલ્લી ઘડી સુધી કર્મઠ રહેવું જોઈએ. રાષ્ટ્રધર્મનો ત્યાગ કદી હોય જ નહિ. જે ધર્મો, વ્યક્તિને રાષ્ટ્રધર્મો છોડાવે તથા જે અધ્યાત્મ, રાષ્ટ્રની ઉપેક્ષા કરાવે તે ધર્મ તથા અધ્યાત્મ સોના જેવાં હોય તોપણ ધૂળ જેવાં કહેવાય. રાષ્ટ્ર માટે તો હંમેશાં કર્તવ્યપરાયણ રહેવું જ જોઈએ.

6. માનવતાલક્ષી

સૌથી ઉપરની પ્રવૃત્તિ માનવતાલક્ષી હોય છે. માનવમાત્રની સુખાકારી માટે, આરોગ્ય, શિક્ષણ, પાણી આવાસ, સુરક્ષા, રોજી વગેરે અનેક પ્રવૃત્તિઓ કરતા રહેવું તે માનવતાલક્ષી કર્મઠતા કહેવાય. જેની રોજીની ચિંતા ન હોય અને વર્તમાન જીવનથી સંતોષ હોય તેણે માનવતાનાં કાર્યોમાં જીવન વાળી દેવું જેથી તેના જીવનની પૂરેપૂરી સફળતા અને ધન્યતા થઈ જાય.

7. અધ્યાત્મપ્રવૃત્તિ

ઈશ્વરનું ભજન, પૂજન, સ્વાધ્યાય, સત્સંગ વગેરે પ્રવૃત્તિઓ જીવનભર કરતા રહેવું જોઈએ. તેથી મન નિર્મળ થાય છે અને જીવન આનંદદાયક બને છે. પણ એટલું યાદ રહે કે આધ્યાત્મિકતા બીજી શુભ પ્રવૃત્તિઓની વિરોધી ન હોય, તે પત્નીત્યાગી કે ધનત્યાગી ન હોય પણ બધાને યથાયોગ્ય પૂરક બનાવનારી હોય. સૌને સાથે લઈને સેના સાથે જીવીને અધ્યાત્મની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની હોય. પત્ની, પરિવારત્યાગી અધ્યાત્મ કે ગુફા અધ્યાત્મ કે નિષ્ક્રિય અધ્યાત્મથી બચવું જોઈએ.

આ સાત ક્ષેત્રોની કર્મઠતાને ગુણદોષના આધારે યથાસંભવ જીવનમાં ઉતારવી જોઈએ.

શિવાજી મહારાજ રાષ્ટ્રનિર્માણના કાર્યમાં પડ્યા છે. એક ક્ષણની નવરાશ નથી. તેમનું લક્ષ્ય છે ‘હિન્દુપદ પાદશાહી’. અત્યાર સુધી મુસ્લિમો બાદશાહ થતા રહ્યા. અને મોટા ભાગે ધાર્મિક જુલમો કરતા રહ્યા. તેમાંથી ત્રસ્તપ્રજાને મુક્ત કરાવીને એક હિન્દુને બાદશાહ બનાવી ભારતને હિન્દુપદ પાદશાહીનું મંગળ શાસન આપવું. જે લોકો શાસનથી દૂર ભાગે છે. શાસનત્યાગને ત્યાગ માને છે તે પ્રજાની દુર્દશા કરવામાં અજાણતાં નિમિત્ત બને છે. તેમના પલાયનથી દોષોને મોકળાશ મળે છે. જે દૈત્યો સામે ઝઝૂમે છે તે જ ખરા ત્યાગી છે. શિવાજી મહારાજ ઝઝૂમી રહ્યા છે.

તેમના રાજ્યાભિષેકના સમાચાર જાણીને ઔરંગઝેબને ભારે આઘાત લાગ્યો. “પહાડ કા ચૂહા બાદશાહ હો ગયા, બાદશાહ તો સિર્ફ હમડી હૈ” આવી લાગણી થઈ. તેથી મહારાજનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. ત્યારે દક્ષિણનો સૂબો ખાનજહાન હતો. તે પેડગામમાં છાવણી નાખીને ચૂપચાપ પડ્યો રહ્યો હતો. ઔરંગઝેબે તેને ઠપકો લખ્યો કે મહારાજનો અભિષેક શાંતિથી થવા કેમ દીધો?

છાવણી ઉપર હુમલો

મહારાજે તેની છાવણી લૂંટવાનો કાર્યક્રમ બનાવ્યો. બે હજાર ઘોડેસવારો લઈને એક સરદાર તેના પ્રદેશ ઉપર ત્રાટક્યો. એટલે ખાન પોતાની સેના લઈને તેમને ભગાડી મૂકવા તેના ઉપર ત્રાટક્યો. મરાઠા દૂર ભાગી ગયા એટલે ખાન પણ તેમની પાછળ દૂર સુધી તગેડવા ગયો. આ બાજુ છાવણી સૂની પડતાં જ મહારાજે સાત હજારની સેના સાથે હુમલો કરી દીધો. અને છાવણી લૂંટી લીધી. આ લૂંટમાં એક કરોડ રૂપિયા મળ્યા અને ઉત્તમ ઓલાદના 240 ઘોડાઓ જે બાદશાહને ભેટ મોકલવાના હતા તે પણ મળ્યા. છાવણીના તંબૂ બધા બાળી નાખ્યા. પૂરી છાવણી નષ્ટ કરી નાખી.

મહારાજ મોગલોની છાવણી લૂંટવાના કામમાં રોકાયેલા છે તેમ જાણીને દિલેરખાને મહારાજના પ્રદેશ ઉપર હુમલો કરી દીધો. સમાચાર જાણીને મહારાજે તેને પહોંચી વળવા મોરો પંતને સેના સાથે મોકલ્યો. મોરોએ પ્રત્યક્ષ યુદ્ધ નહિ કરતાં મોગલોના પ્રદેશમાં પ્રવેશીને તેને લૂંટવા માંડ્યો. ઔઘ અને પટ્ટાનાં થાણાં ફરી કબજે કર્યાં. મોરોએ શિવનેરીને જીતવા ભારે પ્રયત્નો કર્યાં. પણ સફળતા મળી નહિ. આ વખતે સરસેનાપતિ હંબીરરાવ ભરૂચ તરફ ગયો હતો. તેણે ત્યાં ભારે ઉત્પાત મચાવ્યો. તેથી દિલેરખાને મહારાજના પ્રદેશમાંથી પોતાની સેના પાછી ખેંચી લેવી પડી. એક અંગને છોડાવવા બીજું અંગ દબાવવું જોઈએ.

આ વખતે પોર્ટુગીઝો હિન્દુઓને જબરદસ્તી ધર્મપરિવર્તન કરાવતા હતા. જે તેવું કરવા તૈયાર ન થાય તેમના ઉપર ભારે જુલમ કરતા

હતા. મુસ્લિમો અને ખ્રિસ્તીઓ માત્ર રાજ કરવા જ આવ્યા ન હતા. પણ પોતપોતાનો ધર્મ ફેલાવવા પણ આવ્યા હતા. જ્યારે બીજા પક્ષે હિન્દુ ધર્મમાં ફેલાઈ જવાની ક્ષમતા જ નહોતી. મોરોએ રાજદૂત મોકલીને પોર્ટુગીઝોને ચોથ ભરવા કહ્યું. સાથે સાથે પહેલાં નક્કી કર્યા મુજબ તોપો અને દારૂગોળો પણ પૂરો પાડવા કહ્યું. પોર્ટુગીઝોએ ડહાપણથી કાંઈક સમજૂતી કરી લીધી જેથી મોરોએ કશો ઉપદ્રવ કર્યો નહિ.

મોરોની છાવણી સાષ્ટી બેટ આગળ હતી તેથી સીદીને પણ ચિંતા થઈ. તે ગભરાયો. તેણે પોતાનાં જહાજોને બચાવી લેવા માટે મુંબઈથી દૂર ખસેડી લીધાં. હવે મોરો પંતની છાવણીમાં ધીરેધીરે મોટું સૈન્ય ભેગું થવા લાગ્યું. 25 હજાર સૈન્ય એકઠું થઈ ગયું. બીજી બાજુ જુન્નરમાં મોગલોની 40 હજાર સેના પડી હતી. તે મહારાજના પ્રદેશમાં પ્રવેશી જીતવા માગતા હતા. મહારાજને ખબર પડી જતાં તેમણે ચૂપચાપ સેના ભેગી કરી હતી અને એક દિવસ ઓચિંતાનો હુમલો કરી દીધો. ઘનઘોર યુદ્ધ થયું. તેમાં મોગલો હાર્યા. ચારે તરફ ભાગી છૂટ્યા. મહારાજને ઘણા ઘોડા તથા બીજું ઘણુંબધું લૂંટમાં મળ્યું.

જુન્નર

મહારાજે જુન્નરનો કિલ્લો ઘેરી લીધો. ઘણો તોપમારો કર્યો, પણ કિલ્લો કબજામાં ન આવ્યો. કિલ્લા ઉપરથી મોટીમોટી શિલાઓ ગબડાવીને કોઈને કિલ્લા ઉપર ચઢવા દેવામાં આવતા નહિ. અંતે મરાઠાસેના પાછી પડી. તેમનો નાશ કરવા મોગલસેના પાછળ પડી. મરાઠા ભાગીને પાછા ઊભા રહી જતા અને નજીક આવેલી મોગલસેના ઉપર તૂટી પડતા. આવી રીતે ઘણી મોગલસેનાનો નાશ કરી દીધો. પણ કેમે કરીને જુન્નર કિલ્લો લેવાયો નહિ તેથી મહારાજ પાછા રાયગઢ જતા રહ્યા.

ફોંડનો કિલ્લો

ફોંડનો કિલ્લેદાર સંધિનો ભંગ કરીને બિજાપુરના તાબામાં જતો રહ્યો હતો. તે ચારે તરફ ભારે ત્રાસ વર્તાવવા લાગ્યો હતો. તેથી મહારાજે તેના ઉપર ચઢાઈ કરી દીધી. કિલ્લો ઘેરી લીધો. અનાજ બંધ થઈ ગયું. કિલ્લાના સૈનિકો ભૂખે મરવા લાગ્યા. કિલ્લેદાર મહમ્મદખાને ચારે તરફ મદદ માટે સંદેશા મોકલ્યા. પોર્ટુગીઝો તો મહારાજના ભયના કારણે મદદે આવ્યા નહિ. સૂબેદાર રુસ્તમજમાન પણ આવી શક્યો નહિ. મિરજમાં બહલોલખાન હતો તે પણ આવી ન શક્યો. કારણ કે વૃક્ષો કાપીને મહારાજે માર્ગો બંધ કરી દીધા હતા. મહમ્મદખાનને ક્યાંયથી કશી મદદ મળી નહિ.

આ બાજુ કિલ્લો અણનમ હતો. મહારાજે કિલ્લાની એક તરફની ખાઈ પૂરી દીધી, જેથી સૈનિકો કિલ્લાની દીવાલ સુધી જઈ શકે. પછી કિલ્લાને પાંચસો સીડીઓ લગાવી અને 200-200 ગ્રામનાં સોનાનાં કડાં બનાવડાવ્યાં. મહારાજે જાહેર કર્યું કે જે કોઈ સૈનિક સીડી ઉપર ચઢીને કિલ્લા ઉપર ચઢી જશે તેને આ સોનાનું કડું ઇનામમાં આપવામાં આવશે. ઇનામના આકર્ષણથી સૈનિકોએ ઝપાટો બોલાવ્યો. મરણિયા થઈને કેટલાક લોકો ઉપર ચઢી ગયા. મહારાજના ઘણા માણસો મરાયા, પણ કિલ્લો હાથમાં આવી ગયો. કિલ્લામાં માત્ર પાંચ જ માણસો બચ્યા હતા. બાકી સાફ થઈ ગયા હતા. આ કિલ્લો લેવામાં બન્ને તરફથી ઘણી પાયમાલી થઈ. આ તરફના બીજા કિલ્લા પણ મહારાજે સ્વાધીન કરી લીધા. મહમ્મદખાનને કેદ કરવામાં આવ્યો.

અકોલાના ઇનાયતખાને મહમ્મદખાનનો ઘણો પ્રદેશ કબજે કરી લીધો હતો તે બધો પ્રદેશ તથા કિલ્લાઓ થોડાક પૈસા લઈને મહારાજને આપી દીધા. છેક ગંગાવતી સુધીનો પ્રદેશ મહારાજે બિજાપુર પાસેથી પડાવી લીધો.

ઇબ્રાહીમ

મહારાજની સેનામાં ઇબ્રાહીમ નામનો એક મુસ્લિમ સરદાર પણ હતો તેણે યુદ્ધમાં વિશેષ પરાક્રમ બતાવ્યું હોવાથી મહારાજ પ્રસન્ન થયા અને તેને જ કિલ્લાનો સરદાર બનાવી દીધો. મહારાજ ગુણગ્રાહી હતા. તે યોગ્ય વ્યક્તિની કદર જરૂર કરતા.

મહારાજે ભીમગઢ અને પારગઢ નામના બે કિલ્લા નવા બનાવ્યા. જેથી પ્રદેશની રક્ષા કરી શકાય.

કારવાર

કારવારનો કિલ્લેદાર સરળતાથી કિલ્લો સોંપતો ન હતો તેથી મહારાજે નગરને આગ લગાડી દીધી. નગરમાં અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ પણ રહેતા હતા. પણ તેમને કશું નુકસાન ન કર્યું. હવે મહારાજના રાજ્યની સીમા કોંકણ અને કાનડા સુધી પહોંચી ગઈ હતી.

બેદનૂર

બેદનૂરમાં એક વિધવા સ્ત્રી રાજ્ય ચલાવતી હતી. તેનો પુત્ર બાળરાજા હતો. સ્ત્રીઓ પણ મુત્સદ્દી અને બહાદુર હોય તો જરૂર રાજકાર્યભાર કરી શકે. મહારાજે તેના રાજ્યમાં કશો ઉપદ્રવ કર્યો નહિ. મહારાજના જીવનમાં હંમેશાં સ્ત્રીમૂલ્યો સ્થાપિત રહ્યાં દેખાશે. તે વિધવા સ્ત્રીએ મહારાજને ઘણી ભેટો વગેરે મોકલી મહારાજને ફરિયાદ કરી કે મારા કેટલાક કારભારીઓ તથા સગાંઓ મને શાંતિથી રાજ કરવા દેતા નથી. માટે મારું રક્ષણ કરજો. મહારાજે તરત જ થોડીક સેના મોકલી તેના કંટકોને દૂર કરી દીધા.

ફરી પાછા પન્ડાળા અને તાતોરા

રેઢી સંપત્તિ સચવાતી નથી. જેમ રેઢું ખેતર ભેળાઈ જાય તેમ રેઢી સંપત્તિનું પણ થતું હોય છે. મજબૂત અને કઠોર માણસ જ સંપત્તિ સાચવી શકતો હોય છે. દૂબળા કે ડરપોક માણસો સંપત્તિ સાચવી શકતા નથી. મહારાજ ફોંડના કિલ્લામાં રોકાયેલા હોવાનું જાણીને બિજાપુરના બે સરદારો ફલટણના નિંબાલકર અને મલવડીનો ઘાટગેએ પન્ડાળા અને તાતોરા કિલ્લા કબજે કરી લીધા. મહારાજને જ્યારે ખબર પડી તો દક્ષિણથી પાછા ફરીને તરત જ આ બન્ને કિલ્લાઓ ફરીથી પોતાને કબજે કરી લીધા. એટલું જ નહિ, બન્ને કિલ્લાઓ અને પ્રદેશની રક્ષા માટે નવા ત્રણ કિલ્લા બંધાવ્યા. જેને સદાશિવગઢ, ભૂષણગઢ અને વર્ધનગઢ નામ આપવામાં આવ્યું.

17 કિલ્લાઓ

મહારાજ જ્યારે બિજાપુર રાજ્ય સાથે લડતા હતા ત્યારે મોગલો શાંત રહે એટલા માટે તેમની સાથે સંધિવાર્તા ચાલુ રાખી હતી. રાજનીતિની એક રમત એવી પણ છે કે એકસાથે ઘણા શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરવું નહિ. વારાફરતી કરવું. બને તો શત્રુઓમાંથી થોડાકને પોતાના પક્ષે કરી લેવા. જો પોતાના પક્ષે ન આવે તો તટસ્થ કરી નિષ્ક્રિય કરી દેવા. શત્રુને એકલો અને અલગ-અલગ કરી દેવો. પછી યુદ્ધ કરવું. મહારાજે મોગલો સાથે સંધિવાર્તા ચલાવી તેમને નિષ્ક્રિય કરી દીધા. તેમાં 17 કિલ્લાઓ મોગલોને સોંપી દેવા તથા સંભાળને ઔરંગઝેબના જામીન તરીકે મોકલવો વગેરે શરતો હતી. પણ મહારાજે ફોંડ કિલ્લો જીતી લીધો તથા દક્ષિણનો ઘણો પ્રદેશ જીતી લીધો. હવે તેઓ બિજાપુર સરકાર તરફથી નિવૃત્ત હતા. તેથી સંધિવાર્તા તોડી નાખી. દક્ષિણના સૂબેદાર બહાદુર-ખાનને તેથી ખોટું લાગ્યું. તેને થયું કે આ ચાલાકી-પૂર્વકનો વિશ્વાસઘાત જ કર્યો છે. તેથી તેણે ઔરંગઝેબની રજા લઈને બિજાપુર સરકારના સહકારથી મહારાજ ઉપર બહુ મોટું જબરદસ્ત આક્રમણ કરી દેવાનું નક્કી કર્યું. પણ એટલામાં બિજાપુરમાં રાજકીય ઊથલપાથલ થઈ જવાથી આ યોજના પૂરી ન થઈ.

હંબીરરાવ

મહારાજનો સરનૌબત હંબીરરાવ હતો. તે મહાપ્રતાપી અને બહાદુર હતો. તે ગુજરાતને લૂંટીને પુષ્કળ માલ સાથે મહારાષ્ટ્ર પાછો ફરી રહ્યો હતો પણ મોગલ સૂબેદાર દિલેરખાન લૂંટના માલને પડાવી લેવા પાછળ પડ્યો. પણ હંબીરરાવ યુક્તિપૂર્વકની બહાદુરી બતાવીને રાયગઢ પહોંચી ગયો. દિલેરખાન કશું કરી શક્યો નહિ.

ખવાસખાનની હત્યા

ત્યારે બિજાપુરમાં બાળરાજા હતો અને બધો કારભાર ખવાસખાનના હાથમાં હતો. રાજ્યની દુર્બળ સ્થિતિ જોઈને મોગલ સૂબેદાર ખાનજહાંને તેની સાથે કઠોર સંધિ કરવા નક્કી કર્યું. જેમાં બિજાપુરને દિલ્લીનું ખંડિયું રાજ્ય માનવાનું તથા નવાબની બહેનનાં લગ્ન ઔરંગઝેબના શાહજાદા સાથે કરવાં તેવું ઠરાવ્યું હતું. ખવાસખાનની આવી સંધિ બીજા મંત્રીઓને ગમી નહિ તેથી ખટપટો શરૂ થઈ ગઈ અને અંતે ખવાસખાનની હત્યા થઈ ગઈ. હવે બધો કારોબાર અબ્દુલકરીમના હાથમાં આવી ગયો. સંધિ તૂટી જવાથી મોગલો ચિઢાયા અને તે બિજાપુર ઉપર ચઢી આવ્યા. બન્ને વચ્ચે ભીષણ યુદ્ધ થયું. પણ મોગલસેના હારી ગઈ અને બિજાપુરવાળા જીતી ગયા. મહારાજના શત્રુઓમાં સીદી એક મહત્ત્વનો સમુદ્રી શત્રુ હતો. તેની પાસે મોટી સમુદ્રી સેના હતી અને તે જજિરામાં થાણું જમાવીને બેઠો હતો. મહારાજ દક્ષિણમાં ગયા છે તેવું જાણીને તેણે મોગલ સરદાર ખાનજમાન સાથે મળીને મહારાજના પ્રદેશો ઉપર ત્રાસ વર્તાવા માંડ્યો. કલ્પાણ અને કુર્સા ત્યારે મહારાજના કબજામાં હતાં, ત્યાં ભારે ત્રાસ આપવા માંડ્યો. ગામો બાળવાં, યુવાન સ્ત્રીઓને પકડવી વગેરે તેની નીચ હરકતો હતી. મહારાજે યુક્તિપૂર્વક ખાનજમાનને દશ હજાર હોનની લાંચ આપીને તેને જુદો કરી નાખ્યો, તે પોતાની સેના લઈને ચાલ્યો ગયો. હવે સીદી ચૂપ ન રહ્યો. તેણે વેંગુલોમાં હુમલો કરી બધું બાળી નાખ્યું. ત્યાં ડચ લોકોની કોઠી હતી. ડચોએ બહાદુરીપૂર્વક સીદીનો સામનો કર્યો. પોતાની કોઠી બચાવી હતી. મહારાજનાં યુદ્ધજહાજો તૈયાર હતાં પણ સીદીનાં જહાજોને પકડી

શકાયાં નહિ. અંતે મહારાજને જીજિરાને ઘેરો ઘાલવો પડ્યો. પણ લાંબા સમયે ઘેરો ઉઠાવી લેવો પડ્યો. પોર્ટુગીઝો ઉપર કઠોર દબાણ અને નજર રાખવા માટે મહારાજે સાષ્ટી પ્રદેશમાં સિબોન નામક ફિરંગી કિલ્લાની સામે જ પોતાનો કિલ્લો બાંધવો શરૂ કર્યો. પોર્ટુગીઝોએ ઘણો વિરોધ કર્યો પણ કશું ફાવ્યા નહિ. મરાઠાઓએ તાબડતોબ કિલ્લો પૂરો કરી દીધો. હવે પોર્ટુગીઝો ઉપર કઠોર દબાણ રાખી શકાશે.

મહારાજની બીમારી

સતત યુદ્ધરત રહેવાથી આહારવિહારમાં અવ્યવસ્થા થાય જ. સતત ભ્રમણશીલ વ્યક્તિને નિયમિતતા સચવાતી નથી. સતત ભીષણ કાર્યરત અને સતત નિષ્ક્રિય રહેનારાનું આરોગ્ય સચવાતું નથી. શ્રમ પછી વિશ્રામની જરૂર પડતી જ હોય છે. એટલું જ નહિ માત્ર શ્રમ-વિશ્રામ બે જ જીવનનાં પાસાં નથી હોતાં. ત્રીજું પાસું પણ છે. અને તે ‘એંજોય’ અર્થાત્ આનંદપ્રમોદ. આ ત્રણે યથાયોગ્ય માત્રામાં રહે તો આરોગ્યને બહુ વાંધો ન આવે. સતત ભારે કાર્યોમાં વ્યસ્ત રહેનારા ખાન-પાનના કુપથ્યથી બીમાર થાય તે તો જાણે સમજ્યા. પણ જે લોકો નિષ્ક્રિય ગુફાયોગીનું જીવન જીવતા હોય છે તે અચૂક બીમાર પડી જતા હોય છે. હઠયોગી થવા કરતાં કર્મયોગી થવું ઉત્તમ છે. હઠયોગી પોતાનું આરોગ્ય તો બગાડે જ છે. સાથે સાથે નિષ્ક્રિય જીવનના કારણે વ્યર્થજીવન જીવતો થઈ જાય છે. આવું વ્યર્થજીવન ચમત્કારોની હવા ફુલાવીને પૂજ્ય બનાવાતું હોય છે. જે લોકો માટે પણ અનિષ્ટ પેદા કરે છે. હઠયોગી કરતાં કર્મયોગી, ઉપયોગી જીવન જીવીને લોકોનાં કામો કરતો રહે છે. મહારાજ હઠયોગી ન હતા ઉપયોગી કર્મયોગી હતા. તેમની તબિયત બગડવા માંડી.

અફવાઓ

એક લોકકહેવત છે કે “મોટાનો મંદવાડ અને નાનાનું છિનારું બહુ અફવાઓ ફેલાવે” મહારાજના મંદવાડની ચારે તરફ જાતજાતની અફવાઓ ફેલાવા માંડી. એક અફવા એવી પણ ઊડી કે સંભાજીએ મહારાજને ઝેર આપી દીધું છે તેથી તે બીમાર થયા છે. તબિયત સારી ન હોવાના કારણે મહારાજ સાત મહિના સુધી સતારામાં રોકાઈ રહ્યા. જ્યારે તબિયત સારી થઈ ત્યારે સર્વપ્રથમ પારનેલ કિલ્લો જોવા ગયા.

પારનેલ કિલ્લો

દમણના પોર્ટુગીઝો હિન્દુઓ ઉપર ત્રાસ વર્તાવતા હતા. તેમને દબાવવા માટે મોરો પંતે ચઢાઈ કરીને પારનેલનો કિલ્લો કબજે કરી લીધો. આ કિલ્લો ભંગાર હાલતમાં ઉજ્જડ પડ્યો હતો. તેને ચારે તરફથી સમારકામ કરાવીને મજબૂત કરાવ્યો. હવે પોર્ટુગીઝો ગભરાયા. સત્તા અને શક્તિથી જ દુર્જનોના પ્રશ્નો ઉકેલાતા હોય છે. હાથ જોડવાથી નહિ.

મહારાજ આ કિલ્લો જોવા ગયા. અને રાજી થયા. હવે ગુજરાત ઉપરની ચઢાઈ સરળ થશે.

જેની પાસે મોટો વારસો હોય અને યોગ્ય વારસદાર ન હોય તે કદી નિશ્ચિત ન હોય. યોગ્ય વ્યવસ્થા કર્યા વિના મોટી સંપત્તિ અને ઘણાં આશ્રિતોને છોડી ભાગી જવું તે ત્યાગ ન કહેવાય. બેજવાબદારી જ કહેવાય. બધાની પૂરી યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા કર્યા પછી કોઈ ત્યાગ કરે તો કરે પણ મઝધારમાં નાવ છોડીને નદીમાં કૂદી પડવું તે નાદાનીભરી બેજવાબદારી જ કહેવાય. ત્યાગમાં કોઈને તરછોડવાનું ન હોય. ખાસ કરીને આશ્રિતોની કાળજી તો મરણપર્યંત જ નહિ, મરણ પછી પણ રાખવી જોઈએ. જવાબદારીભર્યું જીવન જ ખરું જીવન છે. જવાબદારી, કર્તવ્ય અને ધર્મ એક જ છે. એકના ત્યાગથી ધર્મનો ત્યાગ થઈ જતો હોય છે. ધર્મત્યાગને ત્યાગ ન કહેવાય. ધર્મમોહ જ કહેવાય. ધર્મમોહ તારે નહિ ડુબાડે.

શાહજી મહારાજને બીજી પત્નીથી વ્યંકોજી થયા હતા. તે શાહજીની પાસે જ રહેતા. પ્રથમ પત્ની જીજાબાઈથી શિવાજી મહારાજ થયા હતા તે જીજાબાઈની સાથે દૂર શિવનેરીમાં રહેતા. પિતા-પુત્ર બહુ થોડું જ સાથે રહ્યા હતા. બન્નેને બનતું પણ ઓછું. અણમાનીતી પત્નીનું બાળક પણ અણગમતું હોય. અને માનીતી પત્નીનું બાળક ગુણવાન ન હોય તોપણ વહાલું લાગે. સામાન્ય માણસોના માનવલક્ષી ગમા-અણગમા ઘણા તીવ્ર હોય છે. શાહજીને વ્યંકોજી ઘણા વહાલા હતા. તેમના અવસાન પછી શાહજીનો પૂરો વારસો વ્યંકોજીને મળ્યો. પણ વ્યંકોજી કુસંગે ચઢી ગયો. સત્તાના સિંહાસને બેઠેલો માણસ જો કુસંગમાં ચઢી જાય તો ઘણાને માટે દુઃખદાયી બની જાય. વ્યંકોજીએ પ્રજા ઉપર ત્રાસ વર્તાવવા માંડ્યો. શાહજીના સમયથી રઘુનાથ પંત મંત્રી હતા. તે સજ્જન, જ્ઞાની અને વફાદાર હતા, વ્યંકોજીનું વર્તન તેમનાથી સહન ન થતું. તેમને ચિંતા થઈ કે આ છોકરો બાપની આબરૂના કાંકરા કરી નાખશે. આબરૂ મેળવવી બહુ કઠિન કામ હોય છે. પણ તેને ખોઈ નાખતાં માત્ર ચપટી વગાડવા જેટલો જ સમય લાગતો હોય છે. મોટાની આબરૂ મોટી અને તેમની બેઆબરૂ પણ મોટી. વ્યંકોજીના વર્તનથી ચારે તરફ ધિક્કાર ફેલાવા લાગ્યો. રઘુનાથે શિવાજી મહારાજને પત્ર લખી બધાં દુઃખડાં ગાયાં. એક વાર તો રાજીનામું આપીને ચાલ્યા જવાની ઈચ્છા પણ થઈ. પણ આ વફાદાર બ્રાહ્મણે વિચાર્યું કે મારી ગેરહાજરીમાં વ્યંકોજી વધુ બેફામ થઈ જશે. અને ઝડપથી વારસાનો નાશ કરી નાખશે. બધા પરિવારને રઝળતો મૂકીને મારાથી જવાય નહિ તેથી અપમાનના કડવા ઘૂંટડા પીને પણ મારે અહીં રહેવું જોઈએ. ગાઢ સંબંધોમાં અમૃતના અને ઝેરના—બન્ને ઘૂંટડા પીવાના થતા હોય છે. માત્ર અમૃતની જ અપેક્ષા રાખનારા કપરા સમયમાં ટાયડા ઘોડાની માફક તબડાક તબડાક કરતા ભાગી જતા હોય છે. માણકી ઘોડી અસવાર કદાચ પછડાયો હોય તોપણ તેની પાસે ઊભી રહે છે. ભાનમાં આવતાં જ તેને પીઠ ઉપર બેસાડી ઘર ભેગો કરે છે. પણ ટાપડું ઘોડું તો જાણીકરીને અસવારને પછાડે છે. અને પછી દોડી ભાગે છે. કુજાત માણસો પણ આવા જ હોય છે. રઘુનાથ તો જાતવાન બ્રાહ્મણ હતો. તેના માટે ઘણી નોકરીઓ હતી તોપણ અપમાનના કડવા ઘૂંટડા પીને પણ તે વ્યંકોજીના દરબારમાં પડ્યો રહ્યો. પત્નીઓનું પણ આવું જ હોય છે. જાતવાન પત્ની અને બળવાન મિત્ર સૌથી દુર્લભ તત્ત્વ કહેવાય. પણ સહન કરવાની પણ એક હદ હોય છે. હદ બહાર સહન કરો તો મૂરખ કહેવાય. રઘુનાથે ઘણું સહન કર્યું પણ હદ થઈ ગઈ હતી. જે માણસને આવતાં ન આવડે તેને જતાં પણ ન આવડે. કુળવાન ડાહ્યા માણસો સંબંધ બગાડ્યા વિના રાજીખુશીથી માનસન્માન સાથે વિદાય થતા હોય છે. વિદાય થયા પછી પણ તે દ્વેષ નથી રાખતા કે ડંખ નથી રાખતા. કુળહીન માણસો એવું બોલીને-બગાડીને જાય છે કે ફરી પાછો પગ મૂકી શકાય નહિ. ગયા પછી તે નિંદા કરતા રહેતા હોય છે. તેથી ઘૃણાને પાત્ર બને છે.

રઘુનાથ પંતે વ્યંકોજીની નોકરી છોડી, રજા લીધી અને શિવાજી મહારાજ પાસે જવા નીકળ્યા. પણ રસ્તામાં કુતુબશાહી રાજ્યના આકરણ અને માકરણ નામના બે ભાઈઓ મુખ્યમંત્રીઓ હતા. તેમને મળવા માત્ર પંડિત થઈને ગયા. બન્ને મંત્રીઓ ધાર્મિક હિન્દુ હતા તેથી ઘણા પંડિતોનું બહુમાન કરતા રહેતા. જ્યારે રઘુનાથ મળવા ગયા ત્યારે શૈવ અને વૈષ્ણવ પંથના પંડિતો વચ્ચે શાસ્ત્રાર્થ ચાલતો હતો. દક્ષિણ ભારતમાં આ બે પંથો વારંવાર લડતા-ઝઘડતા રહેતા. અને પોતપોતાની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપિત કરવા પ્રયત્નો કરતા રહેતા. રઘુનાથ પંત પોતે વૈષ્ણવ હોવા છતાં તેમણે શૈવોનો પક્ષ લીધો અને વૈષ્ણવ પક્ષને હરાવી દીધો. પછી રઘુનાથે વૈષ્ણવ પંથનો પક્ષ લીધો અને શૈવપંથને હરાવી દીધો. આમ અત્યંત પ્રતિભાશાળી હોવાથી તે જે પક્ષ લે તે જીતી જાય તેવું થયું. બન્ને મંત્રીઓ તેમની પ્રતિભાથી પ્રસન્ન થયા.

પછી રઘુનાથે બધી સાચી અને ખુલ્લી વાત કરી કે હું યાચક બ્રાહ્મણ નથી. હું તો શિવાજી મહારાજનો સેવક છું. મારી ઈચ્છા છે કે કુતુબશાહ મહારાજને મદદ કરે, રઘુનાથે બાદશાહ કુતુબશાહની મુલાકાત લીધી. રઘુનાથે તેમને બધી વાત કરી અનુકૂળ કરી લીધા. પછી તે સતારા ગયો અને મહારાજને મળ્યો. સઘળી હકીકત જણાવી. પોતાનો ભાઈ વ્યંકોજી કુસંગી થઈને પિતાની જાગીર બરબાદ કરી રહ્યો છે તે જાણીને ભારે દુઃખ થયું. મહારાજે રઘુનાથ પંતની અમાત્ય પ્રધાનની જગ્યાએ નિમણૂક કરી પોતાના મંત્રીમંડળમાં સમાવી લીધા. મહારાજે ચાતુર્માસ્ય પૂર્ણ કરીને કર્ણાટક ઉપર ચઢાઈ કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. પિતાની સંપત્તિમાં પોતાનો અડધો ભાગ હોય માટે તે ભાગ લેવા માટે વ્યંકોજી ઉપર ચઢાઈ કરવી ઠીક લાગી. તેમણે ભારે સેના જમા કરી જેમાં 30 હજાર ઘોડેસવારો, અને 40 હજાર પાયદળ, આટલું મોટું સૈન્ય લઈને મહારાજ કર્ણાટક તરફ ઊપડ્યા. રસ્તામાં કુતુબશાહને મળવાનો વિચાર કર્યો, કુતુબશાહે તેમનું ખૂબ ધૂમધામથી સ્વાગત કર્યું. મહારાજ ભાગાનગરમાં એક મહિનો રહ્યા. માદણણા અને આકણણા બન્ને ભાઈઓએ મહારાજની ખૂબ સેવા કરી. પછી વિદાય થતી વખતે એક સંધિ થઈ કે કર્ણાટકમાં શાહજીની જાગીરમાંથી અડધો ભાગ શિવાજી મહારાજે ગ્રહણ કરવો તે સિવાય કર્ણાટકની જે ભૂમિ મળી તેમાંથી અડધી કુતુબશાહને આપવી. કુતુબશાહે પોતાનું તોપખાનું આપવું. યુદ્ધ માટેના ખર્ચ માટે કુતુબશાહે જોઈતું ધન આપ્યું. મહારાજ વિદાય થયા.

રસ્તામાં તુંગભદ્રા નદીના કિનારે કરનાળ કડપ્પાના એક રાજાએ મહારાજને પાંચ લાખ હોન ખંડણી આપી તેથી કશું નુકસાન કર્યા વિના જ આગળ વધ્યા. અને છોક મદ્રાસ આગળ પહોંચી ગયા. અહીં અંગ્રેજોની કોઠીઓ હતી. મહારાજે તેમની પાસેથી 60 હજાર હોનની દવાઓ તથા કીમતી વસ્ત્રો ભેટમાં મેળવ્યાં. રઘુનાથ પંતની કુશળતાથી યુદ્ધ કર્યા વિના જ અનેક નાનાંમોટાં રજવાડાં હસ્તક કરતા કરતા આગળ વધ્યા. રસ્તામાં બિજાપુર સરકારનો ‘ચંદી’ નામનો કિલ્લો હાથમાં લીધો. ત્યાંના કિલ્લેદાર રૂપખાન તથા નાસરખાન હતા. તેમણે સામે ચાલીને કિલ્લો સોંપી દીધો. મહારાજે રામજી નલગેને કિલ્લેદાર બનાવી દીધો. વિઠ્ઠલ પિળદેવ ગોરાડકરને સૂબેદાર બનાવી સ્વરાજ્ય જેવો જ વહીવટ સ્થાપી દીધો. રૂપખાન તથા નાસરખાનને વર્ષાસન બાંધી દીધું. કિલ્લો લીધા પછી અડધો ભાગ કુતુબશાહને આપવાનું માંડી વાળવાથી કુતુબશાહ નારાજ થયો. તેણે મદદ બંધ કરી દીધી. તેથી યુદ્ધ માટે લૂંટફાટ કરવી પડી. દ્રવિડ પ્રજા ત્રાહિત્રાહિ થઈ ગઈ.

ત્રિનમલ્લી

ત્રિનમલ્લી બિજાપુરના અધિકારનો પ્રદેશ હતો. મહારાજે તેમાં પ્રવેશ કર્યો. શેરખાન નામનો સરદાર સામે થયો અને ખૂબ લડ્યો. પણ હારી ગયો. અહીંથી મહારાજને ઘણી આવક થઈ.

વ્યંકોજીના ત્રાસથી અલગ થઈ ગયેલો શાહજી રાજાનો વિશ્વાસુ નોકર સંભાજી રાજા મહારાજ પાસે આવ્યો. મહારાજે તેને સ્વીકાર્યો અને ચંદીના કિલ્લાનો કિલ્લેદાર બનાવી દીધો.

વેલ્લુર

રસ્તામાં વેલ્લુરનો કિલ્લો આવ્યો. મહારાજે સમજાવવાના પ્રયત્નો કર્યા પણ સફળ ન થયા. અંતે કિલ્લો ઘેરી લીધો. બે તરફની બે ટેકરીઓ ઉપર તોપો ગોઠવી એટલો ભયંકર તોપમારો કર્યો કે કિલ્લો સ્વાધીન થઈ ગયો. કિલ્લો ઘણો મજબૂત હતો તેના ઉપર એકસાથે બે ગાડાં ચાલી શકે તેટલો પહોળો હતો ત્યાંનો કિલ્લેદાર અબ્દુલખાને 50 હજાર હોન લઈને કિલ્લો સોંપી દીધો હતો.

પછી આર્ની અને ત્રિવાદી કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. શેરખાન ભાગી ગયો. પણ તેનો સસરો ઝઝૂમતો રહ્યો. ઘેરાની જવાબદારી મહારાજે બે મુસ્લિમ સરદારોને સોંપીને આગળ વધી ગયા.

મદુરાઈ

મહારાજે ત્રિવાદી નામના સ્થાનમાં પોતાની છાવણી નાખી. ચારે તરફ ભય ફેલાઈ ગયો. મદુરાઈના રાજાનો દૂત મળવા આવ્યો. મહારાજે એક કરોડની ખંડણી માગી, અંતે સાત લાખ હોન ખંડણી નક્કી થઈ. મહારાજે કશો ઉપદ્રવ કર્યો નહિ.

વ્યંકોજી

વ્યંકોજી મહારાજનો સાવકો ભાઈ હતો. પિતા શાહજીના અવસાન પછી તેર વર્ષથી તે બધી સંપત્તિ ભોગવતો હતો તેમાં પોતાનો અડધો ભાગ થાય તે આપી દેવા જણાવ્યું. પણ વ્યંકોજી માન્યો નહિ. તેણે યુદ્ધની તૈયારી કરવા માંડી. હવે ભાઈ-ભાઈ વચ્ચે યુદ્ધ થવાની સ્થિતિ

પેદા થઈ ગઈ. રઘુનાથ પંતે મુત્સદ્દીગીરી વાપરી વ્યંકોજના સહાયકોને ખરા સમયે અલગ કરી દીધા તેથી એકલો અસહાય વ્યંકોજ નિરાશ થઈ ગયો. તે મહારાજને મળવા આવ્યો. મહારાજે તેનો સત્કાર કર્યો અને એક જ થાળીમાં બેસીને બન્ને જમ્યા. મહારાજ ઇચ્છતા હતા કે ભાઈ-ભાઈ વચ્ચે લોહી ન રેડાય. મહારાજે વ્યંકોજને પિતૃસંપત્તિનો અડધો ભાગ આપવા સમજાવ્યા. પણ વ્યંકોજ માન્યો નહિ. તેણે સામો દાવો કર્યો કે મહારાજના હાથમાં અત્યારે જેટલા પ્રદેશ છે તેમાંથી જો મને અડધો ભાગ પ્રાપ્ત થાય તો હું પણ ભાગ આપું. વ્યંકોજ અડધો ભાગ આપવા તૈયાર ન થયો તેથી મહારાજે તેને સફુશળ તાંજાવુર સુધી પહોંચાડી દીધો. અને ફરીથી સંધિ કરવા આગ્રહ કર્યો. પણ મુસ્લિમ સરદારોની સલાહથી તે માન્યો નહિ. મહારાજે પોતાનો કનિષ્ઠ ભાઈ સમજીને લડાઈ કર્યા વિના જ પાછા ફરી જવાનું ઉચિત માન્યું.

આરણી

તે પછી અનેક કિલ્લાઓ સર કરતા કરતા મહારાજ આગળ વધ્યા. વેદો ભાસ્કર નામના બ્રાહ્મણના હાથમાં આરણી નામનો કિલ્લો હતો. તેણે સામે ચાલીને મહારાજને કિલ્લાની ચાવીઓ સોંપી દીધી. મહારાજ પ્રસન્ન થયા અને ફરીથી તેને જ કિલ્લેદાર બનાવી દીધો.

શ્રીરંગપટ્ટનમ્

હવે મહારાજ શ્રીરંગપટ્ટનમ્ પહોંચ્યા. અહીંના આજુબાજુના પ્રદેશમાંથી ખંડણી ઉઘરાવી. અહીંના બે કિલ્લા કબજે કરી લીધા. પછી આગળ વધ્યા. ડચ વ્યાપારીઓએ સારું નજરાણું ભેટમાં મોકલ્યું. મહારાજે મદ્રાસના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓને પત્ર લખી તોપો માટે મોટાં ગાડાં બનાવનારા તથા સુરંગો ફોડી કિલ્લો તોડનારા માણસોની માગણી કરી. પણ અંગ્રેજ પ્રમુખે જવાબ આપ્યો કે “કોઈ પણ પક્ષમાં ભળી જવું અમારે માટે યોગ્ય નથી એટલે તમારી માગણી સ્વીકારી શકાશે નહિ.” ત્યાં મહારાજ આગળ વધી ગયા અને પારસીલૂર શહેર લૂંટ્યું. અને કેટલોક પ્રદેશ કબજે કર્યો.

એવામાં દિલ્લીથી સમાચાર આવ્યા કે ઔરંગઝેબ પોતે એક મોટું લશ્કર લઈને દક્ષિણ તરફ ચઢાઈ કરવાની તૈયારી કરી રહ્યો છે. સમાચાર જાણીને મહારાજે આગળ વધવાની યોજના બંધ રાખી થોડુંક લશ્કર ત્યાં રાખીને પોતે રાયગઢ તરફ પાછા વળી ગયા. મહારાજની સફળતામાં સૌથી મહત્ત્વનો ભાગ ગુપ્તચરોએ ભજવ્યો લાગે છે. તેમનું ગુપ્તતંત્ર બહુ બળવાન હતું. આ દક્ષિણની ચઢાઈમાં સો કિલ્લા કબજે કર્યા હતા. તથા 20 લાખ હોનની આવકવાળો પ્રદેશ પણ કબજે કર્યો હતો.

ઔરંગઝેબની ઇચ્છા હતી કે કુતુબશાહી ઉપર હુમલો કરી તેને ખાલસા કરી લેવું. આ માટે બિજાપુરનો આદિલશાહી સરકારની મદદ લેવી. ત્યારે બિજાપુરમાં કારભારી હતો અબ્દુલકરીમ. રાજા બાળક હતો. તેથી અબ્દુલકરીમને સાથમાં લીધો. બીજી તરફ મહારાજ અને કુતુબશાહને સુમેળ હતો. જે ઔરંગઝેબ અને આદિલશાહને ખટકતો હતો. બીજું મોગલ સૂબો ખાનજમાન નિષ્ક્રિય હતો તેથી બાદશાહને તેના ઉપર મહારાજ સાથે ભળી જવાનો વહેમ આવ્યો. તેને તરત જ પાછો બોલાવી લીધો. હવે મોગલસેના તથા બિજાપુરની આદિલશાહી સેના કુતુબશાહ ઉપર ત્રાટકી. પ્રધાનમંત્રી માદણશા પંતે પૂરી હિંમતથી સામનો કર્યો. એટલું જ નહિ તેણે હુમલાને નાકામ બનાવી દીધો. આ યુદ્ધમાં બિજાપુરનું સૈન્ય તો પાયમાલ જ થઈ ગયું. અન્ન વિના અને બીમારીથી ટપોટપ માણસો મરવા લાગ્યા. ઘણાએ નોકરીઓ છોડી દીધી. બિજાપુર પાસે પગાર આપવા પૈસા ન હતા. એવામાં મુખ્ય પ્રશાસક અબ્દુલકરીમ બીમાર થઈને મરી ગયો. તેથી ઘોર અંધાધૂંધી ફેલાઈ ગઈ. તેની જગ્યાએ મસાઉદખાન નામના એક ધનાઢ્ય મુસ્લિમને મુખ્ય શાસક બનાવ્યો. તેણે મોટી ભૂલ કરીને ઘોડેસવારોને છૂટા કર્યા. કારણ કે પગાર આપવાના પૈસા ન હતા. છૂટા થયેલા સૈનિકો પ્રજાને લૂંટવા લાગ્યા. આવા જ લોકો પીંઢારા બની જતા. જ્યારે મોરો પંત પિંગળેને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણે એ ઘોડેસવારોને પોતાની સેનામાં નોકરીએ રાખી લીધા. જે નોકરો છૂટા થઈને ઉપદ્રવ કરે તેવા હોય તેને એકાએક છૂટા કરાય નહિ. પડતી દશામાં તે પાટુ મારવાનું કામ કરતા હોય છે. ધીરજ રાખીને તેમને ચાલુ રાખવા અને યોગ્ય મોકો આવે ત્યારે યુક્તિથી છૂટા કરવા.

મહારાજ છેક દક્ષિણમાંથી પાછા ફરી રહ્યા હતા ત્યારે રસ્તામાં બિજાપુર સરકારના બે સરદારો—હુસેનખાન અને લોદીખાને મહારાજ ઉપર હુમલો કર્યો. પણ મહારાજે બન્નેને પરાસ્ત કરી દીધા.

સાવિત્રીબાઈ દેસાઈ

રસ્તામાં બેલવાડી નામનો કિલ્લો આવ્યો. આ કિલ્લાની કિલ્લેદાર એક વિધવા સ્ત્રી સાવિત્રીબાઈ દેસાઈ હતી. તેણે મહારાજની સેનાને ખૂબ

હેરાન કરી તેથી મહારાજે કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. આ બહાદુર વિધવાએ 27 દિવસ સુધી ભયંકર યુદ્ધ કર્યું. પણ પછી અન્ન-દારૂગોળો વગેરે ખૂટી જતાં તે બાઈ મરણિયા થઈને પોતાની સેના સાથે મહારાજની સેના ઉપર તૂટી પડી ને આખો દિવસ રણચંડી થઈને લડતી રહી, મહારાજની સેનાને ભારે નુકસાન પહોંચાડ્યું. પણ અંતે તે હારી ગઈ. ખરેખર તો હારીને પણ તે જીતી ગઈ. તેની શૌર્યગાથા કોઈ પણ સ્ત્રી માટે પ્રેરક બની રહે તેવી જ કહેવાય. તેને કેદ કરીને મહારાજ સમક્ષ ઉપસ્થિત કરવામાં આવી. મહારાજ સ્ત્રીજાતિને દંડ દેતા ન હોવાથી તેને વસ્ત્ર-આભૂષણો આપીને મુક્ત કરી અને બે ગામ ઇનામમાં આપ્યાં. ધન્ય છે સાવિત્રીને અને ધન્ય છે મહારાજને. એક એવી માન્યતા પણ છે કે સખુજી ગાયકવાડ નામના મહારાજના એક સરદારે સાવિત્રીબાઈ સાથે અઘટિત વર્તણૂક કરેલી, મહારાજને જ્યારે આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તેમણે સખુજીની બન્ને આંખો ફોડાવી નાખી હતી. સખત અને તત્કાળ દંડથી સ્ત્રીસંબંધી અત્યાચારો રોકી શકાતા હોય છે. પણ તે નિષ્પક્ષપાતી હોવા જોઈએ.

ફરી વંકોજનો ઉત્પાત

મહારાજ પાછા રાયગઢ જઈ રહ્યા છે તેવા સમાચાર મળતાં જ વંકોજીએ મુસ્લિમ સરદારોની સલાહ અને સાથથી મોટું લશ્કર લઈને મહારાજના સરદારો જે જીતેલો પ્રદેશ સાચવવા રહી ગયા હતા જેમાં સંતોજી ભોંસલે રઘુનાથ પંત અને હંબીરરાવ સરનૌબત ઉપર હુમલો કરી દીધો. રઘુનાથે આ સમાચાર મહારાજને મોકલ્યા. રઘુનાથે વંકોજીને શિખામણ આપીને સમજાવીને પાછા વળી જવા કહ્યું. પરંતુ વંકોજી માન્યો નહિ તેથી બાળગોડાપુર આગળ બન્ને સેના વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. જેમાં વંકોજી હારી ગયો અને નાસી ગયો. પ્રતાપજી અને ભિંવજીને કેદ પકડ્યા. રઘુનાથ પંતે વંકોજીની પૂંઠ પકડી નહિ. તેને નાસી જવા દીધો. ગમે તેમ તોય મહારાજનો ભાઈ હતો ને! રઘુનાથના વલણથી મહારાજને સંતોષ થયો. તેમણે વંકોજીને પત્ર લખી સુમેળ કરવા સમજાવ્યો. વંકોજીની પત્ની દીપાબાઈ હતી. તેણે વંકોજીને સમજાવીને રઘુનાથ પંત સાથે સુમેળસંધિ કરાવડાવી. ડાહી સ્ત્રી ઉત્તમ મંત્રીની ગરજ સારે છે. મહારાજે દીપાબાઈને વસ્ત્રાભૂષણ માટે એક આખો મહાલ ભેટમાં આપ્યો. વ્યાવહારિક ઉદારતાથી શત્રુનાં મન પણ જીતી શકાતાં હોય છે. મહારાજે રઘુનાથ પંતને એક લાખ હોનની આવકવાળો પ્રદેશ જાગીરમાં આપ્યો.

ફરીથી પન્હાળા

નિંબાળકર અને ઘાટગે બિજાપુરના સરદાર હતા. તેમણે પન્હાળા પ્રદેશમાં લૂંટફાટ કરવા માંડી. મહારાજે નિરાજી કાટકરને સેના સાથે મોકલી તેનો ઉપદ્રવ શાંત કરાવ્યો. તેમની પાસેથી લૂંટેલું બધું પડાવી લીધું. અને પ્રજાને આપી દીધું. મહારાજે કોપલ પ્રાંત કબજે કર્યો અને જનાર્દન પંતને તેની વ્યવસ્થા સોંપી. બિજાપુરના સૈન્યને હરાવવા જનાર્દનને સેના પણ મોકલી. મહારાજ હવે રાયગઢ પહોંચી ગયા હતા. (માર્ચ 1678) કર્ણાટકના અભિયાનમાં મહારાજ રાયગઢથી 10 મહિના બહાર રહ્યા હતા. જનાર્દન અને હંબીરરાવે મળીને તુંગભદ્રા અને કૃષ્ણા નદીના વચ્ચેના પ્રદેશ ઉપર હુમલો કર્યો. બિજાપુરની સેનાને હરાવી દીધી. લૂંટમાં ઘણું મળ્યું. એક સરદાર કેદ કરાયો. હવે હંબીરરાવ, જનાર્દન પંતને મૂકીને સ્વદેશ આવવા નીકળ્યો. રસ્તામાં દેઉર કિલ્લો આવ્યો. અહીં હુસેનખાન કિલ્લેદાર હતો. હંબીરરાવે તેને હરાવી હુસેનખાનને કેદ પકડી લીધો. આગળ જતાં જેટલા કિલ્લા મળ્યા તે બધા કબજે કરતાં કરતાં અંતે તે મહારાજ પાસે પહોંચી ગયો.

વંકોજીની વિષાદવૃત્તિ

વંકોજીની રાજવ્યવસ્થા કરવા મહારાજે રઘુનાથ પંતને મૂક્યો હતો. શાહજી મહારાજના વખતથી રઘુનાથ કારભારી હતો. તેનો પત્ર આવ્યો કે વંકોજી કશી પ્રવૃત્તિ કરતા નથી. ચૂપચાપ બોલ્યા વિના બેસી રહે છે. કદાચ જીવનની ઘણી ભૂલોનો પશ્ચાત્તાપ થવાથી આવું થયું હશે. રઘુનાથે મહારાજને પત્ર લખી વંકોજીને સમજાવવા જણાવ્યું. જીવનમાંથી આનંદ અને ઉત્સાહ ચાલ્યો જાય તો વ્યક્તિ નિરાશ અને વિષાદી થઈ જાય. વિષાદી વ્યક્તિ નક્કામો થઈ જાય. આવા રોગને આજકાલ ડિપ્રેશન કહેવાય છે. મહારાજે વિસ્તારથી ઉપદેશાત્મક પત્ર લખ્યો જેથી વંકોજીનો વિષાદ દૂર થઈ ગયો. મહારાજે ઘણો ભોગ આપીને બગડેલા ભાઈ સાથેના સંબંધ બચાવી લીધા. વંકોજી ફરીથી કામકાજમાં લાગી ગયો.

30. સંભાજનો વિદ્રોહ અને સમર્પણ

પ્રત્યેક મહાપુરુષને જીવનમાં થોડાક વફાદાર અને થોડાક ગદાર માણસો મળતા જ હોય છે. માણસને પરખવાનું કોઈ મીટર નથી હોતું. માણસની ખબર તો નીવડે જ પડતી હોય છે. અને નીવડવા માટે સમય લાગે. વફાદાર માણસોના ત્રણ ભેદ હોય છે: 1. વ્યક્તિ-વફાદારી, 2. સિદ્ધાંત-વફાદારી અને 3. વ્યવસાય-વફાદારી.

1. વ્યક્તિ-વફાદારી

વ્યક્તિની વ્યક્તિ પ્રત્યેની વફાદારી હોય છે. પછી તે વ્યક્તિ ગમે તેવી હોય. કદાચ તે દુર્ગુણી કે દુષ્કર્મી થઈ જાય તોપણ તેની વફાદારી તૂટતી નથી. જેમ કે રાવણ પ્રત્યે મંદોદરી, કુંભકર્ણ વગેરેની. આવી વ્યક્તિ કદાચ કાંઈ ખોટું કામ કરી બેસે તોપણ વફાદારી અકબંધ રહે છે.

2. સિદ્ધાંત-વફાદારી

આ વફાદારી સિદ્ધાંતોથી થઈ હોય છે. પણ જો વ્યક્તિ સિદ્ધાંતભ્રષ્ટ થાય કે ત્યાગી દે તો વફાદારી રહેતી નથી. જેમ કે રાવણ અને વિભીષણની. રાવણ જ્યાં સુધી ધર્મ પ્રમાણે જીવન જીવતો હતો ત્યાં સુધી તે વફાદાર રહ્યો, પણ જ્યારે તે ધર્મથી વિરુદ્ધ સીતાજીનું હરણ કરી લાવ્યો ત્યારે વિભીષણે રાવણનો ત્યાગ કરી દીધો અને રામનું શરણું લીધું.

પત્ની પતિને વફાદાર હોય, પણ પતિ જો ધર્માતર કરે તો પત્નીને પણ ધર્માતર કરવાની જરૂર ન રહે. પછી તે પતિને ત્યાગી દે તો તે દોષ ન કહેવાય. રાજકારણમાં પણ જે લોકો પક્ષમાં જોડાય છે તેમને સિદ્ધાંત વફાદારી હોવી જોઈએ. પણ સિદ્ધાંતો બદલાઈ જતાં વફાદારી બદલાય તો તે દોષ ન કહેવાય.

3. વ્યવસાય-વફાદારી

ધંધા-ઉદ્યોગ-વ્યાપાર વગેરે વફાદારીથી ચાલતા હોય છે. આવી જ રીતે વ્યાવહારિક-સામાજિક સંબંધો પણ વફાદારીથી ચાલતા હોય છે. આમાં જ્યારે કાંઈ દોષ ઊભો થાય તો બધું તૂટવા લાગે. માલ જુદો બતાવીને જુદો આપવો, ઓછો આપવો, ભેળસેળ કરવી. ખોટો ભાવ ભરીને આપવો વગેરે. આ બધું વ્યવસાય-વફાદારીથી ઊલટું કહેવાય. આવા ગદારોની પેઢીઓ ન ચાલે.

મહારાજની સફળતાનું મૂળ કારણ તેમને મળેલા વફાદાર સરદારો છે. મહાન થનાર વ્યક્તિને મહાન સાથીદારો મળતા હોય છે. આ મહાન સાથીદારો જ વ્યક્તિને મહાન બનાવતા હોય છે. મોટા ભાગના મહાન વ્યક્તિઓને સૌથી વધુ દગાબાજ કિંવા હાનિકારક કાર્યોનો ભોગ પોતાના પરિવારથી થવું પડતું હોય છે. મોટા માણસો પોતાના જ પરિવારથી હારી જતા હોય છે. એવો કોઈ નિયમ નથી હોતો કે મહાન વ્યક્તિના ત્યાં મહાન વ્યક્તિ જ જન્મે. ઘણી વાર આંબાવાડિયામાં બાવળ અને બાવળ વચ્ચે આંબો પણ જન્મ લેતો હોય છે.

સંભાજ

મહારાજને સંતાનમાં સંભાજ નામક પુત્ર હતો. તેના આચાર-વિચારો સારા ન હતા. અમુક સમય સુધી બાલ્યાવસ્થામાં તે મુસ્લિમોની છાવણીમાં રહ્યો હતો. કદાચ તેના કારણે હોય કે ગમે તે કારણે પણ પિતાના મહાન આદર્શોથી તે જુદું જ જીવન જીવતો થઈ ગયો હતો. પાછલી જિંદગીમાં સૌથી વધુ સુખ સંતાનોનું હોય છે. જો સંતાનો સુપાત્ર હોય તો, પણ સૌથી વધુ દુઃખ પણ સંતાનોનું હોય છે જો સંતાનો કુપાત્ર હોય તો. હલકાના ત્યાં હલકું બાળક દુઃખદાયી ન થાય. પણ ઉચ્ચ-ઉચ્ચતમના ત્યાં જો કોઈ હલકું સંતાન આવી જાય તો તેના દુઃખનો પાર ન રહે. એક વાર મહારાજના મહેલમાં શીતળગૌરીના વ્રત નિમિત્તે ઉત્સવ ઊજવાતો હતો. તે નિમિત્તે રાજઘરાનાની સ્ત્રીઓ એકઠી થઈ હતી. સ્ત્રીઓ ઉત્સવપ્રિય હોય છે. તેમને શણગાર સજવાનો મોકો જોઈતો હોય છે. તે દિવસે બધી સ્ત્રીઓ સજીવજીને ઉત્સવમાં ભાગ લેવા આવી હતી. તેમાં બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓ પણ હતી. મહારાષ્ટ્રના ચિતપાવન બ્રાહ્મણો બહુ રૂપાળા હોય છે. તેમનો ગૌરવર્ણ અને ઘાટીલું શરીર તેમને ભવ્યતા આપે છે. આપણે માનીએ કે ન માનીએ પણ શરીરનું સૌંદર્ય પ્રબળ આકર્ષણ ઉત્પન્ન કરે છે. આવી એક અત્યંત રૂપાળી બ્રાહ્મણ સ્ત્રી પણ સમારોહમાં આવેલી. મહારાષ્ટ્રમાં ઘૂંઘટપ્રથા નથી. તેથી સ્ત્રીઓ ખુલ્લા ચહેરા રાખે છે. વાળ પણ ખુલ્લા જ રાખે છે. આ સ્ત્રીનું રૂપ જોઈને સંભાજ ભડક્યા. તે પોતાની જાતને કાબૂમાં રાખી શક્યા નહિ. માથું અને મોઢું ઢાંકવા

પાછળની જૂની પ્રથા આવાં અનિષ્ટોથી બચવા માટે જ હશે. પુરુષોની આક્રમકતા અથવા કહો કે સત્તાધારી વિકારી પુરુષોની આક્રમકતાથી બચવા માટે તે પ્રથા હિતાવહ હશે. સત્તાધારી વિકારી પુરુષોને બેફામ થતાં વાર નથી લાગતી. તેમની બેફામીનું દુષ્ટ પરિણામ પ્રથમ તો સ્ત્રીઓને જ ભોગવવું પડતું હોય છે. એટલે તેવાં અનિષ્ટોથી બચવા માટે સ્ત્રીઓએ રક્ષણાત્મક જીવન જીવવું હિતાવહ હોય છે. પુરુષોને વિકાર પેદા થાય તેવાં વસ્ત્રો ન પહેરવાં, તેમનાથી બચવા માટે થોડું દૂર રહેવું. અથવા વધુ પડતું નજીક ન જવું વગેરે મર્યાદાઓ રાખવાથી રક્ષણ થતું હોય છે.

પેલી સ્ત્રીનું રૂપયૌવન જોઈને સંભાજી ભાન ગુમાવી બેઠા. તેનો હાથ પકડીને તે તેને મહાલયમાં લઈ ગયા. અને ન કરવાનું કરી બેઠા. સ્ત્રીઆત્મરક્ષામાં લાચાર હોય છે. તે કાં તો મર્યાદામાં રહીને પોતાની રક્ષા કરી શકતી હોય છે, કાં પછી પ્રતાપી પુરુષોની છાયામાં રક્ષિત રહેતી હોય છે. જો આ બન્ને તત્ત્વો ન હોય તો સ્ત્રી પોતાને સાચવી શકતી નથી. સચવાયેલી સ્ત્રી જ સુખી થતી હોય છે અને સુખી કરતી હોય છે. લૂંટાઈ ગયેલી સ્ત્રી કદી સુખી થતી નથી કે સુખી કરતી નથી. આ ઘટનાના સમાચાર વાયુવેગે કિલ્લામાં ફેલાઈ ગયા. આવી વાતો બહુ જલદીથી સ્ત્રીઓ જ ફેલાવતી હોય છે. જ્યારે મહારાજે આ સમાચાર જાણ્યા ત્યારે તેમને ભારે આઘાત લાગ્યો. આ મહાપાપ જાણે પોતે જ કર્યું હોય તેવી ગ્લાનિ થઈ. રાજવ્યવસ્થા સખત દંડથી ચાલતી હોય છે. અને તે દંડની શરૂઆત પોતાનાથી જ થાય તો જ પ્રભાવશાળી થઈ શકતી હોય છે. મહારાજે સંભાજીને ગિરફતાર કરી પન્ડાળા કિલ્લામાં મોકલી દીધો. “આવા પુત્રનું મોઢું જોવા માગતો નથી” એવી ધિક્કારવૃત્તિ પેદા થઈ. જેના ઘરમાં જ આવી ઘટના ઘટે તે જાહેરમાં ઉપદેશ ન આપી શકે. અરે, માથું ઝૂકી જાય. જો તે આબરૂદાર માણસ હોય તો અડધો મરી જાય. પણ કોઈ કોઈ વાર ઊંચાં ઘરોમાં પણ આવું થતું હોય છે. મહારાજ પુત્રના આચરણથી બહુ દુઃખી થયા.

સમૂહ જીવનમાં સૌથી વધુ દુઃખદાયી તત્ત્વ ‘વ્યભિચાર’ છે. તે જીવનના પાયા હયમચાવી નાખતું હોય છે. ભલભલાના સોના જેવા જીવનને સળગાવી દેતું હોય છે. જરા વ્યભિચારને પણ સમજવા જેવો છે. પતિવાળી પરણેલી સ્ત્રી, બીજા પરણેલા પુરુષ સાથે યૌનસંબંધ બાંધે તો તે વ્યભિચાર કહેવાય. આવી જ રીતે પરણેલો પત્નીવાળો પુરુષ, બીજા પરણેલી સ્ત્રી સાથે યૌનસંબંધ બાંધે તો તે પણ વ્યભિચાર કહેવાય. યૌનસંબંધની મર્યાદા પતિ-પત્ની સુધી જ રહેતી હોય છે. પણ પરણ્યા વિનાનો પુરુષ કે પરણ્યા વિનાની સ્ત્રી જો યૌનસંબંધ બાંધે તો તે અનાચાર કહેવાય. વ્યભિચાર નહિ. બન્નેનો ફરક સમજવો જોઈએ. અનાચારનું સમર્થન ન કરી શકાય. પણ તે વ્યભિચાર જેટલો ભયંકર નથી. કારણ કે બન્ને વ્યક્તિઓ અપરિણીત હોવાથી તેમના આચરણની અસર બીજા કોઈ પુરુષ કે સ્ત્રી સુધી જતી નથી. પણ પરણેલાં સ્ત્રી-પુરુષો જ્યારે આવાં આચરણો કરે છે ત્યારે તેની અસર બન્નેના પતિ-પત્ની અને બાળકો વગેરે સુધી જતી હોય છે. તે મહા અનિષ્ટકારી થઈ જાય છે. કોઈ પતિ કે કોઈ પત્ની પોતાના માણસના આવા આચરણને સહન કરી શકતાં નથી. તેથી હત્યા-આત્મહત્યા, અંગછેદન કે મારામારી જેવી દુઃખદ ઘટનાઓ ઘટતી હોય છે.

આમ જોઈએ તો સમાજશાસ્ત્રીઓને જોવા મળ્યું છે કે એકાકી, નપરણેલાં સ્ત્રી-પુરુષોની તુલનામાં પરણેલાં અને પતિ કે પત્નીવાળાં માણસો આવો આચાર વધુ કરતાં હોય છે. જે અસદ્ધ જ કહેવાય. એકાકી માણસોનો આવો વ્યવહાર પણ યોગ્ય તો ન જ કહેવાય. તોપણ પેલો વ્યવહાર તો વધુ નિંદનીય કહેવાય. એકાકી માણસો કોઈનો વિશ્વાસઘાત કે દગાબાજી નથી કરતાં, જ્યારે પરણેલાં માણસો તો પોતાના પતિ કે પત્નીનો વિશ્વાસઘાત કરે છે. આ દગાબાજી જ કહેવાય. એકબીજામાં સંતોષ ન હોવાથી અથવા વધુ નવું નવું સુખ ભોગવવાની હીન વિકારી વૃત્તિથી આવું થતું હોવું જોઈએ. ધર્મ જ આ અનિષ્ટથી માણસોને બચાવી શકતો હોય છે. કારણ કે ધર્મ પાપભીરુતા ઉત્પન્ન કરે છે. ‘આ પાપ છે’ એવી ધારણાથી ઘણા લોકો ઘણાં અનિષ્ટોથી બચી જતાં હોય છે.

મહારાજે સંભાજીને પન્ડાળાના કિલ્લામાં કેદ કર્યો અને પોતે દૂરદૂરના પ્રદેશોમાં યુદ્ધો કરવા નીકળી ગયા. મહારાજનો પુત્ર અને ભવિષ્યનો રાજા હોવાથી પન્ડાળાના ચોકીદારોએ સંભાજી ઉપર કડક નિયંત્રણો ન રાખ્યાં.

સંભાજીને એક બીજા દુષ્ટતા સુઝી-મોગલો સાથે મળી જાઉં તો આ પિતાથી છુટકારો મળે. જેને પાપનો પસ્તાવો નથી થતો હોતો તે કદી પાપોથી મુક્ત થતો નથી હોતો. બલકે તે વધુ ને વધુ ઊંડા કાદવમાં ખૂંપતો જતો હોય છે. તેણે મોગલ સરદાર દિલેરખાનને પત્ર લખ્યો. આ સરદાર સૌથી વધુ કૂર અને નીચ હતો. સંભાજીની શરણાગતિનો પત્ર વાંચીને દિલેર તો રાજી રાજી થઈ ગયો. આથી વધુ ઉત્તમ મોકો શું હોઈ શકે? તેણે આદર-સત્કાર સાથે ભાગી આવેલા સંભાજીનો સ્વીકાર કરી લીધો. એટલું જ નહિ તેને સાત હજારની મોટી

મનસબનો હોદ્દો આપ્યો. અને એક હાથી પણ આપ્યો. આવા છોકરાને કુળકલંકી કહેવાય. કદાચ પિતા સાથે ન બનતું હોય તો જુદો થાય. સ્વતંત્ર જીવે. પણ કટ્ટર શત્રુઓ સાથે ભળી જાય અને દુશ્મન થાય તે તો અસહ્ય જ કહેવાય. પણ આવું થયું ખરું. જે પુત્રના જન્મ પ્રસંગે મહારાજે ઉત્સવ ઊજાવેલો તે પુત્રના આવા વ્યવહારથી મહારાજને કેટલી વેદના થઈ હશે? દુઃખ સહન કરી શકાય. તથા તેની બેપરવાહી પણ કરી શકાય. પણ ચિંતા અને શોક ન સહન કરી શકાય. કારણ કે ચિંતામાં નિદ્રા હરામ થઈ જાય. ચિંતામાં શરીર ઓગળવા લાગે અને આબરૂદારને સૌથી મોટી ચિંતા આબરૂની હોય છે.

ભૂપાળગઢ

દિલેરખાને તરત જ શરણે આવેલા અને હવે મોગલ સેનાપતિ થઈ ચૂકેલા સંભાજીને મહારાજનો વિશાળગઢ જીતવા સેના લઈને મોકલી દીધા. સંભાજીએ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. આ કિલ્લાની રખવાળી ફિરંગોજી નરસાલા કરતો હતો. તે અતિ પરાક્રમી હતો. તેણે તોપો ચલાવવાનો આદેશ આપ્યો. પણ સંભાજી કિલ્લાના દરવાજે આવીને ઊભો થઈ ગયો, પોતાના સ્વામીના પુત્ર ઉપર ગોળા કેવી રીતે ચલાવવા? મરાઠા અસમંજસમાં પડી ગયા. તેમણે ગોળા ન ચલાવ્યા. અને કિલ્લો છોડ્યો. વનમાં ચાલ્યા ગયા. કિલ્લો મોગલોના હાથમાં આવી ગયો. દિલેરખાન મહાકૂર હતો. અત્યાર સુધી તેણે પ્રત્યેક વિજય પછી પકડાયેલાં સ્ત્રી-પુરુષો ઉપર મહાજુલમો કરેલા છે. તેના નિયમ પ્રમાણે જુવાન-રૂપાળી સ્ત્રીઓને ગુલામ બનાવી દેવાની, અને 700 મરાઠા બહાદુરો પકડાયેલા તે બધાનો એક એક ડાબો હાથ કાપી નાખ્યો. જેથી ભવિષ્યમાં તે યોદ્ધા ન થઈ શકે. જ્યારે આ મરાઠા સૈનિકોના હાથ ફૂરતાથી ભાંગવામાં આવતા હતા ત્યારે સંભાજી આ બધું ખિન્ન નજરથી જોઈ રહ્યો હતો. અંતે તો મરાઠા સૈનિકો તેના જ હતા. એક ગદ્દારીનું પાપ કેવું નીચ કર્મ કરાવતું હોય છે? મહારાજને સમાચાર મળતાં જ સોળ હજારની ઘોડેસવાર સેના મોકલી. પણ કિલ્લો હાથમાંથી જતો રહ્યો હતો. મોગલોએ બધું બાળીને રાખ કરી નાખ્યું હતું. સેનાએ રશદ રોકવાના પ્રયત્ન કર્યા.

મહારાજે બધા કિલ્લેદારોને આદેશ મોકલ્યો કે સંભાજી વિદ્રોહી થઈ ગયો છે. હવે મારી શરમ રાખવી નહિ. કદાચ તે કોઈ કિલ્લા ઉપર ચઢી આવે તો શત્રુ સમજીને પૂરેપૂરો સામનો કરવો.

મહારાજે સંભાજીને પણ ગુપ્ત પત્ર લખીને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. કોઈ તીર્થક્ષેત્રમાં જવાનું કે પછી સમર્થ સ્વામી રામદાસજીના ચરણોમાં બેસીને ભજન કરવાનું સમજાવ્યું પણ સંભાજી કશું સમજ્યો નહિ.

બિજાપુર સરકારની સહાયતા કરવી જરૂરી હોવાથી હંબીરરાવ મોહિતે નવ હજાર ઘોડેસવાર લઈને બિજાપુર તરફ જતો હતો. રસ્તામાં રણમસ્તખાનનો ભેટો થઈ ગયો. બન્ને વચ્ચે ઘમાસાણ યુદ્ધ થયું. મોહિતેએ પુરવઠો અટકાવી દીધો, જેથી ખાનના માણસો અને ઘોડા મરવા લાગ્યા છેવટે તેણે છાવણી ઉઠાવીને નાસી જવામાં જ કલ્યાણ માન્યું.

દિલેરખાનની ફરીથી ફૂરતા

ચોમાસું પૂરું કરીને દિલેરખાન બિજાપુર સરકારના પ્રદેશ ઉપર ત્રાટક્યો. સંભાજી સાથે જ હતો. તેના ત્રાસથી બચવા માટે સ્ત્રીઓ તળાવમાં પડીને આત્મહત્યા કરી લેતી, ગામનાં ગામ તેણે બાળી નાખ્યાં. હજારો હિન્દુઓને ગુલામ પકડ્યા. તળાવમાં મૃત સ્ત્રીઓના તરતાં શબો જોઈને સંભાજી હચમચી ગયો. તેણે ખાનને આવું નહિ કરવા સમજાવ્યો પણ ખાન માન્યો નહિ. સંભાજીની આંખ ઊઘડી ગઈ. તે જે મૂલ્યોમાં જીવ્યો હતો તે જુદાં હતાં અને ખાનનાં મૂલ્યો તદ્દન જુદા દેખાયાં. એવા મૂલ્યની ખાતર તો પિતાજીએ કેદ કર્યો હતો. તેને ખોટું પગલું ભરવા બદલ ભારે પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો.

મરાઠા સરદાર જનાર્દન પંતને દિલેરખાનની નીચતાની ખબર પડી. આવી નીચતા પ્રાર્થના કરવાથી કે અહિંસાનાં આંદોલનો કે ઉપવાસ ઉપર ઊતરવાથી અટકાવી ન શકાય. તેને તો પરાક્રમથી જ અટકાવી શકાય. પ્રજાને અને શાસનને પરાક્રમમુક્ત કરનારા શત્રુઓનું જ ભલું કરનારા થઈ જતા હોય છે. કારણ કે વિના વિરોધે શત્રુઓ મન ફાવે તેવા જુલ્મો કરી શકતા હોય છે.

મરાઠાઓની રગરગમાં શિવાજી મહારાજની આજ્ઞા હતી અને મહારાજની રગરગમાં સમર્થ સ્વામી રામદાસજીનો આદેશ હતો ‘વીરતા પરમો ધર્મ:’. સંદેશ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતો હોય છે. જનાર્દન પંત પોતાની સેના લઈને દિલેરખાન ઉપર તૂટી પડ્યો. તેના સૈન્યને હરાવી દીધું. મોગલો અને દિલેરખાન ઊભી પૂંછડીએ નાઠા. હાશ હવે પ્રજાને શાંતિ થઈ. તેવામાં દિલેરખાનની બીજી સેના ટુકડી આવી પહોંચી, જનાર્દન પંતે તેના ઉપર પણ સપાટો બોલાવ્યો. તેમને ભાગવાનો મોકો જ ન આપ્યો. પૂરી સેનાને જ કાપી નાખી. સેંકડો સ્ત્રીઓ

અને હજારો ગુલામો છોડાવ્યા. પેલી તળાવોમાં ડૂબી મરેલી સ્ત્રીઓનું સાચું તર્પણ કર્યું. ભૂપાળગઢ પાછો લઈ લીધો. તેનું સમારકામ કરાવીને મજબૂત કર્યો.

સંભાજી ભાગ્યા

દિલેરખાનની દુર્દશાના સમાચાર જાણીને ઔરંગઝેબ ધૂંવાંપૂંવાં થઈ ગયો. સંભાજીને સરદારી આપી હતી તે તેને ગમ્યું નહિ. તે પ્રથમથી જ શંકાશીલ હતો. સંભાજીને કેદ કરીને દિલ્લી મોકલી દેવા હુકમ કર્યો. દિલેરખાન ચેતી ગયો. તેણે સંભાજીને ભાગી જવા સૂચના આપી. સંભાજી તો પહેલેથી જ મોગલોના વ્યવહારથી ત્રાસી ગયો હતો. સંભાજી ભાગ્યા અને મહારાજ પન્ડાળામાં હતા ત્યાં જઈ પહોંચ્યા. ભૂલ કરીને ભૂલ સુધારવા માતા-પિતા-વડીલના શરણે જવું એ શરમની નહિ ગૌરવની જ વાત કહેવાય. મહારાજે સંભાજીનો સ્વીકાર કર્યો. પણ કહ્યું કે મને વિશ્વાસ ન થાય ત્યાં સુધી તમારે અહીં પન્ડાળામાં નજરકેદ રહેવું પડશે. સંભાજીના ખર્ચ માટે લાખ રૂપિયાની ઊપજવાળો પ્રદેશ આપ્યો. વિહલ ત્રાંબક દેશપાંડેને કારભારી નિયુક્ત કર્યો. આ વિહલ તે એ જ મુરાર બાજી દેશપાંડેનો પુત્ર થાય, જેણે બે હાથે તલવાર ખેલીને મહારાજને બચાવ્યા હતા અને પોતે શહીદ થઈ ગયા હતા. તેમની સહાય માટે બીજા સરદારો પણ રોકવામાં આવ્યા. મહારાજે સૌને સૂચના આપી કે સંભાજીને સારો ઉપદેશ આપી તેના વિચારો સુધારવા.

મહારાજની સૈનિક મદદથી જ બિજાપુર બચી ગયું હતું. તેથી આદિલશાહના કારભારીએ મહારાજનો આભાર માનતો પત્ર લખ્યો. જવાબમાં મહારાજે પણ એવો જ પત્ર લખીને જણાવ્યું કે ફરી કોઈ વાર જરૂર પડે ત્યારે જણાવશો તો અમે જરૂર મદદ કરીશું. બન્ને વચ્ચે મૈત્રી જામી. મહારાજે સંધિ કરીને બિજાપુર પાસેથી કેટલીક જમીન તથા હક્કો પ્રાપ્ત કર્યા.

કારભારી મસાઉદખાનની ઇચ્છા મહારાજને બિજાપુરની મુલાકાત લેવડાવવાની હતી. તેણે આગ્રહ કર્યો. મહારાજ માની પણ ગયા. પણ મુખ્ય પ્રધાન મોરો પંત પિંગળેએ તેવું ન કરવા જણાવ્યું. મુસ્લિમોનો વિશ્વાસ રખાય નહિ તેમ સમજાવી મહારાજને રોકી લીધા. વ્યંકોજી રાજા પણ હવે સુધરી ગયા હતા. પોતાના ભાઈ અને પુત્રના વિદ્રોહથી મહારાજને ભારે ઉપાધિ થઈ, પણ અંતે તે પાર ઊતરી ગયા.

19-12-10

31. સમુદ્રી યુદ્ધો

રાષ્ટ્રની સર્વોચ્ચ મહત્તા તો તેની સુરક્ષા-વ્યવસ્થાથી જ કાઢી શકાય. રાષ્ટ્ર ભલે દરિદ્ર હોય, ભલે નિરક્ષર હોય, પછી પછાત હોય પણ તે સુરક્ષિત તો છે ને? તેના ઉપર કોઈ ડોળો તો નથી નાખી શકતું, તેની સીમા તો સુરક્ષિત છે ને? તો તે મહાન છે. નેપાળનો જ દાખલો લ્યો. નેપાળ સમૃદ્ધ નથી, સુશિક્ષિત નથી. વૈજ્ઞાનિક રીતે પછાત પણ છે. તોપણ તે કદી કોઈનું ગુલામ થયું નથી. જેવું તેવું પણ તેણે પોતાની આઝાદી ટકાવી રાખી છે. આ તેની ઓછી મહત્તા ન કહેવાય.

ભારત માટે આપણે ગમે તેવાં બણગાં ફૂંકીએ પણ તેની સીમા કદી સુરક્ષિત ન રહી. છેક પ્રાચીનકાળથી હુમલા થતા જ રહ્યા અને તે પણ સફળ પરિણામદાયી નીવડતા રહ્યા. દૂરદૂરની અને નજીકની પ્રજા વારંવાર ચઢી આવતી. જીતતી, રાજ્ય કરતી અને અહીં જ રહી જતી. ખરી મુશ્કેલી મુસ્લિમોના હુમલાથી થઈ. તે માત્ર તલવાર લઈને જ ન આવ્યા, ધર્મ પણ સાથે લાવ્યા. તેમનું આક્રમણ માત્ર ભૂમિ પૂરતું જ ન રહ્યું, ધાર્મિક પણ રહ્યું. જે રીતે બને તે રીતે અહીંની પ્રજાને ઇસ્લામ તરફ વાળવાનું પણ આક્રમણ હતું. ભૂમિ વિજયથી કાલિક ફાયદો હતો પણ ધર્મવિજયથી તો સ્થાયી ફાયદો હતો. એકતરફ ભારતમાં પ્રચલિત ધર્મથી લોકોનો એક ભાગ અસંતુષ્ટ હતો તો બીજી તરફ ઇસ્લામ સ્વીકારવાના ઘણા ફાયદા હતા. એટલે ક્રમે ક્રમે લોકો એ તરફ વળ્યા. ધર્માતરણથી પોતાને મોટી હાનિ થઈ રહી છે તેવું ભાન હિન્દુ ધર્મના મોટા ધર્માચાર્યોને હતું જ નહિ. તેથી સંખ્યારક્ષાનો કાંઈ ઉપાય જ ન કર્યો. સંખ્યાવૃદ્ધિની તો શક્યતા જ ન હતી. આ પરિસ્થિતિ હજી આજે પણ ચાલુ જ છે. મોટાં મોટાં મંદિરો, મહાલયો બંધાય છે. પણ સંખ્યા તીવ્રગતિથી ઘટી રહી છે. તે તરફ ધ્યાન જતું નથી અને કદાચ જાય તો કશું કરી શકાતું નથી. આ કરુણ સ્થિતિ ભવિષ્યની દુર્દશાની નિશાની જ કહેવાય.

શિવાજી મહારાજના સમયમાં બે ધર્મો ભારતને પડકારી રહ્યા હતા. મુસ્લિમોનું વર્ચસ્વ લગભગ પૂરા ભારત ઉપર સ્થપાઈ ગયું હતું. હિન્દુઓના ઉચ્ચ વર્ગના લોકોના સહકારથી તેમની પક્કડ મજબૂત થઈ ગઈ હતી પણ મુસ્લિમોમાં પરસ્પરમાં સ્પર્ધા હતી. સ્પર્ધા હોય એટલે શત્રુતા પણ હોય જ. ઉત્તરમાં તુર્કો પછી અફઘાનો અને પછી મોગલોએ પગદંડો જમાવ્યો હતો. તો દક્ષિણમાં નિઝામશાહી, કુતુબશાહી અને આદિલશાહીનાં રાજ્યોની સત્તા સ્થાપિત થઈ ચૂકી હતી. વિજયનગરમાં હિન્દુ રાજ્ય હતું, પણ તે અસ્ત પામી ચૂક્યું હતું. નાનાં ખંડિયાં રાજ્યો ભલે હોય પણ કોઈ મોટું સામ્રાજ્ય ન હતું. એવામાં એક નવી શક્તિનો ઉદય થયો. ગોરી પ્રજા સમુદ્ર માર્ગે આવી. એક પછી એક પોર્ટુગીઝો, ડચો, ફ્રેંચો અને છેવટે અંગ્રેજો આવ્યા. બધા જ વ્યાપાર કરવા આવ્યા હતા. તે ચઢિયાતાં શસ્ત્રોના પણ વ્યાપારી હતા. દેશી રાજાઓ તેમની પાસેથી શસ્ત્રો ખરીદતા અને યુદ્ધો કરતા. ખુદ મહારાજ પણ તોપો ખરીદતા અને તેમની ભવાની તલવાર ગોરાઓ પાસેથી ખરીદેલી હતી. આપણાં જહાજોની તુલનામાં તેમનાં જહાજો ઘણાં મોટાં અને મજબૂત રહેતાં. એમ કહી શકાય કે શસ્ત્રોની બાબતમાં તો તે આપણા કરતાં ચઢિયાતા હતા. આમ તો બધી રીતે ચઢિયાતા જ કહેવાય. ચઢિયાતા ન હોત તો મુઝીબર પ્રજા અહીં જામી ન શકી હોત અને રાજ પણ ન કરી શકી હોત. આ કટુ સત્યને આપણામાંના ઘણા સ્વીકારી શકતા નથી. તેથી તે બણગાંખોર થઈ ગયા છે. બણગાં મારીને પણ ગૌરવ તો લઈ શકાય છે. ભલે તે ખોખલું જ કેમ ન હોય!

સમુદ્રી કિનારે મુઝીબર આફ્રિકન પ્રજા પણ પગ જમાવી ચૂકી હતી. તે હતી સીદી પ્રજા. તેણે જંજીરાનો ટાપુ કબજે કરીને સમુદ્ર ઉપર દમ-દાટી મારતો હતો. મહારાજનાં જહાજો સાથે તેને અવાર-નવાર ટસલ થયા કરતી. હજી સુધી તેને સંપૂર્ણ હરાવી શકાયો ન હતો. કારણ કે તે મોગલોનો આશ્રિત થઈ ગયો હતો. મહારાજનું રાજ્ય સમુદ્રકિનારે ફેલાયેલું હતું. કુર્લાથી કોંકણપટ્ટી સુધીનો પ્રદેશ મહારાજના હાથમાં હતો. મુંબઈ અને સુરત અંગ્રેજોના હાથમાં હતું. એવું કહેવાય છે કે ઇંગ્લેન્ડના દ્વિતીય ચાર્લ્સનાં લગ્ન પોર્ટુગીઝની રાજકુમારી સાથે થયાં હતાં. તેની પહેરામણી નિમિત્તે મુંબઈના માછીમારોનો ટાપુ ચાર્લ્સને મળ્યો હતો. ચાર્લ્સે આ ટાપુ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને વાર્ષિક 10 પાઉન્ડના ભાડે આપ્યો હતો. એટલે ત્યારે તે ટાપુ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના હાથમાં હતો. તેનો ગવર્નર અંગિયર હતો, જે ડાહ્યો વ્યવહારુ માણસ હતો. તે મોગલો સીદી અને શિવાજી મહારાજ એમ ત્રણે સાથે મેળ કરીને વ્યાપાર કરવામાં માનતો હતો. તેની પરવાનગી ન હોવા છતાં પણ પોતાનાં જહાજો મહારાજના પ્રદેશમાં લૂંટફાટ કરવા મુંબઈ થઈને મોકલતો રહેતો હતો. તે પણ ફૂર હતો અને હિન્દુ પ્રજાને સતાવતો રહેતો. તેથી મહારાજે અંગ્રેજ ગવર્નર અંગિયાર સાથે સંધિ કરી હતી. સીદીના ત્રાસથી હિન્દુ પ્રજાને મુક્ત કરવા અંતે મહારાજે

વહાણો તૈયાર કર્યા. બન્ને વચ્ચે સમુદ્રયુદ્ધ થયું, જેમાં મહારાજનાં વહાણોએ સીદીને હરાવી દીધો અને છેક સુરત સુધી ભગાડી દીધો. મહારાજે જંજીરાને ઘેરો ઘાત્યો પણ સીદી સુરતથી મોટી શક્તિ લઈને આવી પહોંચ્યો અને ઘેરો ઉઠાવી લેવો પડ્યો. ફરીથી ઈ. સ. 1676માં મોરો પંત દશ હજારની સેના લઈને ચઢી આવ્યો. તે જીતવાની અણી ઉપર હતો ત્યાં મોગલોની મદદ આવી પહોંચવાથી સીદી હારતાં હારતાં બચી ગયો.

ચાર બ્રાહ્મણો

ત્યારે બ્રાહ્મણોનું ભારે માન હતું. મહારાજની સેનામાં અને વહીવટમાં તો બ્રાહ્મણો જ છવાયેલા રહેતા. મુસ્લિમોના વહીવટમાં પણ તથા ગોરાઓના કારભારમાં પણ બ્રાહ્મણો છવાયેલા રહેતા. તેનું કારણ તેમનું શિક્ષણ, કુશળતા અને વફાદારી હતું. સીદી તો પ્રથમથી જ કૂર હતો. તે પ્રજાને ભારે રંજાડતો, તેનાથી પ્રજા ત્રાહી ત્રાહી પોકારતી. એક દુષ્ટ બ્રાહ્મણે સીદી સાથે મળીને બ્રાહ્મણોને પકડવાનું કાવતરું રચ્યું. તેણે વિશ્વાસઘાત કરીને ચાર બ્રાહ્મણોને પકડી લીધા અને વહાણમાં સીદી પાસે મોકલી દીધા. સીદીએ તેમને વહાણોમાં કેદ કરી લીધા. પણ ચેઉલના મરાઠા સરદારને આ વાતની જાણ થતાં તેણે અંગ્રેજોને ધમકી આપી કે આ બ્રાહ્મણોને તત્કાળ છોડી મુકાવો નહિ તો અન્ન-કાષ્ટ વગેરે બંધ કરાવી દઈશું. અંગ્રેજોએ ભીષણ દબાણ કરીને સીદી પાસેથી ચારે બ્રાહ્મણોને મુક્ત કરાવ્યા. અને પકડી જનારામાંથી ત્રણને ફાંસીએ લટકાવ્યા. બાકીના લોકોને દેશનિકાલ કરી દીધા. આ ઘટના 1677માં ઘટી, ત્યારે મુંબઈનો ગવર્નર જોન પેટિટ હતો.

મોરો પંત પણ ચાર હજારની સેના લઈને બ્રાહ્મણો ઉપરના ત્રાસને દૂર કરવા પહોંચી ગયો. મોરો પંતનાં વહાણો છેક પનવેલ સુધી પહોંચી ગયાં. પણ પોર્ટુગીઝો રૂપી અડચણો આવવાથી આગળ વધી શકાયું નહિ. મહારાજે મોરોને રાયગઢ પાછો બોલાવી લીધો.

જંજીરાને ફરી ઘેરો

ઈ. સ. 1676માં મહારાજે જંજીરાને ફરીથી ઘેરી લીધો. તેના ઉપર સખત તોપોનો મારો ચલાવ્યો. પણ સફળતા ન મળી. અંતે ઘેરો ઉઠાવી લેવો પડ્યો.

ખંદેરીનું યુદ્ધ

મુંબઈથી બાર માઈલ દૂર ખંદેરી અને ઉંદેરી નામના બે બેટ છે. સામેનો કિનારો માત્ર 2-3 માઈલ દૂર છે. આ બેટ નિર્જન છે. માત્ર જંગલ જ છે. જો આ બેટોને કબજે કર્યા હોય તો મુંબઈ આવતાં-જતાં વહાણો ઉપર દષ્ટિ રાખી શકાય. આવું વિચારીને બન્ને બેટો કબજે લઈને તેમાં મજબૂત કિલ્લા બાંધવાનો મહારાજે વિચાર કર્યો. યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા સેનાપતિએ સર્વપ્રથમ સામુદ્રિક દષ્ટિએ મહત્ત્વનાં સ્થળો કબજે કરી લેવાં જોઈએ. યુદ્ધના જય-પરાજયમાં સામુદ્રિક સ્થળો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતાં હોય છે. મહારાજે પ્રથમ પોતાનાં વહાણો, મજૂરો અને સિપાહીઓ ખંદેરી બેટ ઉપર મોકલ્યાં. અને કામ શરૂ કરાવી દીધું. જ્યારે અંગ્રેજોને આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તે ચોંકી ઊઠ્યા. તેમને ખ્યાલ આવી ગયો કે જો આ બેટ ઉપર મહારાજનું થાણું સ્થાપિત થઈ જશે તો અમને પારાવાર નુકસાન થશે, તેમણે વિરોધ કર્યો. તો બીજી તરફ પોર્ટુગીઝોએ પણ પોતાનો દાવો કર્યો. પણ મહારાજે એકેની પરવા કર્યા વિના જ બેટ ઉપર કામ ચાલુ રાખ્યું. અંગ્રેજોનો દાવો હતો કે મુંબઈ સહિત આ બેટો પણ અમને પોર્ટુગીઝો તરફથી મળ્યા છે. તો બીજી તરફ પોર્ટુગીઝોનો દાવો હતો કે આ બેટો તો અમારા જ છે. અમે અહીં વસ્તી વસાવવાના હતા પણ મીઠું પાણી ન મળતાં વસ્તી વસાવી નથી. અંગ્રેજો ચૂપ ન રહ્યા. ભાગોળે આવેલા શત્રુને જોઈને જે ચૂપ રહે તે મરવાનો જ થાય. અંગ્રેજોએ ત્રણ યુદ્ધજહાજો તૈયાર કર્યા. તેમાં 40 યુરોપિયન અમલદારો નિમ્યા. મહારાજના માણસોને તત્કાળ બેટમાંથી ખદેડી મૂકવાની કામગીરી તેમને સોંપી, રાજકીય નિર્ણયો શક્તિથી થતા હોય છે અને શક્તિથી લાગુ કરી શકાતા હોય છે. સદ્ભાવથી માત્ર વાતાવરણ બને છે. નિર્ણયો લાગુ કરી શકાતા નથી. અંગ્રેજોનાં વહાણો બેટ નજીક પહોંચી ગયાં. યુદ્ધ થવાની તૈયારી જ હતી તેવામાં ચોમાસું આવી ગયું. ધોધમાર વરસાદ પડવા લાગ્યો. તેથી જહાજો પાછાં મુંબઈ જતાં રહ્યાં. વરસાદ બંધ રહી જતાં અંગ્રેજોએ ફરી જહાજો મોકલ્યાં. આ વખતે સોળ તોપોવાળી ‘રીવેન્જ’ નામની ફ્રિગેટ પણ મોકલી. ફ્રિગેટનો લેફ્ટનેન્ટ અને થોડા માણસો બેટ ઉપર ઊતર્યા. આ તેમની ભૂલ હતી. જળમાં રહીને જ સુરક્ષિત યુદ્ધ કરવાનું હતું. પણ દારૂના નશામાં પેલાને ભાન રહ્યું નહિ. મહારાજના સૈનિકો સાથે યુદ્ધ થયું. તેમાં લેફ્ટનેન્ટ અને બીજા છ ગોરાઓ માર્યા ગયા. તેમનાં જહાજો મહારાજે કબજે કરી લીધાં.

અંગ્રેજોએ મુંબઈના ગવર્નરને વધારે કુમક મોકલવા વિનંતી કરી. અંગ્રેજોનાં આઠ જહાજો આવી પહોંચ્યાં. જેમાં એક તો ફ્લિગેટ હતી. આ જહાજો ઉપર બસો માણસો યુદ્ધ કરનારા હતા. ભયંકર યુદ્ધ થયું. પણ અંગ્રેજવહાણો ગભરાઈને મુંબઈ તરફ ભાગી ગયાં. માત્ર રીવેન્જ ફ્લિગેટનો કેપ્ટન જ ન ભાગ્યો. તે ધીરજ રાખીને ઊભો રહ્યો. અને તોપોના ગોળા છોડતો રહ્યો. અંતે તેણે દગાબાજીની યુક્તિ કરી. પોતાના જહાજ ઉપરથી ધ્વજ ઉતારી લીધો અને સંધિ કરવાનો ધ્વજ ચઢાવ્યો. તોપોના ગોળા બંધ કરી દીધા. તેથી મહારાજનો સરદાર દૌલતખાન વિશ્વાસમાં આવી ગયો. તે 24 વહાણો લઈને ફ્લિગેટની નજીક આવ્યો. નાની હોડીઓ ઉતારી ફ્લિગેટ ઉપર પોતાનાં માણસો મોકલ્યા. પણ ઓચિંતાના જ ફ્લિગેટમાંથી તોપના ગોળા છૂટવા માંડ્યા. મહારાજનાં પાંચ જહાજો ભાંગીને જળમાં ડૂબી ગયાં. મરાઠા જહાજો ભાગ્યાં. ફ્લિગેટ પાછળ પડ્યું પણ હાથ ન આવ્યાં. હવે નાગોઠણાની ખાડીમાંથી દૌલતખાને ખંડેરી માટે માલસામાન પુરવઠો મોકલવા માંડ્યો.

અંગ્રેજોનું ધ્યાન ફેરવવા મહારાજે પાંચ હજારનું સૈન્ય કલ્યાણ મોકલવાનું નક્કી કર્યું. પણ પોર્ટુગીઝો રસ્તો આપતા ન હતા. અંગ્રેજો ઘણા ગભરાયા. તેમણે સંધિ કરવા પોતાનો દૂત મહારાજ પાસે રાયગઢ મોકલ્યો. બીજી તરફ મહારાજના માણસો ખંડેરી ઉપર બાંધકામ ચાલુ રાખવા માંડ્યા.

જંજીરાનો સીદી મોગલોની સહાયતાથી ખંડેરી ઉપર ચઢી આવ્યો. અને તોપો ફોડવા લાગ્યો. મરાઠાઓ પણ પોતાની તોપો તેમની સામે ફોડવા લાગ્યા. અંગ્રેજો તટસ્થ રહ્યા. અંગ્રેજોને ભય હતો કે સીદી જો આ બેટોનો કબજો કરી લે તો તે તો મહારાજ કરતાં પણ ખોટું કહેવાય. કારણ કે સીદી બહુ ફૂર હતો. તેણે મહારાજના તાબાનાં ચાર ગામ બાળી નાખ્યાં તથા સ્ત્રી-પુરુષોને ગુલામ બનાવ્યાં હતાં.

ખંડેરી બેટ ઉપર એક તરફ મહારાજનું બાંધકામ ચાલતું હતું તો બીજી તરફ સીદીના જહાજોના તોપગોળા વરસતા હતા, પણ મરાઠા મચક આપતા ન હતા. સીદી થાક્યો. તેણે વિચાર કર્યો કે ખંડેરી બેટ તો હવે લેવાશે નહિ પણ નજીકનો ઉંદેરી બેટ કબજે કરી લઉં. તેણે પોતાનાં માણસો ઉંદેરી ઉપર ઉતારી દીધાં. મરાઠા જહાજો લઈને દૌલતખાન પહોંચી ગયો. અને સીદીનાં જહાજો ઉપર હુમલો કરી દીધો. પણ કોઈ નિર્ણયાત્મક પરિણામ ન આવ્યું. તેથી દૌલતખાને પાછા ખંડેરી બેટ આવી તેની ઊંચી જગ્યાએ તોપો ચઢાવીને ઉંદેરી બેટ ઉપર ગોળા વરસાવવા માંડ્યા. બન્ને તરફથી ભીષણ ગોળાબારી ચાલતી રહી. અંતે દૌલતખાન ફરીથી પોતાનાં વહાણો લઈને ઉંદેરીમાં ઊભેલાં સીદીનાં જહાજો ઉપર તૂટી પડ્યો. ચાર કલાક સુધી ભીષણ યુદ્ધ થયું. તેમાં મરાઠાઓનાં ચાર જહાજો ભાંગી ગયાં. તથા પાંચસો માણસો મરણ પામ્યાં અને કેટલાંક પકડાયાં. સીદી જીતી ગયો. મરાઠાસૈન્ય રાજાપુર તરફ ચાલ્યું ગયું.

ફરીથી મરાઠાસૈન્ય તૈયાર થઈને ખંડેરી આવ્યું. અને સીદીની સેના ઉપર હુમલો કર્યો. ભીષણ યુદ્ધના અંતે ખંડેરી બેટ મહારાજના હાથમાં આવી ગયો. ખંડેરી અને ઉંદેરી બન્ને બેટો નૌસેના વિજયનું અદ્ભુત ઉદાહરણ જ કહી શકાય. હવે સીદી તથા અંગ્રેજો બન્નેની નજીક મહારાજનાં થાણાં સ્થાપિત થઈ ગયાં હતાં.

20-12-10

*

32. મહાપ્રસ્થાન

બીજું કશું નિશ્ચિત હોય કે ન હોય પણ મરણ તો નિશ્ચિત જ છે. જીવનનાં બધાં સૂત્રો માણસના હાથમાં નથી હોતાં ખાસ કરીને મરણની દોરી તો નથી જ હોતી. મૃત્યુ નિશ્ચિત હોવા છતાં કોઈને મરવાનું ગમતું નથી. પરલોકના સુખોની ગમે તેટલી લોભામણી લાલચો આપી હોય તોપણ કોઈને આ લોક છોડવાની ઇચ્છા થતી નથી. એનો અર્થ એ થયો કે આ લોક દુઃખદાયી નહિ સુખદાયી છે. આ લોકને સતત દુઃખદાયી હોવાનો ઉપદેશ આપનારા પણ મરવા માગતા નથી. આ લોક મોટા ભાગના લોકો માટે સુખદાયી છે. હા, તેમાં દુઃખો પણ રહેવાનાં જ. માત્ર સુખ ક્યાંય હોતું જ નથી. હોય તો તેની કિંમત ન હોય, દુઃખ જ સુખની કિંમત કરાવે છે. એટલે સુખ-દુઃખ બન્ને સાથે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં રહેવાનાં જ. મારી દષ્ટિએ મરણ વખતે જો માણસ ભાનમાં હોય અને પ્રતીતિ થઈ જાય કે હવે ખેલ ખલાસ થઈ જવાનો છે. તો તેનાં પાંચ સ્વરૂપો અનુભવાય.

1. કૃતકૃત્યતા—ધન્યતા
2. સંતોષ
3. અસંતોષ
4. ઘોર અસંતોષ અને
5. ભયંકર મનોવેદના

1. કૃતકૃત્યતા

બહુ થોડા ભાગ્યશાળી પુરુષો હોય છે. જે મરતી વખતે ધન્યતા અનુભવતા હોય છે. પહેલી ધન્યતા ઉત્તમ જીવન જીવ્યાની. બીજી ધન્યતા બધી જવાબદારીઓ પૂરી કરી દીધાની અને ત્રીજી ધન્યતા ઉત્તમ હાથોમાં વારસો સોંપ્યાની. આવા લોકો જરાય મનોવેદના વિના શાંતિથી પ્રાણત્યાગ કરતા હોય છે. હા, એવું બને કે આરોગ્ય સારું ન હોય તો શારીરિક કષ્ટો ભોગવવાં પડે. બાકી મન શાંત હોય, કૃતકૃત્ય હોય.

2. સંતોષ

આ બીજા પ્રકારમાં એવા લોકો આવે છે, જેમણે ઘણી મોટી ઇચ્છાઓ ન કરી. જે નાની અને થોડી કરી તે પૂરી થઈ. તેમણે ધાર્યા કરતાં અને યોગ્યતા કરતાં ઘણું મેળવ્યું. તેથી તેમને સંતોષ થયો. બધું માપસરનું અને સારું પ્રાપ્ત કર્યું હોવાથી ઝૂંપડામાં પણ સંતોષ છે. તે શાંતિથી મરી શકે છે.

3. અસંતોષ

આ એવા લોકો હોય છે જેમણે પોતાની યોગ્યતા અને ક્ષમતા કરતાં પણ ઘણી મોટી ઇચ્છાઓ કરી અને પૂરી ન કરી શકાઈ. તેનો અફસોસ રહ્યા કરે છે. હજી ઘણા ખેલ કાઢવાના છે અને પરોઢિયું થઈ ગયું છે. ઘણા ખેલ બાકી રહી જવાનો અસંતોષ અને પીડા છે. આવા લોકો શાંતિથી મરી શકતા નથી. તેમને બાજી ફેલાવતાં તો આવડી પણ સમય રહેતાં સમેટી લેતાં ન આવડી. તેથી દુઃખી છે.

4. ઘોર અસંતોષ

આવા લોકોને ઘોર અસંતોષ હોય છે. તેનું કારણ માત્ર અધૂરી ઇચ્છાઓ કે અધૂરાં કાર્યો જ નહિ પણ પોતાનું ઘોર અપમાન કરનાર શત્રુઓ સાથે બદલો ન લઈ શકવાની પીડા હોય છે. હજી ઘણાં અનિષ્ટો કરવાનાં બાકી રહી ગયાં છે. ઘણો વિનાશ બાકી રહી ગયો છે, તેનો ઘોર અસંતોષ હોય છે. આ રાક્ષસી પ્રકૃતિના માણસો હોય છે.

5. ભયંકર મનોવેદના

આ એવા લોકો હોય છે જેમની પાસે પ્રચંડ સંપત્તિ તો હોય છે. પણ કાં તો વારસદાર નથી હોતો, કાં પછી હોય છે તો નીચ પ્રકૃતિનો વારસદાર હોય છે. જે બાપને ધગધગતી પીડા-ડામ દેતો રહે છે. કેટલીક વાર એવું પણ બને કે જેને વારસદાર બનાવવો છે તેને બનાવી ન શકાય અને દુશ્મન જેવો, જે નથી ગમતો તે વારસદાર થઈ જાય. આવા લોકો મહાવ્યથા અનુભવતા હોય છે.

મહારાજ પાંચમી કક્ષામાં આવે છે. તેમને સાત કે આઠ પત્નીઓ હતી. તેમાંથી સઈબાઈ સૌથી પ્રથમ પત્ની હતી. તેમનાથી તેમને સંભાજી

પુત્ર થયો હતો, જે કુલાંગર હતો. મહારાજે તેને કેદ કરવો પડ્યો હતો, પછી ભાગીને મોગલોમાં ભળી ગયો અને પિતા સામે યુદ્ધ કરવા આવ્યો. ફરીથી તેને પન્ડાળામાં કેદ રાખ્યો હતો. તેનાથી મહારાજને સંતોષ ન હતો. કારણ કે તેનાં લક્ષણો સારાં ન હતાં. મહારાજની દ્વિતીય પત્ની સોયરાબાઈ હતી. તેનો પુત્ર રાજારામ હતો. મહારાજ તેને ગાદી સોંપવા માગતા હતા. પણ તે હજી કાચી ઉંમરનો હતો. માથે સંભાજીની તલવાર લટકતી હતી. મુસ્લિમો ખાસ કરીને મોગલોમાં એવી પ્રથા રહી છે કે સત્તા પ્રાપ્ત કરવામાં જે કોઈ અડચણરૂપ હોય તેની હત્યા કરાવી નાખવી કે પછી આંખો ફોડી નાખવી. જેથી કાયમનો કાંટો દૂર થઈ જાય. પણ આપણે તેવું કરી શકતા નથી. તેથી નિષ્કંટક રાજ્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી. વ્યક્તિ જીવતી હોય તો લોકો તેનો પક્ષ લે. પણ જો વ્યક્તિ જીવતી ન હોય તો સગીપત્ની પણ તેનો પક્ષ ન લે. આપણે ‘જીવો અને જીવવા દો’માં માનીએ છીએ.

ખજાનો લૂંટવો

યુદ્ધપ્રવૃત્તિ સૌથી વધુ ખર્ચાળ હોય છે. જેનું અર્થતંત્ર સારું હોય તે જ લાંબો સમય અનેકમુખી યુદ્ધ કરી શકતો હોય છે. ત્યારે રાજ્યની મુખ્ય આવક જમીન-મહેસૂલથી થતી. દુષ્કાળ પડવાથી ખેડૂતો દરિદ્ર રહેતા. બીજી ખાસ કોઈ આવક રહેતી નહિ. ગોરીપ્રજા જમીન-મહેસૂલ ઉપર રાષ્ટ્ર ન ચલાવતી. તે પુષ્કળ ઉદ્યોગો અને વ્યાપાર પણ કરતી. જેમાંથી પુષ્કળ રેવન્યૂ મળતું. મહારાજનો યુદ્ધનો ખર્ચો લૂંટફાટ અને ખંડણીથી નીકળતો. મોગલો લૂંટફાટ ન કરતા. તેથી દક્ષિણનાં યુદ્ધો તેમના માટે મોટો કૂવો સાબિત થયો હતો. ઔરંગઝાબાદને અવારનવાર ધન મોકલવું પડતું, તેના દ્વારા યુદ્ધ થતું હતું. મહારાજના ગુપ્તચરોએ સમાચાર આપ્યા કે દિલ્લીથી મોટો ખજાનો લઈને મોગલસેના ઔરંગઝાબાદ જઈ રહી છે. મહારાજે પાકી યોજના બનાવીને ધાડ પાડી અને ખજાનો લૂંટી લીધો. પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યું. તે તેમણે રાયગઢ મોકલી દીધું. પણ આ વખતે મહારાજને ભારે થાક લાગ્યો. શરીરમાં જીર્ણજ્વર આવવા લાગ્યો. શરીર જ્યારે થાક અનુભવે તો સમજવું કે વૃદ્ધાવસ્થા શરૂ થઈ ગઈ છે. જુવાનીને થાક ન હોય, શ્રમ હોય. જે વિશ્રામથી દૂર થઈ જાય. મહારાજે ઘણી દવાઓ કરી પણ તાવ દૂર ન થયો. મોરો પંત સુરત લૂંટીને (ત્રીજી વાર) રાયગઢ આવી ગયો હતો. મહારાજ અસ્વસ્થ હતા.

મહારાજને મૃત્યુના ભણકારા વાગી ચૂક્યા હતા. હજી તેમની વય માત્ર 53 વર્ષની જ હતી, તોપણ તે સમજી ગયા કે હવે મહાપ્રસ્થાનનો વારો આવી ગયો છે. હાર્ટ એટેકથી ઓચિંતાનું માણસનું મરણ થાય તે સારું નહિ. જોકે તેમાં તે લાંબો સમય રિબાય નહિ, પણ તેને પાછળની વ્યવસ્થા કરવાનો સમય ન મળે. જેની પાસે ઘણુંબધું હોય અને કશી વ્યવસ્થા ન કરી શકાય હોય તો પાછળ ઘોર અવ્યવસ્થા થઈ જાય અને બધું છિન્ન-ભિન્ન થઈ જાય. મહારાજને પાછળની વ્યવસ્થાની ભારે ચિંતા હતી. સંભાજી કુપુત્ર નીકળ્યો હતો તેથી રાજ્યની લગામ તેના હાથમાં ન જવી જોઈએ તેવી ચિંતા કોરી ખાતી હતી. રાજારામને રાજ સોંપવું હતું પણ તે હજી સગીર હતો. તેને સંભાજી શાંતિથી રાજ કરવા નહિ દે તેવી સાચી ચિંતા હતી. આવા સમયે નજીકના મહત્ત્વના મોટા સરદારો ખાસ ભૂમિકા ભજવતા હોય છે. મહારાજે બધા મોટા સરદારોને બોલાવ્યા, જેમાં નીચે મુજબના મહત્ત્વના હતા:

1. મોરો પંત પેશ્વા—પ્રધાનમંત્રી
2. પ્રહ્લાદ પંત—ન્યાયાધીશ
3. બાલાજી સાવજી—ચિટનીસ
4. રામચંદ્ર પંત—અમાત્ય
5. રાવજી સોમનાથ
6. સૂર્યાજી માલસૂરે
7. બાજી કદમ
8. મહાદજી નાયક
9. પાન સંબળ

જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ મરણપથારીએ હોય ત્યારે નજીકના મહત્ત્વના માણસો તેના વારસાની ખટપટમાં લાગી જાય. હજી તો તે મર્યો પણ ન હોય તે પહેલાં તો મિટિંગો થવા લાગે.

મહારાજે સૌને જણાવ્યું કે હવે હું વિદાય થઈ રહ્યો છું. મારા પિતાની નાની જાગીરમાંથી મેં ઘણું મોટું મહત્ત્વનું રાજ્ય મેળવ્યું છે. પણ આ

બધું સંભાળી શકે તેવો વારસદાર નથી. સંભાળ છે પણ તે યોગ્ય નથી. તેને કશું સોંપાય નહિ, મારા મૃત્યુ પછી તમે અંદરોઅંદર વિરોધી ન થઈ જશો. હું ખૂબ જ નિરાશ છું. મને શાંતિ નથી. હું ભારે અસંતોષ, ઉદ્વેગ અને લાચારીથી વિદાય થઈ રહ્યો છું. જો મારે સારો વારસદાર હોત તો હું શાંતિથી મરત. મારી ઈચ્છા રાજારામને ગાદીએ બેસાડવાની છે. પણ તે નાનો છે. તોપણ તમે બધા તેના પડખે રહેજો અને સાથ આપજો.

મહારાજે સૌને યથાયોગ્ય ભલામણો કરી પછી તેમણે પ્રાયશ્ચિત્ત સ્નાન કર્યું. આ સ્નાનનો અર્થ થાય છે કે ‘મારાથી જાણતાં-અજાણતાં જે પાપો થયાં હોય તે ક્ષમા થાય.’ પછી આખા શરીરે ભસ્મ લગાવી. રુદ્રાક્ષ-તુલસીની માળાઓ ધારણ કરી. દર્ભાસન ઉપર બેઠા, વિદ્વાનોને બોલાવી કથા શ્રવણ કરી, સંન્યાસી મહાત્માઓને બોલાવી આત્મા અને પરલોકની વૈરાગ્યભરી વાતો સાંભળી પછી હરિભજન કરવા લાગ્યા. સો ગાયોનું દાન કર્યું. ગીતા અને વિષ્ણુસહસ્રનામનો પાઠ કરાવ્યો. તે સમયે એટલે કે 5 એપ્રિલ, 1680ના રોજ બરાબર મધ્યાહ્ને તેમણે દેહત્યાગ કરી દીધો. પ્રાણત્યાગ વખતે ‘શ્રીરામ’ શબ્દ બોલતા હતા. મહારાજ દંઢ શ્રદ્ધાવાળા હતા.

મહારાજના અવસાનના સમાચાર ફેલાય નહિ તે માટે કડક વ્યવસ્થા કરી, કોટના દરવાજા બંધ કરાવી દીધા. કિલ્લામાં જ મહત્ત્વના સરદારોની હાજરીમાં તેમનો અગ્નિદાહ કરાવી દીધો. જો સમાચાર ફેલાઈ જાય તો હજારો માણસો ઊમટી પડે. અને પન્હાળામાં કેદ કરેલો સંભાળ ભારે ઉત્પાત મચાવે તેથી બધું સાદી રીતે જ કરવામાં આવ્યું. મહારાજની તૃતીય પત્ની પૂતળાબાઈ મહારાજ સાથે સતી થઈ ગઈ. કદાચ મરાઠા પરંપરામાં આ પ્રથમ જ સતી થવાનો દાખલો હશે. એક માન્યતા પ્રમાણે તે નેતાજી પાલકરની કન્યા હતી. નેતાજી હિન્દુમાંથી મુસ્લિમ અને પછી મુસ્લિમમાંથી હિન્દુ થયેલા.

મહારાજની સાત પત્નીઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે:

1. સઈબાઈ મોહિતે
2. સોયરાબાઈ શિર્કે
3. પૂતળાબાઈ પાલકર
4. સકવારબાઈ ગાયકવાડ
5. સગુણાબાઈ શિર્કે
6. લક્ષ્મીબાઈ
7. ગુણવંતાબાઈ.

સોયરાબાઈને રાજારામ નામનો પુત્ર ઈ. સ. 1664માં થયો હતો. મહારાજના મરણ વખતે તે 16 વર્ષનો જ હતો. પ્રધાનમંડળે તરત જ રાજરક્ષાની વ્યવસ્થા કરી દીધી. પન્હાળામાં હીરોજી ફરજંદને સંભાળને સાચવી રાખવા જણાવ્યું. સંભાળને મહારાજના અવસાનની ખબર પડી ગઈ. તે મુસ્લિમો જેવો જ મહાકૂર હતો. તેના ઉપર હાથ ઉપાડાય નહિ. કારણ કે મહારાજનો પુત્ર હતો. તેથી હીરોજી પન્હાળા છોડીને ચાલ્યો ગયો. સંભાળએ પૂરો કિલ્લો પોતાના કબજામાં લઈ દીધો. જેમણે વિરોધ કર્યો તેમને કિલ્લા ઉપરથી નીચે ફેંકીને મારી નાખ્યા.

જનાર્દન પંતને સમાચાર મળ્યા તો તેણે કિલ્લો ઘેરી લીધો. પણ પછી સેનાને ઘેરામાં રાખીને કોલ્હાપુર જતો રહ્યો. પ્રધાનમંડળમાં એકતા ન રહી. આપણે ભારતીયો ટીમબદ્ધ કામ કરી શકતા નથી. આપણે તો કોઈ ને કોઈ ડિક્ટેટર જ જોઈએ. હવે કોઈ ડિક્ટેટર રહ્યો નહોતો. જનાર્દન પંત કોલ્હાપુરથી પાછો આવ્યો તો સંભાળએ તેને કેદ કરી લીધો. હંબીરરાવે સરનૌબત પણ સંભાળ તરફ ઝૂકી ગયો. સંભાળ રાયગઢ ઉપર ચઢી આવ્યો. ઘણા મરાઠા તેની સાથે ભળી ગયા. સંભાળ કિલ્લામાં દાખલ થઈ ગયો અને અણણાજી દત્તોપંતના પગમાં બેડીઓ નાખી દીધી. રાજારામને કેદ કરી લીધો. તેની માતા સાયરાબાઈને પણ પકડી મંગાવી. તેના ઉપર મહારાજને વિષ ખવડાવી મારી નાખવાનો આરોપ મૂક્યો. બધા વિરોધીઓનો નાશ કર્યા પછી ઓગસ્ટ મહિનામાં પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવી લીધો. મહારાજના અવસાનને ચાર મહિના વીતી ચૂક્યા હતા. આ ચાર મહિના ભારે ઊથલપાથલમાં વીત્યા હતા.

૩૩. સંભાજનો કરુણ અંજમ

આપણે ત્યાં આશીર્વાદ નામનો એક શબ્દ છે. મુસ્લિમો તેને દુઆ શબ્દથી વ્યક્ત કરે છે. આપણે એવું માનીએ છીએ કે કોઈ પણ શુભ કામ કરતાં પહેલાં, દેવ-ગુરુ-વડીલોના આશીર્વાદ લેવા જોઈએ. અને કાર્ય પૂરું થયા પછી પણ આ સૌને વંદન કરવાં જોઈએ. શિવાજી મહારાજ જ્યારે પણ મહત્ત્વનું કાર્ય કરતા ત્યારે મા ભવાની, માતા જીજાબાઈ અને સ્વામી રામદાસના આશીર્વાદ જરૂર લેતા. કેટલીક વાર અસંભવ પણ સંભવ થઈ જતું. આમ કરવાથી એક તો વ્યક્તિને મિથ્યા અહં નથી થતો અને બીજી તરફ તે છકી નથી જતો. સાચા ભાવથી સારા કામ માટે સારા સંત પુરુષના આશીર્વાદ ફળતા પણ હોય છે. શિવાજી મહારાજે શૂન્યમાંથી વિશાળ સામ્રાજ્યનું નિર્માણ કર્યું. તેમાં આશીર્વાદે પણ ભાગ ભજવ્યો હતો. યથા રાજા તથા પ્રજા તેમનું અનુકરણ મંત્રીઓ, સરદારો વગેરે સૌ કોઈ કરતા રહેતા તેથી એક શુદ્ધ-પવિત્રતાનું વાતાવરણ બની જતું.

આ ગુણો પુત્ર સંભાજીમાં ન હતા. વ્યક્તિના જીવનમાં સદ્ગુણો સૌથી મોટી સંપત્તિ કહેવાય અને દુર્ગુણો પોતાના જ પાળેલા દુશ્મનો કહેવાય. સંભાજીમાં સદ્ગુણો થોડા અને દુર્ગુણો વધારે હતા. પિતા-પુત્રને બનતું નહિ. તેને બે વાર પન્હાળાના કિલ્લામાં કેદ કરવામાં આવ્યો હતો. તે ભાગીને મોગલ સરદાર દિલેરખાન સાથે ભળી ગયો હતો એટલું જ નહિ, પિતાના કિલ્લા ઉપર હુમલો લઈ આવીને કિલ્લો પડાવી લીધો હતો. તે ફૂર અને હલકી વૃત્તિનો થઈ ગયો હતો. તેને જોઈ જોઈને મહારાજ ભારે સંતાપ કરતા રહેતા. પણ કશું પરિવર્તન થતું નહિ.

મહારાજના અવસાનના સમાચાર જાણતાં જ તેણે પન્હાળામાં ભારે ઉત્પાત મચાવ્યો હતો. ઘણાને મારી નાખી તે રાયગઢ પહોંચી પોતે પોતાની મેળે ગાદીએ બેસી ગયો હતો. ન તો તેને કોઈએ આશીર્વાદ આપ્યા કે ન દુઆ આપી. હજારોનાં મન કકળાવીને મેળવેલી સંપત્તિમાં આશીર્વાદ ન હોય, કકળાટ જ હોય, તે 1680માં ગાદીએ બેઠો અને 1689માં કરુણ રીતે માર્યો ગયો. તેણે નવ જ વર્ષ સુધી રાજ કર્યું કહેવાય. તેની થોડીક વિગતો જાણવી ઠીક રહેશે.

પિતાજીના વારસાને તે પચાવી ન શક્યો. મહારાજે જે સર્વજ્ઞાતીય સંગઠન કર્યું હતું તે વીખરાવા લાગ્યું. સંભાજીએ કશી કાળજી લીધી નહિ. સંગઠનો કાં તો વ્યક્તિ આધારિત હોય છે. કાં પછી સિદ્ધાંત આધારિત હોય છે. ભારતમાં સિદ્ધાંત આધારિત સંગઠનો ઓછાં હોય છે અને હોય તો તે લાંબું ટકતાં નથી. કારણ કે આપણે સિદ્ધાંતવાદી ઓછા હોઈએ છીએ. તેથી અહીં વ્યક્તિ આધારિત સંગઠનો હોય છે. વ્યક્તિની પાછળ-પાછળ ચાલનારો વર્ગ તૈયાર થઈ જતો હોય છે. આમાંથી વ્યક્તિપૂજા થતી હોય છે. અને એક વ્યક્તિની વિદાયથી બધો શૂન્યાવકાશ આવી જતો હોય છે. આવી રીતે મોટું વૃક્ષ પણ સુકાઈ જતું હોય છે. તેમાં પણ જો સમર્થ વ્યક્તિનો ઉત્તરાધિકારી કોઈ હીન-નીચ-અયોગ્ય વ્યક્તિ આવી જાય તો તો કહેવું જ શું?

મહારાજને આવું જ થયું હતું. તે સૂર્ય હતા અને બાકીના અનેક ગ્રહો તેમના ગુરુત્વાકર્ષણના બળમાં પોતપોતાની ભ્રમણકક્ષામાં ભ્રમતા રહ્યા. કાર્યો સિદ્ધ થતાં ગયાં અને બધું સચવાતું ગયું. પણ તેમના જતાં જ ગુરુત્વાકર્ષણનું સંતુલન બગડી ગયું. જ્યારે કોઈ સત્તા ઉપર નવો શાસક આવે છે અને તે પણ વિરોધ કરીને આવે છે ત્યારે સર્વપ્રથમ તે જૂના માણસોને દૂર કરી પોતાના નવા માણસોને સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સંભાજીએ પણ તેવું જ કર્યું તેથી જૂના ખાનદાની વફાદાર માણસો દૂર થયા કે ખસી ગયા. રાજસત્તા મહેનત-મજૂરી કરવાથી નથી ચાલતી, મુત્સદ્દીગીરીથી ચાલે છે. વફાદાર-મુત્સદ્દી મળવો દુર્લભ હોય છે, મળ્યો હોય તો તેને સાચવવો કઠિન હોય છે. ગુણો હોય ત્યાં જ ગુણો આશ્રય લેતા હોય છે અને સ્થિર થતા હોય છે. ગુણો અને દુર્ગુણોનો મેળ જામે નહિ. તેથી ઘણા જૂના સરદારો દૂર ખસી ગયા.

બીજું અતિશય વિષયલંપટ વ્યક્તિ ભાગ્યે જ કર્તવ્યનિષ્ઠ થતો હોય છે. તેનું મન કર્તવ્યમાં નહિ પણ લંપટતામાં ફર્યા કરતું હોય છે. તેને તેના જેવા જ સાથીદારો મળતા હોય છે. સંભાજીમાં આ દોષ બહુ મોટો હતો. તેથી તે કર્તવ્યનિષ્ઠ રહી શક્યો નહિ.

ત્યારે ઔરંગઝેબ દક્ષિણમાં આવેલો હતો. તે બિજાપુર અને ગોલકોંડાને હરાવવાના કામમાં લાગેલો હતો. આ બન્ને રજવાડાં જીત્યા પછી તે મરાઠા ઉપર ત્રાટકવાનો હતો. સંભાજી બેભાન હતો. જ્યારે ઔરંગઝેબ બિજાપુર ઉપર ચઢી ગયો હતો ત્યારે મોકો જોઈને તેને

કમજોર કરવાનો હતો. પણ તેવું ન કરી શકાયું.

બિજાપુર અને ગોલકોંડા જીતીને ઔરંગઝેબે મરાઠા રાજ્ય ઉપર હુમલો કરી દીધો. તેણે ઘણા કિલ્લા જીતી લીધા, પણ સંભાજીની આંખ ઊઘડી નહિ તે રાયગઢ છોડીને સંગમેશ્વર ભાગી ગયો. મહારાજની રાજધાની રાયગઢમાં હતી અને અહીં જ કરોડોની સંપત્તિ હતી. જેને કમાતાં વર્ષો લાગી ગયાં હતાં. મોગલ સરદાર મુકરબખાં પાછળ પડ્યો અને સંભાજીને તેના કવિ કુર્લેશ, પત્નીઓ, પુત્રીઓ વગેરે બધાંને બંદી બનાવી લીધાં. સંભાજીને ન તો લડતાં આવડ્યું ન ભાગતાં આવડ્યું. બધાંના પગમાં બેડી પહેરાવી છાવણીમાં લઈ આવવામાં આવ્યા. સંભાજી અને કુર્લેશને વિદૂષક જેવો પોશાક પહેરાવ્યો. માથા ઉપર લાંબી અણીદાર જોકર-ટોપી પહેરાવી. તેમાં ઘંટડીઓ વાગતી રહેતી, ઊંટ ઉપર બેસાડીને વાજતેગાજતે બહાદુરગઢ લાવવામાં આવ્યો. હજારો માણસો સંભાજીને જોવા ભેગા થઈ જતા. પૂરી છાવણીમાં તેને ઘુમાવી ને પછી ઔરંગઝેબ પાસે લઈ આવવામાં આવ્યો. ઔરંગઝેબ એક ખુરશી ઉપર અક્કડ થઈને બેઠો હતો. સંભાજીને જોતાં જ તે ખુશ ખુશ થઈ ગયો. શિવાજીને પકડી ન શકાયો તો કાંઈ નહિ તેના પુત્રને તો પકડી શકાયો તેનો તેને આનંદ હતો. ખુરશી ઉપરથી ઊભો થઈને જમીન સાથે માથું ટેકવીને તેણે ખુદાનો આભાર માન્યો. વ્યક્તિની સૌથી મોટી મહેચ્છા શત્રુને નમાવવાની કે જીતવાની હોય છે. તેને સિજદો કરતો જોઈને કવિ કુર્લેશે કવિતા રચી કે સંભાજી તારો તાપ જીરવી ન શકવાથી તે ખુરશી ઉપરથી ઊભો થઈ ગયો અને જમીન સાથે માથું ઝુકાવીને તને વંદન કરવા લાગ્યો છે. કવિઓ કલ્પનાપ્રધાન હોય છે ગમે તે ઘટનાને ગમે ત્યાં ગોઠવી શકે.

સંભાજી ગરમ મિજાજનો માણસ હતો. ગરમ મિજાજવાળા રાજકારણમાં સફળ થતા નથી. રાજકારણમાં તો ઠંડા હિમ જેવા માણસો જોઈએ. તેની ઔરંગઝેબ સાથે થોડી જીભાજોડી થઈ. આવેશમાં તેણે ન બોલવાની બે વાતો બોલી દીધી. એક તો પયગંબર સાહેબનું અપમાન થાય તેવું બોલ્યો. અને બીજું ઔરંગઝેબને કહ્યું કે તારી છોકરી મારી સાથે પરણાવ. ગાળગલોચ પણ કરી. ઔરંગઝેબ મહાક્રુદ્ધ થયો. તેણે ધગધગતો અગ્નિ મગાવી અને ગરમ ચીપિયાથી સંભાજીનું માંસ ખેંચાવવા માંડ્યું. માંસના લોચા સામે ભેગાં થયેલાં કૂતરાંને ખવડાવવા લાગ્યો. જલ્લાદે ત્યાં સુધી માંસ ખેંચ્યું. જ્યાં સુધી સંભાજીના પ્રાણ નીકળી ન ગયા. ત્યારે ઈ. સ. 1689 હતી.

શિવાજીના ઘરમાં બીજો શિવાજી પેદા ન થાય. મહાપુરુષોના ત્યાં ભાગ્યે જ મહાપુરુષો જન્મતા હોય છે. સંભાજીના આવા ઘોર મૃત્યુથી મરાઠા જગત ખબભળી ઊઠ્યું. તે વેરવિખેર થયા હતા ને ફરીથી સંગઠિત થઈ ગયા. આપત્તિ માણસોને નજીક લાવતી હોય છે. અને દૂર પણ કરતી હોય છે. મરાઠાઓએ ફરીથી મોગલો સામે યુદ્ધ કરવાનું નક્કી કર્યું, સૌએ પ્રતિજ્ઞા કરી, તેમણે થોડા જ સમયમાં ઘણા કિલ્લા પાછા જીતી લીધા. તો બીજી તરફ મોગલો પણ ચૂપચાપ બેસી ન રહ્યા. તેમણે પણ ઘણા કિલ્લા જીતી લીધા. સંભાજીના પુત્ર શાહૂ તથા પરિવારને પકડી લીધો. રાજારામ સાધુવેશ બનાવીને કર્ણાટકમાં જંજીમાં પહોંચી ગયો. બધું છિન્નભિન્ન થઈ ગયું. પછી તો મરાઠા ઇતિહાસ આગળ વધ્યો. મહારાજનું રાજ્ય બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયું. સતારા અને કોલ્હાપુર. સતારામાં રાજારામની પછી તારાબાઈ રાજ્ય કરતી રહી. તેને હરાવીને શાહૂ રાજા રાજ કરવા લાગ્યો. શાહૂ 17 વર્ષ સુધી મોગલોની કેદમાં રહ્યો હતો. આ રીતે સતારા અને કોલ્હાપુર બે મરાઠા રાજ્યો બની ગયાં. પાછળથી પેશ્વા બળવાન થઈ ગયા. મરાઠા રાજા તો નામમાત્રના જ રહ્યા અને ખરી સત્તા પેશ્વાઓના હાથમાં આવી ગઈ. પેશ્વા ચિત્તપાવન બ્રાહ્મણ હતા. પૂર્ણ મુત્સદ્દી અને બહાદુર હતા. તેમણે મહારાષ્ટ્ર રાજ્યનો ઘણો વિસ્તાર કર્યો. જેમાં સંધિયા, હોલ્કર, ગાયકવાડ અને સરદારોએ પોતપોતાના સૂબા ઉપર પોતાની સત્તા જમાવી દીધી હતી. અંગ્રેજો આવ્યા અને આ બધાં રજવાડાં અંગ્રેજોની આજ નીચે લાવી દીધાં. પછી તો આઝાદી આવી અને આજ સુધી ભારતની આઝાદ સરકાર રાજ્ય કરે છે. શિવાજી મહારાજ દ્વારા નાખેલો મહારાષ્ટ્ર રાજ્યનો પાયો હવે એક વિશાળ પ્રદેશ તરીકે ઊભર્યો છે. ભારતનાં બધાં રાજ્યોમાં સૌથી મહત્ત્વનું રાજ્ય મહારાષ્ટ્ર કહેવાય છે.

34. શિવાજી મહારાજ અને 'વીરતા પરમો ધર્મ'

પ્રત્યેક વ્યક્તિના જીવનનાં જુદાં જુદાં અનેક પાસાં હોય છે. એ જરૂરી નથી હોતું કે બધાં જ પાસાં સારાં હોય. કેટલાંક સારાં ન પણ હોય. સારું-નરસું ભેગું થઈને માણસ બન્યો હોય છે. આપણી કમજોરી એ હોય છે કે જેને સારા માનીએ છીએ તેમાં કોઈ ખરાબ તત્ત્વ માની શકતા નથી. તેમાં કશું ખરાબ હોઈ જ ન શકે. અને જેનામાં ખરાબ તત્ત્વો માનીએ છીએ તેમાં કોઈ સારી વસ્તુને સ્વીકારી શકતા નથી. આવું એકપક્ષીય ગમા-અણગમાથી થતું હોય છે. ખરેખર તો પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં સારું-નરસું રહેતું જ હોય છે.

શિવાજી મહારાજ માત્ર યોદ્ધા, સેનાપતિ કે રાજા જ ન હતા તે સિવાય પણ તે ઘણું ઘણું હતાં.

1. ધાર્મિકતા

તે બચપણથી જ ધાર્મિક વ્યક્તિ હતા. માતા જીજાબાઈ, ગુરુકોંડદેવ સમર્થ રામદાસજી, તુકા બુઆ વગેરેનો તેમના ઉપર પ્રથમથી જ પ્રભાવ હતો. ધાર્મિકતા વ્યક્તિને સજ્જન થવાની પ્રેરણા આપે છે. ખાસ કરીને કામાચારના ક્ષેત્રમાં તે ઘણું રક્ષણ કરે છે. કેટલાય પ્રસંગો આવ્યા છતાં તે પરસ્ત્રીમાં લોભાયા ન હતા. તે તેમની દૃઢ નિષ્ઠા તેમને સૌથી મૂઠીઊંચેરો માનવી બનાવી મૂકે છે, પણ તેમની ધાર્મિકતા કટ્ટરવાદિતા ન હતી. કટ્ટરવાદિતા અસહિષ્ણુ હોય છે. જેવી કે ઔરંગઝેબની. તેથી તેણે ઘણાં મંદિર-મૂર્તિઓ તોડવાનું નિંદ્ય કાર્ય કર્યું હતું. જ્યારે મહારાજે જિતાયેલા પ્રદેશોમાં એક પણ મસ્જિદને આંચ આવવા દીધી ન હતી. કુરાન જેવું ધર્મપુસ્તક પણ સાચવીને માનપૂર્વક જેને તેને પહોંચતું કરી દેવાતું હતું. મૂળમાં તો આ સંસ્કાર હિન્દુ ધર્મના જ છે. હિન્દુ ધર્મ કદી કટ્ટર થઈ શકતો નથી. તેમાં વ્યાપક સહિષ્ણુતા આપમેળે રહેલી છે. તેથી તે હિન્દુઓના પ્રિય થયા હતા પણ મુસ્લિમોના વિરોધી થયા ન હતા. આ તેમનું બહુ મોટું જમા પાસું જ કહેવાય.

2. રામદાસજી

તે સમયે જેટલા સાધુ-સંતો હતા તેમાં રામદાસજી સૌના શિરમોર હતા. તે લંગોટી માત્ર પહેરીને ત્યાગી જીવન જીવતા હતા. તેમનો ત્યાગ વાંઝિયો ત્યાગ ન હતો. આચાર અને વિચાર બન્નેના દ્વારા તે રાષ્ટ્રઉત્થાનનો પ્રચાર કરતા હતા. કેટલાક સાધુઓ દૂધમાં અને દહીંમાં એમ બન્નેમાં પગ રાખતા હોય છે. જે સમયે જેની સત્તા ચાલતી હોય ત્યારે તેના ગુણ ગાવા, અત્યાચારી હોય તોપણ તેને ખોટું લાગે તેવું બોલવું નહિ, તેના અત્યાચારોની સામે કોઈ વીરપુરુષ માથું ઊંચકે તો તેને ગુપ્ત કે પ્રગટ સાથ આપવો નહિ, કારણ કે પેલો અત્યાચારી નારાજ થઈ જઈ શકે છે. એટલે બન્નેને રાજી રાખવા. આ કાયરતા જ કહેવાય. રામદાસજી આવા ન હતા. તે ખુલ્લેઆમ મહારાજનું સમર્થન કરતા અને અત્યાચારી મુસ્લિમ શાસકોનો વિરોધ કરતા. તેમણે જ કાયમી ઉકેલ શોધ્યો હતો કે આ દેશમાં હિન્દુઓને અત્યાચારમુક્ત જીવન જીવવું હોય તો હિન્દુપદ પાદશાહીની સ્થાપના થવી જોઈએ. તેમણે આવો પ્રથમ હિન્દુ પાદશાહ થવા માટે શિવાજી મહારાજને સતત પ્રેરણા આપી હતી. મહારાજનો ભગવો ઝંડો એ સમર્થનનું જ પ્રદાન હતું. ભવાની તલવાર પણ તેમણે જ આપી હતી. તે કોરાત્યાગી ન હતા. તેમનો સાર્થકત્યાગ રાષ્ટ્રલક્ષી હતો. તેમને રાષ્ટ્રનિર્માતા પણ કહી શકાય. જ્યારે આ દેશની પ્રજા ઉપર અહિંસાવાદી ધર્મોનો પ્રભાવ વધી ગયો હતો અને લોકો અહિંસાના નામે કાયર થઈ ચૂક્યા હતા. હિંસાવાદીઓને અત્યાચાર કરવાનું સરળ થઈ ગયું હતું ત્યારે સમર્થ રામદાસજી સૌથી જુદા સાધુ થઈને અત્યાચાર અને હિંસાનો જવાબ વીરતા અને પરાક્રમથી આપવાનું સમજાવતા હતા. જો તે અહિંસાવાદી સાધુ હોત તો કદાચ આપણને શિવાજી મળ્યા ન હોત.

શિવાજી મહારાજ અવારનવાર સમર્થ પાસે જતા અને બેટરી ચાર્જ કરી આવતા. ખાસ કરીને જ્યારે મુશ્કેલીના પ્રસંગો આવે ત્યારે તો તે જરૂર તેમની પાસે જતા. ઈ. સ. 1649માં મહારાજે સમર્થ પાસે ગુરુ દીક્ષા લીધી હતી. તે પછી જીવનભર તે આજ્ઞાનું પાલન કરતા રહ્યા.

3. લૂંટારુ પ્રવૃત્તિ

મહારાજનું શરૂઆતનું જીવન લૂંટફાટથી થયેલું, જે છેક સુધી ચાલુ રહ્યું લાગે છે. તેમણે સુરતને બે વાર લૂંટ્યું. ત્રીજી વાર મોરો પંત સુરત લૂંટવા આવેલો. આવી લૂંટફાટનો બચાવ તો ન જ કરી શકાય. પણ જે પરિસ્થિતિમાં તેમણે હિન્દુ રાષ્ટ્રની સ્થાપના કરવાની આહ્વાન

જગાવેલી તેમાં બીજી રીતે ધન મેળવવું શક્ય ન હતું. ધન વિના આ પ્રવૃત્તિ ચાલી શકે નહિ. મહારાજને મોટી સેના રાખવી પડતી. ઘણા કિલ્લા સંભાળવા પડતા. આ બધું ધન વિના કરી શકાય નહિ તેથી તે અવારનવાર નગરો કે મુસ્લિમોની છાવણીઓ વગેરે લૂંટી લેતા. રાજપૂતોની માફક સામી છાતીએ લડવાનો સિદ્ધાંત તેમને માન્ય ન હતો. ઓચિંતાનો છાપો મારો અને પછી શત્રુ તૈયાર થાય તે પહેલાં પર્વતોમાં ભાગી જાય. આ નીતિના કારણે તેમણે ઘણી સફળતા મેળવી હતી. રાજપૂતોની માફક તેમણે કેસરિયાં કે જૌહરવ્રત કર્યું હોય તેવું જણાતું નથી.

4. રાજવ્યવસ્થા

જ્યારે તે રાજા થયા અને રાજવ્યવસ્થા ગોઠવી ત્યારે દાદ માગી લે તેવી વ્યવસ્થા ગોઠવી હતી. પ્રજા દુઃખી ન થાય. પ્રજાને અમલદારોનો ત્રાસ ન થાય તેની કાળજી તેમણે રાખી અને તેવી વ્યવસ્થા માટે અષ્ટપ્રધાનનું મંત્રીમંડળ બનાવ્યું, જેમાં એક એકથી ચઢિયાતા પુરુષોને લીધા હતા.

5. છત્રપતિ

લોકમાન્યતા અને રાજમાન્યતા પ્રાપ્ત કરવા તેમણે રાજ્યાભિષેકનું ભવ્ય આયોજન કર્યું હતું. શરૂઆતમાં બ્રાહ્મણોએ ક્ષત્રિય ન હોવાના કારણે તથા જનોઈ ન હોવાના કારણે રાજ્યાભિષેક ન થઈ શકે તેવું જણાવ્યું હતું. તોપણ મહારાજે યુક્તિ-પ્રયુક્તિ કરીને બધાં વિઘ્નો દૂર કરી ધૂમધામથી રાજ્યાભિષેક કરાવી પોતાને છત્રપતિ જાહેર કર્યા હતા.

6. પત્નીઓ

મહારાજને સાત પત્નીઓ હતી પણ એવું લાગે છે કે તે પરિવારથી સંતુષ્ટ ન હતા. ઘણી પત્નીઓ હોય ત્યાં આવું થવું સ્વાભાવિક છે. જ્યાં સુધી માતા જીજાબાઈ જીવ્યાં ત્યાં સુધી બધાનું સંતુલન સાચવતાં રહ્યાં પણ પછી સંતુલન રહ્યું દેખાતું નથી.

7. પુત્રો

મહારાજને સૌથી મોટું દુઃખ જયેષ્ઠ પુત્ર સંભાજીનું હતું. તે કુમાર્ગે વળી ગયો હતો. મહારાજે તેને બે-ત્રણ વાર દંડ કર્યો પણ તેણે લક્ષણ બદલ્યાં નહિ. અંતે ઔરંગઝેબના હાથે ફૂર રીતે મરાયો. બીજો પુત્ર રાજારામ હતો. તે કુમાર્ગી તો ન હતો પણ તેનામાં રાજનૂર ન હતું. અફીણનો વ્યસની. અફીણ ખાઈને તે પડ્યો રહેતો હતો. જેને પત્નીઓનું અને પુત્રોનું સુખ ન હોય તેની પાછલી જિંદગી કલેશમય થઈ જાય. મહારાજને આવું જ થયેલું. તે બીમાર પડ્યા અને પોતાનું ધાર્યું ન કરી શકવાની લાચારીમાં આવી ગયા. વિચાર કરો કે કેવી દશા હશે તેમની! જે પુત્ર—સંભાજીનું મોટું પણ જોવા માગતા ન હતા. તેના જ હાથમાં પૂરું રાજ્ય ચાલ્યું ગયું. અને તેણે જૂના વફાદાર સરદારોને ફૂરતાથી મારી નાખ્યા. આ બધું શાંતિદાયક તો ન જ હોઈ શકે. કદાચ આવી પરિસ્થિતિથી બચવા માટે મોગલો પ્રતિસ્પર્ધીનો કાંટો જ કાઢી નાખતા હતા, જેથી ખોટા ઉત્પાતોથી પોતે તથા પ્રજા બચી જાય.

મહારાજે વિશાળ અને સમૃદ્ધ રાષ્ટ્ર મેળવ્યું. પણ યોગ્ય ઉત્તરાધિકારી ન મળવાથી તેના બે ટુકડા થઈ ગયા. અને છેવટે પેશ્વાઓના હાથમાં રાજ્ય ચાલ્યું ગયું. એમ કહી શકાય કે મહારાષ્ટ્ર ઉપર આદિલશાહ-કુતુબશાહ અને મોગલોએ ઘણો સમય રાજ કર્યું. પછી મરાઠા રાજા થયા. અને પછી બ્રાહ્મણ પેશ્વાઓ શાસક થયા. આ પેશ્વાના કાળમાં મહારાષ્ટ્રના ઘોડા એક તરફ દિલ્લી સુધી તો બીજી તરફ રામેશ્વર સમુદ્ર સુધી પહોંચતા હતા. છેવટમાં અંગ્રેજોના હાથે તેમનું પતન થયું.

એવું લાગે છે કે દક્ષિણમાં શિવાજી મહારાજ અને ઉત્તરમાં ગુરુ ગોવિંદસિંહજી ન થયા હોત તો મુસ્લિમ શાસકો બેફામ થઈ ગયા હોત. તો કદાચ હિન્દુ ધર્મ અસ્ત પામી ગયો હોત. પ્રત્યેક હિન્દુએ આ બે મહાન વિભૂતિઓને વંદન કરવાં જોઈએ. તેમની પાસેથી પ્રેરણા લેવી જોઈએ અને ‘અહિંસા પરમો ધર્મ’ની જગ્યાએ ‘વીરતા પરમો ધર્મ’નું પ્રેરણાદાયી સૂત્ર પ્રચલિત કરવું જોઈએ. જો એકેએક સાધુ, રામદાસ બને અને સાચી રાષ્ટ્રવાદી પ્રેરણા આપે તો જે કાંઈ બચ્યું છે તેને બચાવી શકાય છે.

તે સમયમાં માતા જીજાબાઈએ બે મરાઠા સરદારોને મુસ્લિમ ધર્મમાંથી પાછા હિન્દુ ધર્મમાં સ્વીકારી લીધેલા. એટલું જ નહિ તેમની સાથે રોટી અને બેટી વ્યવહાર પણ કરેલો. આ મહાન કાર્ય કોઈ શંકરાચાર્ય કે કોઈ ગાદીપતિએ કર્યું જાણ્યું નથી. જો પ્રજા જીજાબાઈના પગલે પગલે ચાલી હોત તો હજારો નેતાજી પાલકર પાછા ફર્યા હોત.